Friedebert Tuglas

TEOSED

FRIEDEBERT TUGLAS

EESTI KIRJAMEESTE SELTS

*

FRIEDEBERT TUGLAS

TEOSED

VIIES KÖIDE

EESTI
RIIKLIK
KIRJASTUS
1958

FRIEDEBERT TUGLAS

EESTI KIRJAMEESTE SELTS

EESTI
RIIKLIK
KIRJASTUS
1958

KUNSTILISELT KUJUNDANUD
JA
EESTI VANA RAAMATUKAUNISTUSE AINETEL
PUUGRAVÜÜRIDEGA ILLUSTREERINUD

M. Laarman

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

EESTI KIRJAMEESTE SELTS

TEGEVUSOLUD
TEGELASED
TEGEVUS

Käesoleva teose esimene trükk
ilmus Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel
Tartus 1932

SELETUSI.

Arhiivmaterjalid, mille asukohta pole tsiteerimisel mainitud, on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis. Need materjalid kuulusid kolmele asutisele: Eesti Kirjanduse Seltsi Arhiivile (EKSA), Eesti Rahva Muuseumi Arhiivile (ERMA) ja Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile (EKlA). See kuuluvus on tsiteerimisel märgitud siin esitatud lühendite abil.

Kui tsiteeritud kiri leidus adressaadi enda nimelises kogus, siis pole seda allikaviites enam eraldi tähendatud. Võõrastesse kogudesse sattunud kirjade, samuti kui kõigi teiste dokumentide puhul, on märgitud kogu, millest tuleb allikat otsida.

Peale Kirjandusmuuseumi on siin kasutatud veel Eesti NSV Ajaloo Keskarhiivi (ERAKA), Läti NSV Ajaloo Keskarhiivi (LRAKA), Soome Kirjanduse Seltsi Arhiivi (SKSA) ja Eesti Üliõpilaste Seltsi Arhiivi (EÜSA), mis igakord nende lühendite abil märgitud.

Kõik tsiteeritud trükiallikad on esitatud vastaval kohal joone all. Märkimata on jäetud ainult tsitaadid,

mis võetud E. Kirjam. Seltsi Aastaraamatuis (I 1873 — XVIII 1890) avaldatud üldkoosolekute protokollest. Kuna need aga puutuvad igakord just tekstis kõne all olevasse koosolekusse, siis on vastava protokolli koha leidmine kerge.

Nurksulgudesse [ ] asetatud sõnad või sõnaosad puuduvad originaalis. Neli punkti .... tsitaadis osutavad väljajätet. Lüngjoone / järel algab originaalis uus rida.

Kuupäevad on toodud vana kalendri järgi, kui seda pole teisiti märgitud.

Trükiteoste ja asutiste nimed on toodud lühendades sellistena, et nende täiskuju oleks mõistetav ka seletamata. Erandina on Eesti Kirjameeste Selts joone all märgitud EKmS.

EESSÕNA.

Meie ühiskondliku organiseerumise ajalugu ei ulatu kaugele — vaevalt möödunud sajandi 60-ndate aastate algusse. Rahvusliku ärkamise mõjul tekkis selle järel küll rida ühisettevõtteid, kuid veel sajandi viimaseil kümnendeil oli meil ainult kolm ülemaalist organisatsiooni: Aleksandri-kooli komitee, Eesti Kirjameeste Selts ja Linda-selts. Kõik teised olid kas kohalike või eriliselt piiratud ülesannetega ettevõtted. Kuid ka Aleksandri-kooli komitee ja Linda-selts võisid saavutada ainult meie algeliste olude tõttu oma üldrahvusliku, üle oma tõelise tegevuspiiri ulatuva tähtsuse. Esimene neist polnud ju muud kui ainult ajutine korraldis ühe kooli käimapanemise jaoks raha hankimiseks. Ja teine oli kõige harilikum aktsiaselts, mille eesmärgiks vaid ärilise kasu saavutamine. Esimest liiki omaalgatuslikke ettevõtteid on meil hiljem teostatud mõnigi, — teatrimaju ehitatud, haridusasutisi rajatud, — ilma et nad oleksid paelunud kümnendikkugi sest tähelepanust, mis sai osaks Aleksandri-kooli komiteele. Veel rohkem on aga asutatud ärilisi ettevõtteid, ilma et neid keegi oleks pidanud kogu rahva asjaks. Kuid just esmasünni õigus

andiski ärkamisaja üritistele nende ulatuse. Nad polnud ainult seda, mis olid tõeliselt, vaid allegoriseerisid otsekui haridusele ja jõukusele pürgivat eesti rahvast ennast. Nad ei peegeldanud ainult oma otseseid sihte, vaid ka kõike muud, mis oli ajas liikvel. Neisse keskendus rahva ühine vaimustus ja poolehoid, kuid nad pidid kajastama ka päevakorral olevaid vastuolusid ning võitlusi. Nende lõpp oli kurb: Aleksandri-kooli komitee ei asutanud mingit eestikeelset kooli ja Linda-selts tegi lihtsalt pankroti. Kuid eelkäinud illusioonide kohaselt oli ka järgnenud krahhimeeleolu mitmekordne. Seegi ulatus reaalsuse piirest üle allegooriasse. Näis, nagu poleks tuulde läinud ainult veerand miljonit rubla rahva raha, vaid ka rahva usaldus endasse ja oma tulevikku. Alles hiljem võidakse näha isegi nende õnnetute üritiste positiivseid pooli. Nad olid ainult meie omaalgatuse esimesed katselavad: nende abil äratati uinuvat massi, õpiti organiseeruma, selgitama erakondlikke suhtumusi. Kuigi Aleksandri-kool ei saanud kunagi seks eesti õppeasutiseks, millena oli mõeldud, siis oli vähemalt tema asutamine ise ühiskondlikuks kooliks eesti rahvale. Ja kuigi Linda-selts tõi ainelise kasu asemel ainult kahju, siis õpetas ta vähemalt seda, kuidas ei tohi äri ajada.

E. Kirjam. Selts oli sünniajalt keskmine, kuid erines ometi mitmeti oma kahest kaaslasest. Tema energia ei kulunud ainult asutamiseks ja hoovõtmiseks, vaid ta sai tõesti teoks ning täitis paarkümmend aastat ka seda ülesannet, milleks oli kavatsetud. Nii ei kõnele tema ajalugu ainult kaotatud illusioonidest, vaid ka positiivseist saavutusist meie kirjandusliku elu virgutamise, keele arendamise, rahva vaimuvara kogumise alal. Kuid ärkava rahva omaalgatusliku organisatsioonina, mille tõeline tegevusala polnud veel täpselt piiratud, jagas ta muidu nende kaaslaste saatust. Temagi kulutas võrratul määral energiat võõraiks ülesandeiks: rahva teadvusele äratamiseks, üldrahvalike asjade ajamiseks ja erakondlikeks jõukatsumisteks. Ning ta oli selleks mitmeti kohasemgi kui eespool mainitud koondised. Kui Aleksandri-kooli komitee jäi ikkagi ilma täpsema konstitutsiooni ja ruumilise keskkohata ajutiseks nähtuseks,

siis oli E. Kirjam. Selts algusest peale kindla põhikirja, määratud keskkoha ning täpsel ajal ümbervalimisele alluva juhatusega organisatsioon. Sellise asutisena oli ta aga palju kohasem peegeldama kõiki ühiskondlikke suunakobamisi ja seisukohavõtte. Ja kui Linda-seltsile ajajärgu muud väärtused peale rahaliste olid juba sootu segavaiks kõrvalnähtusiks, siis kuulusid nad ometi kaudseltki E. Kirjam. Seltsi tegevuskavasse, mis taotles eesti rahva igakülgset hüvangut. Nii polnud see selts ainult meie vaimuelu keskuseks, ülikooliks ja akadeemiaks, vaid ka ühiskondlike vahekordade kajastajaks parlamendiks. Temas ristlesid kõik ajastu tungid, ideed ja kired. Ning sellepärast tõmbas ta oma tegevuspiirkonda ka kõik olemasolevad jõud. Kui Aleksandri-kooli komitee, eriti aga Linda-seltsi tegelaste suhtes — hoolimata ajajärgu üldisest diletantismist — võib tähele panna ikkagi isikute valikut nende eriliste kalduvuste kohaselt, siis ei leidu meil ainustki vähegi tuttavat nime läinud sajandi viimasest veerandist, kes nii või teisiti poleks ühenduses E. Kirjam. Seltsi ajalooga. Ja sellepärast jääksid ka selle ajastu tegevad jõud poolvalgustusse, kui me ei näeks neid nende ühisel tegevusväljal.

Kuid just siin kohtame oma kultuuriloos üllatava tühiku. Kõik teised vanemad vaimsed ja majanduslikud ühisüritised on leidnud juba oma histoorikud: nõnda Aleksandri-kooli komitee, laulupeod, «Vanemuine», «Estonia», «Postimees», Linda-selts, E. Üliõpilaste Selts või Tartu E. Põllumeeste Selts. Ainult E. Kirjam. Selts moodustab erandi: tema ajalugu on käsitletud ainult möödaminnes kirjanduslugudes või ajakirjanduses, kuid sellest ei leidu isegi paarileheküljelist usaldatavat kokkuvõtet ta koguulatuses. Ja sel nähtusel on kahtlemata mitu põhjust. Kõigepealt, kui teised vanemad organisatsioonid on harilikult ise hoolitsenud oma ajaloo uurimise ja sõnastamise eest, siis ei võinud see E. Kirjam. Seltsi kui ammu oma tegevuse lõpetanud asutise puhul tulla küsimusse. Teiseks on uurimisese ise juba oma laadiga takistanud või vähemalt raskendanud ta kallale asumist. Peamised ainesed, arhiivmaterjalid, polnud säilinud ehedaina ja üheskoos, nagu oleks olnud loomulik seltsi edasitegutsemisel. Nad

olid laiali pillatud väga paljudesse kohtadesse ja neist pole olnud kuni kõige hilisema ajani mingit ülevaadet. Üldse pakub see ajalugu oma haruprobleemide ja kõrvalekaldumiste rägastikuga ta koostajale erakordseid raskusi, mis tihtipeale ületamatud. Kolmandaks riivab aga E. Kirjam. Seltsi ajalugu rohkesti momente, mille avameelne käsitlus oleks varem olnud küsitav. Palju sest ajaloost jäi kaasaeglastele ja kaastegelastele enestelegi hämaraks ning piinlikult arusaadamatuks. Näis, nagu poleks nad pidanud võimalikukski selle õiglast ja erapooletut jälgimist, ning sellepärast ei tahtnud nad sellest enam rääkidagi. Rohkem kui kuskil mujal vajati just selle meie ühiskonnaloo peatüki mõistmiseks kõikelepitavat vaheaega. Vastasel korral oleks ta eritelus vahest jätkatud ainult sedasama erakondlikku arveõiendust, mis jäi nii segaselt pooleli kord seltsi lõpetamisel.

Kuid meie ühiskonnaloo terviku seisukohalt ei või ometi igavesti viivitada ta tähtsaima episoodi uurimisega. Just tänavu saab kuuskümmend aastat E. Kirjam. Seltsi esimesest ja nelikümmend aastat tema viimsest koosolekust, ning isegi tema ülesannete pärija Eesti Kirjanduse Seltsi tegevuse algusest on möödunud juba veerand sajandit. Need arvud ise peaksid tõendama, et siin, arvestades eriti meie elu tempot, on siiski tegemist juba «ajalooga», mida võib ja peab ka sellisena käsitlema. Kui siin ajajärku ja selle tegelasi arvustades tuleb asju nimetada nende õige nimega, siis ei peaks enam segama subjektiivsus, millega suhtume alles päevakorral olevaisse aineisse. Seevõrra kaugel on meist siiski kujutatav ajastu oma huvidega, kuigi mõned ta tegelasist viibivad veel meie keskel.

E. Kirjam. Seltsi keskne asend ärkamis- ja venestamisaja nähtuste hulgas määrab ka tema ajaloo laadi ning ulatuse. Seda ei või nimelt võtta hariliku seltsi ajaloona, milleks piisaks mõnekümnelehekülgelisest seltsi tekkimise, tegevuse ja saavutiste ülevaatest. See selts ei kajastanud ainult kaudselt oma aega, vaid oli ise esirinnas aja ideelisel ilmestamisel. Paljud ühiskondlikud algatused lähtusid just siit, samuti kui just siin üldsus kõigepealt reageeris muutuvale aja tendent-

sile. Võib öelda, praegust vaatlejat ei huvita kaugeltki nii palju E. Kirjam. Seltsi püüded ja saavutised ta otsesel alal, kui need järgud tema tegevuses, millel pole küll mingit tegemist kirjandusega, kuid mis peegeldavad seda ilmekamalt meie ühiskondlikku arengut. Nii on ka tema ajalugu osa meie üldisest ühiskonnaloost, ja seda tuleb käsitleda ainult seoses viimasega. Vastasel korral jääks kogu esitis pinnaliseks, ühekülgseks ja koguni arusaadamatuks. Väljaspool seda reaalset raamistikku ei mõistaks me seltsi saatust ja tema ümber peetud võitlusi, vaid need paistaksid ainult meelevaldse, mõttetu mänguna.

Kuid asudes E. Kirjam. Seltsi ajalugu jälgima meie ühiskonnaloo tagapõhjal, kohtame peagi tülikaid vastuolusid. See ajalugu on ju ikkagi ainult üks episood meie rahva teadliku mineviku tervikust. Püüdes aga võtta seda episoodi võimalikult kainelt, eelarvuseta, ürikuist inspireeritud realiteeditundega, märkame varsti, et ta ei taha enam hästi sobida tervikusse. Ja siis märkame ka, et see tervik ise on meile seni olnud rohkem kujutletud, oletatud, üldistatult pinnaline mõiste kui tõsiasjul põhinev reaalne nähtus. Selle kogemuse järelduseks on aga paratamatu vajadus seda tervikutki võtta asjalikumalt ja realistlikumalt, kui on tehtud seni. Igatahes pole olustik, mille tagapõhjal areneb see meid huvitav üksiknähtus, juba sel määral tuttav, et ei vajaks enam lähemat käsitlust. Siingi on tarvis lisaselgitusi, ümberhinnanguid ja uut valgustust usaldatavate algallikate põhjal. Sest ainult sel teel leiame oma üksiknähtusele õige raami ning perspektiivi.

Kuna see uurimus nõnda näib paisuvat üle oma loomulike piiride, siis ähvardab teda teiselt poolt paratamatu hõredus. See ebakoht oleneb E. Kirjam. Seltsi enda tegevusse puutuvate materjalide laadist. Ajajärkudel, mil selts on olnud meie avaliku elu keskuseks, on ta endast jätnud erakordselt rikka andmestiku. Sellevastu teda vaevalt mainitaksegi aastail, mil ta on vaikselt ja vähenõudlikult töötanud oma otseste ülesannete kallal. See andmestiku juhuslikkus ise määrab juba selle ajaloo üksikutele järkudele osaks saanud lehekülgede arvu ebaproportsionaalsuse. Teiselt poolt on ses

ajaloos, nagu juba öeldud, olnud mitmed punktid ta tegelastele enestelegi hämarad ja jäänud sellisteks tänapäevani. Ainult äärmiselt üksikasjalise eritluse teel on ehk võimalik valgustada neid tumedaid punkte. Ja seejuures ei saa leppida ainult eritluse tulemuse esitamisega, vaid vajatakse ka tõendavat materjali. Kuid kõik see aina suurendab ebatasakaalu uurimuse üksikute osade vahel. Autor on enam kui teadlik neis kompositsioonilistes puudustes, kuid ta osalt ei suuda, osalt ei taha neid kõrvaldada. Sest puuduvaid materjale ei või mingi võim muretseda. Jätta aga ainult puhtvormilisil põhjusil avamata mõningad huvitavad keerdsõlmed meie lähemas ajaloos, mille avamine näib ometi võimalik, — seda autor ei söanda. Kui ta töö ei peakski paistma ühtlase teosena, siis rahuldub ta sellegagi, kui neis irdpeatükes leitakse ometi uut materjali ja uusi vaatekohti meie mineviku mõistmiseks.

Loodetavasti on käesolevas teoses kasutatud kõik praegusel hetkel kättesaadav oluline materjal. See on seevõrra laialine, mitmekülgne ja eriilmeline, et näib võimatu olevat tuua tema täielik loetelu. Ometi oleks siin kohane peatuda tema pealiikide juures. Nagu öeldud, pole E. Kirjam. Seltsi ajaloost seni ilmunud ka lühemat tervikulist kokkuvõtet, mida autor oleks saanud kasutada eeltööna. Nii on trükiandmestik üksikute palade kaupa laiali pillatud ajakirjandusse ja üksikuisse väljaandeisse mitmekümne aasta jooksul. Sel alal on peaallikaks ühelt poolt E. Kirjam. Seltsi enda aastaraamatud, teiselt poolt koosolekute kirjeldised ja üksikud teated seltsi tegevusest või temasse puutuvad vaidluskirjad ajalehis. Need aastaraamatud sisaldavad üldkoosolekute protokolle seltsi algusest kuni 1890. a. lõpuni, samuti ka seltsi liikmete nimestikke. Kuid need protokollid on ainult algupärandite kokkuvõtted, vahel ühekülgsed ja tagamõtteliselt kärbitud. Samuti ei paku liikmete nimestikud kuigi usaldatavat ülevaadet seltsi koosseisust. Muu trükiandmestiku otsimisel on läbi võetud üle saja aastakäigu ajalehti ja ajakirju. Need sisaldavad rohkesti lisateateid, kuid on, eriti seltsi kriisimomendel, muidugi ühekülgsed ja erapoolikud, sedamööda millist seltsis võistlevat rühma nad toetavad.

Lisaks leidub veel siin-seal ülevaateid seltsi üksikuist tegevusjärgest, memuaare ja dokumente. Kokkuvõttes peab aga ütlema, et trükiallikate abil oleks võimatu kirjeldada seltsi ajalugu sellisena, nagu ta tõesti oli. Eriti tumedaks jääks seltsi algus ja lõpp, mille tähtsamate momentide kohta ei leidu trükitud kujul peaaegu mitte midagi. Trükkimata allikad sellevastu on rikkamad ja kogusummas ka usaldatavamad. Kuna E. Kirjam. Seltsi ja tema järglaste ajalugu langeb ühte kogu meie teadliku rahvusliku elu ajalooga ja kuna selles nii või teisiti on kaasas olnud kõik meie vähegi nimekad tegelased, siis on käesoleva töö materjalide otsimisel läbi võetud peaaegu terve Eesti Kultuurilooline Arhiiv. Selles leiduvad E. Kirjam. Seltsi enda kogud sisaldavad kõigele katkendlikkusele vaatamata ometi väga väärtuslikke andmeid. Seltsi üldkoosolekute algupärased protokollid pole küll säilinud, peale harvade mustandi-riismete. Seevastu leidub aga eestseisuse protokolle 1879. aastast kuni seltsi lõpuni, ametlikke aruandeid seltsi tegevusest, samuti ka suur osa likvideerimiskomisjoni protokolle. Kõik need materjalid käivad küll peamiselt seltsi hilisema tegevusaja kohta. Kuid neid täiendavad suurel viisil Hurda, Jakobsoni, Kreutzwaldi, Veske, Köleri, Adamsoni, Jõgeveri, Reimani jt. kirjavahetused. Nii moodustab E. Kultuurilooline Arhiiv siin kasutatud andmestiku peaallika. Seevastu on saak R. Keskarhiivist olnud võrdlemisi väike, sest E. Kirjam. Seltsi puutuvad ametlikud dokumendid ja kirjavahetused, mille omaaegset olemasolu teame, on suurelt osalt hävinud. Lisaks on siin üksikuil korril kasutatud veel Läti Riigiarhiivi, Soome Kirjanduse Seltsi ja E. Üliõpilaste Seltsi arhiivi. Mitmed päevikud, memuaaride käsikirjad ja dokumendid on saadud eraisikuilt.

Lõpetades käesolevat uurimust on autoril eriti põhjust meenutada neid, kes ta tööle nii või teisiti on kaasa aidanud. Kõigepealt peab ta mainima E. Kirjam. Seltsi omaaegseid tegelasi: A. F. Raudkeppi, J. Jurkatam-Tamme, H. Prantsu, K. E. Sööti ja M. Kampmanni, kes on jaganud autorile oma mälestusi ja aidanud teda mõnede keerdküsimuste lahen-

damisel. Veera Jõgever on andnud autori kasutada oma lahkunud abikaasa päevikud, K. Kurrik oma isa memuaarid, J. Tamm ärakirju tema koostatud dokumentidest ja kirjalikke mälestusi, dr. O. Kallas väljavõtteid oma päevikuist ning kirjadest. M. Pukits, A. Kruusberg ja A. Palm on andnud kasutada nende poolt kogutud materjale, samuti dir. J. Roos oma eraraamatukogu. Arhiivide juhatajad H. Kleis, O. Liiv, O. Urgart ja V. Juhanson-Juhandi on kõigiti soodustanud materjalide leidmist, samuti kui O. Stamm-Saadre kauaaegselt abiks olnud EKlA kogude vaevarikkal läbivõtmisel. Lõpuks olgu mainitud prof. H. Kruus, kes osa käsikirjast on arvustades läbi lugenud ja autorit jätkuvalt aidanud nii oma uurimuse tulemusi teatavaks tehes kui ka üksikuile allikaile tähelepanu juhtides. Kõigile neile kaasaaitajaile autori siiraim tänu!

F. T.

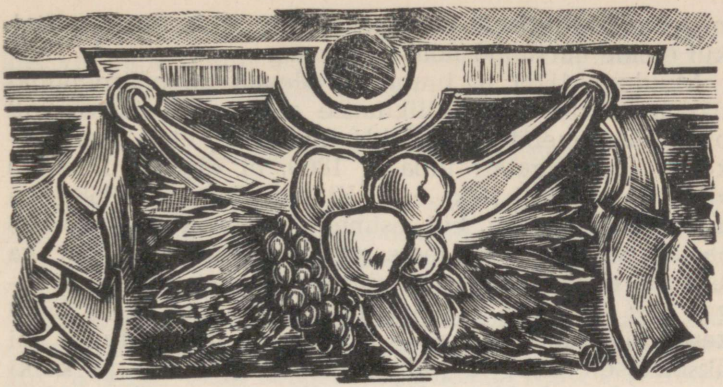

I. SELTSI TEKKIMISAJA OLUDEST.

Mõeldes rahvuslikule ärkamisele, tõuseb meie kujutluses harilikult pilt 1869. a. laulupeost, millele oli saabunud poolteistkümmend tuhat maarahva meest ja naist, et tunnetada end äkki eesti rahva liikmeina. Enne seda oli olnud teadvusetu orjakari, pärast seda ärganud eesti rahvas. See kõik oli kui ime, kui ilmne muinasjutt. Ja selles suures üksteise leidmise ja enesetunnetamise vaimustuses töötati siis kümme aastat ja algatati ning teostati kõik, mis meie ärkamisaeg on üldse andnud. Alles pärast seda tekkisid vastuolud ja tülid vendade eneste vahel, mis närtsitasid selle ilusa ajastu viljad, kuni venestus tegi riismeilegi lõpu.

Nii plastiliselt-kaunis kui aga ongi see kujutlus, ei või ajaloolise tõe püüd temaga ometi leppida. Ta ei põhine niipalju asjalikul süvenemisel ajajärgu oludesse, tegelastesse ja tegudesse kui pidumeeleolus lausutud sõnadel, rahvaõpetlikul tendentsil või ka lihtsalt vagal soovil, et see kõik oleks tõesti nii olnud. Tungides sügavamale meie rahvusliku ärkamise eelaega, ta meeleolu ja ideoloogia sünnimaile, peame loobuma mõnestki pettepildist. Ja lõpuks oleme sunnitud vahel

nägema koguni selle keskkohti ning keskkujusid teisal, kui oleme harjunud neid nägema.

Muidugi, 1869. a. juunikuu päevad on pöördepunktiks meie rahvusliku liikumise ajaloos. Kuid vaevalt oleme ses ühenduses meelde tuletanud, et Aleksandrikooli mõte algatati juba a. 1860, et «Vanemuine» ja «Estonia» asutati 1865, et E. Kirjam. Selts oli 1868 juba asutamisel, samuti kui esimene «Isamaa kõnegi» sel aastal peetud. Jah, meis pole äratanud imestust ka asjaolu, et need poolteistkümmend tuhat maarahva liiget, kes varem ei pidanud tundma midagi ühist, nüüd keset kibedat tööaega — ikka enne laulupidu — nii üksmeelselt mingile pidukutsele reageerisid ja kõiki vaevu võites kokku tulid, et alles siin — ühistundele ärgata.

Juba need pinnalised näited peaksid tekitama kahtlust senise imeväärse massiärkamise teooria vastu. Nad peaksid osutama, et enne laulupidu polnud olemas mitte ainult rahvuslikku meeleolu, vaid teadlikku ideoloogiatki, mis rakendus juba tegelikkude ettevõtete teostusse. Nad peaksid tõendama, et selliseid äratamiskoldeid on olnud juba varem mitu ega kaugeltki ainult üks — Tartus Tiigi tänavas, J. V. Jannseni perekonnas. Kuid kõige selle järelduseks peaks olema mõte, et ka laulupeo kandejõugu, ta tihendatud keskuse moodustasid ikkagi just need, kes juba varem olid vallutatud rahvuslikust meeleolust, ega mitte need, keda alles nüüd kaasa tõmmati. Aga säärasel puhul oli laulupidu ka ainult selle ammu küdenud meeleolu esimeseks massiliseks demonstratsiooniks — omast kohast juba teatud arengu lõpp-punktiks.

Eeltööd eesti rahva hariduslikuks ja õiguslikuks uuestisünniks ulatuvad muidugi palju kaugemale minevikku kui rahvuslik liikumine kunagi. Selle heaks olid tahes või tahtmata töötanud kõik need võõraverelised hingekarjased, kes olid andnud sellele rahvale ta kirjanduse alged ja asutanud ta esimesed koolid. Meie keele ja kirjanduse viljelemist oli püütud harrastada isegi kollektiivselt, — eks või nimetada veerand tuhande aasta taguseid piibli-konverentse otse meie ürgakadeemia istungeiks. Kuid samuti oli leidunud päris

ilmalikku huvi eesti rahva, ta keele ja «kultuuri» vastu kas või juba Stahli aegadest peale, mil Reinerus Brocmannus vemmalvärsistas (1637):

> Andre mögn ein anders treiben;
> Ich hab wollen Esthnisch schreiben.

Hoopis tugevamaks kasvas see tendents muidugi XIX sajandi algul, estofiilide ajastul. Siis tungis valgustusaja vaim ka meie umbsesse õhkkonda ja hakati tundma tõelisemat huvi rahva vaimse ning sotsiaalse seisundi vastu. Siis tekkisid Rosenplänteri ja Luce ettevõtted, siis rajati Õpet. E. Selts, koguti rahvaloomingut ja püüti tõsta sedasama rahvast. Kuid me teame ühtlasi, et näiteks mitte üksnes Faehlmanni, vaid isegi Kreutzwaldi esialgsele lähtekohale polnud võõras mõte: eesti rahvas sellisena kaob, kuid enne seda tuleb päästa tema rahvuslik vaimuvara. See päästmine andis küll tõhusa lükke rahva enda teadvusele ärkamiseks. Kuid ometi on selge, et see liikumine rahvale head soovides rahvast ennast kui organiseeruvat, aktiivselt osavõtvat, kollektiivselt tegutsevat nähtust ei arvestanud. Ta põhines üldedulisil põhimõtteil, ei asetanud aga rohkem ühiskondlikke eesmärke kui iga muugi heategevus. Ja vähemalt võõrast soost rahvasõbrad oleksid sedamaid tagasi tõmbunud, kui oleksid võinud ette näha, millist vilja kannab kord nende külv!

Kuid pikapeale tõusis ometi rahva varanduslik ja hariduslik tase. Ja sedamööda tihenes ning demokratiseerus ka rahva heaks töötajate hulk. Väljapaistvaim nende keskel oli muidugi J. V. Jannsen — üldsuse teadvuses peaaegu rahvusliku liikumise algataja. Juba palju aastaid oli ta avaldanud vaimulikke ja ilmalikke laule, «Sannume tojaid» ja «Püssipappa külla-jutte» ning hiljem ka «Postimehi». Ta tundis oma aja lugejat, selle keelt ja vastuvõtuvõimeid vahest paremini kui ükski meie ajakirjanik pärast teda. Tema väljapaistvas osas meie rahvuslikus arenemises ei või keegi kahelda, — eks olnud tema see, kes isegi «Eesti» nime tegi maarahva keskel populaarseks! Ja täitsa õieti juhiti viiekümne aasta eest tähelepanu sellele, et alles Jannsen ja teised temataolised olid võimalikuks teinud, «et

rahvas Jakobson'ist ülepea aru sai, tema mõtteid tähele pani ja mõistis».[1]) Jannsen oli sõna parimas tähenduses kaasaeglane. Ta hindas rõõmuga seda arengut, mida elas läbi eesti rahvas. «Nihkub, nihkub!» — see oli tema korduv rõõmuhüüd «E. Postimehes». «Meie asjad lähevad edasi.» «Ikka edasi!» Ja üheks tema optimismi väljenduseks oligi «juubeli- ja tänulaulupeo» korraldamine talurahva pärisorjusest vabanemise 50-aastaseks mälestuspäevaks.

Kuid seesama ammune hindaja ütleb hiljem: «Usulisest ilmavaatest, kasinast haridusest ja mittepoliitilisest iseloomust kujuneb siis Jannseni tegevus. Ta tahab rahvast tõsta, hariduse ja õpetuse najal teda seespidi tugevaks kasvatada. Rahva käekäigu välimises juhtimises loodab ta Jumala ja temast seatud ülemate peale. Tema ei arva suurt siin rahva isetegevusest ja oma abist.»[2]) Ja nii oligi tema lähtekoht ikkagi estofiili, rahvasõbra oma. Ta oli ajaviitja ja õpetuseandja ning kõige kasuliku edasiaitaja, ilma et tal oleks olnud ometi mingit kaugemale osutavat rahvuslikku sotsiaal-poliitilist sihti. Ja sest seisukohast korraldas ta muuseas ka 1869. a. laulupeo. See ei olene ainult väliseist põhjusist, vaid ka sisemisest veendumusest, kui ta enne pidu rahvast manitseb: «Nüüd on m e i e assi vallitsuse silma al, nago lapsed vannemate silma al, sedda pühha nõnda piddada, kuida tännolikud ja rõõmsad süddamed sedda peavad teggema.»[3]) Meie hariliku käsituse järgi oli meie rahvuslik liikumine, mille algust loetakse just 1869. a. laulupeost, sihitud balti-saksa seniste traditsioonide, hariduslike ja õiguslike kitsenduste vastu. Kuid oma üllatuseks näeme, et senised võimumehed laulupeosse kõige heatahtlikumalt suhtuvad, et rüütelkonna juhid teda tervitavad ja Tartu saksa seltskond tema puhul oma elamuid ehib. Ning kahtlemata ei eksitud vähemalt peo algataja ja korraldaja enda mõttesuunas.

Kuid ometi, aeg oli suurem, kui tema näilised juhid ise aimasid. Massis avaldus midagi rohkemat, kui nad

---

[1]) [A. J ü r g e n s t e i n], Erapooletumad mõtted (1883), lk. 6.
[2]) A. J ü r g e n s t e i n, Arvustuslised kirjatööd, lk. 141.
[3]) E. Postim. 1869 nr. 9.

teadsid olevat temasse sisendanud. Eesti rahva «edasinihkumine» võttis tempo, mis pani neid kohmetama. Ja nii olid kahtlemata ka Jannsenile 1869. a. laulupeo meeleoluavaldused üllatuseks. Ta oli liiasilma taha kogunenud vaimustuse ja kire tagavara aidanud vabastada — ning kohkus varsti ise selle metsikust kohinast. Esialgu püüdis see kaasaeglane muganeda üldise meeleolu kohaselt ja rääkis ootamatult ränki sõnu valitsevate olude vastu. Kuid juba aasta hiljem, pärast teist Jakobsoni «Isamaa kõnet», oskas ta ainult ohelda: «Nüüd pannakse «Vanemuise» uksed kinni!» [4]) Ja veel pool aastat hiljem sulges ta ise vähemalt oma lehe veerud selle rahurikkuja eest. Täitsa õige: «Sügavamad tegurid, mis rahvusliku ärkamise sünnitasid, valmisid väljaspool Jannseni vaatepiiri ja mõjukonda.» [5]) Kuid veel enam: lõpuks osutus tõsirahvalik rahvuslik liikumine lihtsalt võõraks ja hädaohtlikuks seniste rahvasõprade hingeelule ning tegevuslaadile.

Nagu mõne teise noore rahva, nii on meiegi rahvuslikku ärkamist tuletatud Euroopa võitlusest Napoleoni vastu, Saksamaa vaimsest ühinemisest ja tema aateliste esivõitlejate evangeeliumist. Ning kahtlemata oligi meie estofiilsus kogu ta valgustusliku ja rahvasõbraliku värvinguga maailma suursündmuste vastukaja. Kuid meie rahvale endale jäi ta sellisena ometi võõraks, kuna sel rahval puudusid eeldused tema mõistmiseks ja kasutamiseks. Kui Saksamaal noored ja vanad relvad kätte haarasid, et võõraid vallutajaid maalt välja ajada, siis mõlgutas alles eesti teoori «Punapardist»: «Lass' ta tulla, ehk toob meile priust!» Ja nende aegade mäletaja lisab omalt poolt: «Minna ei mälleta mitte, et kegi sel aeal paljo «Punnapardi» tullemist olleks kartnud. Mis ta meile pahhemat võis tua, kui meil käes olli? Mis teadis p ä r r i s o r r i issamaast?» [6]) Sest ideoloogia on laiemas ulatuses alles siis nakkumis- ja levimisvõimeline, kui langeb vastavale sotsiaalsele pinnale. Ja nii võis rahvusluski saada meil rahvalikuks alles 60-ndate

---

[4]) M. K a m p m a n n, Eesti kirjandusloo peajooned I [2], lk. 119.
[5]) J. K ä r n e r, Ärkamisaegne Eesti ühiskond, lk. 14.
[6]) E. Postim. 1869 nr. 31.

aastate sotsiaalses miljöös. Siis tärkav kõrgelennuline isamaalsus oli vaid rahva argipäeva arengu pidulik sõnakssaamine. Ning nii palju oligi tal tõelist jõudu, kui palju ta ei unustanud oma maist algupära. Kuid sellepärast ei tule ka tema tõelisi allikaid otsida liiga kaugelt ega kõrgelt, vaid võrdlemisi maapinna lähedalt.

See sotsiaalselt motiveeritud, agressiivne, tugevapingeline rahvuslik liikumine tungib juba 60-ndate aastate algul senise üldilmelise ja ebamäärase estofiilsuse kõrval esile. Ta oli laadilt konspiratiivne ja illegaalne ning ei võinud sellepärast jätta järelmaailmale kuigi palju materjale oma arenemisloost. Kuid isegi nii varjuspüsivana pidi see liikumine varsti selgitama oma vahekorda otseste vaenlaste kõrval ka seniste rahvuslike tegelastega. Ja siis selgus peagi, mis eraldas senist rahvuslikku meeleolutsemist rahvuslikust aktsioonist.

Vaadeldes küsimust sest seisukohast on raske tõmmata täpset piirjoont läinud sajandi keskkümnendite agraarrahutuste ja rahvusliku liikumise sünnihetke vahel. See liikumine oli algul niisama spontaanne ja lokaalne kui milline Mahtra või Pühajärve sõda tahes. Ta rajanes ainult teoorjusest iseseisvusele pürgiva talupoja sotsiaalsel vaistul. Ja sellisena algas ta loomulikult seal, kus see talupoeg oli kõige varem oma seniseist sotsiaal-õiguslikest oludest välja kasvamas — jõukamal ning haritumal Viljandimaal. Kui teda mingi väline nähtus mõjutas, siis kauged kõminad: a. 1861 vabastati Venes talurahvas — ühes maaga! A. 1864 anti Poolas riigitruudele talupoegadele hulk mässavate mõisnikkude maad! Neid tõsiasju tunti ja neist tehti vastavad järeldused: riigivõim tahab rahvale head, kuid Baltimaal seisavad saksa soost mõisnikud varjutava müürina selle heatahtliku võimu ning eesti soost talurahva vahel. Ja sellega elustati ainult sedasama põlist orientatsiooni, mis lükkas maamehi kord Tukholmi linna, kord Neeva äärde oma häda kaebama.

Nii põhjustasid seda ärkamist konkreetsed, tõsielulised kogemused, ega mitte abstraktsed äratushüüded. Ta aluseks oli ühise sotsiaalse rõhumise tunnetamine, mis võttis seda kergemini rahvusliku värvingu, et rõhujad olid teisest rahvusest. Ja sellisena õhutas teda võr-

ratult enam mõne Kanepi lambasihvri «Eesti mees ja tema sugu» kui Võru lauluisa «Kalevipoeg», millest see «eesti mees» polnud veel midagi kuulnud. Ning sama rahvuslikult äratav osa oli muulgi illegaalsel rahvakirjandusel, mille juured ulatuvad 60-ndate aastate algusse. «Need ässitavad «priiuse laulud»,» ütleb J. Johanson-Pärna, «olid juba selleks [1869. a.] laulupeoks rahva seas igal pool ilma Jakobsoni osavõtmata laiali lagunenud.» [7]) Lisatagu ainult: nii Jakobsoni kui ühegi teise haritlasest tegelase osa võtmata.

Pole ime, kui me selle algkäärimise kollet otsides satume kõigepealt just Paistu kihelkonda Holstre kroonuvalda, mille maid igatseti jagada. Kuid ometi ei kujunenud see käärimine enam uueks Holstre sõjaks, sest see mass oskas juba organiseeruda ja leida enesele ka haritumaid juhte. Ühes sellega avardusid aga ka ülesanded, mis sidusid juba suuremaid hulkasid. Kui üliõpilase Peeter Petersoni poolt 1864. a. kevadel Peterburi juhitud holstrelasi pärast kodumaal kinni püüti, neile maakohtus ihunuhtlust anti ja nad vangiroodu saadeti, siis hüüdsid raudus vangid Pihkvas suguvenda nähes: «Seda kannatame meie isamaa eest!» [8]) Ja kui sama aasta sügisel Adam Petersoni juhatusel teine saatkond Peterburi läks, siis seisis ettevõtte taga juba 24 Viljandi-, Tartu- ja Pärnumaa valda ning 251 isiku poolt allakirjutatud palvekirjas ei kõneldud enam ainult maast ja teoorjusest, vaid ka vallakohtu vabastamisest mõisniku mõju alt, tsensuuriolude kergendamisest, koolide tõstmisest ning eesti keele ametlikust tarvituselevõtust. «Tõesti, arusaamata on .... mispärast meie keelgi sakste juures orjapõlves peab olema, nagu meie ise.» [9])

Nii oli hingemaa asendumas juba isamaa mõistega — konkreetsed majanduslikud nõuded põhimõtteliste rahvuslike püüetega. Kuid kohalikele võimudele oli sää-

---

[7]) V. Maa 1926 nr. 285.

[8]) M. Kampmann, Peajooned II², lk. 63.

[9]) Русская Старина 1899, detsember, lk. 655—665. — A. Aan, Eestlaste elujärg 1860-ma aasta ümber, Olevik 1903 nr. 5.

rane rahvuslus niisama hea kui kuriteoline ja nad kohtlesid neid õiguseotsijaid just niisama nagu Mahtra või Anija mehi. Ning vahet nende sündmuste vahel oligi ainult mõni aasta. Agraarrahutuste vastu oli äraproovitud abinõu: kasakad taludesse! Holstres olid nad terve aasta. See oli aeg, mil —

Sillakohus päevad, ööda,
Talusid ja valdu mööda
Tegi «palvekirja jahti»,
Lõhkus kapid, lauad lahti,
— — — — — — — — — — —
Kirjad, papred, võtmed võttes,
Jäled jäljed järel jättes;
Hullemalt veel Holstre vallas
Iga talu tare tallas.

Nõnda selles sõjasõidus,
Tehti Päris, Aidus, Võidus,
Vastsemõisas, Taeveres,
Navestis ja Sürgaveres,
Puiatus ja Lõhaveres,
Kuresaares, Kõpus suures,
Wühneri ja Mitti juures.[10])

Kuid vägistatav mass oli Mahtra aegadest ometi üle kasvanud. Ta õppis stiihilise vastuhaku asemel organiseerumise algeid ja taotles ühise tegevuse võimalusi. Meie ei saa vist iial teada neid nimetuid algatajaid ega ülevaadet neist loendamatuist nõudusist, mis peeti siis Viljandimaa valdades. Kuid just neis katseis peituvad meie agressiivse, revolutsioonilise, rahvalik-rahvusliku liikumise juured. Neis kasvas konspiratiivne ühtekuuluvustunne, enesetaltsutus ja distsipliin. Neid mehi kandis juba üldidee.

Arm Eesti vendi ühendas,
Mees isamaal end pühendas,

ütleb seesama kaasaeglane. Kuid need mehed ei vajanud «ärkamiseks» siis ka enam 1869. a. laulupidu. Küll aga võisid nad seal rõõmutseda, leides, et neid — samamõttelisi — ometi juba nii palju oli.

[10]) Adam Peterson'i Laulud IV, lk. 52.

Kõige selle pinnaaluse käärimisega kõrvuti otsis aga liikumine ka legaalset vormi. Nii heitsid kohe 60-ndate aastate algul mõned Tarvastu ja Paistu mehed ühte, et asutada priiuse tuleku mälestuseks maakeelset kooli. See kavatsus sisaldas juba algusest peale seniste balti traditsioonide vastu sihitud tendentsi, mis jäi liikumise püsivaks tunnuseks: soetada omakeelset haridust, toetudes riigivõimu heatahtlusele. Et siin polnud tegemist ainult üksikute unistajate, vaid terve massiliikumisega, seda osutab asja areng. Esimesel Aleksandri-kooli puhul saadetud palvekirjal, jaanuaris 1863, oli 177 allkirja. Ja kaks aastat hiljem öeldakse kirjas kindralkuberner Šuvalovile, kooli asutajaid olevat juba 500. Need arvud polnud meie tookordseis oludes sugugi väikesed. Ettevõte ise oli täiesti rahvameeste eneste algatatud, ja nad ei leidnud esialgu ainustki eesti haritlast, kes oleks neid vähemalt nõuga aidanud. Kui nad pöördusid rahvajuhi J. V. Jannseni poole, siis vastas see nii, et sellest polnud kasu, või jättis üldse vastamata. Ja kui nad pöördusid tolleaegse ainsa «Eesti» nime kandva asutise — Õpet. E. Seltsi poole, siis vastas selle esimees prof. C. Schirren, «et see Eestlaste kõige õigem ja õnnelikum tee olla, kui nad Saksteks saaksivad ümber muudetud». [11])

Millisel muul alal oleks siis see rahvalik-rahvuslik liikumine võinud veel estofiilselt haritlaskonnalt tuge loota! Et Jannsen seniste spontaansete massiliikumiste, maltsvettide käärimise ja väljarändamise hindamisel balti isandate seisukohal asus, seda teame. Kuid samuti hoidus ta kramplikult ise osatamast senist balti sotsiaalset korda selle olulises osas. 1864. a. jättis ta oma lehes keiserliku manifesti avaldamisel just selle koha välja, milles kõneldi poola talupoegade maasaamisest. See samm oli nii silmatorkav, et ka aktiivse rahvusluse tegelaste poolt tähele panemata ja taunimata ei jäänud. [12]) Katsete kohta balti võimumeestest mööda minna ja märgukirjaga otse Peterburi pöörduda kirjutas aga

[11]) Lähemalt H. Kruus, Eesti Aleksandri-kooli mõtte areng. (Käsikiri.)

[12]) J. Köler — J. Hurdale 17. III ja 14. IV 1864. EKSA.

Jannsen asja algatajaile: «Teie olete selle teuga mässajad Poolakad olnud.» [13])

Et säärastes oludes rahvalik-rahvuslik liikumine oma juhte pidi mujalt otsima, on loomulik. Samuti on loomulik, et need leidusid just samalt maa-alalt, kus see liikumine ise oli tärganud ja kõige intensiivsemalt avaldus. Kõne on siin nimelt Kölerist ja teistest haritumaist Viljandimaa rahvameestest, kes varsti mõtestasid ning arendasid aja tungi rahvuslikuks sotsiaal-poliitiliseks ideoloogiaks.

Lihtsa külapoisina oli Johann Köler kord siit lahkunud, elanud seitse aastat Lätimaal ja läinud maalriselina a. 1846 Peterburi. Paarkümmend aastat veetis ta siis Põhja pealinnas ja Lääne-Euroopas, kuni tuli 1863. a. jälle kodumaad vaatama. Ta rändas siin suve läbi, tutvus inimeste ja oludega, ning ta otsus oli tema enda autobiograafia järgi:

Ma olin näinud Itaalias palju räbalais kerjuseid, kuid nad näisid ikkagi inimestena ja sirutasid armuandi nõudes käe eneseväärtusetundega välja; siin ei kerjanud keegi, kuigi vaesus oli silmanähtav ja kaua aega väljendamata mure pitser lamas nägudel.... Mida lähemalt ma vaatlesin talurahva elu, seda enam suurenes minu hinge vallanud sügav kaastundmus, sest tõelisus ületas kõik, mis võis luua metsikuim fantaasia.... Tihti linnast välja minnes nutsin ma kui laps oma täieliku jõuetuse tundmises millegagi õnnetut rahvast aidata.[14])

Sellest peale jagunes Köleri elu kaheks erinevaks haruks, nagu ütleb tema biograaf: ühel pool kunsti, teisel kodurahva teenimine. [15]) Ja juba järgmisel aastal algas ta oma suure rahvuspoliitilise allegooria «Nõiaunest ärkamise» maalimist.

Kuid vähe oleksid aidanud kunstilised allegooriad, kui oleks puudunud tegelik huvi rahva äratamiseks ja organiseerimiseks. Aga juba selsamal kodumaal viibimisel tutvus Köler Viljandimaa meeste palvekirjaga, aitas seda parandada ja tasandas järgmisel aastal nende

---

[13]) Sakala 1881 nr. 29. Lugu ise on juhtunud kümmekond aastat varem.

[14]) Русская Старина 1886, november, lk. 352.

[15]) A. V a g a, Johann Köler, lk. 40.

saatkonnale Peterburis teed. Ja sellest peale oli Köler mitmekümne aasta jooksul otsekui eesti konsuliks keskvalitsuse juures. Ning ta kulutas nurisemata oma aega ja lõpuks ka kogu oma varanduse — nimelt Kuntaugani loos.

Peaasi, Köler polnud ainult veendunud isamaalane, vaid tal oli ka enam-vähem selge käsitus rahvusliku võitluse ülesandeist ja taktikast. Peale enese kogemuste olid tal siin kasutada eeskujud, millel on olnud suur mõju meie rahvuslikule ärkamisele, kuid mida on seni vähe arvestatud. [16]) Harilikult on meil siin välismõjudest ja eeskujudest kõneldes osutatud ikka Soome poole. Kuid kõnesoleval ajal ei tulnud nood palju küsimussegi. Ja veel kaua hiljemgi on need eeskujud olnud teoreetilist laadi, pigemini ideaalid kui praktiliselt kasutatavad tähised. Sealt võidi õppida, milline peaks olema meie rahvuslik kultuur, kuid ei võidud laenata taktikat võitluseks selle kultuuri heaks, kuna olud ja arenemistingimused olid sootuks erinevad. Seevastu avastati aga kõnesoleval ajal meie lähimas naabruses rahvas, tõult ja keelelt küll hoopis võõras, kuid oludelt ning ajaloolt väga lähedane, ainult selle vahega, et ta arenemine oli meie omast mõned aastad ees. Ja nimelt selle tegelikult kasutatava läti mõjuga puutus Köler 1863. a. paiku Peterburis kokku. Ta tutvus seal «suure lätlase» Kristjan Valdemariga, kes oli asutanud Peterburis läti seltsi ja toimetas seal juba 1862. aastast peale lätikeelset lehte «Peterburgas Awises», milles pakuti teadmisi, arutati sotsiaalseid küsimusi, õhutati rahvuslikku iseteadvust: talupoegade massi asemele tõusku läti r a h v a s! Valdemari lehes kirjutas ka Viljandi kreiskooli omaaegne õpetaja ning inspektor Kaspar Ernst Biezbārd, kes just 1863. a. koostas läti intelligentsi palvekirja keisrile, milles kõneldi ikka jälle talurahva maapuudusest, teoorjusest jne. ning mille eest Biezbārd mässuõhutajana saadeti sisekubermangudesse. [17]) Valdemari võitlus balti sakslaste vastu oli nii

[16]) Erandina M. K a m p m a n n, Peajooned II², lk. 62 ja 115.

[17]) Olgu tähendatud, et teated Valdemari ja Biezbārdi tegevusest ei ulatunud Viljandimaa meesteni ainult Peterburi kaudu, vaid ka otsemat teed. Biezbārd oli Viljandi kreiskooli õpetajaks

äge, et tema leht juba 1865. a. suleti. Nii oli läti rahvuslus juba tollal läbi käinud rea arenemisastmeid, milleni meil jõuti tunduvalt hiljem. Nüüd sobisid läti kogemused meile programmiks, ja rida äratisi ongi saadud sellest allikast. Kuid Köleri kaudu tutvus läti aktiivse rahvuslusega ka see tegelane, kes meilgi samalaadilise liikumise tõeliselt algatas — C. R. Jakobson.

Köler polnud tegelik poliitikamees, vaid koondaja ja sihtiandev autoriteet. Sellisena näib ta just 1863. a. hakanud kindlamalt koguma seda ringkonda, mida tuntakse «Rahvasõprade» ehk «Peterburi patriootide» nime all ja millesse aja jooksul on kuulunud dr. Karell, N. F. Russov, dr. Johnson-Hantwig, R. Berendhoff, A. Jürjeff, pastor Taubenheim, õpetaja Dankmann jt. [18]) Seesugusest eesti haritlaste koondisest ei võinud tollal kodumaal veel kõnetki olla. Selle liikmed võtsid andumusega osa oma rahva saatusest ja otsisid abinõusid selle tõstmiseks. Nagu näeme kirjavahetusist, on nii Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet» kui ka Hurda «Pildid isamaa sündinud asjust» oma algatuse siit saanud ja Peterburi patriootide tööprogrammi kuulunud.

1863. a. sügisel jõudis selle koondise piirideni ootamatult ka Jakobson. Saksastunud mehena oli ta paari aasta eest kodumaalt läinud saksa asundusse kösterkooliõpetajaks, kust siirdus nüüd Peterburi. Siin mõjutas seda balti traditsioonides kasvanud noormeest suurlinna õhkkond, mõjutas senisest vabameelsem valitsuse suund, mõjutas eriti aga Köler. Jakobson mitte üksi ei puutunud varsti viimasega kokku, vaid elaski sagedasti

---

1833—1853. Vähemalt Hans Wühner oli tema õpilasi, ja Wühneri eluloos öeldakse, et läti isamaalane temasse koolis sügavat mõju avaldanud. (Postim. album, lk. 256.) Samuti oli Biezbārd Adam ja Peeter Petersoni venna Jaagu õpetajaks ja võis kaudselt ka nooremaid vendi mõjutada. Veel vanu igi värsistab Adam Peterson «vahvast võitlejast Besbardist» ja «veel kallimeelsemast mehest Voldemarist» ning seletab siis proosas, et ka eestlased viimasele palju tänu võlgnevat. (A. Peterson'i Laulud IV, lk. 26.) Teiselt poolt oli Valdemar a. 1854—58 Tartus üliõpilaseks, kus korraldas paariteistkümne kaasmaalasega nn. läti õhtuid. Kes teab, langes juba tollal mõni algatussäde ka meie ümbrusse.

[18]) Lähemalt M. Kampmann, Peterburi patriodid ja vabameelse voolu algus Eestis, Postim. 1910 nr. 281, 282, 285—287 ja 289.

tema pool. Ja Köleri mõju oli otsustav: sellest rahvusloiust Saulusest sai rahvusindleja Paulus. Jakobson ise rõhutas hiljem Köleri äratavat mõju endasse, nagu kordab tema sõnu Jaan Adamson: «Prohvessor Köhler on minu silmad lahti teinud, et ma nüüd oma rahva kasuks võin tööd teha, muidu ei oleks seda mulle uneski meele tulnud, ma ei tunnud enne seda, Peterburgis, mitte üht ainust Eesti keeli raamatutgi.» [19]) Ja kuidas Jakobson aja jooksul ka oma suhtumist ühesse või teise kaaslasse pidi revideerima, siis jäi ta otsus Köleri kohta ikka samaks: «nagu puhas kuld». [20])

Paar aastat pärast Peterburi asumist algas Jakobson oma suurt elutööd. Kui palju ta selles just meie lõunapoolsete naabrite eeskuju kasutas, seda osutaks ainult üksikasjaline uurimus. Igatahes tekkis tema kavatsus Peterburis eesti lehte hakata välja andma Valdemari eeskujust. Tema «Meie kaubalaeva vägi Läänemeres» on lihtsalt Valdemari töö tõlge (samuti kui meie Lindaselts hiljem polnud muud kui läti «Austra» jäljend); kuid arvatavasti leidub teisigi samalaadilisi. [21]) Ja läti tegelane, Tartu seminari õpetaja Otto Kronwald oli Jakobsonile otse rahvusliku kangelase eeskujuks: «Seda meest ma auustan nüüd kõigest südamest, sest see ei saa oma kantsi enne vaenlase kätte andma, kunni ise ka kantsi varemete alla on langenud.» [22])

Aga samasugune oli ka meie esimene ja möödunud sajandil ainus täisvereline poliitik ise: esiti õpetaja ja iseõppija, kirjanik ja kirjastaja, ühiskondlik uuendaja, ise ilma kindla kohata ühiskonnas, paigast teise rändaja, kirjade kirjutaja, kõnede pidaja, seltside organiseerija, õhutaja, ässitaja; siis ikka lähemale tungides elule, enesele ikka rohkem seljatagust muretsedes, kuni

---

[19]) J. Adamson — J. Kölerile 16. II 1877. EKSA.

[20]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. V 1872. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 340.

[21]) Hiljem võttis Valdemar «Sakala» saatusest omalt poolt elavalt osa ja käsitles seda lehte läti rahvusliku ajakirjanduse paralleelnähtusena. (K. Valdemar — C. R. Jakobsonile 28. VIII ja 21. IX 1879. J. Johanson-Pärna kogu EKlA.)

[22]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. V 1872. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 340.

võis alata oma lõplikku, nii lühikest, kuid ka nii mõjukat rünnakut. Tal polnud isiklikult küll mingit ühendust Viljandimaaga, kuni Köler-Viliandi teda sellega oma tutvuskonna kaudu sidus — igatahes juba enne laulupeo-aastat. Kuid loomulikult oleks ta oma peategevuskohaks valinud niikuinii ümbruse, kus eeldused aktiivseks rahvuslikuks liikumiseks olid kõige soodsamad.

Jakobsoni eeskava peamõte oli äärmiselt lihtne ja loogiline: «Meie oleme kümme ja enam korda välja ütelnud, et meie eesmärk on see: Eestirahvale ühesugused õigused tõiste rahvaustega! Senni, kui meie rahvas selle eesmärgile ei ole jõudnud, ei või meie ilmaski rahust rääkida.» [23]) Kuid seesugune eeskava tähendas üleskutset selle maa senise õigusliku ja sotsiaalse korra kukutamisele. Ning Jakobson ei olnud nii naiivne, et poleks seda ise mõistnud. Veel enam, omaette viis ta selle mõtte loogilise lõpuni: tarvis saavutada ainult üheõiguslus — ja me oleme enamusrahvusena valitsev rahvas! «Kuni sinnamaale peab Eesti rahvast juhtima, nagu Bismarck Preisimaad Saksamaal juhtis: korraga sai Preisimaast keisririik.... Peetakse meid juba oma väärilisteks, siis oleme peagi peremehed.» [24]) See oli tekkiva eesti kodanluse poliitiline programm, mida pole vist hiljemgi selgemini sõnastatud.

Jakobsoni poolt lõplikult mõtestatud ja organiseeritud rahvuslik liikumine oli midagi muud kui rahvasõbralik asjaarmastus või ka kirjanduslik elukutse. Sellisel kujul toimus meie rahvuslik tegu alles illegaalses õhkkonnas, oli kohalike olude vinklist võttes revolutsiooniline. Ja sellisena teda ka koheldi. 1864. a. suvel andis Pärnu sillakohus vennaste Petersonide vangistamise käsu, süüdistades neid koguni kommunismis (dass sie hinsichtlich der verkündigten Landverteilung communistische Grundsätze durchblicken lassen). [25])

---

[23]) Sakala 1880 nr. 48.

[24]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877. EKSA. E. Kirjand. 1912, lk. 291.

[25]) J. L õ o, Mõned andmed Adam ja Peter Peterson'i eluloost ja tegevusest. Käsikiri A. Kruusbergi erakogus.

Peeter Peterson vangistati sügisel Tartu sadamas, Peterburist saabumisel, peeti ligi aasta vangis, heideti ülikoolist välja, vangistati a. 1866 uuesti, saadeti Vjatka kubermangu ja surigi Venemaal. Adam Peterson oli samuti aasta kinni, vabanes, mõisteti 1867. a. vangiroodu ja oli viimaks sunnitud minema Venemaale, kus elas 30 aastat. Nii olid need kaks haritud meest rahvuslikust liikumisest kõrvaldatud. Köleri, nende aitaja juures pandi a. 1865 läbiotsimine toime. Hans Wühneri korter Tarvastus otsiti a. 1864 läbi; Wühner ise viidi kasakate saatel Viljandisse; loata koosolekute pärast ahistati teda veel hiljemgi. Johannes Eglon vangistati 1865. a. suvel ühe käsikirjalise brošüüri tõlkimise pärast ja tagandati ajutiselt kooliõpetaja ametist. Samuti lasti liikumisele kaasatundja õpetaja J. Rosenberg eesti keele õppekeeleks võtmise pärast a. 1871 kohalt lahti. Jaan Adamsoni kirjavahetus mõtteosalistega oli valve all, nagu üldse tolleaegsete tegelaste oma. Suure-Jaani köstri ja kihelkonnakoolmeistri Joosep Kapi sammude üle valvas ta otsene ülemus, nii et Kapp seda hingekarjast oma kirjades aina «kuradiks» kutsub. Ja milline oli ajuti Jakobsoni enda seisund, seda teame!

60-ndate aastate radikaalne rahvuslus oli mitmeti alles vaistuline ja teedkobav. Lisaks olid olud nii kitsad ja töötegijaid nii vähe. Sellepärast tuli igaühega kaasa minna, kes näis minevat umbkaudugi sama sihi poole, ja kasutada iga abinõu, mis laskis end vähegi kasutada. Ja sellepärast kirjutas Jakobson seni Jannseni «Postimehes», kui tal kirjutada lasti, ning tegutses koos kõigiga, kui see üldisele ettevõttele näis kasuks tulevat. Kuid ühtlasi oldi ometi selleks liiga teadlik, et mitte tunda kumbagi peavoolu eraldavat vahet. Ja sellepärast on ka ekslik arvata, nagu oleksid esialgu kõik meie rahvuslikud tegelased kooskõlas töötanud, esimesed vastuolud Jakobsoni ja Jannseni vahel alles 1870. a. tulnud ning lõplik lahkuminek alles «Sakala» päevil. Tõeliselt pole meil olnud kunagi ühist rahvuslikku rinnet, juba 60-ndate aastate algusest, liikumise enese tekkimisest peale. Radikaalsele voolule oli selge, et eesti tõsirahvusliku tõusu vastased pole ainult mõisnikud, vaid ka vaimulikud, ja mitte ainult saksla-

sed, vaid ka eestlased, kes peavad esimeste hulka kuuluma ning kuuluvadki. Selle tõusu vastu on kogu see balti ühiskond, mis moodustab sotsiaalselt ja vaimselt kindla terviku. Vaevalt oli Jannsen paar kuud Tartus oma lehte välja andnud, kui juba Köler kirjutas:

Hädapärast oleks vaja siin [Peterburis] üht lehte välja anda, sest meie leiame ennast enese lootustes Eesti Postimehe kohta väga petetud. Muidugi ei ole ainult tsensor süüdi....

Kas ei ole siis tuhandid huvitavamaid asju rahvale Soomemaalt ja Venemaalt, selle asemel, et Daani asja täiesti fanaatiliselt Saksa seisukohalt valgustada. Üleüldse vaatab Jannsen pea kõige peale värvitud Saksa prilli läbi, kahju! väga kahju....

Ma võin otse tulivihaseks saada, kui igas ajalehe kirjatükis vähemasti kolmveerandit usulikku on, vaene Eesti kõht on sellest juba ammu täis, kui ta aga ainult sellest üksi elada võiks ja muud midagi ei tarvitaks!

Ja pärast eespool mainitud manifesti kärpimist kirjutas Köler uuesti: «Jannsenile teatage võimaluse järele meie põlgtust tema äraandliku tegevuse eest. Annaks Jumal, et pea võimalik oleks ühe ausa lehega Jannsenit tema auta ahnuse eest karistada.» [26]) Ja samasugune oli ka Kreutzwaldi ja Jakobsoni suhtumine Jannsenisse kõik 60-ndad aastad läbi, ükskõik millised motiivid neil kummalgi selleks olid.

Teiselt poolt pole jannsenlaste vaenuavaldisi radikaalsete rahvuslaste kohta tollest ajast küll nii drastilisel kujul säilinud. Kuid kui Koidula ütleb, et «Peeterburgi poolt sõbrad kõik meie rahva asju isesugu prilliklaasi läbi vaatavad», siis kostab sellest nende «sõprade» suuna ilmne eitamine. Ja kui Koidula just laulupeo-aastal peaaegu võimalikuks peab, et «sõber Jakobson» kiusust «E. Postimehe» vastu on tsensuuri üleviimist Tartust Riiga õhutanud, siis peab enam kui kahtlema selles «sõpruses». Ainult seda ei suuda Koidula uskuda, et üks eestlane nii «täieline renegaat» võib olla! [27]) Mis maksis siis selle kõrval samade isikute vahel samal ajal jätkuv viisakas-meelitav kirjavahetus või seegi, et Lydia Jannsen isegi oma laulikunime sai

[26]) J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864. EKSA. E. Kirjand. 1910, lk. 454 ja 1911, lk. 30.

[27]) Koidula — F. R. Kreutzwaldile 3. VI 1868 ja 16. VIII 1869. Kirjavahetus I, lk. 227 ja 369.

Jakobsonilt! Käremeelsed rahvuslased olid ja jäid vaid «Peeterburgi mässajaiks». [28])

Sellega oleme jõudnud jälle laulupeoni, ja võiks arvata, et vähemalt see pidi paistma kõigile isamaalasile ühise ettevõttena ning rahvuslikku liikumist ilmtingimata soodustava nähtusena. Kuid meie üllatuseks polnud see kaugeltki nii. Laulupeoski nägi osa meie aktiivseid rahvuslasi silmade sulgemist rahva tõelise seisundi ees, väärtehingut balti-saksa alalhoidliku ollusega ja rahvusliku liikumise kokkusobitamist nende jõududega, kelle vastu see liikumine seni oli võidelnud ning kavatses võidelda. Enne laulupidu seletas Jakobson, et tema tutvuskond on peo vastu külmaks jäänud.

Ja kes oli süüdlane? «Eesti Postimehe» liig «priiuse»-kära. Ühe eesti «laulupüha» hääks oleksid need mehed valmis kõik tegema, aga «priiuse ja jubelipüha» nad ei tunne ja ei mõista — ja ka mina mite. Kõik heitsivad tagasi.... Kahju et «Eesti Postimees» viimasel ajal üht teed on hakkanud käima, kus tal õppetud Eestlaste nõuu enam ühtegi ei maksa, s. o. nende õppetud Eestlaste nõuu, kelle õhjadest mõnedgi avalikud asjad meie rahva elus saavad juhitud. Ma kardan, et ta sellega iseenesele kõige suurema kahju on teinud! [29])

Nii kirjutas Jakobson Jannseni tütrele, ja sellepärast on arusaadav, et ta Jannseni nime asemel kirjutab «Eesti Postimees» ning kõige avameelsuse juures ka muidu on pidanud oma teravust taltsutama. Aga niigi on juba küllalt öeldud. Ja mis puutub laulupeosse endasse, siis oli Jakobson sellal küll Tartus, kuid ei võtnud peost isegi pealtvaatajana osa, — «ütles, et tema arvates pidutsemiseks põhjust ei ole, — silmas pidades rahva praegust olukorda priiuse suhtes». [30]) Meile otse käsitamatu nähtus: «ärkav eesti rahvas» on koos, üks tema suurimaid äratajaid seisab aga skeptiliselt eemal! Sellal polnud Jakobson veel Jannseniga ilmsi tülis, isegi «E. Postimees» oli talle alles kirjutamiseks lahti. Nii ei peitunud ta eemalehoidumise põhjused isiklikus

---

[28]) C. R. Jakobson — Koidulale 17. I 1870. EKSA. E. Kirjand. 1911, lk. 372.

[29]) C. R. Jakobson — Koidulale 7. V 1869. EKSA. E. Kirjand. 1911, lk. 366.

[30]) J. Kurrik, Vilksatused ärkamisajast, E. Kirjand. 1922, lk. 184.

vahekorras, vaid võrsusid üldise seisundi hindamisest. Ta kujutles rahvusliku liikumise eesmärke ja abinõusid igatahes teistsugustena! Ning tema vaatekohast oli tal kahtlemata õigus.

Esimesel laulupeol oli eesti rahva arenemisse muidugi võrratu tähtsus. Tema kaudu levis rahvuslik ühtekuuluvustunne laiemaisse hulkadesse ja äratas neidki, kel polnud sellest varem aimu. Kuid ühtlasi ei tähenda see laulupidu mitte nii palju rahvusliku liikumise tõusu kui ta iseloomu muutumist. Selle tõenduseks on kogu meie avalik elu laulupeole järgnenud ajal. On nimelt ekslik arvata, et just 70-ndad aastad läbi oleks meil valitsenud mingi suur meeleolutõus, algatusind ja teostamistahe. Selle vastu, rahvuslik ideoloogia ei rikastu millegi uuega, samuti ei teki uusi algatusi, mille juured ei ulatuks kaugemale tahapoole. Ajuti, eriti kümnendi algul, kohe laulupeole järgnenud ajal, tundub koguni peatumist ja langustki. See aeg oli küll väga tähtis rahvusliku meeleolu levitamiseks, ärkamisala laiendamiseks ja süvendamiseks, seniste algatuste arendamiseks. Kuid legaliseerudes ja ikka laiemaid masse vallutades muutus rahvuslik liikumine ise ka üldmeeleolulisemaks ning kaotas oma agressiivse potentsi. Ta kaldus seniselt võitluspinnalt ja peaaegu samastus selle aeglase rahvavalgustustööga, mida oli nii menukalt teinud Jannsen. Ja lõpuks kuulus tema lipukandjate hulka igaüks, kes aga leidis isamaa ilusa ning emakeele kõlava olevat. Kuid need teisejärgulised väärtused just loiutasid ja lämmatasid liikumist rahvalik-sotsiaalse nähtusena. Seesugust rahvuslust ei kartnud selle maa senised isandad kuigi suurel määral, nagu nad polnud kartnud ka Jannseni kavatsetud laulupidu. Nad olid saanud selles kaudselt isegi sõna kaasa rääkima hakata. Oli aga küllaltki huvitav, et varsti pärast seda teistsugusel rahvuslusel «E. Postimehes» sõnaõiguski kadus.

Kokkuvõttes: esimese laulupeo kaudu liitus, segunes ja sulas revolutsiooniline rahvuslik liikumine legaalsesse estofiilsusse. Kuid selle legaliseerumise tulemuseks oli ühtlasi ka ta sattumine mõõdukamate juhtide mõju alla. Ja viimaste vaatekohast algaski rahvuslik liikumine massis alles nüüd.

Et meie traditsiooniline käsitus rahvusliku ärkamise algusest, laadist ja tegelasist on kujunenud ühekülgseks, selleks on küllalt põhjusi. J. V. Jannsen, tema omaksed ja Tartu eesti haritlaskond nägid kõigepealt oma osa isamaalises töös ja rõhutasid seda inimlikult mõistetaval kombel. Kuid nende käes oli meie väljapaistvaim ajaleht ja teisedki kirjanduslikud vahendid. Ning hiljemgi on meie arenemisloo uurimine ja sõnaline kinnistamine jäänud nende järglaste hooleks, kuna vastastiib pole kasvatanud sellekohast huvi ja võimeid omavat järelpõlve. Lisaks märkame just 60-ndate aastate lõpul uue sugupõlve jõudvat teadlikule elule ja rahvuslikule tööle asuvat. Talle jäid 1869. a. pidupäevad meelde heledate hommikutundidena, ilma et ta varasemaist aegadest midagi oleks teadnud. Kuid hiljem samastas ta enda ärkamise kogu rahva ärkamisega. Eks pidanud pärastpoole end rahvusliku liikumise teeavajaiks isegi need haritlased, kes harjutasid alles 70-ndais aastais eesti keeli oma mõtteid avaldama! Mis ime siis, kui ka 1869. a. traditsiooni hellitajaid hiljem nii palju on leidunud, et see traditsioon sügavale meie teadvusse on juurdunud ja lõplikult kivinenud.

Teiselt poolt, kui meie kultuurilugu on käsitletud üldse ilu- ja ajakirjanduse andmeil, siis eriti just rahvuslikku ärkamislugu. Selle algatajaiks on peetud ta kaasaskäijaid ja kajastajaid. Selle üle on otsustatud luuletajate, pidukõnede, ajalehtede juhuskirjutiste põhjal. Koidula, Kuhlbars, Reinvald ja Veske on laulnud meie rahva ärkvele! «Postimehe» laulupeo kirjeldusis on selle sündmuse kroonika kirja pandud! Kui palju aga sellised allikad võivad täita ajalooliste dokumentide aset, peaksid osutama oleviku kogemused. Tõelisus on tihti teine kui pidusõnad ja kogurahva arenemine muud kui pühapäevane asjaarmastus.

Esimese laulupeoga oli senise estofiilsuse aeg igatahes lõplikult möödas. Mis selle traditsioonest veel püsima jäi, see liitus nüüd selle taltsutatud rahvusliku liikumise hariduse levitamise, rahva kõlbelise kasvatamise ja ettevaatliku arendamise eeskavaga. Ning sellisena leidis see vool ka vastava juhi Jakob Hurda isikus. Ka tema algas oma tegevust juba 60-ndate aastate algu-

poolel, osutades suurt rahvaarmastust, töötahet ja -distsipliini. Õppinud teoloogiks, jäi ta ometi kuni 1872. aastani kooliõpetajaks, olles kaasas kõigis ajajärgu üritusis. On huvitav, kuidas Köler, otsekui tulevikku ette aimates, püüab ka Hurta tõmmata välja balti-saksa õhkkonnast ja alistada avaramatele mõjudele: ta kuulab noorele pedagoogile küll Peterburi, küll välismaale kohti,[31]) millest aga midagi välja ei tule. Ühtlasi tuli Hurdal olla nii eraviisilises kui avalikus koostöös ka Jakobsoniga. Varasemal ajal jagas Hurt mõneski asjas Peterburi patriootide vaateid, eriti mis tuleb Jannseni tegevuse hinnangusse.[32]) Kuid ühtlasi selgus ikka rohkem ja rohkem, et Jakobson ja Hurt esindavad kumbki sootu eri temperamenti, maailmavaadet ning vastavat töösuunda. Kui nad laiemale üldsusele paistsid veel üksmeelsete rahvaasja ajajatena, siis hakkas neid lähem tutvuskond pidama juba erinevate voolude peameesteks. Ja varsti olid selle märgid enam kui ilmsed: kui Jakobson 1869. a. laulupeost arvustavalt eemal seisis, siis pidas Hurt just seal «Armsatele Eestivendadele» oma programmikõne; ja kui Jakobson 1871. a. algul «E. Postimehest» välja suruti, siis astus Hurt sinna asemele. Kummagi ajastu ideoloogi suund oli juba selge, kuigi nad veel mõne aasta näilises kokkuleppes töötasid.

Nii võttis enam-vähem kindla kuju meie ühiskondliku mõtte jagunemine kahte peavoolu. Selle dualismi esimesi tunnuseid leiame juba 60-ndate aastate alguspoolel, 70-ndate aastate lõpupoolest peale annab ta ilme kogu meie avalikule elule, ta valitseb kõikvõimsana läbi 80-ndad ja 90-ndad aastad ning ulatub veel tunduvalt käesolevassegi sajandisse. Kummalgi voolul pole olnud püsivaid nimesid ega alatikestvaid välistunnuseid, nad on muutnud oma ilmet ja kõrvaltendentse, kuid jäänud traditsioonelt ikka samadeks. Sotsiaalpoliitiliselt võiks neid nimetada käremeelseks

---

[31]) J. Köler — J. Hurdale 3. IV ja 26. IX 1864. EKSA. E. Kirjand. 1911, lk. 29 ja 101.

[32]) Vt. näit. J. Hurt — J. Kölerile 13. III 1864. EKSA. E. Kirjand. 1910, lk. 455.

ja mõõdukaks ning kultuuriorientatsioonilt ida või lääne pooldajaiks. Nad on kordamööda esindanud meie rahva edasitungivat elujõudu, siis degenereerunud, anarhilisse jõuetusse langenud, kuni uue sugupõlve kasvades ja uute olude kujunedes jälle uut jõudu on saanud ning ajastu ideoloogia määranud. Sellepärast ei saa meie suhtumine neisse kummassegi olla eeskätt pooldav või eitav, vaid me peame neid igakord hindama sedamööda, mil määral nende ideoloogia tõesti on tähendanud meie rahva elutahte väljendust.

Käesolev eritlus oleks siin üleliigne, kui me muidu mõistaksime edaspidist esitust. Kuid E. Kirjam. Seltsi ajalugu möödub suurel määral nende vastakate voolude omavahelises võitluses. Selts tekkis alles konspiratiivse rahvusliku liikumise tähe all, sai siis mõõdukama voolu juhitavaks, siirdus jälle vastaspoolele, kuni ta elu viimne akt kirjutati uuesti teises vaimus. Nende ümberorienteerumistega käisid kaasas rasked sisemised kriisid ja avalikud võitlused, mis muudavad seltsi ajaloo traagiliseks, kuid ühtlasi kaasakiskuvalt põnevaks. Lõpuks, see on ainult pisut piiratud kujul kogu meie ühiskonnalugu mitmekümne aasta jooksul.

II. SELTSI ASUTAMINE JAKOBSONI EESTVÕTTEL. 1868 ja 1869.

«Mõte, üht iseäralist seltsi asutada, kes ühendatud jõuuga Eesti kirjavara kasvatada ja Eesti keelt harida püüaks, oli jo mitu aega siin ja sääl liikumas.» Nende sõnadega algab E. Kirjam. Seltsi esimene president Jakob Hurt oma esimest pikemat kirjutist, et tutvustada laiemat üldsust oma hoolealuse ülesannete ja tööviisidega. [1])

Kahjuks jätab autor selle juures kõnesoleva algatusidee nii ajas kui ruumis lähemalt kinnistamata. Me ei kuule midagi sellest, kes ja kunas just uue seltsi sünnisõnad on lausunud. Osalt oli vaikimise põhjuseks küll see, et noid küsimusi tol hetkel tähtsaiks ei peetud; osalt see, et kirjutajal eneselgi neist täit ülevaadet ei võinud olla; osalt aga kindlasti ka see, et nende avameelne arutlus oleks pidanud jälle meie ühiskondliku organiseerumise konspiratiivseid momente riivama. Kuid nii jäidki nad valgustamata tänapäevani.

[1]) E. Postim. 1872 nr. 20.

Igatahes võis kirjandusliku keskasutise rajamise vajadus tõesti «siin ja seal» korraga teadlikuks saada. Rahvakoolide tõstmise püüd ja üldise haridusnälja kasvamine tegi omakeelse kirjanduse tarbe ikka tunduvamaks. Teiselt poolt hakkasid mõned kultuuriküsimused, nagu uus kirjaviis, ka laiemate hulkade mõtteid vangistama. Kuid puudus igasugune keskus, mis oleks plaanikindlalt selle kirjanduse soetamise eest hoolitsenud või kaheldavais küsimusis oma autoriteetse otsuse langetanud. Ühtlasi tunti aga vähemalt kuulu järgi vastavate organisatsioonide olemasolu lähemate naabrite juures. Nii polnud tõesti tarvis erilist leidlikkust, et leida tol üldisel värskete tööväljade avastamise ajal ka kirjandusseltsi asutamise vajadust.

Kuid esialgu liiguti siiski alles platooniliste soovide piirkonnas, astumata tegelikke samme. On huvitav, kuidas selle mõtte idanemine on seotud just meie kultuuriloo suurimate nimedega: Kreutzwaldi ja Hurda, Köleri ning Jakobsoniga. Tõenäoliselt oli ta esimeseks väljendajaks Kreutzwald, kuid samuti tõenäoliselt tegelesid sellega teisedki umbes samal ajal. Vahe oli vaid selles, et kabineti-inimese Kreutzwaldi idee alles teoinimese Jakobsoni kaudu võis aktsiooniks areneda.

Juba 1865. a. algul kirjutab Kreutzwald noorele Hurdale, ärritatuna meie rahvuse mannetust seisukorrast ja eriti Õpet. E. Seltsi rahvavõõrast tegevusest:

Mulle oli ses mõttes äraarvamata virgutav ühe Soome õpetlase mõtteavaldusest kuulda, kuidas 25 aasta eest sealsed olud vaevalt karvavõrra paremad olid kui meie omad praegu; ka seal eraldusid haritud mehed oma rahvast ja neile meeldis rootslasteks peetud olla. Hiljem õppisid nad õnneliku juhuse tõttu nägema, et seesugune eraldumine on rahvale kahjulik, asusid teisele teele, ja selle sammuga on kahel viimasel aastakümnel kõik need õnnelikud ümberhinnangud korda saadetud, nagu neid praegusel minutil võib näha .... Ta [soome õpetlane] on möödunud aastal olnud Tallinnas ja Tartus, oli heitnud kiire pilgu ka Õpet. E. Seltsile, kuid suur nukrus asus tema hinge, kui ta selle tegevusega tutvus .... Mida suudame ja võime niisuguses olukorras taotleda sellest õpetatud korporatsioonist meie rahvale? Ma mõtlen: m i t t e m i d a g i. Kui tahetakse rahvasse mõjuda, siis peab meil selts olema nagu Soome Kirjanduse Selts Helsingis, kes elab ja nõudleb rahva heaks.[2])

[2]) F. R. Kreutzwald — J. Hurdale 17. I 1865. EKSA.

Ainult mõni kuu hiljem kirjutab juba Hurt Kölerile — näiliselt küll nagu teisest kavatsusest, kuid sisemiselt on see ometi ühenduses eelmisega ja oleks võinud teostamisel viia ka samasugustele tulemustele. Ta ütleb, et juba ammu olevat selle üle mõlgutanud, kas ei võiks eestlasi, «kes küll oma hariduse ja kutse läbi rahvast lahutatud, kuid kes siisgi oma vendade ja nende kaugema saatuse kohta sooja huvitust tunnevad», üheks üldiseks koosolekuks kokku kutsuda. «Niisuguse koosoleku ülesanne oleks kõige pealt meie rahvahariduse eesmärgi, teede ja abinõude üle aru pidada ja siis ühendatud jõul tegevusesse astuda. Rahvasõprade püüdmistel võib ainult siis tõsist edu olla, kui kavakindlalt ja ühendatud jõul tähtsat asja aetakse. Mis ütlete teie minu plaani kohta?» [3])

Ja Köler vastab, käsitledes küsimust juba peamiselt kirjandusliku organisatsiooni loomise vaatekohast: Juba aasta eest tärganud tal samasugune ühistoimingu mõte ja tema mõtteosalised olevat 50 rubla kokku pannud, et kergendada rahvale tarvilike raamatute väljaandmist. Kuid — «Et meie ringkond väike ja meil raha vähe, siis oleme meie selle juure kinni jäänud, sest puudub keskkoht, s. o. üks isik sekretärina, kes asja korraldab, valitsuse poolt kinnituse muretseb ja tegevaid liikmeid kogub. Ainult suurem arv liikmeid võib häid tagajärgi tõotada.» [4])

Teatavasti ei saanud sest Hurda poolt kavatsetud hariduskongressist asja. Köler juhib samas kirjas tähelepanu olulisele takistusele: «Kokkutulemine, peaaegu ilma eeskavata, võib nüüdsel ajal kahtlust äratada, nagu üleüldse meie kodumaal.... kõige süütum asi, mis meie rahva tõstmiseks ette võetakse, kahtlust äratab.» Ja olukord polnudki kohane, kui arvesse võtta, et just sellal Viljandimaa aktiivseid rahvuslasi ägedalt taga kiusati — ning Köleri endagi korter ametivõimude poolt varsti läbi puistati.

---

[3]) J. Hurt — J. Kölerile 9. V 1865. EKSA. E. Kirjand. 1911, lk. 136.

[4]) J. Köler — J. Hurdale 1. VI 1865. EKSA. E. Kirjand. 1911, lk. 136.

Niisama ei suutnud Peterburi patrioodid oma väikese korjandusega midagi korda saata. Kuid juba viimase olemasolugi tõendab, et ka sealpool küsimus oli päevakorrale võetud.

Asi võis tõeliselt liikuma hakata alles siis, kui olud pisutki paranesid ja kui sellest kinni haaras praktiline mees Jakobson. Ning temale oli ka isiklikult, arvestamata juba üldist vajadust, kirjanduslikku organisatsiooni hädapärast tarvis. Kui jälgime tema tegevust kõnesoleval ajajärgul, siis näeme, et ta suure osa oma jõust oli rakendanud eestikeelsete kooli- ja üldharidslike raamatute soetamisele. Aastal 1866 ilmub temalt uuekirjaviisiline aabits, 1867 «Kooli Lugemise raamat» I, 1868 «Veikene Geograafia» ja «Kooli atlas», 1869 «Teadus ja seadus põllul». Aga veel palju rohkem oli tal käsil ja kavatsusel. Ta oli valmis üksi kirjutama kas või kõik õpiraamatud, mida vajati külakooli algusest keskkooli lõpuni, olles eriti mures sellepärast, et plaanitsetud Aleksandri-kool tegevusele asudes ei leia eest eestikeelset koolikirjandust. «Ma tahan sellepärast kirjutada, nii palju kui minu jõud kannab.» [5]) Tema jõud oleks vahest paljugi kandnud, aga keerulisem oli küsimus, kuidas saada käsikirju raamatute näol rahva kätte. Ja siin oli valida kahe võimaluse vahel: kas anda käsikirjad võileiva hinna eest kirjastajaile-sakslasile, keda eesti rahvaharidus huvitas ainult äri vinklist, või püüda neid ise kirjastada. Jakobson proovis mõlemaid võimalusi — ja ühesuguse kurva tulemusega. Tema tolleaegsed kirjad on täis ahastust raha puuduse üle ja laenupalveid, ning ikka peamiselt ta kirjandusliku ja kirjastusliku tegevuse pärast. «Minu jõud ja lootus tahab jo ära nõrkeda.... Ma ei või enam tagasi pöörada, aga pean ka tunnistama, et väga raske on seesuguste mure muljutuste al tööd teha.» [6]) Ja veel palju ahastavamalt: «Jah, minu vaimu jõud ja kindmaus on otsas, ma sooviksin õige kaugele ära minna,

---

[5]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VII 1868. EKSA. E. Kirjand. 1912, lk. 189.

[6]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 23. VIII 1869. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 237.

kus ma neist asjust enam ühtegi ei nää ja ei kuule, kes mo südant lõhki tahavad ajada.» [7])

Kuid Jakobson polnud igatahes mees, kes isegi seesuguse meelekibeduse pärast oleks oma elutöö pooleli jätnud. Keset neid hädaldusi oli ta juba ise leidnud abinõu, mis pidi tema arvates aitama: «Meie peame üht literaari seltsi katsuma asutada, nagu Soome maal, muidu jääb meie kirjavara seks, mis ta olnud ja on.» [8]) Puuduvad andmed tõendamiseks, et tema algatus oleks võrsunud kolm aastat varem Kreutzwaldi poolt väljendatud mõttest, kuid võimatu pole seegi.

Jakobsoni usaldusmees, kellele ta oma kavatsusest teatas, oli asjaga kohe päri: «Muidugi oleks hädapärast literaari seltsi tarvis»; muret tegi vaid küsimus «kuda viisi tuleb seda asja ette võtta?» [9]) Ja see oli ka Jakobsonile alles küsimus.

Kuid sellest peale näib ta kirjandusseltsi asutamise mõtte olevat eriti südamesse võtnud. Ja tema arvele tulebki mõtte teostus panna. Ta ise ütleb paari aasta pärast, kui E. Kirjam. Selts alles sündimisvaludes tuskles: «minust asutud selts». [10]) Mitu aastat hiljem sõrendab ta oma väidet, et tema olnud «Kirjameeste Seltsi esimeseks asutajaks ja elusseäratajaks». [11]) Ja veelgi hiljem, polemiseerides seekord Hurda osa ülehindamise vastu ses asjas: «Sakala väljaandja on seesinane, kes esmalt Kirjameeste Seltsi põhjuskirjad ülesseadis....» [12]) Ning tutvudes dokumentaalsete andmetega polegi meil põhjust vaielda tema nõudliku väite vastu.

Tõsi küll, juba oma praktilise lähtekoha tõttu kujutles Jakobson plaanitsetavat seltsi peamiselt kirjastus-

---

[7]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. I 1870. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 271.

[8]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. III 1868. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 121.

[9]) J. Adamson — C. R. Jakobsonile 24. IV 1868. E. Kirjand. 1924, lk. 315.

[10]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. I 1870. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 271.

[11]) E. Postim. 1877 nr. 12.

[12]) Sakala 1879 nr. 13.

liku ettevõttena. Ta näeb juba vaimus, kuidas asutatav selts võimaldab tema suuri õpetlikke teoseid rahva sekka läkitada.[13]) Tegelikult jäi küll kirjastamine E. Kirjam. Seltsis hoopis kõrvaliseks alaks ja eriti Jakobsonil polnud sellest nimetamisväärt kasu. Kuid see asjaolu ei vähenda veel tema algatuse väärtust.

Kui Jakobson nõnda 1868. a. kevadtalvel oli kirjandusliku seltsi vajaduses selgusele jõudnud, siis ei viivitanud ta ka esimesel võimalusel tegelike sammude astumisega. Kõigepealt tuli aga lahendada seltsi koosseisu küsimus. Tunneme Jakobsoni suhtumist meie tolleaegsetesse rahvast õpetavatesse, kuid ühtlasi rahvast eemal seisvatesse haridustegelastesse. Ja sellepärast ei mõelnudki ta oma mõtet propageerida ülemate rahvavalgustajate — pastorite hulgas, kelle ridadesse kuulus siis veel tunduv osa ka meie kirjamehi. Ei, just nende ja nende vaimu vastu tahtiski ta oma seltsi abil tõhusamalt võidelda! Sest otse samas kirjas Adamsonile, milles ta teatab oma seltsi-plaanist, ütleb ta ka: «Meie musta kuue kördi kokkad on rahva vaimu üleliia jo maha muljunud, nõnda et sugugi enam palju ei puudu, ja terve Eesti rahvas on nende «püha» taigna kätte ära läkkastanud.» Ei olnud tal palju loota ka vähearvulisist ja poolenisti saksastunud eesti haritlasist, peale mõne harva erandi. Ning sellepärast valis ta oma plaani teostajaks ühtlasema ringkonna, kes meelsuselt ja tahtelt paistis talle olevat nois oludes kõige kohasem — tegelikud koolimehed, kes moodustasidki ju rahvusliku liikumise eelväe.

Sama aasta suvel — 27. ja 28. juunil — peeti Viljandis järjekorralist õpetajate konverentsi, millest näivad peamiselt olevat osa võtnud küll kösterkoolmeistrid, kuid millel ka Jakobson nagu omaaegne sama sumpti mees ei puudunud. Konverentsil olnud «suur kagelemine», nagu ütleb Jakobson ise: «Vana jesuit Hansen kargas mitu korda tulipunase harjaga püsti.... taga selja on ta omas pühas vihas mind puhtast ära vandunud ja ka kõik muud koolmeistrid, sest et nad minuga

---

[13]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 24. XII 1869. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 269.

ühes nõuus olnud.» [14]) See oli ikka seesama konverents, millest kirjutab ka J. Kurrik oma mälestusis:

Konverents peeti linnas elementaarkooli ruumides. Paistu Hansen juhatas; assistendiks oli Viljandi kirikhärra Hörschelmann. Seal sain C. R. Jakobsoni esimest korda näha. Pidas kõne maateaduse õpetamise üle ja pani konverentsile ette 1) oma käsikirja «geograafia ehk maadeteadus», 2) konverentsil eesti keelt tarvitusele võtta, et ka vallakoolmeistrid võiksid konverentsist osa võtta. Aga see ettepanek ajas juhataja ärevusesse: juhatada konverentsil, kus külakoolmeistrid oma tõkatatud saabastega istuvad — seda ei ole! [15])

Nagu selgub, on sel konverentsil üldse rohkesti kooliraamatuist ja nende soetamisest räägitud. Ning sellega ühenduses on siis Jakobson esitanud õpetajaile ka oma seltsi asutamise plaani — teadmata, kas otse koosolekul või eraviisil. Et aga just tema oli algataja, seda osutab nii tema varasem kavatsus kui ka asja edaspidine areng. Läbirääkimiste järel otsustati luua organisatsioon, millel nimeks «Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise selts» ja mille põhikirja koostamine jäeti Jakobsoni hooleks. Ning selle koolmeistrite konverentsiga juunikuus 1868 tulebki alata E. Kirjam. Seltsi ajalugu.

Jälgides selle esialgu puudulikke allikaid näeme, et Jakobson oma ülesannet ei unustanud, vaid põhikirja tõesti koostas. Ta jäi suveks Tartu ja teatas poolteist kuud pärast konverentsi oma eespool viimasena tsiteeritud kirjas: «Kui ma «Õppetuse raamatude laiali lautamise seltsi» statutid, kelle pärast ka konferentsi peal sai räägitud, Koolmeistritega saan veel läbi olema rääkinud ja nemad omad nimed alla on kirjutanud, siis tulen ma nendega mõneks päävaks Peeterburgi.» Nähtavasti oli selle reisi peamiseks põhjuseks just uuele seltsile pealinnast kinnituse nõutamine. Sest kohe eespool tsiteeritud lausele järgneb: «Mul on seal k a v e e l m õ n e d m u u d asjad seletada.» [16])

---

[14]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868. EKSA. E. Kirjand. 1912, lk. 188.

[15]) E. Kirjand. 1922, lk. 183. — Nagu näha J. Kurriku memuaaride käsikirjalisest variatsioonist, on sest konverentsist muude hulgas vähemalt ka J. V. Jannsen ja H. Wühner osa võtnud.

[16]) Meie sõrendus.

Vähemalt paar nädalat peale selle kirja saatmist on põhikiri täiesti valmis ja ka seltsi asutajatega uuesti koos oldud, nagu osutab seda järgmine huvitav dokument, kirjutatud kalligraafilise, meile tundmatu käekirjaga:

Seega anname alnimetud eesti koolmeistrid gümnaasi koolmeistri Carl Robert Jakobsonile vola kätte, kõrvalkäijaid Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise seltsi statuutisid, kelle pärast jo Villandis kihelkonna koolmeistride konferenzi peal 27 ja 28 Juunil 1868 nõu sai peetud, meie nimel ülema valitsuse ette panna selle alandliku palvega, et valitsus neid meie riigi ja rahva kasuks ja Jumala auuks kinnitada võttaks.

Villandis	A. Rennit.	J. Pehrna.	H. Wühner.
sel 3 Septembril	A. Erlemann.	J. Adamson.	J. Lellep.
1868	M. Sõbber.	A. Paulson.	J. Schneider.
	C. Rossmann.	M. Jakobson.	J. Wahhi.
	S. Auster.	Ch. Kapp.	A. Waalberg.
	A. Thomson.	J. Hurt.	J. Austa.
	J. Eglon.	G. Blumberg.	J. Kapp.
		H. Beckmann.	J. Paal.

Loendatud 23 isikut olid tollal kõik õpetajad, enamikus köster- või külakoolmeistrid. C. R. Jakobsoni enese nimi puudub muidugi selle volikirja all, aga Hurda, nagu samuti «gümnaasi koolmeistri» oma, on juba seal, niisama ka kahe teise Tartu mehe, Blumbergi ja Beckmanni, omad. See on E. Kirjam. Seltsi asutajate esimene nimestik. Jakobson näis neid isikuid juba nende kutse pärast eelistavat ja usaldavat.

Selle dokumendi teisel küljel algab tekst: ««V a i m u v a r a n d u s e» ehk E e s t i k e e l e õ p p e t u s e r a a m a t u d e l a i a l i l a u t a m i s e s e l t s i P õ h j u s k i r j a d». Näeme, et esialgne kohmakas nimetus on juba aset andmas lühemale ja lihtsamale «Vaimuvaranduse seltsi» nimele. Pole huvituseta tuua siin täielikult selle põhikirja esimene osa «Seltsi eteseadused» (eesmärgid), mis lähendab meid ajajärgu mõtlemis- ja ütlemisviisile rohkem kui pikad refereeringud:

§. 1. Vaimuvaranduse selts paneb omale etteseaduseks, Eestirahvale — kes seiemaani kõik oma õppetust üksi saksakeele raamatudest võis saada, ja sellepärast tast igaüks, kes ülemat õppetust püüdis, saksakeelt pidi õppima — eestikeeles neid õppetuse raamatuid sünnitada, mis inimese üleültsese vaimu harimiseks tarvis lähavad.

§. 2. Et ta seda eteseadust korda jõuaks toimetada, on tal luba:

1, Oma kulu peal kõiksugu õppetuse raamatuid trükkida lasta, naad rääkigu teadustest ehk kunstidest, olgu sõnakirjad ehk võõrakeelte õppetuse raamatud, n. n. e., üleültse kõik raamatud õppetliku sisuga. Välja võetud on üksi vaimulikud raamatud konfessionelli tendenzidega.

2, Auuhindasi välja kirjutada neile, kes konkurrenzides kõige paremaid raamatuid ette saaks näitama.

3, Oma kulu peal terve Vene riigi sisse mehi välja saata, kui geograafia, histooria, keelte seletuste ehk muu teaduste pärast järeluurimeisi tarvis on.

4, Üht omapäralist petsatid pidada, kelle peal üht lahtist raamatud nähakse, selle ümber-kirjaga: «Vaimuvaranduse seltsi petsat.»

Nagu näeme, on ses põhikirjas silmas peetud ainuüksi Jakobsoni esialgset lähtekohta: vajatakse hädapärast õpetlikku kirjandust ja seda võidakse saada ainult omapoolse kirjutamisele ergutamise ning kirjastamisega. Punkt uurijate läkitamisest Venemaale — nähtavasti soome-ugri rahvaste uurimiseks — on siia nagu kogemata sisse sattunud, võimalikult sellekohase harrastuse tõttu Soomes. Kõik muud kirjandusseltsi ülesanded on aga sootuks unarusse jäetud.

Palju ettenägelikum on Jakobson püüdnud olla seltsi koosseisu ja juhtimise kindlaksmääramisel. Et kõrvaldada juba eeskätt seltsist igasugust muud mõju peale kooliõpetajate oma, selleks on ta koostanud hoopis iselaadilise põhikirja. Selts on mõeldud küll üldisena ja põhikirjas on öeldud, et liikmeks võib saada igaüks, kes aga aastas vähemalt kolm rubla liikmemaksu maksab. Kuid juba presidendi kohta öeldakse, et selleks «igakord üht kooliõppetajat valitsetakse, kes Eestlane on». Ja mis see ettevaatusabinõu veel peaks puudu jätma, selle tasuvad kuhjaga põhikirja kaks viimast paragrahvi, mis käsitlevad eestseisust ning seltsi juhtimist üldse:

§. 9. Seda eestseisust valitseb [valib] nii kaua Villandi maakonna kihelkonna koolmeistride konferenz, kuni üks üleüldne eesti koolmeistride konferenz jõudnud elusse tõusta, kus siis valitsuse õigus tema kätte langeb. Nende valitsemiste juures on üksi aga eesti koolmeistridel õigus valitseda.

§. 10. Nimetud konferenzide peal annab präsident ka iga aasta eest otsust, mis ta mööda läinud aastal ära toimetanud, ehk mis tal

eestulevat aastal nõu on ette võtta, ja räägib seda siis konferenzi liikmetega läbi. Ka valitseb präsident siin konferenzi liikmetega ühes kohtumõistjad välja, kes konkurrenzi alla antud raamatude headuse üle otsust annavad ja kõige parematele auupalka kätte mõistavad.[17])

On ütlematagi selge, et põhikirja koostaja on siin märgist mööda lasknud. Asutatav selts on iseseisev, juriidilise isiku õigustega asutis, kuid eestseisuse temale valib sootuks teine, lisaks veel ilma juriidiliste õigusteta kogu, nagu juhuslik konverents! Ja loomulikult pole see juhatus üldse vastutav oma seltsi, vaid tolle juhusliku kogu ees! Jakobson on siin oma suunahoidmise hoos lihtsalt loogika unustanud, ja samuti pole sellele ükski seltsi kaasasutajaist tähelepanu juhtinud.

Nagu näha juurdelisatud daatumist, pidi ka see põhikiri niisama 3. septembril 1868 nende asutajate poolt olema lõplikult vastu võetud. Vaevalt võib aga oletada, et kõik need 24 meest oleksid tol päeval Viljandis koos olnud. Küllap võisid ühisest nõupidamisest osa võtta ainult mõned üksikud. Ja me kuulemegi hiljem, et Jakobson ise «nimesid korjates mitmed kihelkonnad läbi sõitis (Nõo, Rõngu kaudu ümber Virtsjärve Tarvastu, Paistu ja Suure-Jaani kihelkondades ja sealt Rannu kaudu jälle Tartu tagasi)». Ja volikirja all olevad nimed osutavadki, et ta nende isikutega peamiselt selle ringi piirides on võinud kokku saada. Pärast seda sõitis Jakobson Peterburi, kus laskis põhikirja tõlkida vene keelde ja andis selle siis ühes pika seletuskirjaga kindralkuberner Albedinski kätte, kes lubanud omalt poolt teha seltsi kinnitamiseks kõik, mis võimalik. [18])

Kuid selle järel kaovad E. Kirjam. Seltsi asutamise jäljed ligi aastaks. Tuli küll esimene laulupidu oma elevusega, kuid see pole milgi moel seltsi sündi kiirendanud. Aga ometi mainib suur arv seltsi algust puudutavaid autoreid just seda laulupidu, kus seltsi «mõte tärganud», kus selts «alustatud» või koguni «põhjen-

---

[17]) Sellest põhikirjast säilinud 2 eks. EKmS-i kogus EKSA. Lisaks 1 eks. H. Rosenthali kogus J. V. Jannseni paberite hulgas ERMA.

[18]) Sakala 1879 nr. 13. — C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. I 1872. EKSA.

datud»! See traditsioon on püsinud äärmise visadusega, kandudes ühest allikast teise. Lähemal vaatlusel selgubki, et ühenduses laulupeoga on tõesti kõnet olnud ka kirjandusliku elu virgutamisest, ainult selle vahega, et see — ei puutu E. Kirjam. Seltsi. Nimelt kirjutab Koidula ligi poolteist kuud pärast laulupidu Yrjö-Koskisele Soome:

Ümärate veel, hra professor, et tüki aja eest meie kirjasi vahetasime Eestimaa k i r j a l i s t e - s e l t s i asutamise pärast. Nüüd on loota, et asi, mis sel korral pooleli jäi, toime lähäb. Mina loodan, et laulupidu netto-sissetulekust (900 rpl.) üks osa saab antud, Vanemuise-seltsis üht kirjalistekonda (litterärische Section) alustada; kui pohjakapital käes, siis edeneb asi iseenesest, siis võib ka kannatada, kui paremad õppikirjad mitte väga ruttu rahva sekka ei tungi. Kui rõõmus ma olin, kui asi seda teed läks! Netto-sissetulekut soovis isa kolme jakko jaotada: 1 osa kirjaliste-seltsi pohjakapitaliks, 1 osa edespidiste laulupidode pohjakap. 1 osa pollomeeste-kooli heaks. See tegi vaidlemist Sakslastega .... S i n n a [põllumeestekoolile] sooviks nemad nüüd kõik meie 900 rbl., sest neil on veel salaja kartus südames hra Hurt'i pidokõne üle .... Kes teab, mis meil selle rahaga veel meele tuleks? Ja, jah! Põllom. kl. on nii vagane instituut .... Vive l'établissement rural! A bas le «Vanemuine»! [19])

Asi näib olevat enam-vähem selge. Varem on Koidula vahetanud Koskisega mõtteid Viljandis algatatud kirjandusseltsi üle. Kuid siis pole sest algatusest enam midagi kuulda olnud, nagu oleks ta juba täiesti raugenud. Lisaks ei meeldinud see kavatsus, nagu varsti näeme, juba algusest peale mitteõpetajaist kirjameestele, kuna seal neid ei arvestatud. Sellest oleksid pidanud Koidula ise, J. V. Jannsen ja paljud teised eemale jääma. Sellepärast tõusis nüüd pärast laulupeo head ainelist õnnestumist mõte oma asutise — «Vanemuise» juurde kirjanduslikku osakonda luua, mis oleks aga täitnud kõiki iseseisva kirjandusseltsi ülesandeid, hoolitsedes õpperaamatute soetamise eest jne. Olgu ses ühenduses kohe tähendatud, et see «Vanemuise» tegevuse sellesuunaline laiendamisplaan viimseks ei jäänud. Kuid nagu hiljem, nii ei arenenud see kavatsus ka nüüd mõttest kaugemale. Koidula kirjast võime aga näha, et tol ajal selle plaani üle palju on vaieldud. Ja sellest oli

[19]) Koidula — Yrjö-Koskisele 2. VIII 1869. B. F. Godenhjelmi kogu ERMA.

küllalt, et see mõte kaasaeglaste mällu jäi ning hiljem kirjandusseltsi asutamise kavatsus üldse laulupeo ajaga ühendati.

Mis aga puutub E. Kirjam. Seltsi, siis polnud tema asutamine veel kaugeltki «pooleli jäänud». Kuid alles 1869. a. sügistalvel on põhikiri ametlikes instantses nii kaugele jõudnud, et me temast jälle kuuleme. Novembri algupoolel saadab nimelt Liivimaa kuberneri kantselei selle põhikirja Viljandi sillakohtule, ühes käaskirjaga, milles öeldakse, et haridusminister asutatavat seltsi vajalikuks pidavat, kuid mõnede põhikirja punktide parandamist soovivat.[20]) Viljandi sillakohus omakord kutsus seltsi asutajad 4. detsembriks enese ette[21]), nagu ütleb H. Wühner, «neid kirju vastu võtma ja kuulama, mis ministri herra muido veel nende pärast laseb üttelda». Sel päeval kogunesidki siis käepärast olevad asutajaliikmed Viljandis Schanzi trahterisse ja läksid koos sillakohtusse.[22])

Aga ministrihärral või õigemini haridusministeeriumil, kuhu põhikiri oli saadetud seisukoha võtmiseks, oli ainult järgmist öelda: Säärane põhikiri, mille järgi ühe seltsi eestseisuse valib sootuks teine asutis, on ebaloomulik. Liiatigi pole kellelgi huvi säärase seltsi liikmeks astuda. Kuid ühtlasi on haridusministeerium küllaltki vastutulelik: ta skitseerib omalt poolt põhikirja punkti, mis võiks kuidagi vastata asutajate soovile seltsi koosseisu ja valitsemise suhtes: «Selts koosneb tegev- ja toetajaist liikmeist. Tegevliikmeiks on ainult eesti kooliõpetajad, kes maksavad aastas seltsi kassasse 3 rbl., aga toetajaks liikmeks võib olla igaüks, kes on avaldanud soovi ohverdada aastas seltsi kasuks mitte vähem kui 3 rbl.» Säärasel puhul kuuluks ka valimisõigus ainult tegevliikmeile, s. o. seltsi ümber koondu-

---

[20]) Liivimaa kuberneri kantselei — Viljandi sillakohtule 8. XI 1869. EKmS-i kogu EKSA.

[21]) Viljandi sillakohus — H. Wühnerile 20. XI 1869. EKmS-i kogu EKSA. — Kas eksikombel või pilkamiseks ütleb siin sillakohus, et kavatsetav selts on mõeldud raamatute väljaandmiseks eesti ja v e n e keeles. Et põhikirja avameelne saksavaenuline tendents sillakohtu härradele ei meeldinud, on muidugi selge.

[22]) H. Wühner — J. Adamsonile 25. XI 1869. EKSA.

nud eesti soost kooliõpetajaile.[23]) Seltsi asutajaile anti kaks kuud aega sellele ettepanekule vastamiseks.[24])

Nüüd oli asi küllaltki selge, ja vajati ainult uut koosolekut, et need muudatused heaks kiita. Kuid Jakobson ise oli eemal, võideldes oma majanduslike raskustega. Tema kaaslased-õpetajad aga ei osanud ega usaldanud asja omapead ajada. Teiselt poolt kandis rahvuslikku liikumist pärast laulupidu, nagu juba öeldud, ka teistsugune tendents. Kõige selle tõttu hakkasid E. Kirjam. Seltsi asutamiselgi ka need otsustavalt kaasa kõnelema, kes olid varem eemal hoitud. Nii kirjutab Koidula juba detsembrikuul 1869:

Selle kuu 29 p. on Holstres.... uue kirjaseltsi asutajate konverents koos. Postimees [s. o. J. V. Jannsen] ja ma usun ka hra Hurt on sinna palutud, statuutid olla ministeeriumist tagasi tulnud ja mõni seal ettepandud muutmine tarvitada läbivaidlemist. Ma olen kirjaliseltsi muutmise punktid läbilugenud, seal ei ole midagi kammitstavat tükki sees, — minu lühikese pääaju arvates. Aga põhjuskiri ise tarvitaks seda tõist kitsendamist ja laiendamist, nagu nimelt mul sündsa ei näita, et kirjaseltsi õigusemoistmine näidatakse koolmeistride (kihelkonna) tööks ja õiguseks üksi jätetavat.... Kas nemad kül läbisegamine suured õiguse- ja aruandjad kõrgema raamatute sisu ja aru üle v õ i v a d olla? Ma näeks suure hea meelega, et Hurti herra konverentsi peale sõidaks, tema ajaks ehk mõnel pääd jälle raasuke kohedamale otsa! Kirjaseltsi pohjuskirjade väljavõtmine on C. Jakobsoni töö, deshalb vielleicht auf etwas zu excentrische Ansichten und Annahmen basirt.[25])

Nagu näeme, lükatakse Hurta juba seski asjas Jakobsoni vastandina esile. H. Wühner teatab omalt poolt, et põhikirja tuleks tublisti muuta ja et samal arvamisel olevat ka Hurt.[26]) Ning pole ka ime: Hurt ei mõelnudki jääda kogu eluajaks «gümnaasi koolmeistriks», vaid taotles ikkagi kirikuõpetaja kohta. Kuid sellest tulid teha ka vastavad järeldused tema suhtumises ainult kooliõpetajaile määratud ettevõttesse.

---

[23]) EKmS-i kogu EKSA.
[24]) J. Adamson — J. Kölerile 8. XII 1869. EKSA.
[25]) Koidula — F. R. Kreutzwaldile 16. XII 1869. Kirjavahetus I, lk. 457 j.
[26]) H. Wühner — J. Adamsonile 24. XII 1869. EKSA.

Hiljem kui ükski teine asjaosaline sai aga just Jakobson Peterburis teada kirjandusseltsi põhikirja tagasitulekust ja ministeeriumi ettepanekuist. Ta pöördub kärsitute järelepärimistega Adamsoni poole [27]), ja vaevalt on ta vastuse saanud, milles on esitatud ühtlasi kahklusi senise teksti puhul, kui ägedalt reageerib: «Seal ta on, mikspärast Teie mulle kohe nende statutite pärast täit otsust ei annud? Teie ütlete, et seltsi liikmetel peab iga ühel ühesugune õigus olema valitseda [valida]: see just minu nõu sugugi ei ole. Ma arvan ka, et siis tast palju välja ei saa tulema ja et ta lõppeks Sakste voli alla saab langema, nagu nüüd eesti õppetud selts Tartus.» Liikmeid võetagu ilma valimata vastu, kuid et igaühel oleks kaasarääkimist, seda ei tohi olla!

Sellepärast muutke neid statutisi nõnda; nagu ministerium ete on seadnud, et liikmed kahte seltsi langevad: pärisliikmed ja kaasliikmed. Sel viisil ei või see selts millaski Sakste vola alla langeda, ja mis pääasi on, eesti koolmeistrid (naad olgu gümnaasi ehk küla koolmeistrid) hoiavad ohjad omas peus üksi. See annab meie koolmeistrite seisusele kohe oopis tõise tähtsuse, sest see oleks esimene avalik asi, kus naad ilma [kiriku]õppetajate toimetust ete võttavad, ja ma ütlen veel rohkem, see saab meie koolmeistrid pärast täitsa oma enese jalgade peale seadma, ja naad saavad seal juures täitsa **eesti** koolmeistriteks jääma. Kas Teie siis sest aru ei saa?... Mõttelge ommeti ise: igal liikmel on õigus valitseda. Muidugi saab siis õige palju Saksu seltsi liikmeteks heitma, mite eesti kirjanduse kasvatamise pärast, vaid et mõni sõna ühes oleks rääkida. Korraga kutsutakse liikmed nõupidamisele koku, kes saab tulema? Muidugi jälle Saksad, sest eesti liikmed saaksid enam talurahvas olema, ja neil ei ole ika aega ja lusti seesuguse asjade peale suurt aega kulutada. Ma ei seleta edasi, võite ise arvada, mis nüüd saab ots olema. Sellepärast muutke statuti, nagu minister ete on kirjutanud, muidu oleks mul minu töö pärast väga kahju ja minu ümberjahtimine ilmaaegu, sest mis ma just korda tahtsin saata, see saaks nüüd ümber pöördud.[28])

Nagu näeme, on Jakobson kohe oma diplomaatilise oskuse abiks võtnud: ta ei kollita oma kaaslasi mitte vähema kui seltsi ülevõtmisega sakslaste poolt, niipea kui põhikiri saaks demokraatlik! Ühtlasi on talle ka

[27]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 24. XII 1869. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 269.

[28]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. I 1870. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 270 j.

TARTU ÜLIKOOLI

kohe selge, et ministeeriumi soovitatud muudatused täiesti tema plaanidele vastavad, ja on nendega sedamaid päri. Veel enam, ta teeb näo, nagu oleksid need otse e t t e k i r j u t a t u d, nii et nende puhul õieti enam mingit rääkimist ei peaks olema.

Kuid ta ei õnnestunud enam oma plaanides. Tema enda eemalolu tõttu asusid ta lemmikidee teostamisele need, kellega ta vaenulik vahekord ikka enam ja enam selgus. Ja tema vähepoliitilised sõbrad — Viljandimaa koolmeistrid — ei suutnud end ses suhtes nende mõju alt vabastada. Lisaks olgu öeldud, et nende sõpradegi hulgas võib neil ajul juba märgata jagunemist kahe voolu vahel. Ja pärast veel ühte kõrvalepõiget läks E. Kirjam. Seltsi asutamine juba teatud kindlas sihis.

Kas viimase asjaolu üle rõõmustada või kahetseda, selle küsimuse otsustamine ei kuulu siia. Igatahes peab arvama, et asjade teistsuguse käigu puhul ka seltsi saatus oleks olnud teistsugune. Kui seltsis oleks Jakobsoni ja tema mõtteosaliste ainuvalitsus juba eeskätt kindlustatud, siis poleks selts igatahes hiljem kahe meie avaliku elu võistleva voolu tallermaaks saanud. Kuid teiselt poolt, antuna täielikult õpetajate ikkagi ühekülgse hoole alla, poleks ta tõenäoliselt üldse võinud kujuneda selleks haridus- ja muu avaliku elu keskuseks, milleks ta oli meile tõeliselt paarikümne aasta jooksul.

Nii või teisiti, nüüd võeti E. Kirjam. Selts igatahes juba enne oma sündi Jakobsonilt üle. Ja ta võis seda aktsiooni omalt poolt alles kümmekond aastat hiljem korrata.

III. SELTSI ASUTAMINE WÜHNERI EESTVÕTTEL. 1870 ja 1871.

Nagu kuulsime Koidula kirjast, oli jõuluvaheajaks 1869 määratud Holstresse jälle üks neist poolsalajasist «konverentsidest», mida oli tol ajal kombeks korraldada nõupidamiseks rahva ellu puutuvate küsimuste üle. Ja nagu näeme ühest Wühneri dateerimata kirjast, on see konverents ka tõesti peetud. Osavõtjate kohta pole meil andmeid; igatahes puudus sealt Hurt, samuti muidugi ka kaugelviibiv Jakobson. Kuna konverents peeti 29. detsembril, siis jäid Jakobsoni poolt alles järgmise aasta 18. jaanuaril oma sõpradele saadetud juhtnöörid enam kui hiljaks. Konverentsil olevat kirjandusseltsi uuest põhikirjast valmistatud ainult mustand, — mislaadiline, seda me ei tea. Asutajate allkirjad kogutud puhtale poognale, kuhu tekst oleks hiljem ette kirjutatud. [1])

Et sel konverentsil tõesti kõnesoleva üritise üle on

[1]) H. Wühner — J. Adamsonile, daatumita. EKSA.

lähemalt läbi räägitud ja mingeid samme astutud, seda osutab ka «E. Postimehes» 1870. a. algul ilmunud sõnum, pealkirjaga «Kirjameesteselts»: Säärast seltsi, mille ülesandeks «Eesti rahvale tullusaid õppetuse ramatuid kätte muretseda», olevat meile hädapärast vaja. Nüüd võidavat teatada, et seesugune selts ka tõesti on asutamisel, põhikiri olevat juba kord kinnitamisel käinud ja muudatuste tegemiseks tagasi saadetud, kuid nüüd jälle kinnitamiseks ette pandud. «Nõnda paljo kui meie suggune asja tunneb, näitab põhjuskirri tullusal visil ja tarvitust möda üllespandud ollevad. On assi kaugemale jõudnud, küllap siis pikkemalt juttu teme. Nüüd aga ni paljo, et rahvas teaks, mis odata ja tullemas on.» [2])

Näib, et J. V. Jannsen seltsi asutamisest on enamvähem informeeritud, kuigi ta eksib arvates, et põhikiri on kinnitamiseks juba uuesti sisse antud. Ühtlasi äratab tähelepanu, et siin esmakordselt nimetatakse asutatavat seltsi «Kirjameesteseltsiks». See pole vist küll Jannseni enese leiutis, vaid juba kuskil mujal — ja arvatavasti just Holstres — otsustatud.

Kuid kuna me Holstre konverentsist üldse kuigi palju ei tea, seda rohkem on meil andmeid ühest teisest nõupidamisest sama asja puhul poolteist kuud hiljem. Nimelt leidub mitu dokumenti, mille kirjutamiskohana on märgitud Viljandi ja kirjutamisajana 16. ja 17. veebruar 1870 ning mis käsitlevad kõik asutamisel olevat kirjandusseltsi.

Kõigepealt on dateeritud 16. veebruariga kiri «Ekselentsi Liivi-maa Kubernööri Herrale», milles teatatakse, et seltsi asutajad on «Suure Ekselentsi Rahvaõpetuse Ministri Herra» poolt soovitatud põhikirja parandused kätte saanud. Selle järel jätkatakse:

Meie ei jõua mitte küllalt suurt Ekselentsi Rahvaõpetuse Ministri Herrat südame põhjast tänada selle iseäraliku tähelepanemise eest, mis Tema meie (tulusa) ettevõtmise poolest meile on kinkinud. Selle poolest hoopis Suure Ekselentsi Herra mõttede poole hoides, oleme meie nende ülemal nimetud Ministri Herra «Tähenduste» ja rahva selle aea tarvituste järele seda «Vaimuvaranduse ehk Eesti Kirja-

[2]) E. Postim. 4. II 1870 nr. 5.

meeste Seltsi Põhjuskirja parandanud, mis meie nüüd siin kõrval auupaklikult Teie Ekselentsi Herra kätte saadame (selle alandliku palvega: Suur auulik Riigivalitsus võttaks armulikult nimetud Põhjuskirja meie riigi ja rahvakasuks ja Jumala auuks kinnitada.)

Otsustades käekirja järgi peaks selle kirjamustandi autoriks olema H. Wühner. Järgmisel päeval on kiri võrdlemisi veidrasse vene keelde tõlgitud ja 29 seltsi asutaja poolt, suures enamikus oma käega, alla kirjutatud, esimesena Hurt. Leiame siin rea endisi asutajaliikmeid, kuid ka hulga sootuks uusi, nende hulgas tähelepandavamad J. V. Jannsen ja A. Grenzstein, eriti aga üliõpilased H. Rosenthal, A. Kurrikoff, M. Wühner ning H. Treffner. Kes aga ses nimestikus puudub, on just C. R. Jakobson.[3])

Nii siis, need asutajaliikmed on täiesti omaks võtnud haridusministeeriumi ettepanekud põhikirja muutmise asjus ja sellekohaselt ka toiminud. Kuid ühtlasi on säilinud just sama 17. veebruariga 1870 Viljandis dateeritud uus põhikiri, ja see räägib sootuks teist keelt. Seal ei leidu midagi seltsi liikmete kahte liiki jagamisest, ja valimiste kohta öeldakse seal järgmist: «Eestseisust ja tema asemikuid valitsevad eestotsa alnimetud seltsi asutajad ja igal järgmisel valitsemise korral kõik seltsiliikmed, kes kokku tulnud ehk häält kirja läbi teada annud....» Alles on jäänud ainult esialgse põhikirja punkt presidendi kohta, «kelleks kooliõpetajat, kes Eestlane on, valitsetakse»; kuid sellegi ettevaatusabinõu juured on lõigatud, sest sealsamas öeldakse kohe: «siiski jääb keelmataks, kui selts soovib, ka muid õpetud Eestlasi selle ameti peale valitseda».

Ka selle põhikirja on koostanud nähtavasti Wühner, kasutades üldiselt Jakobsoni esialgset teksti. Asutis kannab nüüd nime: «Vaimu-varanduse ehk Eesti Kirjameeste Selts». Ja sellegi paberi alla on märgitud 30 isiku nimed, kes peale paari erandi kuuluvad hiljem kõik lõplikult kinnitatud põhikirja allakirjutajate hulka. Need 30 on ometi kõik peale J. V. Jannseni ja

---

[3]) Palvekirja eesti- ja venekeelsed mustandid ning lõplik tekst ühes allkirjadega EKmS-i kogus EKSA.

mainitud üliõpilaste tol ajal kooliõpetajad. C. R. Jakobsoni nimi puudub aga jällegi. [4])

Kuidas seletada vastuolu kubernerile määratud palvekirja ja selle põhikirja sisu vahel? Peab ainult oletama, et igaks juhuseks kaks projekti valmistati: üks, mis vastas haridusministeeriumi ettepanekule, ja teine, mille poole kaldus nende sümpaatia, kellele ei meeldinud Jakobsoni võimukindlustamispoliitika. Ühtlasi näib, et Jakobsoni diplomaatiline võte nüüd juba mõju on avaldanud: ministeeriumi soovitusi kaldutakse pidama ettekirjutusiks. See paistab selgesti Koidula samaaegsest kirjast: «Ma oleks hea meelega näinud, et põhjuskiri muudetud viisil sisse oleks antud, aga, paraku, voib olla, et se tosi kül on: siis ei olevat kinnitamist loota.» Ja autor lohutab ennast: «Kui teda aga alles oleme asutud saanud, kasulik tarvitamine on meie enese asi!» [5])

Ka nüüd ei saa kuidagi oletada, et need 30 isikut, kelle nimed on projektide all, oleksid kõik mainitud päeval Viljandis koos olnud. Tõenäoliselt on nende nimed enamasti hiljem nii põhikirja kui kubernerile määratud palvekirja alla korjatud. Eriti käib see vist küll kõnesolnud üliõpilaste kohta, kes sattusid seltsi asutajate sekka ainult oma tutvuse tõttu J. Hurda ja J. V. Jannseniga.

Esialgu jääbki meile teadmatuks, milline põhikiri just kinnitamiseks esitati. Igatahes on aga Liivimaa kuberneri kantselei selle tundmatu põhikirja juba 27. veebruaril haridusministrile edasi saatnud. [6]) Ja maikuul kaebab Koidula Almbergile oma segakeeles: «Eesti «kirjaliste-seltsi» pohjuskiri ei taha veel Pietarista takasi tulla. . . .» [7]) Ning nii jäädigi jälle ootama.

Järgnevast E. Kirjam. Seltsi asutamisloosse puutuvast episoodist on meile säilinud ka ühe osavõtja isiklikke mälestisi. Tema teated on aga hiljem just teisi andmeid varjutanud ja lasknud neil väärvalguses

---

[4]) Selle põhikirja kaks pisut erinevat eks. EKmS-i kogus EKSA.

[5]) Koidula — J. Adamsonile 18. II 1870. EKSA.

[6]) Liivimaa kuberneri kantselei — Viljandi sillakohtule 28. XI 1870. EKmS-i kogu EKSA.

[7]) Koidula — A. Almbergile 31. V 1870. Kirjavahetus, lk. 25.

paista. Sellepärast oleme sunnitud siin nende juures pikemalt peatuma, kui nad seda ise õieti vääriksid.

1870. a. suvel peeti Helmes ja Tarvastus jälle omavahelist konverentsi. Nagu näeme ühest H. Wühneri saadetud kutsest, olid päevakorras üldised hariduslikud küsimused ja eriti Aleksandri-kooli asjad.[8]) Koosolekuid oli õieti kaks: 6. juulil Helmes köster Erlemanni ja 7. juulil Tarvastus köster Wühneri juures. Olemasolevate andmete järgi olid saabunud: J. V. Jannsen, C. R. Jakobson, J. Hurt, Suure-Jaani köster J. Kapp, Halliste köster A. Rosenberg, õpetajad A. Säbelmann Valgast, J. Rosenberg Tallinnast, M. Jakobson Helmest ja J. Adamson Paistust, lisaks taluperemehed H. Henno ja P. Ainson, peale nende muidugi koosolekuile ulualuse andjad Erlemann ning H. Wühner. Nende vanemate tegelaste kõrval võtsid aga nõupidamistest osa ka need neli üliõpilast, kellest siin juba varem on juttu olnud: H. Treffner, M. Wühner, Kurrikoff ja Rosenthal. Ning just viimane annabki oma memuaarides sest episoodist pikema ülevaate.[9]) Need üliõpilased olid just 1870. a. kevadtalvel liitunud nn. Kalevipoja-ringiks, millest vanemate tegelastena võtsid osa ka J. Hurt ja J. V. Jannsen ning millest hiljem võrsus meie vanim üliõpilasorganisatsioon E. Üliõp. Selts. Ka sellele ringile oli nüüd kutse saadetud. Ja nii oli konverentsist osavõtjaid igatahes poolteistkümmend, kui me ka kõiki vahest ei teagi ja kuigi teated osavõtjaist on üldse üksteisele vastu rääkivad.

Helme koosolek oli pühendatud enam üldistele küsimustele, Tarvastus aga arutati peamiselt Aleksandri-kooli asju ja valiti ka selle peakomitee. Päevakorras pole E. Kirjam. Seltsi küll otseselt mainitud, kuid üldhariduslike ja rahvuslike küsimuste arutamine juhtis muidugi ka temani välja. Aga veel enam: hiljem on loodud võrdlemisi püsiv traditsioon, nagu oleks E. Kirjam. Selts üldse alles Helme koosolekul 6. juulil 1870 tegelikult algatatud! Seesugune mulje võiski jääda

---

[8]) H. Wühner — J. Adamsonile 30. VI 1870. EKSA.

[9]) H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes, lk. 113—119.

eespool mainitud noortel üliõpilastel, kes ei tundnud asja senist arengut. Ja seda isegi sellest hoolimata, et nende enestegi nimed esinevad juba sama aasta veebruarikuus Viljandis koostatud E. Kirjam. Seltsi puutuvais dokumentides! Ning just selle algatus-mulje kinnistaski hiljem oma memuaarides dr. H. Rosenthal, kel oli üldse kalduvus siduda kõiki meie kultuurielu algatusi Jannsenite perekonna ja meie esimese akadeemilise koondisega. Kuid selle järgi on seda traditsiooni jälginud suurem osa neist, kes on pärast Rosenthali memuaaride ilmumist puudutanud E. Kirjam. Seltsi algaegu. Igatahes hindab Rosenthal enda ja oma kaaslaste osa võrratult üle, oletades, et terve see konverents üksi nende rohelissesõidu pärast korraldati. Pigemini olid nad kutsutud ainult külalistena vanemate tegelaste nõupidamisele ettevõtete üle, mis olid juba ammu käimas. Ja sellepärast osutub ka põhjani ekslikuks Rosenthali nõudlik väide: «Väike üliõpilaste koondis oli saanud hälliks epohhitegevaile otsuseile.»

Mis puutub eriti E. Kirjam. Seltsi, siis ei või osutada, et Helme konverents üldse mainimisväärselt tema kujunemist oleks mõjutanud. Kuigi temast vahest ka seal räägiti, siis pole igatahes mingeid dokumentaalseid andmeid säilinud. Ja tõenäoliselt oligi E. Kirjam. Seltsi suhtes just kõigi plaanitsemiste vaheaeg, kuna tema uus põhikiri oli ikka veel Peterburis kinnitamisel.

Alles aasta lõpul kuuleme jälle midagi sest põhikirjast. Nimelt kirjutab Liivimaa kuberneri kantselei Viljandi sillakohtule: siseministri abi olevat Balti kindralkubernerile teatanud, et põhikirja võiks kinnitada, kui sellel poleks suuri sisulisi ja vormilisi puudusi. Ja nüüd selgub nende puuduste osutamisel, et põhikirjaga on sündinud kujuteldamatu segadus: üks tükk on võetud ühest, teine teisest projektist ja see popurrii tõlgitud vigasesse vene keelde, nõnda et tõlge eestikeelse originaaliga ühte ei lange! Põhikirjas olevat öeldud, et selts valib eluaegse aupresidendi ja tegeva presidendi kolmeks aastaks, kuid kumbki neist ei vastuta seltsi asjaajamise eest. Samuti olevat seal öeldud, et president annab aru «nimetatud konverentsil», kuid mis konve-

rents see on, see ei selguvat üldse. Ja samuti jäävat ebaselgeks, kumb president juhatab seltsi koosolekuid ning esitab aruanded. Nagu osutavad need näited, on siin kasutatud peamiselt Jakobsoni esialgset põhikirja, kuid sootuks segasel kujul. Ja kõige selle pärast saadeti nüüd põhikiri sillakohtule tagasi, et asutajad ta ministri seletuste kohaselt ning uuesti tõlgituna veel kord kinnitamiseks esitaksid. [10]) H. Wühner kutsuti jälle 14. detsembriks sillakohtusse «neid pabereid» vastu võtma. [11]) Ja J. Kapp kirjutab omakord: ««Kirjameeste seltsi» statuudid tulid jälle tagasi ja peavad muudetud saama, mis ehk ka juba sündinud ja Wühneri kääs on. Sest meie tahame neid nii pea kui võimalik jälle ära saata ja loodame, et naad nüüd kinnitud tagasi saavad tulema.» [12]) Ning Jakobson omalt poolt kirjutab juba järgmise aasta algul: «Ka kirjameeste-seltsi põhjuskirjad saavad, nagu nüüd kindlaste ete võime tunnistada, kinnitud. Saatke naad ruttu ära, ja hoidke selle eest, et jälle ehk midagi uusi punktisi juure ei lisa. Pange minu nimi ka põhjuskirjade alla.» [13])

Et küsimus tollal on uuesti elavamalt päevakorral olnud, seda kajastab ka ajakirjandus. Nii toob «E. Postimees» 1871. a. algul teateid Läti Kirjanduse Seltsi tegevusest ja kõneleb sel puhul ka Õpet. E. Seltsist ning Eestim. Kirjand. Seltsist, kuid on sunnitud märkima, et viimased on «Eestirahva enesele ommeti kõrge kroniga viljapuud, kelle viljast nemmad ei ullata ossavõtma». Sellepärast asutatavatki nüüd Tartusse rahvalikum kirjameeste selts, mille põhikiri seisvat veel «üllemate kinnituse all». [14])

Viimane teade oli aga jällegi enneaegne. Sest alles veebruarikuu algul esitati «Keiserliko Villandi Silla-Kohtule» paber, milles teatati, et selle kaasas on kirjan-

---

[10]) Liivimaa kuberneri kantselei — Viljandi sillakohtule 28. XI 1870. EKmS-i kogu EKSA.

[11]) Viljandi sillakohus — H. Wühnerile 4. XII 1870. EKmS-i kogu EKSA.

[12]) J. Kapp — J. Adamsonile 20. XII 1870. EKSA.

[13]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 7. I 1871. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 276.

[14]) E. Postim. 6. I 1871 nr. 1.

dusseltsi põhikiri eesti- ja venekeelses originaalis, ning paluti, et see põhikiri Liivimaa kubernerile kinnitamise otstarbel edasi saadetaks. Selts kannab veel nüüdki nime: «Vaimu-varanduse ehk Eesti Kirjameeste selts». Palvekirja all on lugeda: «Tarvasto köstrel 8. Veebruaril 1871. H. Wühner, kihelkonnakooli õpetaja Tarvastus.» [15])

Kuid oleks eksitus arvata, nagu jääks veel seegi põhikiri lõplikuks. Seda osutab ka juba asjaolu, et selts selle järgi kannab alles kahekordset nime. Ja juba märtsikuu keskel saadabki Liivimaa kuberneri kantselei põhikirja, ilma sellele kaugemat käiku andmata, sillakohtule tagasi. Põhikirjal puuduvat ikka veel nõutav selgus ja ühtlus eesti- ning venekeelse teksti vahel. Muretsegu asutajad ometi kord täppis tõlge, muidu ei saa kinnitada! [16]) Ja sillakohus kutsus Wühneri jälle 5. aprilliks ette. [17]) Selle järel saatis aga Wühner põhikirja juba täielikult Hurda kätte parandada. [18]) Ja meil on põhjust arvata, et see kuni juunikuuni asutajate kätte jäi ning alles siis kinnitamisele läkitati. Millisel nõupidamisel see viimaks heaks kiideti, selle kohta puuduvad andmed. Võimalik, et see toimus alles juunikuus Viljandis, kus peeti siis köstrite konverentsi.

Sellega ühenduses olgu mainitud, et eelmiste lisaks on säilinud veel üks põhikirja kavand, mis näib olevat koostatud ainuüksi Hurda poolt. Ta kannab esialgu veel pealkirja: ««Vaimuvaranduse» ehk Eestikeele õpetus-raamatute laiali laotamise seltsi Põhjuskiri»; kuid siis on visandis need keerulised nimetised maha tõmmatud ja asendatud ainult nimega «Eesti Kirjameeste Selts». See kavand on mitmeti iseseisvam, sisult algupärasem ja keeleltki korralikum kui senised. Kuid just nende omaduste tõttu ta erineb ka lõplikult kinnitatud põhikirjast, mis jälgib suurtes joontes varasemaid redaktsioone. Eriti äratab tähelepanu üks selle kavandi

---

[15]) EKmS-i kogu EKSA.

[16]) Liivimaa kuberneri kantselei — Viljandi sillakohtule 12. III 1871. EKmS-i kogu EKSA.

[17]) Viljandi sillakohus — H. Wühnerile 23. III 1871. EKmS-i kogu EKSA.

[18]) H. Wühner — J. Adamsonile 8. IV 1871. EKSA.

paragrahv: «Seltsi asutamise päävaks arvatakse 20. Januari 1870, sest et selsinatsel päaval Eesti Kirjameeste Seltsi põhjuskiri täieste valmis ja üles sai pandud. Kui ialegi võimalik, saab sel päaval iga aasta üks Seltsi kokko tulemine peetama.» [19]) Miks siin 20-ndat jaanuari 1870 nõnda rõhutatakse, selle kohta pole meil teateid. Igatahes on aga just 1870. a. ka Tartus kirjandusseltsi asjus koos oldud, nagu osutab säilinud rühmaülesvõte. Kuid sel koosolekul pole olnud mingit otsustavat osa seltsi tekkimisloos.

E. Kirjam. Seltsi põhikiri kinnitati viimaks siseministri abi Šidlovski poolt 25. novembril 1871. Kinnitamise juures on tehtud veel mõned muudatused ja täiendused, mis suurendavad ametivõimude kontrolli seltsis, kuid need pole siiski väga olulised. Lisaks oli seltsi pitsatis esialgu ette nähtud lahtise raamatu kujutis, kuid vastav märkus on põhikirjas kustutatud. Viimane paragrahv, mis käsitleb põhikirja muutmist, on täitsa uuena juurde lisatud. Kõik need muudatused ja täiendused on tehtud kellegi ametniku poolt punase tindiga otsekohe põhikirja originaali äärtele või ridade vahele. [20]) Nähtavasti oli ülemuski tüdinud sest ettevõttest ega tahtnud põhikirja enam kinnitamata tagasi saata.

Kuid bürokraatlik masinavärk liikus aeglaselt. Alles 1871. a. viimasel päeval võis Adamson kuulutada Jakobsonile «rõõmust sõnumit»: E. Kirjam. Selts olevat kinnitatud! [21]) Ja Viljandi sillakohus andis kinnitatud põhikirja seltsi asutajaile kätte alles järgmise aasta 10. jaanuaril, milliseks päevaks need asutajad jälle isiklikult sillakohtusse käsutati. [22])

Kui seltsi kinnitamise teade Tartu jõudis, kirjutas Jannseni häälekandja rahuldustundega: «Olgo meie kül kaua sedda tarvilist asja ootnud, nüüd olleme ommeti otsego ueaasta kingituseks, teada sanud, et meie kirjameesteselts keiserliko ministeriumi polest peab kinnita-

---

[19]) EKmS-i kogu EKSA.
[20]) EKmS-i kogu EKSA.
[21]) J. Adamson — C. R. Jakobsonile 31. XII 1871. E. Kirjand. 1924, lk. 319.
[22]) H. Wühner — J. Adamsonile 8. I 1872. EKSA.

tud ollema.... Sellega on meil nüüd se trööstlik lotus, et meie rahva kirjavarra, kui kõik hästi ja korrapärrast lähhäb, eddespiddi ruttem, rohkem, mõnnusam ja kindlama põhja peal, kui ka ühhesugusel viisil hakkab kasvama.» [23])

Nõnda olid siis E. Kirjam. Seltsi sünnivalud kestnud kolm ja pool aastat. Selle aja jooksul oli tema puhul peetud loendamatu arv koosolekuid ja esitatud terveni neli põhikirja kinnitamiseks. Need viivitused ei olenenud mitte niipalju valitsusvõimude poolt tehtud takistusist kui asutajate eneste oskamatusest ja vahest ka omavahelisist vastuoludest. Seltsi algatajaks, esimeseks põhikirja koostajaks ja legaliseerimise eest hoolitsejaks oli C. R. Jakobson. Teda juhtis kindel tahe talle poliitiliselt vastuvõetamatuid elemente seltsist eemal hoida. Kui see ei õnnestunud ja seltsi sisemine korraldus talle ebameeldiva suuna võttis, siis jäi ta või jäeti ettevõttest võrdlemisi kõrvale. Tema aset täitis nüüd Hans Wühner, Hurda toetusel. Nende eestvõttel ja nendele vastavas vaimus kinnitatigi selts lõpuks.

Kuid kuigi seltsi põhikirja aja jooksul mitu korda muudeti ja täiendati, siis jäi see nii sisult kui vormilt üldjoontes ometi samaks, mis oli olnud juba esimeses redaktsioonis. Nii näib esimene paragrahv, mis kõneleb seltsi ülesandeist, võrsuvat veel täielikult Jakobsoni esialgsest kavast, mille järgi seltsi otstarvet nähti peaaegu ainult kirjastamises. Samuti motiveeritakse seda kirjastamisvajadust täiesti Jakobsoni kombel, arendades ainult tema mõtteid ja lauseid. Ka teine paragrahv, milles käsitletakse lähemalt seltsi tegevust, langeb sisult ja sõnastuselt täitsa ühte esimese põhikirjaga. Lisaks on tulnud ainult muuseumi ja raamatukogu asutamist ning teiste seltsidega ühenduses olemist käsitlevad punktid. Ühtlasi äratab tähelepanu, et põhikirja nii esimeses kui viimases redaktsioonis pole ainsa sõnagagi mainitud kõnede pidamist ja ühiseid mõttevahetusi eesti kirjanduse ning keele arendamise alal, mis said kohe seltsi peaülesandeiks. Selle põhikirja järgi võiksime seltsi koosolekuid kujutleda peaaegu kuiv-äriliste asjaajamis-

[23]) E. Postim. 19. I 1872 nr. 3.

istungitena. Ja selliseks jäi see põhikiri seltsi kogu kestvuse ajaks, olgugi et hiljem mitu korda tema muutmist algatati.

Kuid, nagu öeldud, oli ses põhikirja-osas veel valitsema jäänud esimese redaktsiooni koostaja asjalik, peamiselt ainult õpetliku kirjanduse soetamist silmas pidav lähtekoht. Sellevastu ei sisalda see põhikiri enam mingeid märke Jakobsoni püüdest võimu seltsis juba eeskätt hoida ühe ringkonna käes. Presidendi kohta öeldakse küll veel vana traditsiooni tõttu, et selleks «valitakse üks kooliõpetaja, kes Eestlane», kuid lisatakse jälle sedamaid: «aga kui Selts soovib, siis võib ka mõni muu õpetatud Eestlane valitud saada». Ja tegelikult pole seda punkti valimistel iial meeldegi tuletatud. Paragrahvid, mis käsitlevad liikmete koosseisu ja valimisi, on üldse läbi ja läbi demokraatlikud. Seltsi liikmeks võib saada iga soovija, kes häälteenamusega vastu võetakse; kõik liikmed on üheõiguslikud tegevliikmed, ja eestseisus valitakse samuti kõigi liikmete poolt lihtsa häälteenamusega. See demokraatlik põhimõte võimaldas küll mõõduka ringkonna esialgset mõjuvõimu seltsis, kuid kukutas selle ka hiljem ja viis viimaks anarhiale.

Kuna seltsi üldine tegevuskava jäi kõigis tema tekkimisastmeis enam-vähem samaks, siis on tema nimede vahelduv rohkus mõne lühikese aasta jooksul enam kui üllatav. Aga siingi äratab tähelepanu kindel arenemisjoon, sidevus ja loogika, mis osutab, et lõppastmel on tegemist ikkagi just sellesama asutisega, millega oli esimeselgi. Nagu mäletame, oli neid eri nimesid terveni viis:

1. Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise selts.
2. Vaimuvaranduse ehk Eestikeele õppetuse raamatude laiali lautamise selts.
3. Vaimuvaranduse selts.
4. Vaimuvaranduse ehk Eesti Kirjameeste Selts.
5. Eesti Kirjameeste Selts.

Pole kahtlustki, et nende kohmakate ja naiivsete nimede hulgas «Eesti Kirjameeste Selts» osutus meie tookordseis keelelisis oludes ikkagi kõige kohasemaks.

Sõna «kirjandus» [24]) ei võinud tulla veel küsimusse, seevastu oli aga sõna «kirjamees» rahvapärane ja kõigile arusaadav. Ta tähendas ühelhoobil nii aktiivset kui passiivset kirjandusega tegelejat; ta ei piiranud mõistet, sisaldas palju ega paistnud ometi liiga nõudlikuna. Ta oli kõigiti kohane asutise nimeks, mis pidi taotlema kõige laialisemat osavõttu.

Hoopis veidram on aga asjaolu, et Eesti Kirjameeste Seltsi nimi kohe algusest peale tõlgiti vene keelde: Общество грамотных Эстонцев — kirjaoskajate eestlaste selts. Sellisena esineb see nimi seltsi põhikirjas ja hilisemais ametlikes pabereis. Selle põhikirja venekeelne tõlge on keeleliselt küll nii kehv, et seda siseministeeriumis enne kinnitamist on tulnud nagu koolipoisi kirjalikku tööd punase tindiga parandada. Et aga seltsi nime veider tõlkimine ei olene ometi kirjaoskamatusest, osutab seegi, et põhikirja tõlke mustandis [25]) see nimi esiti on tõlgitud täitsa õieti: Эстонское литературное общество, kuid siis on see maha tõmmatud ja asemele kirjutatud: Эстонское общество грамотных, milliste sõnade järjekorda hiljem veel kord muudetud. Nii pole siin tegemist nähtavasti eksitusega, vaid püüdega kõrge ülemuse ees nii vähenõudlikuna paista kui vähegi võimalik, et aga saavutada seltsi kinnitamist. Kuid kui see meeleline ja keeleline asend oli kord võetud, siis tuli sellest ka lõpuni kinni hoida. Ainult ajuti, täitsa kogemata, tarvitatakse nii seltsi tegelaste kui ametiasutiste poolt seltsi kohta kohasemat venekeelset nime. Seevastu oli seltsi saksakeelne nimi juba algusest peale: *Estnische literärische Gesellschaft.*

---

[24]) Olgu sel puhul ometi tähendatud, et ka sõna «kirjandus» oli vähemalt 1869. a. juba tuttav. Seda tarvitab just Jakobson oma erakirjades ja ka avalikult (näit. E. Postim. nr. 51). Kuid samal aastal ilmunud Wiedemanni sõnaraamatu esimene trükk ei tunne seda veel mitte, samuti kui laiem üldsuski, kes tarvitab ses tähenduses sõna «kirjavara». Wiedemann tõlgib mõiste «literärische Gesellschaft» sõnadega «Kirjalaste-selts» ja samuti tarvitab ka E. Kirjam. Selts ise muukeelsete kirjanduslike organisatsioonide kohta esialgu nimetust «kirjameeste» või «kirjaline selts». Ja tema trükitud protokolles esineb sõna «kirjandus» esmakordselt alles a. 1880.

[25]) EKmS-i kogu EKSA.

Seltsi kinnitamisega algas tema ametlik olemasolu. Selleni oli jõutud enam kui seitse aastat pärast seda, kui Kreutzwald ta asutamismõtte oli sõnastanud, ja ligi neli aastat pärast seda, kui Jakobson sest mõttest oli tegelikult kinni haaranud. Nüüd tuli aeg tõestada Koidula sõnad, et seltsi «kasulik tarvitamine on meie enese asi».

IV. SELTSI ESIMENE KOOSOLEK JA ESIMESED TEGEVUSAASTAD.

1872—1877.

Nagu nägime, sündisid kõik E. Kirjam. Seltsi asutamistööd Viljandis või Viljandimaal. Seal oli selts algatatud, seal ta põhikirjad vastu võetud, sinna ka asutamisluba saabunud. Kuigi lõpuks juba tunduv osa asutajaliikmeid oli mujalt, siis pole seltsi asutamise asjus peetud ometi ainustki otsustavat koosolekut väljaspool Viljandimaa piire.

Kes teab, kuidas mõeldi lahendada asukoha küsimus seltsi asutamise esimesel järgul, mil tegevliikmeina olid mõeldud peamiselt Viljandimaa õpetajad. Kuid igatahes oli varsti ka viljandlastele selge, et kui asutatav kirjanduslik keskus tahab tõesti olla tihedamas kontaktis meie vaimueluga, siis peab ta asukohaks olema ka maa vaimne keskus — ta ülikoolilinn. Ja nii ongi lõplikult kinnitatud põhikirjas seltsi tegevus- ning koosolekute kohaks määratud Tartu.

Kuid ses põhikirjas on samuti öeldud, et «Seltsil on

luba mõnikord ka tõisiti teha ja kokkutulemise kohta muuta, kui see Seltsi liikmetele sündsam näitab». Aga veel enam, 17. veebruaril 1870 asutajate poolt vastuvõetud «Vaimuvaranduse ehk Eesti Kirjameeste Seltsi» põhikirjas öeldakse koosolekute kohta käivas paragrahvis selge sõnaga: «Esimene kokkutulek sünnib Villandi linnas ja siis ikka Tartus, kuhu seltsi pesapaik jääb.»

Tõenäoliselt kaitses seda Viljandi eesõigust eriti Jakobson. Sest kuigi tema kava seltsi asutamisel kõrvale jäi, siis ei mõelnudki ta ise ettevõttest kõrvale jääda, vaid seda tegeliku poliitikamehena ka hiljem mõjutada, nii palju kui võimalik. Viljandis võisid esialgsed seltsi asutajad suuremal arvul kokku tulla ja vähemalt kolmeks esimeseks tegevusaastaks Jakobsoni vaadetele vastuvõetavama eestseisuse valida. Ja seltsi esimese koosoleku lähenemisel ei teinudki ta vähemalt oma usaldusmeeste ees enda plaanist mingit saladust. Nii kirjutas ta kohe pärast seltsi kinnitamisteate kättesaamist: «Tartusse ma .... seda esimest koku tulemist sugugi ei soovi, esmalt sellepärast, et Viliandi pool kõige suurem hulk seltsi liikmeid olemas on, ja tõiselt selle pärast, et Tartus ennast noored studengid liialt vahele segaksivad, kes veel muud täitsa ei mõista ja õppinud ei ole, kui õlle klaaside põhja vaadata.» [1]) See oli kuri otsus nende kohta, kes on end hiljem peaaegu E. Kirjam. Seltsi algatajaiks pidanud!

Igatahes pole selle esimese koosoleku koha suhtes vist vastupidiseid arvamisi avaldatud ja tartlased on Viljandi eesõigusega päri olnud. Nii vastab ka Adamson: «Kirjameeste Seltsi asutajad tulevad 25. Febr. pärast lõunat kella kahe aeal Villandi linna kokku, kus ka eestseisus saab valitud. Tartu sõbrad on lubanud Villandi tulla ja ise seda pääva nimetanud.» [2]) Ja nii koguneski E. Kirjam. Selts 25. veebruaril 1872 Viljandis oma esimesele ametlikule koosolekule.

Trükiandmed sest koosolekust on äärmiselt napid ja

---

[1]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. I 1872. EKSA.

[2]) J. Adamson — C. R. Jakobsonile 2. II 1872. E. Kirjand. 1924, lk. 320.

säilinud erakirjades ei kõnelda temast nimetamisväärselt. Peaksime leppima vaid protokolli kokkuvõttega seltsi aastaraamatus ja samasuguste märkustega ajalehis. Kuid need allikad ei sisalda mingit teadet näiteks koosoleku kohast ega osavõtjaist, peale juhatajate mainimise. Õnneks täiendab neid andmeid ainus praegu elus olev osavõtja, kes saabus kohale küll alles siis, kui koosolek oli juba lõpukorral.

E. Kirjam. Seltsi esimene koosolek peeti Viljandi Suureturu ääres oleva Schwalbe võõrastemaja saalis. Samas võõrastemajas peatus ka enam jagu eemalt sõitnud seltsiliikmeid. Koosolek oli määratud õieti ainult asutajaliikmeile, s. o. neile 43-le mehele, kes olid põhikirjale alla kirjutanud. Muidugi ei võinud neist kõik ilmuda, kuid koosolekust võttis osa ikkagi umbes 30 isikut. Kindlasti olid kohal J. V. Jannsen, W. Eisenschmidt, J. Kapp, H. Wühner, J. Eglon, Fr. Kuhlbars, J. Adamson, H. Henno, aga arvatavasti ka suurem osa teisi Viljandi-poolseid asutajaliikmeid. Hurt puudus tervislikel põhjusil, ja enam kui tõenäoliselt puudusid ka Tartu «studengid». Kuigi koosolek oleks olnud lahtine, siis ei või ometi arvata, et algav ettevõte oleks eriti palju võõraid kokku meelitanud. Lisaks olgu tähendatud, et nagu seltsi liikmete hulgas, nii ka sel koosolekul ühtki naist polnud. Esimesi naisliikmeid leidub nimestikus alles poolteise aasta pärast ja koosolekust võtsid nad osa alles kaheksa aastat hiljem, nagu juhitakse sellele tähelepanu tookordseis protokolles.

Kuni eestseisuse valimise lõpuni juhatas nüüd koosolekut kokkutulnute soovil J. V. Jannsen, pärast seda aga esimeseks abiesimeheks valitud W. Eisenschmidt. Kõigepealt loeti ette seltsi kinnitatud põhikiri ja asuti siis selle alusel valimistele.

Juba seltsi asutamislugu osutas, et tema taga seisis kaks ringkonda kahesuguse arusaamisega tööst meie rahvahariduse heaks. Ja nagu ikka säärastel puhkudel, nii oli vist ka nüüd kummalgi pool eestseisuse koosseisu üle omavahel läbi räägitud ning vahest ka kokku lepitud. Tartlaste ettevalmistusist pole meil midagi teada; aga need võisid sündida suusõnal kas või ka ühisel sõidul Viljandi. Ainult nende aupresidendi kan-

didaadi suhtes on juba varem kirjalikult seisukohta võetud. Nimelt kirjutas Hurt seltsi avamiskoosolekule:

Eestseisuse valimise poolest kiidan mina Seltsi aupresidendiks tohtri herrat Dr. Fr. Kreutzwald'i. Muidu valitakse ehk kül niisuguseid mehi sesse auammetisse, kes oma seisuse kõrguse või punga raskuse läbi Seltsile kudagi viisi abiks ja tähtsaks toeks võivad olla, aga ma arvan, et meie praegu nimetatud mehest, et temal kül ei iseäranis kõrget seisust ega rasket punga pole, siiski mööda ei tohi astuda. Tema on otse kirja tööl unustamata õpetust ja äratust meile annud ja seni vähä tänu selle eest Eestirahva seas leidnud. Tänu tunnistuseks olgu ta meie aupresident, nii kaua kui Jumal teda meile elus hoiab.

Sealsamas ütleb Hurt: «Tõised eestseisuse liikmed valitagu nõnda, kudas kõige sündsam.» [3])

Seevastu on meile säilinud mitu kirjalikku tunnistist selle kohta, kuidas Jakobson oleks tahtnud seltsi eestseisust moodustada. Juba a. 1869, mil seltsi tegevuse alguseni oli veel pikk maa, jagas ta juhtnööre: «Aupräsitendiks peab kõige pealt professor K[öler] saama, sest kõige enam raha selle seltsi heaks saab Peeterburgis koku tulema, seda ma tean, ja raha on meil nimelt alustuses väga palju tarvis.... Kirjutaja peab üks kihelkonna koolmeister (Wühner ehk Kap) olema, ja kassameister üks küla koolmeister (Adamson Holstres, kui teda tunnete....), nõnda et igast ameti järgust üks liige eestseisuses on.» [4]) Nagu näeme, on siin arvestatud alles paljalt pedagooge. Ühtlasi on esimehe kandidaat jäetud targu mainimata. Kuid kuna on loendatud professor, kihelkonna- ja külakooli õpetaja, siis poleks «iga ameti järgu» jälgimisel ka «gümnaasi koolmeister» võinud vahele jääda: presidendiks oleks pidanud saama muidugi Jakobson ise.

Hiljem, kui seltsi asutamine oli langenud teistesse kätesse, polnud tal küll enam lootust oma kava nii puhtal kujul läbi viia; kuid ta püüdis päästa, mis päästa võimalik. Vist oli ta pärast seltsi kinnitamisteate saa-

---

[3]) J. Hurt — «Ausatele Kirjameeste Seltsi asutajatele ja armsatele Eesti vendadele» 22. II 1872. EKmS-i kogu EKSA.

[4]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 24. XII 1869. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 269.

mist jälle oma ettepanekuid teinud, kuid üldine arvamine hakkas vastu: «Köhleri auupresidendiks nimetada ei taha vist läbi minna, kõik ütlevad: «Kreutzwald on kõige vanem kirjamees ja oma ja võeral maal kuulus, temast ei või meie mööda minna.» — Aga auuliikmeks saavad teda vist kõik nimetama.» [5]) See sundis Jakobsoni veel kord sulge kätte haarama: ta tõendas, et Köleri aupresidendiks olemine tähendaks seltsile aastas vähemalt 500—1000 rbl. sissetulekut! «Köhleri meie aga auuliikmeks ei või mite teha, kui meie ennast narriks ei taha nimetada lasta, sest Köler ei ole kirjapõllu peal ühtegi tööd teinud.»

Ühtlasi oli Jakobson vist kuulnud ka juba kavatsusest Hurta seltsi tegevaks presidendiks valida, sest samas kirjas ütleb ta läbipaistva diplomaatiaga: «Ma Hurdast ühtegi paha ei arva, aga et ta poliitika asjadest ü h t e g i ei tea, sellepärast laseb ta Sakslastest omale liiva silma visata. Auu-ahne ta ka väga on, ja soovib sellepärast üht poliitika parteid asutada, kelle eestvedaja ise oleks. Poliitika tundmise puuduse pärast ei saaks ta aga oma parteiga muiale jõudma, kui rabasse.» [6]) Nii «ei arvanud» Jakobson Hurdast küll midagi paha, aga ütles siiski kõige otsemalt ära, et Hurt oma erakonna ja küllap siis ka seltsi rappa viib!

Kuid hoolimata Jakobsoni õpetusist ja hoiatusist kujunesid E. Kirjam. Seltsi esimese eestseisuse valimised talle võrdlemisi ebasoodsaiks. Aupresidendiks valiti Kreutzwald, kuna Köler ühes Jannseniga valiti ainult auliikmeiks. Samuti valiti «asjatalitajaks presidendiks» teoloog ja varstine pastor Hurt, tema esimeseks abiks pastor Eisenschmidt, ja alles teiseks abiks Jakobson, kuna tast ometi ei võidud mööduda. Sekretäriks sai R. Kallas, abideks H. Wühner ja C. Niggol; raamatukoguhoidjaks H. Beckmann, abideks B. Stern ja Fr. Kuhlbars; kassapidajaks aga G. Blumberg ja selle abideks T. Pekk ning J. Kapp.

Kui nüüd tagajärele neid valimisi hinnata, pidades

---

[5]) J. Adamson — C. R. Jakobsonile 8. II 1872. E. Kirjand. 1924, lk. 320.

[6]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. I 1872. EKSA.

silmas ainult seltsi huvisid ja arvestades meie tookordseid jõudusid, siis tuleb neid üldiselt õnnestunuks pidada. Keegi ei või kahelda Köleri tähtsuses, kuid ühtlasi ka mitte selles, et Kreutzwald oli kirjandusliku seltsi patrooniks siiski kohasem. Kui selts pidi Tartus tegutsema ja ta eestseisus olema kokkutulekuvõimeline, siis pidid ka ta liikmed olema kas otse sealt või vähemalt seal kergesti kättesaadavad. Ja nii näemegi, et kõik ametite hoidjad ja nende esimesed abid olid Tartust, välja arvatud ainult Wühner. Alles teised abid olid maad mööda laiali, ja nende hulka kuulus ka Jakobson, kellel polnud tol ajal isegi kindlamat asukohta. Ning üldse: Jakobsoni mõtteosaliste ring oli tollal haritud tegelaste poolest veel nii vaene, et siit polnudki palju kedagi valida. Ses suhtes poleks ka Jakobsoni usaldusmees, tagasihoidlik Pulleritsu koolmeister Adamson, võinud Tartu härrasid viia teisele veendele. Kuid me ei tea, kas ta seda katsuski.

Kui valimised läbi olid, siis kanti koosolijaile ette juba eespool tsiteeritud Hurda kiri, mis oli üldse esimeseks E. Kirjam. Seltsile saabunud dokumendiks. Selle kirja juhtnööriline laad laseb oletada, et Hurda presidendiks valimine oli juba eeskätt maha tehtud ja et Hurt sellepärast vajadust tundis ka oma seisukohti selgitada. «Iho tervis keelab mind, Teie esimesest koosolemisest osa võtmast,» ütleb ta. «Siiski vaimus olen ma Villandis Teie hulgas ja võtan südamest osa Teie nõupidamisest. Mis mul soovitav näitab, Kirjameeste Seltsi asutajatele ette panna, tahan siin alamal kirja läbi lühidelt avaldada.» Järgneb viis pikemat punkti. Kõigepealt soovitab Hurt seltsi aupresidendiks valida Kreutzwaldi, nagu juba öeldud. Teiseks juhib ta tähelepanu sellele, et selts esmajoones hoolitseks vajalike õpperaamatute soetamise eest, ja mainib mõningaid. Kolmandaks algatab ta mõtte, mis leidis varsti suurt kasutamist: selts ei jõua ise palju kirjastada, kuid ta võib avaldada oma «Toimetuste» nime all ka teiste kirjastusel ilmuvaid teoseid. Kõik seltsi väljaanded ilmugu u u e s kirjaviisis! Neljandaks olgu seltsi ülesandeks «igal pool ja kõige jõuuga vanu Eestirahva mälestusi, iseäranis aga vanu Eestirahva laulusid ja regevärsisid

rahva suust korjata ja kirja panna». Hurt ise ütleb endal sellal umbes 300 laulu koos olevat. Ja lõpuks, suurem osa seltsi asutajaist on kooliõpetajad, ühtlasi on kavatsusel ka erilise kooliõpetajate seltsi asutamine; kuid Hurt ei soovita seda mitte: olla parem, kui õpetajad E. Kirjam. Seltsiga täielikult ühineksid. Ka «Soome Kirjameeste Seltsil» olevat mitu «osakonda», ja nii võiks olla meilgi.

Selle Hurda eeskava kolm keskmist punkti jäid seltsile kogu ta tegevusajaks juhtnööreks. Et aga esimesel koosolekul muidu kaugemale ulatuvaid algatusi oleks arendatud, seda ei eeldanud juba kummagi juhataja vaimulaad. Vaevalt peeti siin ka pikemaid kõnesid, vaid kõik piirdus pigemini omavaheliste jutuajamistega. Ometi püüti läbirääkimiste varal tähistada seltsi tulevast töökava. Loendati terve rida raamatuid, mille ilmumist peeti hädavajalikuks. Samuti avaldati soovi, et president Hurt eesti kirjaviisi kohta juhtnööre annaks. Lõpuks otsustati, et seltsi koosolekud oleksid tulevikus sellisel ajal, mil seltsiliikmete väljapaistvaim osa — kooliõpetajad — oleksid ametivabad, s. o. pühade vaheajul ja suvel. Sellega loodi traditsioon, mis kestis läbi kogu E. Kirjam. Seltsi tegevusaja ja pärandus kauaks ajaks veel E. Kirjand. Seltsilegi.

Jälgides seda koosolekut tõuseb muidugi küsimus: kus oli siis sellal Jakobson? Ta oli Peterburist Tallinna elama asunud ja kümmekonna päeva eest teatanud, et ta koosolekule tulla ei saa — ainelistel takistustel.[7]) Ja ta oligi siis ainult «Eesti kirjamees lootuse peale, kes vahel ei tea, kas õhust või ohust peab elama».[8]) Kuid paar päeva enne koosolekut külastas teda noor Kurna koolmeister A. Fr. Raudkepp — nonde sündmuste praegu ainus elus olev kaastegelane. Ja kuna Jakobson ometi kippus nii tähtsale koosolekule, siis palkasid nad kahe peale küüdimehe ning algasid teekonda. Kuid pika tee ja peatuste tõttu jäid nad hiljaks: oli juba 25. veebruari õhtupoolik, kui nad Viljandi jõudsid. Jakobsoni sõbrad olid üllatatud, kui ta nende sekka koosolekule

[7]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 15. II 1872. EKSA.
[8]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. I 1872. EKSA.

ilmus. Kuid seltsi eestseisus oli juba valitud ja koosolek üldse lõpule jõudmas. Jakobson ei saanud seda enam kuidagi mõjutada. «Minu Viliandi sõit läks üleüldse nattukene nurja,» nagu kirjutab ta ise A. Reinvaldile, «sest ma jõudsin alles siis sinna kui jo eestseisus oli valitsetud.» [9])

Hiljem teatab Jakobson irooniaga, et ta E. Kirjam. Seltsi eestseisusega üldiselt rahul olevat, kuid ei saavat aru, miks Eisenschmidt on valitud abipresidendiks, kuna ta «ommeti meie kirjapõllul veel ühtegi tööd ei ole teinud. Ennem oleks siis Blumberg sündinud ja Eisenschmidt oleks kassameistriks võinud jääda. Aga suuremal rahva-hulgal peavad ika oma kuldvasikad olema, kelle ümber n'ad tantsivad.» [10]) Peaaegu sõna-sõnalt sedasama kordab Jakobson samal päeval ka ülal tsiteeritud kirjas Reinvaldile, lisades ühtlasi: «Papp jääb ika pappiks, ja seda on Eisenschmidt omal esimesel koosolemise juhatamisel ka kohe mitmel kombel ülesnäitnud.» Ja veel: «Tartlased nimelt arvavad tarkuse tagavara üksi oma käes olevat, ja sellepärast ärgu tulgu keegi muu enam ligi.» Nagu näeme, polnud Jakobson E. Kirjam. Seltsi esimese eestseisusega kaugeltki rahul ja asus selle vastu juba algusest peale arvustavale seisukohale.

Jakobson oli kirjas Hurdale lubanud saata koosolekul ettekandmiseks mingi kõne, kuid sellest ei kuule me hiljem midagi. Sellevastu esines ta aga nüüd koosoleku lõpul küll mõne praktilise ettepanekuga. Nii soovitas ta ajalehtedes üleskutset avaldada, et seltsi biblioteegile raamatuid annetataks. [11]) Samuti on ta loendanud rea isikuid, «kes kõik Eestirahva kasuks ja auuks palju tööd on teinud» ja kes tuleksid sellepärast valida seltsi auliikmeiks. [12]) Ometi jäid need ettepanekud esialgu teostamata.

---

[9]) C. R. Jakobson — A. Reinvaldile 18. III 1872. J. Johanson-Pärna kogu EKSA.

[10]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. III 1872. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 337.

[11]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. V 1872. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 340.

[12]) C. R. Jakobson — EKmS-ile 26. VI 1872. EKSA.

Kuna meie avalikud tegelased noil ajul harva nii suurel hulgal isiklikult kohtusid, siis jäid nad nüüd pärast koosolekut veel mitmeks tunniks ühte. Nagu mäletab Raudkepp, vesteldi jälle balti oludest, rahvaharidustööst ja kirikhärrade poolt tehtud takistusist — ning seda muidugi vabamas vormis kui koosolekul. Nii jutustab ka M. Lipp, et karske mees Wühner vahuviinaga oma rõõmu kastnud ja, kui seda mõnelt poolt paljuks pandud, siis vastanud: «Kui siinsamas Viljandis mõisnikud oma puiestikku istutades seda vahuviinaga on niisutanud, siis tohime meie seda täna ammugi teha. Mis meie teeme, on enam, kui see, mis nemad teinud.» [13]) Vaevalt on meie tolleaegseil mitmesse kihti kuuluvail vaimutegelasil olnud teist juhust nii erapooletul pinnal ja nii vabana argihooltest koos viibida. Alles järgmisel hommikul sõitis igaüks jälle omale poole laiali.

Viljandis vastuvõetud otsuse põhjal oligi järgmine E. Kirjam. Seltsi koosolek suvel, või nagu ütleb Jannseni häälekandja: «Tartus keskmisel koddolomade näituse päval, se on 30. Junil 1872». [14]) Ja võib öelda, et alles see koosolek kandis tõelise kirjandusseltsi koosoleku ilmet — tänu president Hurdale, kes oli seekord kohal ja juhatas koosolekut. Ta lõi selle soliidse mõttevahetuste traditsiooni, mis jäi seltsis kauaks ajaks püsima.

Õieti täitiski suurema osa koosoleku päevakorrast Hurt ise. On säilinud tema sissejuhatava kõne konspekt. [15]) Selles küsitakse: «Mis Selts iseäranis püüab?» Ja vastused järgnevad: «Kirja vara kasvatada. Keelt harida. Vana aega uurida. Teadust kasvatada.» Ning iga vastuse taga seisab jälle küsimus: «Kuidas?» Trükitud protokollist näeme, et Hurt ka siin erilist rõhku on pannud rahvaluule kogumisele, tehes selle üldse üheks seltsi tähtsamaks ülesandeks. Teiseks on president esitanud koosolekule rea kirjatöid, mis saadetud eestseisusele ja mille enamik ilmus hiljem aastaraamatus. Üks neist, nimelt seltsi raamatukoguhoidja H. Beckmanni

---

[13]) M. Lipp, Hans Wühner, Eesti Kultura II, lk. 109.
[14]) E. Postim. 1872 nr. 9.
[15]) EKmS-i kogu EKSA.

«Mõni sõna tahtmisest», kanti autori enese poolt koosolekul ette. Ja siis järgnes jälle presidendilt pikem kõne eesti kirjaviisist, mis oli mitmes suhtes teedviitav. Lõpuks vahetati mõtteid ja tehti otsuseid seltsi jooksvasse ellu puutuvais küsimusis.

*

Nii oli alganud E. Kirjam. Seltsi harilik töö, mis kestis ilma oluliste kõrvalekaldumisteta ühtlaselt ja rahulikult kuni 1877. aastani. Kujuneks enam kui ühetooniliseks selle mehaaniline jälgimine koosolekust koosolekuni ja aastast aastani. Sellevastu oleks palju olulisem saada üldpilti seltsi töötingimusist ja saavutusist tema ajaloo esimesel järgul.

Need tingimused polnud igatahes kuigi avatlevad. Nagu mäletame, oli seltsi asutamisel nimeliseks eeskujuks Soome Kirjanduse Selts. Kuid viimase asutajad olid olnud kõik kõrgema haridusega isikud. Meie haridusolud ei pakkunud isegi nelikümmend aastat hiljem seesugust valikuvõimalust. Kõrgema haridusega isikud, kes tunnistasid end ühtlasi eestlasiks ja olid valmis oma rahva heaks töötama, võis alles ühe käe sõrmil üles lugeda, ega olnud ka pealekasvav noorpõlv kuigi suur. Isegi pärast äratavat laulupidu arvatakse, et Tartu üliõpilaste seas «mitme tossina visi ausaid E e s t i p o e g i» olla, kuid nad ei tunnistavat end avalikult rahvale. [16]) Ja kui see eesti akadeemiline pere järgmisel aastal hakkas organiseeruma, siis ei leitud tema hulgas ometi rohkem eestihuvilisi kui need neli, kellest siin juba varem on juttu olnud. Aga parem polnud lugu ka muu «eesti seltskonnaga». «Vanemuise» asutamisel 1865 oli seltsi 25 liikme hulgas ainult Jannsen ise teatud mõttes haritlane, teised aga erandita praegu nimepidigi tundmatud käsitöölised, väikekaupmehed jne. Ja tunduvalt kehvem oli lugu veel aasta hiljem Tallinnas «Estonia» asutamisel. Selle mõne aasta jooksul, mis möödusid nende seltside algusest kuni E. Kirjam. Seltsi tegevusele asumiseni, tundub küll harituma jõu

[16]) E. Postim. 1869 nr. 42.

juurdekasvu, kuid see oli ometi väga väike kogu maa kohta. Ja kõigepealt, maa ise oma massiga ei moodustanud mingit kandejõudu vähegi kõrgema vaimupinge jaoks. Me imestleme küll mõne Jaan Adamsoni taolise rahvamehe suurt haridushuvi, kuid unustame selle juures, et näiteks just Adamsoni koduvalla Holstre kohtumehed olid a. 1866 alles kirjaoskamatud. See osutab, et maa mitte üksi ei võinud anda kuigi palju tegelasmaterjali E. Kirjam. Seltsi taolisele organisatsioonile, vaid et ta veel organisatsiooni ennastki kuigi suurel määral ei vajanud. Siin tuli alata madalalt ja vähenõudlikult. Ei ole ime, et me E. Kirjam. Seltsi asutajate ülesvõttel a. 1870 leiame teiste huviosaliste hulgas näiteks ka voorimees Zirkeli!

Muidugi polnud E. Kirjam. Selts mõeldud esmajoones puhtkirjandusliku, vaid üldhariduslike asutisena. Ja sellisena ammutas ta oma tegeva jõu peamiselt nende hulgast, kelle ametialaliseks ülesandeks oli rahva hariduse eest hoolitsemine. Jakobsoni plaani järgi võisid seltsi tegevliikmeiks olla ainult õpetajad — professorist külakoolmeistrini. Kuid ühtki end eestlaseks tunnistavat ülikooliprofessorit meil polnudki. Tuli siis esialgu leppida paari «gümnaasi koolmeistri», poole tosina köster-kooliõpetaja ja paari tosina koolmeistriga. Ja kuigi Jakobsoni plaan väliselt läbi ei läinud, siis teostus ta sisuliselt olude sunnil ometi. Seltsi asutajaist olid kaks kolmandikku kooliõpetajad ja veel 1873. a. kuulus liikmete arvust 52% samasse sumpti. Ning lisaks, neist olid vähemalt üheksa kümnendikku ainult kihelkonnakooli haridusega külakoolmeistrid. Kuna muud liikmed jagunesid hariduselt ja elukutselt paljudesse väikestesse rühmadesse, siis oli see 52%-line enamus seltsis täiesti tooniandev. Haridushuviline kontingent küll, — kuid mitte eriti võimeline kõrgemanõudelist vaimset kultuuri looma!

Aga mitte ainult see vähenõudlik hariduslik tase ei takistanud seltsi tegevust, vaid ka see, et needki liikmed olid maad mööda laiali pillatud. Asutajaliikmeist elas alt veerandi Tartus, teised siin-seal, enamasti Viljandimaa valdades. A. 1873 elas üle 56% liikmeskonnast kodumaa külades, üle 30% kodumaa linnades ja ligi 5%

Venemaal. [17]) Neis oludes ei võinud seltsi liikmete tihedamast kontaktist kõnet olla. Hea, kui kolmandik või neljandik liikmeskogust võis paar korda aastas kokku tulla ja mõtteid vahetada ainete üle, mis talle ta argielus polnud eriti lähedal.

Lisaks tuleb muidugi takistav asjaolu, et meil seltsilise tegevuse traditsioonid alles puudusid. Nagu polnud rahval seni tegemist teatud mõistetega, nii ka tema sõnavaral vastavate väljenditega. Kui Kreutzwald a. 1843 tituleerib Faehlmanni «Maa rahva kele ja kirja kogguduse peameheks», siis oli sellega mõeldud Õpet. E. Seltsi presidenti. [18]) Veel a. 1857 näib puuduvat sõna «selts» ta praeguses tähenduses [19]) ja «Vanemuise» asutamise ajal 1865 sõna «eestseisus», — kõneldi alles «vanemaist» või «tallitajaist»! Mõni aasta hiljem olid sääraste algeliste mõistete jaoks küll juba vasted olemas, kuid vähegi abstraktsemate sõnade poolest oli keel veel äärmiselt vaene. Kuidas siis kujutleda literaarse seltsi tegevust ühel maal, mille üldises keeletarvituses puuduvad isegi sõnad «kirjandus» ja «kirjanik», kõnelemata igasugusest kirjandus-esteetilisest terminoloogiast! Just literaarse asutisena pidi E. Kirjam. Selts ise looma oma traditsioonid, — nii palju kui ta ei saanud laenata neid näiteks Õpet. E. Seltsist. Aga veel palju algelisemadki seltsilise tegevuse viisid nõudsid õppimist ja harjutamist. Eks ole meil veider kuulda, et E. Kirjam. Seltsi eestseisus alles seitse aastat pärast tegevusele asumist otsustab ja protokollib, et «Seltsi [üld]koosolekul võib üksnes see rääkida, kellele president seks luba on andnud, pääle selle kui ta omale sõna palunud»! [20])

Neid asjaolusid on vaja tunda, et mõista seltsi esialgsete töötingimuste raskust. Me näeme, kui hõre oli veel meie kultuurielu nii töötegijate kui töövahendite poolest. Alles selles teadlikud olles võime uut seltsi ka õiglaselt hinnata.

[17]) Lähemalt H. Kruus, Linn ja küla Eestis, lk. 39—46.

[18]) F. R. Kreutzwald — F. R. Faehlmannile 22. VIII 1843. Õpet. E. Seltsi kogu.

[19]) Marahva sündinu asju tundjide koggodus Tartun (= Õpet. E. Selts), Ma-rahva kalender 1857.

[20]) Eestseis. prot. 30. VIII 1879. EKmS-i kogu EKSA.

Nendele eeldustele vastavalt ei osuta ka E. Kirjam. Selts mingit erakordselt elavat kasvu. Ta liikmete arv oli kaheaastase tegevuse järel, s. o. 1873. a. lõpuks, kasvanud 43-lt ainult 85-le. Samuti oli järgnev tõus võrdlemisi aeglane: alles a. 1877 ulatus see arv üle 200. Kuid kuna need liikmed olid endiselt üle kogu maa ja isegi Venemaa laiali, siis ei saanud nad tegelikult kuigi palju osa võtta seltsi elust. Niipalju kui võime jälgida, pole kuni 1877. a. üldkoosolekuist osavõtnud liikmete arv ulatunud kunagi üle 40. Aga need koosolekud olidki ju liikmeskogule ainsaiks võimalusiks seltsi harrastustega tegelikult kaasa elada.

Teiselt poolt ei kordunud ka need üldkoosolekud kuigi sagedasti. Neid peeti kuni 1878. aastani harilikult kaks korda aastas — kesktalvel ja suvel. Esimesel aastal oli neid küll kolm, kuid sellele järgneval ka ainult üks. Peale esimese koosoleku Viljandis oli a. 1876 üks veel Põltsamaal; muidu aga ikka Tartus, «Vanemuise» ruumides. Nende päevakord oli enamasti ühesugune, nagu see juba Hurda juhatusel oli välja kujunenud: rahvalik-õpetlikud kõned, läbirääkimised, enamasti keele- ja kasvatusküsimuste üle, ning seltsi jooksvate asjade ajamine. Meie tolleaegse elu hõreduses olid seesugused kokkutulekud ja ühised mõttevahetused muidugi tähelepandavad, kuid nende tähtsust ei saa ka üle hinnata. Kuna seltsi muu tegevus eriti esimesil aastail piirdub väga vähesega, siis jäidki üle õieti ainult need kõned. Aga ka sel alal polnud selts eriti viljakas. Sest kui E. Kirjam. Seltsis peeti aastas 6—7 kõnet, siis peeti neid näiteks «Vanemuises» 1870.—71. a. talvel terveni 33 [21]), ja ühtlasi pole meil põhjust oletada, et esimese omad oleksid olnud kes teab kui palju väärtuslikumad. Objektiivselt võttes pakkus E. Kirjam. Seltsi aastane tegevus vähem kui tänapäeval mõni rahvaülikool üheainsa nädala jooksul. Kuid asjade väärtust mõistamegi alles nende ajalises raamis. Ja esialgu oli E. Kirjam. Seltsi kui ülemaalise kultuuriharrastuse keskuse paljas olemasolugi vahest tähtsam kui ta tegevus. Ning ka laiem üldsus hindas teda hoopis teisiti kui kohaliku tähtsusega lõbu- ja põllumeeseteseltse.

[21]) Vanemuine 1865—1925, lk. 80.

Kõnesoleva kuue aasta jooksul, 1872—77, tuli E. Kirjam. Seltsi üldkogul ainult üks kord eestseisuse ümbervalimise läbi määrata seltsi üldist suunda. See toimus 8. jaanuaril 1875 Tartus. Seltsi elu oli aga stabiliseerunud ja selle juhtimises ei võetud ette suuremaid muudatusi. Senine eestseisus valiti tagasi, selle vahega, et esimeseks presidendi abiks sai dr. M. Veske, kuna W. Eisenschmidt jäi teiseks, Jakobson aga eestseisusest üldse välja langes. Lisaks valiti senise kirjatoimetaja R. Kalda asemele tema teine abi C. Niggol, kuna viimase asemele üldse kedagi ei valitud; samuti sai raamatukoguhoidja teise abi Fr. Kuhlbarsi asemele üliõpilane J. Kerg. Nii oli eestseisuse liikmete arv langenud seniselt 12-lt 11-le. Kõik need muudatused toimusid nähtavasti puhtpraktilisil kaalutlusil, ilma erakondliku tagamõtteta, isegi Jakobsoni eestseisusest välja jätmine. Veskega, kes alles pärast seltsi asutamist oli välismailt tagasi jõudnud, oli Tartusse uus kultuurijõud lisaks tulnud; Jakobson oli aga neil aastail E. Kirjam. Seltsi tegevusest väga vähe osa võtnud. 1876. a. valiti veel surma läbi lahkunud raamatukoguhoidja Beckmanni asemele seminari õpetaja J. Kurrik. Need vähesed isikute vahetused ei muutnud aga eestseisuse üldilmet. Oli saavutatud ainult seevõrra paremust, et veelgi suurem arv eestseisuse liikmeid elas püsivalt Tartus.

Eriülesannete täitmiseks valiti a. 1875 keelekomisjon, millesse kuulusid Hurt, Veske ja Jakobson; samuti paljuliikmeline rahvaluule komisjon; eraldi toimis pastor A. Kurrikoffi juhatusel veel «koolmeistrite jauskond», millest Hurt oli juba seltsi algusel kirjutanud. Kuid viljakas polnud neist toimkondadest ükski: «koolmeistrite jauskonna» lõpetamisel öeldi, et ta «paljalt nimekandja» olnud [22]), ja rahvaluule komisjonist ei kuule me peale ta valimise üldse midagi.

Seltsi kogu töökoorem lamas eestseisusel. Ta ajas jooksvaid asju, hoolitses kogude eest, hindas sissesaadetud käsikirju, muretses üldkoosolekute päevakorra täitmise eest. Kuid esimesil ajul oli ka tema tegevus võrdlemisi väike. Esimesel aastal tõusis väljasaadetud

[22]) Eestseis. prot. 7. I 1882. EKmS-i kogu EKSA.

kirjade arv vaevalt kümneni, aastaraamat ei ilmunud, samuti ei ilmunud kahel esimesel aastal seltsi toimetiste numbri all ühtki väljaannet. Kui koduselt asju aeti, näeme sellest, et kuni 1877. aastani eestseisuse koosolekute kohta mingit protokolli ei peetud [23]), ja sellepärast puudub meil ülevaade isegi nende koosolekute arvust. Hiljem nõudis eestseisuselt rohkesti tööd seltsi toimetistena ilmuvate teoste läbivaatamine. Sel puhul anti käsikiri harilikult ühele või paarile eestseisuse liikmele lugemiseks, ja nende aruande järgi tegi siis eestseisus otsuse. Kuidas need läbivaatajad seltsi algajul toimisid, selle kohta puuduvad teated. Hiljem on nad esitanud tihtipeale kirjaliku seletuse, ja nagu näeme eriti mõnest Kunderi, Kurriku, Lipu või Bergmanni kirjutatud arvustisest, on nad oma ülesannet võtnud küllaltki tõsiselt. See toimetiste-numbri andmine ei tähendanud rohkem kui ainult seltsi soovitust kirjastajale ja lugejale. Nii ilmus kõnesoleva kuue aasta jooksul seltsi toimetistena kümmekond teost, enamikus õpetliku sisuga, osalt otse kooliraamatud. Seevastu puudus igasugune jõud seltsi enda kirjastuslikuks tegevuseks, millele Jakobson seltsi asutamisel oli pannud nii suuri lootusi. Peale oma «Aastaraamatute» ei kirjastanud selts ise midagi.

Viimaste väljaandmine oli ette nähtud juba põhikirjas: «Et kõigile Seltsi liikmile aruanda Seltsi tööst, seisusest ja kulust, siis annab eestseisus iga aasta ühe aruandmise raamatu välja, selle nimega: «Eesti Kirjameeste Seltsi aasta-raamat.» Pääle aruandmise saab ses aasta-raamatus ka kirjutusi õpetliku sisuga olema ....» Nähtavasti olid juba aastaraamatute kavatsemisel Õpet. E. Seltsi «Verhandlungen'id» eeskujuks olnud ja hiljem on neid ka nii sisus kui selle liigitamises püütud jäljendada. Aastaraamatud olid harilikult ligi sada lehekülge suured ja sisaldasid kirjutisi kasvatuse, ajaloo, rahvaluule või kirjandusloo alalt, lisaks mõne uudisjutu või luuletise. Autoreiks olid H. Beckmann, C. H. Niggol, C. R. Jakobson, R. Kallas, G. Blumberg, K. A. Hermann, J. Pärn, A. Grenzstein, P. Undritz, M. Veske, M. Jürmann jt. Suurem osa artikleist on varem seltsi üldkoos-

[23]) EKmS-i aastaraamat 1881, lk. 95.

olekuil kõnedena ette kantud. Sellele harilikule albumi materjalile järgnevad üldkoosolekute protokollide kokkuvõtted, aruanded ja seltsi eestseisuse ning liikmeskogu nimekirjad. Ainult neljas vihk on ilmunud ilma seesuguse seltsi jooksvat tegevust peegeldava lisata. Aastaraamatute kirjutised on üldiselt algelised, koolmeisterlikult-õpetavad, mis tingitud nii lugejate tasemest kui autorite elukutsest. Kuid midagi paremat ei ilmunud tollal ka mujal meie kirjanduses. Ja aastaraamat, mis anti kõigile liikmeile hinnata, täitis nähtavasti oma ülesande, hoides laialipillatud liikmeskogu kirjanduslike huvide piirkonnas ning informeerides teda seltsi asjus.

Seltsi põhikirjas on öeldud, et seltsil on õigus «tõiste oma sarnaste Seltsidega kirju vahetada». Sellega oli mõeldud muidugi kõigepealt väljaannete vahetamist. Ja selts astuski juba oma esimese tegevusaasta sügisel sammusid seesuguse sõbraliku läbikäimise sõlmimiseks. Neid naaberseltse, kelle poole pöörduti ja kes ka ettepaneku vastu võtsid, oli viis: Soome Kirjand. Selts Helsingis, Õpet. E. Selts Tartus, Eestim. Kirjand. Selts Tallinnas, Läti Kirjand. Selts ning Läänemeremaakondade Ajaloo ja Muinsuse Selts Riias. Eriti südamlik on president Hurda kiri Soome Kirjand. Seltsile, keda tervitatakse nagu «venda ja töökumpalit», avaldades lootust, et «vanem vend Helsingis võtab osa noorema venna elust Tartus». [24]) Kuid selle kõrval levis seltsi huvi ka muidu väljapoole. Kuna ta oma esimesel koosolekul valis ühe aupresidendi ja kaks auliiget-eestlast, siis oli tal neid kolme aasta pärast terveni kolmteistkümmend — Peterburis, Helsingis, Budapestis ning Berliinis.

Kõnesoleva kuue aasta jooksul jätkus seltsi sihikindel, kuid võrdlemisi aeglane arenemine. Need aastad langesid ühte just selle tuulevaikuse ajastuga meie rahvuslikus elus, millest on olnud kõnet varem. Ja sellepärast on ekslik ka hiljem tekkinud vaade, nagu oleks E. Kirjam. Selts just oma algajul avaldanud erilist algatusvaimu ja viljakust. Tema tolleaegse tegevuse kohta võib ainult öelda, et see oli stabiilne ja vähenõudlikult-

[24]) J. Hurt — Soome Kirjand. Seltsile 26. VIII 1872. SKSA.

soliidne. «Heast tahtest pole meil puudu,» ütleb Hurt ise seltsi puhul, «aga jõud on veel liiga nõrk. Vanemal generatsioonil (välja arvatud Kreutzwald) pole südant rahvusliku asja jaoks, noorem kasvab alles ja õpib.» [25])

Seltsi selle ajastu tegevuse kohta käiv oluline materjal leidub ta enda aastaraamatuis. Väljaspool — ajakirjanduses või erakirjades — ei kõnelda temast palju. Tema juhtideks olid mõõdukate vaadetega isamaalased, kelle juhitavaks oli sellal kogu meie rahvuslik elu. Pole ime, et tolleaegne peamiselt teoloogidest koosnev üliõpilaskoondis «Vironia» R. Kalda ettepanekul põhimõtteliselt otsustas E. Kirjam. Seltsiga liituda. [26]) Ainult koondise eriharrastused takistasid selle otsuse täielikku teostamist, kuid kõik koondise liikmed olid ühtlasi ka E. Kirjam. Seltsi liikmed. Samuti ei äratanud selts enam nähtavat umbusku ka balti võimumeestes. Esialgu oli seisukord küll pisut teistsugune olnud — kas või juba seltsi põhikirjas avameelselt väljendatud saksa kultuurist võõrutamise tendentsi pärast. Nii ütleb Adamson, et selts polevat «vaimulikkudele ja rüütlitele» — eriti esimestele — meelepärast. [27]) Kuid varsti harjuti olukorraga, kuna noor selts ei avaldanud mingit teravat rahvuslikku tendentsi. Ja paari aasta pärast oli seisukord koguni selline, et Veske leidis olevat võimaliku pöörduda saksa haritlaste poole üleskutsega, et need astuksid seltsi liikmeiks: «Selts ei tee kellegi muu asjaga kui üksi õpetlikude kõnedega ja kasulikude nõupidamistega tegemist. Politika asjadele ehk üht seisust tõise vastu vihale härritamisele ei ole .... mitte sõnakestki kukkunud .... Seltsi ettevõtmine ja tallitus on pea Õpetatud Eesti Seltsi sarnane, muud kui et Kirjameeste Seltsis üksi Eesti keeli kõnesid peetakse ja asju ette võetakse, mis kohalt Eesti rahvasse puuduvad.» [28]) Säärased seletused ei jäänudki täitsa tagajärgedeta: isegi mõned mõisnike nimed ilmuvad seltsiliikmete nimestikku. Ja kehtiva korra pool-

---

[25]) J. Hurt — A. Ahlqvistile 12. I 1876. SKSA.
[26]) Vironia prot. 24. II 1875. EÜSA.
[27]) J. Adamson — J. Kölerile 7. III 1872. EKSA.
[28]) E. Postim. 1874 nr. 22.

dajail polnud ka põhjust nurisemiseks: seltsi juhtisid pastorid ja nende kaasmõtlejad, ta töötas kristlik-kõlblises vaimus, riivamata sel maal seni austatud traditsioone. Kui sääraseil oludel «.... üks [kiriku]õpetaja tahtis hilja eeskirja (käsu) läbi oma koolmeistridele k õ r t s i d **ja seltsid** (: kus kirjameeste ka sai nimetud....) kui kahjulikud asjad ära keelda....» [29]), siis olenes see lausa arusaamatusest. Seesugust häält võis tõsta ainult palvevennalik pimedus.

Kuid see ei tähenda ometi, et E. Kirjam. Seltsi praeguse suuna vastu opositsioon oleks täitsa puudunud. Peidetuna, põrandaalusena köeb see kõik need aastad läbi ja ajuti kostab Vändra poolt otsekui kurjaennustavat maa-alust mürinat. Seal poldud seltsi tegevuse ja tegelastega kaugeltki rahul. Aga juba enne Vändra aegu hoiatas üks E. Kirjam. Seltsi esimeestest oma kahe ametivenna eest: «Meie peame ete vaatama, et need kaks pappi meid ära ei müü.» [30]) Ja kui see vastuolu viimaks avalikult lõkkele lõi, siis ei pääsenud ka selts poliitilise võitluse keerisest.

---

[29]) H. Wühner — J. Hurdale 2. X 1876. EKSA.

[30]) C. R. Jakobson — J. Adamsonile 11. VI 1872. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 341.

V. JAKOBSONI JA HURDA LAHKUMINEK. 1878.

Kõnesolnud kuus aastat tähendasid eesti rahva arengus ometi pikka jaamavahet. See rahvas polnud a. 1878 enam see, mis oli olnud a. 1868. Ta oli pisut jõukamaks saanud, tema teadvus kasvanud ja sedamööda ka nõuded. Kuid teiselt poolt näib just nende edumärkide kiuste tuntavat ikka rohkem ja rohkem mingit peatumise kitsikust, umbtänavasse jõudmise ahistust. Jah, rahvas oli küll «ärganud», oma vaimustavad laulud laulnud ja esimesed ühisettevõtted algatanud, — kuid ees paistis endine argiperspektiiv. Sest kirjutatud ja kirjutamata konstitutsiooniga kindlustatud baltisaksa õiguslik ning majanduslik ülevõim oli jäänud ju endiseks. Seda ei suutnud rahvuslik ärkamine kuidagi kõigutada, eriti selle ideoloogilise tendentsiga, millise ta oli võtnud pärast 1869. aastat. Sotsiaalsed reformid olid jäänud peatuma, ja 70-ndad aastad ei andnud midagi seesugust, nagu oli 1866. a. valla omavalitsus ja 1868. teoorjuse lõplik kaotamine. Senised võimulolijad olid saanud varitsevas hädaohus ainult teadlikuks ja

hakanud oma seisukohti kindlustama, kavatsemata tollivõrragi taganeda. Neis oludes polnud eesti rahvuslikul tõusul legaalset olemasolu õigust ega levimisruumi. Ja see tunne näib ka teadlikuks saavat ja meeli kibestavat. Ning ainult see hingeeluline seisund seletabki, miks 70-ndate aastate lõpul uuesti virguv sotsiaalselt motiveeritud rahvuslik liikumine võttis sellise hoo ja ulatuse: Jakobsoni visatud seeme langes enam kui kohasele pinnale.

On selge, et kõnesolnud aastad just Jakobsoni tegevusele olid ebasoodsad. Ta oli oma kooliraamatud avaldanud, «Kolm isamaa kõnet» pidanud ja nii kaua «E. Postimehes» ning «N. Dörptsche Zeitung'is» kirjutanud, kui kirjutada lasti. Kuid rahvusliku liikumise suuna muutumise, tema enda aheldatud seisundi ja ta mõttevendade väikese ühiskondliku ning haridusliku kaalu tõttu läksid kõik üldettevõtted vastasleeri kätte. Sellest peale on Jakobson tagasi tõmbunud ja vaikseks jäänud, otsekui oleks tema osa avalikus elus juba lõpul. Äkki leiame ta Vändras vallakirjutaja kohusetäitjana ja veel äkitsemalt Kurgja suurtalu omanikuna.[1]) Ta juhib talu majapidamist, protsessib valla omavalitsuse õiguste pärast, sõidab Viljandi ja Pärnu vahet, kus on põllumeeste seltside esimeheks, peab kõnesid puhtpraktilisist asjust. Kõik see osutab näilist huviala kitsenemist ja üldisemate eesmärkide puudumist.

Ja ometi, just need aastad olid Jakobsonile erakordseks eelkooliks ta lõpliku võitluse jaoks. Alles nüüd tutvus ta tõeliselt rahvaeluga ja sel maal valitsevate vahekordadega ning liitus orgaaniliselt sellesse ühiskonnakihti, kelle nimel pidi algama oma suurt aktsiooni. «Gümnaasi koolmeistrist» oli saanud «Kurgja talu pärisperemees», nagu kuulub nüüd ta tiitel. Aga

[1]) Seda hüpet Jakobsoni elus oleks võimatu mõista, kui me ei kuuleks, et just tema oli see eesti kirjanik, kes sai esimesena tõesti auväärt honorare: Laakmann maksis talle «Kooli lugemise raamatu» eest 4500 ja Mattiesen «Helmeste» eest 2000 rbl. (C. R. Jakobson — J. Hurdale 5. XII 1875 ja 12. XI 1876. EKSA.) Ilma selleta poleks nii Kurgja Jakobsoni kätte jäänud kui vahest ka «Sakala» võimalikuks saanud.

ühtlasi selgub, et Jakobson kunagi polnud lasknud silmist oma üldsihti. Kõigil neil aastail tegi ta kramplikke katseid ajalehe luba saada — asjata! Ja alles 1877. a. lõpus võib ta teatada Hurdale oma «rõõmust sõnumit»: «Sakala» luba on saabunud! «Ma palun seda igale poole teada anda.» [2]) Sellest ruttavast sõnumikust kostab otse juubeldust.

Ja küllap rõõmustas ka Hurt ühes temaga ning tegi uue lehe propageerimiseks kõik, mis võimalik. Ja seda mitte Hurt üksi, vaid koos temaga teisedki noored eesti teoloogid, kes seisid tol ajal meie rahvusliku elu eesotsas. Sest pidades end vabameelseiks rahvasõpradeks ja valitsevate olude vastasteks, rõõmustasid nad loomulikult iga algatuse üle, mis näis kasuks tulevat ühisele asjale. Kirjavahetusi jälgides selgub, et mitte Jakobsoni mõtteosalisi ei nimetatud kõigepealt «noor-eestlasiks», vaid nõnda kutsusid end meeleldi just need teoloogid-haritlased. [3]) Tõsi, samade allikate põhjal selgub ka, et rahvuslikku võitlust mõisteti tihtipeale väga kitsalt. See keerles vahel ainult küsimuse ümber: kas saab eestlane sel maal kirikhärra kohta või mitte. Ja ses mõttes tehtigi kõiki võimalikke takistusi — alates ülikooliga ja lõpetades patronaadiõiguse omanikega. Ning selline tagakiusamine kibestas meeli, õhutas vastuolutunnet. Seegi võitlus sai rahvuslikuks asjaks, mis mõjutas seisukohavõttu ka teistes küsimustes. Jah, teoreetiliselt võttes tunti suurt vahet eneste ja baltisaksa vanameelsete vaimulikkude vahel. Koos teiste rahvasõpradega kurdeti nende rahvavaenulikkuse üle, eriti Aleksandri-kooli puhul. Ja Hurda kirjakogu osutab, et talle saadeti kümnete kaupa avameelseid kirju «pappide pimedusetegudest», otsekui poleks kirjasaajal endal olnud mingit tegemist vaimuliku kutsega.

Kuid ühtlasi ei suhtunud need noored teoloogid sel viisil ainult balti vanameelseisse ringkonnisse, vaid isegi Jannseni sobitavasse haridustöösse. Jannsenit peeti otsekohe sakste sõbraks ja oldi tõenäoliselt täiesti veen-

---

[2]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 11. XII 1877. EKSA.

[3]) Näit. R. Kallas — J. Hurdale 25. IX 1877 ja M. Jürmann — J. Hurdale 17. VI 1878. EKSA.

dunud tema «äraostmises». Nii kirjutab üks neist teoloogest paar aastat enne 1879. a. laulupidu: «Ses asjas peaksime ajama ühtlast poliitikat ja Jannsenile eventuaalselt näitama, et ta ei teotse rahva tahte kohaselt, s. o. kui meie ei taha külastada laulupidu, siis peaksid k õ i k rahvuslikult mõtlejad sellest eemale hoidma, sest Jannsen on.... o m a m e h e d peo juhtijaiks määranud.» [4]) Kui hiljem ometi sest «rahva tahte vastasest» laulupeost osa võeti, siis peamiselt sellepärast, et vahepeal vahekorrad teisal olid põhjalikult muutunud.

Hurt oli küll juba viis aastat olnud Otepääs pastoriks ja kohanenud selle elukutsega. Ühtlasi tundis ta hästi Jakobsoni «ilmalikku» hingelaadi ja vaimulikkudevastasust. Kuid see teadmine jäi alles teoreetilisele pinnale, ilma et oleks liiga ärritanud või takistanud ühist rahvatööd. Jah, vaevalt ärritas Hurta isegi see, kui kirjanik Jakob Pärn, kes unistas ise küll eesti ülemaist seisusist, talle avameelselt kirjutas: «Teie, kui palja inimese sõber olen mina.... südame ja suuga.... aga kui õpetaja jääge minu vaendlaseks ja mina ka Teie kui ka Teie ametivendadele.» [5]) See oli ju ainult teoreetiline seisukohavõtt, omavaheline tunnustus, mitte rohkem. Kuidas aga suhtuda siis sõbrana «paljasse inimesse», kui kirikuõpetaja seisab sotsiaalse vaenlasena ees, sellele veel ei mõeldud.

Kuid balti olud olid juba kord sellised, et pastor pidi olema laiemate hulkade argihuvidele paratamatult võõras. See miljöö ei tundnud rahvaõpetajaid, vaid ainult kirikhärrasid. Ta immutas oma alalhoidliku vaimuga hea või kurja abil läbi igaühe, kes tungis sellesse õhkkonda ja tahtis seal püsida. Ning teisiti ei läinud ka talutarest tulnud teoloogidega, nende suguvendade ja nende enestegi lootuste kiuste. Mis aitas, et nad selle juures rõhutasid oma eestlust, kui eesti keelestki piisas neile ainult kiriku, mitte aga kodu jaoks. Üle jäi tihtipeale ainult ajaviide «isamaa» ja «emakeele» mõistetega, mis ei kohustanud kedagi ega viinud kuhugi. Kirikukantsel oli ja jäi demokraatlike huvide vaenluse võrdkujuks.

[4]) A. Kurrikoff — J. Hurdale 11. X 1876. EKSA.
[5]) J. Pärn — J. Hurdale 24. III 1873. EKSA.

Hurt oli suurim oma kaaslaste keskel. Kuid temagi polnud siiamaale mõistnud, et Jakobson rahvusliku liikumise all mõtles kõigepealt sotsiaalset aktsiooni: balti-saksa junkerlik-klerikaalse võimu murdmist. Ta ei võinud uskuda, et Jakobsonile oli võrdlemisi ükskõik, kas kantslis seisab saksa või eesti mees; vaid et talle oli tähtsam see, millise ühiskonnakihi huvisid see mees omadena kaitses. Ta võis vaevalt aimata, et Jakobson ainult paar kuud enne «Sakala» loa saamist oli kirjutanud oma mõtteosalisele: «Meie kardetavamad vaenlased on praegu Saksa õpetajad, kes oma jesuitlise terava pilguga ka mõisnikka üles kihutada võivad. Sellepärast seisab meie.... politiline ülesanne selles, lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära õõnestada, kes ju igalpool inimesesoo katk on, mida aga meil veel õigeks ei peeta.» [6]) Ja lõpuks ei võinud Hurt ka seda teada, et Jakobson teda ennast juba ammu korduvalt oli nimetanud «täitsa rumalaks meheks», kes poliitikast «ühtegi ei tea» ning sellepärast laseb sakslastel enesele liiva silma visata.

Kui Hurt kõike seda oleks teadnud, siis poleks ta iial läinud Jakobsoniga ühes selle viimsele aktsioonile. Sest ta oleks siis ka teadnud, et eestigi soost vaimulikud võivad saada varsti oma saksa ametivendade saatuse osalisteks. Aga samuti oleks ta mõistnud, et Jakobson sünnipärase poliitikuna ometi on valmis oma eesmärgi saavutamiseks kasutama kõiki võimalikke jõude, nii kaua kui need lasevad end kasutada. Hurt oli sellal eesti avaliku elu suurimaid nimesid, — see oli Jakobsonile tähtis, — tema isiklik suhtumine Hurdasse oli aga sootuks eri asi.

Nii ilmus «Sakala» esimene number 11. märtsil 1878. Lehe lähemate kaastöölistena mainitakse selles: «Dr. Kreutzwald ja Dr. Veske Tartus, õpetaja J. Hurt Otepääs, kaptein J. Jürison Krooni linnas ja palju muid nooremaid.» Juba lehele osaks saanud vastuvõtt osutas, millise õhupuuduseni oli jõutud meie avalikus elus. Alles olematule lehele, millest ei teatud õieti midagi

---

[6]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877. EKSA. E. Kirjand. 1912, lk. 291.

kindlat, tuli 2000 tellimist — rekordarv tol ajal. See oli otsekui psühhoos: nüüd peab midagi sündima, ja seda võib teha ainult Jakobson! Aimati otsekui vaistuliselt, et ta suudab pakkuda midagi konkreetsemat senise vormitu ja eeskavatu rahvusliku meeleolutsemise asemele.

Lugedes nüüd tolleaegset «Sakalat», jääb õieti arusaadamatuks, mis võis temas varsti ärritada eesti soost vaimulikke. Sest Jakobson on oma avalikus suunahoidmises enam kui ettevaatlik: igapidisest «lugupidamise õõnestamisest vaimulikkude vastu» ei või veel juttugi olla. Eriti on leht vastutulelik ja viisakas just Hurda suhtes. Ja et algul tõesti ka eesti teoloogid «Sakalasse» samaviisi suhtusid nagu laiad massidki, ka selle kohta on meil tunnistusi. [7])

Kuid vaevalt oli kümme «Sakala» numbrit ilmunud, kui Hurt pöördus ägeda erakirjaga Jakobsoni poole: viimane kippuvat «ristiusu põhjusi ja kirikliku elu sambaid alt tühjaks kaevama». [8]) Nähtavasti ei võtnud aga Jakobson seda hoiatust veel küllalt tõsiselt. Ta sai sellele reageerida ainult lehe kirjavastustes, kuna suusõnaline selgitus pidi lükkuma edaspidiseks. Nädalat kolm hiljem ulatus aga Jakobsoni kõrvu, et üks saksa pastor öelnud kellelegi koolmeistrile: Hurt ei kirjutavat enam midagi «Sakalas». See pannud Jakobsoni mõtlema: just samuti ennustanud talle kord üks pastor, et «E. Postimehe» veerud talle varsti suletakse, — mis ka täide läks. [9]) Nii oli õhus juba küdeva kokkupõrke tunne, kuigi laiem üldsus sellest veel midagi ei teadnud.

Aga esimese aimuse sellest võis ta saada just E. Kirjam. Seltsis. Seal kohtusid nimelt mõlemad vastased 27. ja 28. juunil, — seltsi üldkoosolekul, mis peeti seekord jälle Viljandis, Käsitööliste Seltsi saalis. Koos olnud 9 eestseisuse liiget, umbes 40 seltsi liiget ja sama palju võõraid. [10]) Seltsi aastaraamatus avaldatud pro-

[7]) Näit. M. Jürmann — J. Hurdale 2. IV 1878: «Sakala toob üksikuid suurepäraseid asju. Suure vaimustusega võeti ta kirjutus Soomemaa üle number 4-das vastu.» EKSA.

[8]) Sakala 1878 nr. 34/35.

[9]) Sakala 1878 nr. 34/35. — Nagu selgub, oli selleks ennustajaks pärastine kindralsuperintendent Laaland. (C. R. Jakobson — J. Adamsonile 21. I 1871. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 278.)

[10]) E. Postim. lisaleht 1878 nr. 28.

tokolli järgi möödus seegi koosolek rahulikult. Kuid ajakirjanduse aruande järgi on seal puudutatud ometi väga erutavaid küsimusi ja ühtlasi mujal tekkinud pinevus juba seltsi üle kantud. Nagu öeldud, tarvitasid eesti soost vaimulikud esialgu meeleldi enese kohta «noor-eestlase» lootusrikast nime. «Sakala» ilmumisest peale hakkas see nimetus saksa ajakirjanduses siirduma aga just Jakobsoni järelkäijaile, ja sellega oli antud nimele juba poliitiliselt diskrediteeriv maik. Sellega algatati balti provintslikku mällu Jungdeutschlandi — Heine, Laube ja Gutzkowi — keelualuseid aegu ning veelgi poliitilisemat Noor-Poolat, Noor-Itaaliat jne. Nüüd pidas H. Wühner E. Kirjam. Seltsi koosolekul kõne «Noor-Eestlastest» ja «Eestimaa maarahvast» ning leidis, lähtudes muidugi süüdistuste tagasitõrjumise seisukohast, et — «meie maal ei olevat mingisugust püüdmist, mis selle [nooreestlase] nimega kokku sünnib». Kõik see ei tarvitseks veel puutuda meid huvitavasse küsimusse, kui mitte kohe pärast Wühneri kõnet pastor Eisenschmidt poleks nõudnud, et E. Kirjam. Selts s e l g e o t s u s e teeks, mis ta tahab. Selleks olevat tarvis määrata komisjon, kes koostaks vastava programmi. On ilmne, mille poole tüüriti: seltsi orientatsiooni kindlaks määramisega oleks ühtlasi selgitatud ka tema vahekord «Sakala» suunaga. Nii oli Hurda erakonna mees Eisenschmidt esimene, kes tahtis mujal küdevat parteilist vastuolu lahendada seltsis.

Kuid ometi olid mõlemad asja peaosalised veel täiesti teadlikud selles, et sääraste küsimuste arutamise koht pole siin. Hurt püüdis asjast üle saada puhtformaalse seletusega: seltsi tegevus ja põhikiri osutavat isegi seltsi suunda, — see olevat «rahva vaimuharimine rahvuse põhja peal». Jakobson seletas aga pikemalt:

Soovitud programmil võida kaks otstarbet olla. Esmalt võida seesugune programm selleks tehtud ja avaldatud olla, et meie oma tööd ja tema piirisi vastaliste ees avalikuks teha ja nende suud kinni panna tahame. Seesuguse programmi avaldamist ei kannatada aga meie auu sugugi ära, ka ei olla teda mingisugusel kombel tarvis, sest nagu president jo tähendanud, anda meie Seltsi põhjuskirjad sellest täit aru. Tõine asi olla üks programm, mis rahva juhatajad ja eestvedajad ehk oma seas üles võida seada, sest ehk küll üks armastus

kõiki ajab, on siiski teed mitmesugused, ja seal oleks siis ehk küll tulus, kui ennast kõik rahva juhatajad ühendaksivad, et kellegi parteile ülekohut ei sünniks. Seesuguse programmi tegemine ei olevat aga mitte seltsi asi ja ei puutuda sellepärast ka mitte seia.

Pärast selliseid seletusi osutuski, et ainult pastor Eisenschmidt ja J. V. Jannseni poeg Harry Jannsen seltsi tegevusele täpsemat eeskava nõudsid. Ja sellega näis ka asi lõppevat. Mis aga puutub «noor-eestlase» nimesse, siis arvas Hurt omalt poolt: «....et kui see nimi muud ei tähendada, kui neid mehi, kes rahvause põhja peal Eestirahva vaimuharimist edendada, et tema siis ka üks Noor-Eestlane on». [11])

Kuid lugu ei lõppenud ometi sellega. See kooskõla ja ühise frondi hoidmine välisvaenlaste vastu oli ainult näiline, mõeldud üksnes seltsi liikmete rahustamiseks. Samal koosolekul oli Jakobson palunud, et ta Hurda ja teiste eesti pastoritega võiks lahkuminekute üle omavahel läbi rääkida. Kuid Hurt ei oodanud seda ära, vaid tõstis küsimuse veel samal õhtul Aleksandri-kooli peakomitee koosoleku järel — «Viljandis kuski ärkli toas». Koos oli nähtavasti kümme peakomitee meest, kes muidugi olid kõik ka E. Kirjam. Seltsi liikmed. Hurt ütleb, et «kaheksa Eestimeest mitmest seisusest» «ütelnud nagu ühest suust», et Jakobsoni usu asjust kirjutamise komme ja viis polevat õige ning et leht ses suhtes peab paranema. [12]) Jakobsoni järgi saame aga sest mõttevahetusest teistsuguse käsituse. Hurt olevat teda järskude sõnadega nagu kantslist noominud ja pastor Andres Hansu p. K[urrikoff] teda kuradi ning kirikut pühamehega võrrelnud. [13]). Et seesugusel läbirääkimisel ei võinud olla mingit lepitavat mõju, on selge.

Kuid ühtlasi oli ka selge, et konflikt nüüd laiema üldsuse ette kantakse. Ja 18. juulil 1878 kirjutaski Hurt oma avaliku kirja «Sakala» toimetajale ning avaldas selle «E. Postimehes». Selles öeldakse ms.: «Teie kipute avalikult usu põhja alt ära kaevama ja kiriku müürisid maha kiskuma. Sellega rikute kesket risti-

---

[11]) Sakala 1878 nr. 25.
[12]) E. Postim. lisaleht 1878 nr. 38.
[13]) Sakala 1878 nr. 34/35.

kogodust ka kristlikka elukombid.... Et Teile küll mitmelt poolt ja mitu korda seda meele on tuletatud ja Teie leht siiski selle poolest ei parane, siis on mull kaastöötegemine Teie seitungi põllul võimata ja palun mina, minu nime oma kaastöötegijate hulgast maha kustutada.» [14])

See loobumiskiri, mille eelasjaolusid mõlema tegelase lähim tutvuskond küll tundis, tuli laiale üldsusele ikkagi üllatusena. Ja see ei mõistnud siis, nagu ei mõista meie nüüd, miks toimis Hurt nii järsult ning kiirustades. Ta põhjendab järgmises avalikus kirjas [15]) küll pikalt ja laialt oma sammu ning esitab näiteid Jakobsoni «kirikumüüride mahakiskumisest», kuid need näited on kunstlikult kokku otsitud. Vähemalt poleks «Sakala» kümme esimest numbrit, millest ju tüli algas, selleks võinud põhjust anda. Ei ole seal mõnitatud usku sellisena ega ka eesti vaimulikke. Küll on aga seal juba selgunud «Sakala» tendents balti-saksa eesõigustatud kihtide ja neid oma autoriteediga toetava tagurliku kiriku vastu. Ühtlasi on esitatud eeskujuna soome vaimulikke, kes olid ühiskondlikult suurtele hulkadele lähemal ja sellepärast ka rahva ning rahvuse huvisid toetasid. Mis oleks kõlvanud meiegi «noor-eestlasist» teoloogidele paremini, kui püüd kirikut rahva eluhuvidele lähemale tuua! Kuid siin avaldub esmakordselt selgel kujul Hurda poliitilise seisukohavõtu oskamatus: just otsustaval hetkel langeb ta senise korra toeks. Ja kerge polnud see tal kahtlemata mitte. Sest me peame jääma ikkagi samale arvamisele, mida avaldati juba siis, et Hurt oma loobumissammu ei astunud nii palju sisemise vajaduse kui väliste mõjutuste tõttu. Teda pidi mõjutama ümbrus, sinodi seisukoht, kogu balti-saksalik kiriku õhkkond. Ja sellise mõju alusena kasutati teda just selle võimu toeks, mille vastu ta oma südametunnistuse järgi oleks pidanud võitlema. A. Grenzstein kirjutab hiljem käesoleva küsimuse kohta: «[P.] Org teab tõendada, Võru sinod olla omal ajal Hurti sundinud, Jakobsoni vastu karedalt välja astuma. Hurt

[14]) E. Postim. 1878 nr. 30.
[15]) E. Postim. lisaleht 1878 nr. 38.

pannud esiotsa vastu, annud aga viimaks kangele pressimisele järele.... Ta [P. Org] kuulis seda vististe Hollmanni käest, kes asja tundis.... Hurt saaks raske paugu, kui see välja tuleks.» [16]) Igatahes kannab Hurda kiirustamine ja järsk sildade põletamine enda taga mingi piinliku välismõju tunnuseid: ta tahtis maksku mis maksab asjast ruttu lahti saada. Seda kiirustamist ja järsku tooni ei õigustanud isegi ta poolehoidjad-kaasaeglased. Ühtlasi on aga asja hiljemgi pastorite konverentsil arutatud, ja ühe selle liikme poolt saadetakse Hurdale juhiseid ning nõuandeid, kuidas Jakobsonile vastata:

1) Sina pole temale kallale tunginud mitte sellepärast, et ta kallale tungis üksikutele pastorite tegudele, vaid et ta õõnestas ristiusu aluseid.... Pastorite teod on kõik õiged, kellele ta on kallale tunginud, kui ta ainult ei võtaks seesugust pilkavat tooni.... 2) Sa oled sellepärast kaastöötamisest loobunud, et ta oma taktitu blasfeemilise viisiga röövib rahvalt usu, mis tal endal.... näib puuduvat, ja sellega teeb ta eesti rahvale suurt kahju.... 3) Ta pole mitte tõe teenistuses, vaid külvab vaenu, kui ta kallale kipub jutlustajate seisusele kui sellisele, sest see on Jumala poolt määratud, toeb kirjale ja omab õiguse austuse peale. 1. Tim. 5, 19. [Paarile Jakobsoni süüdistusele polevat vaimulikul «au kohane» üldse vastata, seda tulevat aga teha «mõne lugeja soovil» jne.] [17])

Oleks põhjendamatu käesolevas ühenduses käsitleda seda episoodi nii pikalt, kui see tähendaks ainult ühe kaastöölise loobumist lehe kaastööst. Kuid see oli midagi palju suuremat ja saatuslikumat. Sellega algas avalik lõhe kogu meie rahvuslikus elus ja see määras ka meie üldettevõtete tuleviku. Sellega anti signaal, tõmmati vahejoon, saadi verivaenlasiks kõigis asjus. Sest ühes Hurdaga tõmbusid paremale poole kõik teisedki eesti soost pastorid, suur osa meie intelligentsi ja alalhoidlikumalt mõtlejaid. Sellega oli lõplikult väljendatud see vaen, mis oli valitsenud meie rahvusliku laagri kahe tiiva vahel juba poolteistkümmend aastat. Ja sakslased võisid tunda ainult kahjurõõmu, et Jakobsoni juhitud rahvuslik-sotsiaalse liikumise vastu võitlemiseks oli loodud eestlaste eneste jõududest rinne. Loo-

[16]) A. Grenzsteini päevik 31. VII 1898.
[17]) A. Kurrikoff — J. Hurdale 14. IX 1878. EKSA.

mulikult hakkas nüüd ka nende suhtumine Hurdasse ja tema kaaslastesse muutuma. Nii kirjutab Liivimaa kindralsuperintendent Christiani: «Kõige pealt ütlen Teile oma tänu selge.... tunnistuse eest, mis olete andnud evangeeliumi ja meie kiriku õpetuse eest, pilke ja uskmatuse pealetungi vastu. Oma esitatud näidetega tõendasite Teie, et iga eestlane, kui ta ainult t a h a b aru saada, siis ka v õ i b aru saada, kuidas suhtub see ajaleht ususse ja kirikusse. Sellega olete teinud teene ka oma rahvale.» [18]) Ainult seda ei suuda kirikuülem mõista, kuidas Hurt võib nimetada Jakobsoni veel «armsaks suguvennaks» ja tema «hukatuslikus» lehes leida üldse midagi hindamisväärset! Teiselt poolt tarvitas aga kibestunud Jakobson nüüd ka eesti soost vaimulike vastu sootuks teisi sõnu kui seni. Ta ei eraldanud neid mitte palju saksa pastoreist.

Kuid nad eraldusid ometi ja tahtsid ka eralduda. Seni polnud nende suund saanud lähemat programmilist selgitust. See põhines vaid rahvuslikul meeleolul ja ebamäärasel rahva heaks töötamise püüdel. Kuid praeguses olukorras tõusis tungiv tarvidus programmi järele, mis oleks tõmmanud selge joone ühelt poolt nende ja sakalaste ning teiselt poolt balti vanameelsete vahel. Ainult selle ümber oleks võidud kindlamini organiseeruda ja ühist fronti hoida. See oli õieti sama mõtte jätk, mille oli esitanud Eisenschmidt juba E. Kirjam. Seltsi juunikuu koosolekul. Ja selle teostamiseks — «Mõnede Eesti rahvuslikkude küsimuste läbiarutamiseks» [19]) — kutsutigi 11. septembril 1878 just pastor Eisenschmidti poole koosolek kokku. Osavõtjaid oli 18: pastorid Hurt, Eisenschmidt ja Jürmann, peale nende Kreutzwald, J. V. ja Harry Jannsen, Veske, H. Wühner, K. A. Hermann, M. Lipp jt. Läbirääkimise aluseks olid Hurda poolt kinnistatud 15 teesi, mis nähtavasti umbes samal kujul ka heaks kiideti. Neis kõneldakse rahvusest, keelest ja selle harimisest (mis ms. sel teel sünnib, «et Eesti Kirjameeste Seltsi toetame»), koolist, kirikust ja usust, ühendusepidamisest

[18]) A. Christiani — J. Hurdale 26. IX 1878. EKSA.
[19]) J. Kurrik — H. Rosenthalile 19. VIII 1878. ERMA.

soomlastega ning vanavara kogumisest. Nende soovide enamik on muidugi, eriti tolle aja vaatekohast, väga sümpaatne. Kuid ulatuslikuma rahvuspoliitilise ilmega on nende hulgas ainult kaks. Esiteks: «Ametlik keel, nimelt rahva kohtudes ja muis asjaajamistes rahvaga meie maal olgu Eestikeel.» Ja teiseks: «Meie soovime ja püüame, et talurahva seisus ka maapäeva õigusliseks saaks.» [20]) Ühtlasi peab aga arvama, et nende viimaste soovide programmi võtmine on tingitud just Jakobsoni äratatud liikumisest. Igatahes ei kuule me hiljem nende propageerimisest selle ringkonna poolt midagi. Ja üldse jäi selle programmi teostus viljatuks. Eemalolijad mõttevennad võtsid eriti need poliitilised punktid kõheldes-passiivselt vastu. [21]) Ja lõpuks — «Isegi koosoleku protokoll unus ära». [22]) Meie kiriklik-rahvuslik ringkond toimis edaspidigi enamasti Jakobsoni kui aktiivsema poole sammude järgi. Seejuures surus võitluse paratamatus tema tegelasi tihti nende liitlasteks, kelle sõprusest nad varem oleksid vaevalt hoolinud. Igatahes pole siitpeale mitte nemad need, kes kannavad «noor-eestlaste» nime. Ja asjata imestleb kaasaeglane, et kõigi seniste «-aanlaste» lisaks on tekkinud ka «Hurt-Jannseniaanlased», milline ristsugutus oleks alles hiljuti paistnud võimatuna. [23])

Seda vahekordade kujunemist on tarvis tunda, kui tahetakse mõista E. Kirjam. Seltsi edaspidist saatust. Praegu oli seltsi esimeheks pastor Hurt ja abiesimeesteks pastor Eisenschmidt ning dr. Veske, kes etendas alles erapooletu osa. Teised eestseisuse liikmed kuulusid kas Hurda mõtteosaliste hulka või vähemalt sümpatiseerisid talle. Seega oli aga seltsi suund määratud, ilma et oleks vajatud selleks enam mingi komisjoni valimist ja programmi koostamist. Milliseid järeldusi tehti sellest balti-saksa kiriklikes ringkonnis, osutab seegi, et sinod 1878. a. lõpul omal algatusel kavatses pakkuda seltsile õpetliku kirjanduse väljaandmiseks

---

[20]) A. Grenzsteini Kirjakogu 6, lk. 420—421. EKlA. — E. Kirjand. 1921, lk. 125—127. — Ajal. arkiiv II, lk. 47—50.

[21]) A. Kurrikoff — J. Hurdale 26. X 1878. EKSA.

[22]) A. Grenzstein, Kodumaa korraldus, lk. 45.

[23]) J. Kurrik — J. Hurdale 3. V 1879. EKSA.

rahalist abi.[24]) Vahest oligi see mõeldud tasuna teispoolse vastutulelikkuse eest. Ja ainult sinodi kirjastamiskapitali põhimäärused näivad seda takistavat.

Seltsis endas oli ometi vaikne. Võitlus polnud temasse veel üle kantud, kuigi ta liikmed olid omavahel vaenujalal. Nii möödus ka sama aasta septembrikuu üldkoosolek Tartus rahulikult ja väikese osavõtuga. Ei Hurt ega Jakobson olnud sellele saabunud; koosolekut juhatas Veske; ei puudutatud üldse helli küsimusi.

Sellevastu aga kasvas vaen väljaspool seltsi ühtesoodu. Pastorid üle kogu maa rääkisid palju vabamini Jakobsonist kui «jumalasalgajast ja sotsialdemokratist».[25]) Teda tehti ägedalt maha ta senise peatoetajaskonna keskel — koolmeistrite konverentsidel. Ja kõik see ärritas Jakobsoni muidugi aina vihasemaile reageeringuile.

Ometi polnud sel ajajärgul laiem mass veel võtnud või tahtnud võtta kindlamat seisukohta võistlevate voolude vastu. Loodeti ikka veel lepitust «rahvaasja» nimel. Ei ole vist küll kunagi väljunud meie ametiasutisist teist sellist dokumenti kui oli see, mis koostati arvatavasti Jaan Adamsoni algatusel ja dateeriti 19. oktoobril 1878 Holstre vallamajas ning saadeti Jakobsonile ja Hurdale ametliku kirjana, vallakohtu pitsati ning vastavate allkirjadega varustatuna. See kannab pealkirja: «Südamelik soov õpetaja härra J. Hurti ja Sakala Toimetaja härra C. R. Jacobsoni avaliku tüli pärast.» Kirja saatjad ütlevad, et see tüli neid väga on kurvastanud. «Teie lasete ilma armuta omad nooled üks tõise peale lennata, aga mõttelge ometi, et sellega ühes ka rahvast haavate, kelle parandamine pärast kaua aega tarvitab.» Kirja saatjad ei tahtvat olla rahukohtunikud, kes ütleksid, kummal õigus; asjaomased ise pidavat kokku leppima. «Meie südamelik soov ja palve on, et Teie mõlemad oma avaliku tüli maha jättaksite.... ja rahva kasuks tööd teeksite.» «Lõppeks tunnistame siin avalikult, et meie selle tüli pärast, ehk see kül meid kurvastab, oma usaldust

[24]) E. Postim. 1878 nr. 48.

[25]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 18. X 1878. EKSA. E. Kirjand. 1912, lk. 405.

Teie kumbgi vastu omas südames ei ole kaotanud, ja kus asi rahva seas segane ja seletamist nõuab, oleme valmis iga kord, õigel viisil, Teie mõlemate auu eest seisma.» Alla on kirjutanud «vennaliku armastuse ja lugupidamisega Holstre valla nimel» vallavanem, kohtumehed, volimehed ja konvendi saadik, kokku 18 meest. [26])

Kuidas Hurt sellele südamlikule rahusobitusele reageeris, seda me ei tea. Jakobson aga vastas oma lehe kirjavastustes «Holstre vallavalitsusele ja volikogule», et ta ikka valmis on olnud «ainsal võimalikul teel» leppima. [27]) Kuid sedasama oli ta juba varemgi sealsamas mitu korda öelnud, nähtavasti vastuseks samasugustele sooviavaldustele. Veel enam, meile on säilinud isegi tema lepituskiri Hurdale, milles öeldakse: «Teie ei või mitte uskuda, kui suurt südame valu meie vahel põlema läinud tüli minule teeb.... [Ma ei võitle] mitte enese, vaid ühe suurema asja eest.... Ma palun Teid sellepärast veel kord: teeme lepitust!» Ja Jakobson esitab isegi «Avaliku tunnistuse» teksti, mis nad leppimise puhul kummagi allkirjaga avaldaksid. [28])

Kahjuks ei tea me, mis Hurt sellelegi vastas — ja kas ta üldse vastas. Sest leppimine oleks pidanud sündima ikkagi «ainsal võimalikul teel»: Hurda ületulekuga Jakobsoni leeri ja ühes sellega ta seniste süüdistuste ekslikuks tunnistamisega. Liiatigi haavas Jakobson teda veel oma lepituskirjaski: «Teie poliitika silmaring on liig kitsas, kui et Teie seda ise teaksite, mis Teie oma avaliku kirjadega olete teinud.» Ja lõpuks polnud ju mingit kindlustust, et vahekord oleks võinud tulevikus parem olla. Ajutine leppimine oleks aga kujunenud ainult Jakobsoni kasuks. Hurt oli kord, vahest küll raske südamega, oma ametist ja ümbrusest tingitud sammu astunud. Nüüd ei tahtnud ega võinudki ta enam taganeda — juba oma kaasmõtlejate ning järelkäijate pärast.

Kõik see selgus ikka rohkem ja rohkem varstises E. Kirjam. Seltsi sisesõjas.

[26]) Originaal J. Hurda, ärakiri J. Adamsoni kogus EKSA.
[27]) Sakala 1878 nr. 40/41.
[28]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 10. X 1878. EKSA.

VI. KOKKUPÕRKED SELTSIS A. 1879 JA 1880.

Jakobsoni ja Hurda tüli ei riivanud 1878. a. veel oluliselt E. Kirjam. Seltsi. Mujal löödud lahingud ulatusid sinna vaid nõrga vastukajana. Kuid kohe järgmise aasta algul kanti võitlus ka seltsi üle. Ja see muutuski siitpeale kodusõja tähtsaimaks tallermaaks.

3. jaanuaril 1879 oli Tartus «Vanemuise» saalis E. Kirjam. Seltsi üldkoosolek. Juba hommikul, koosoleku algul, oli kohal umbes 80 seltsi liiget, peale selle võõrad; hiljem tuli veel lisa, nii et koosolijaid oli umbes poolteistsada. Nii Hurt kui Jakobson olid saabunud. Hiljem väitsid vastased, et Jakobson juba nüüd «oma Viliandi kaardi väe mehed» olevat kaasa toonud.[1]) Igatahes tundus õhus elektrit, oodati midagi erilist. Muidugi tõstis pinevust ka asjaolu, et sel koosolekul tuli jälle kolmeks aastaks valida seltsile eestseisus — sedapuhku kolmat korda ta tegevuse algusest peale.

Enne seda koosolekut on esimest korda väljendatud mõtet, mis paari aasta eest oleks paistnud ketserlikuna, kuid millele nüüd hiljutised kokkupõrked on pinda val-

[1]) A. F. Raudkepp — M. Veskele 8. II 1879. EKSA.

mistanud. Nimelt kirjutab Holstre mees J. Raudsepp, kes oli alles möödunud sügisel üks rahusobitajaid Hurda ja Jakobsoni vahel, nüüd Veskele: «Mis Sa arvad sellest nõust mõned siit poolt kirjameeste seltsi liikmed soovivad et meie Hurt'i kirjameeste seltsi presidendist lahti valitseksime ning Sinu tema asemele sääjaksime? — Nemad, siit poolt mehed, arvavad et pappide selts sääl eestseisuses ja seltsis liiks suureks lähab ning presidenti amet ühe tõise mehe kätte paremini kõlbaks.» [2]) On tähelepandav, et Hurda asemele ei soovitata veel Jakobsoni, vaid alles erapooletus asendis olevat Vesket. Teiselt poolt ei tea me, kui üldine oli see mõte radikaalse rahvusluse pesas ja kas selle läbiviimiseks laiemaid ettevalmistusi oli tehtud. Igatahes tuleb aga arvestada juba ta paljast olemasolu.

Koosolekul arenes päevakorra käsitlemine esialgu rahulikul viisil, kuid valimisteni jõudes põrkasidki erinenud rühmad vastamisi. Aga lähemat selgust asjasse ometi ei saadud. Sest kuigi presidendi valimisel 11 liiget kinnist hääletamist nõudsid, siis ei valitud Hurta isegi mitte lahtise hääletamise kaudu, vaid ta kinnitati lihtsalt heakskiitmise, akklamatsiooni teel uuesti kolmeks aastaks presidendiks. Sellepärast pole ka teada, kui palju liikmeid ta poolt või vastu oli. Ainult kinnise hääletamise nõudmine ise osutab, et teatav opositsioon igatahes ei puudunud.

Seevastu tõi abipresidentide valimine juba rohkem selgust jõuvahekorrisse. Need valimised toimusid nimelt kinniselt. Veske sai esimese abi valimisel 50, Eisenschmidt 20 ja Jakobson 4 häält, peale selle olid veel mõned hajahääled. Nii oli Veske valitud. Teise abiesimehe valimisel sai Jakobson 37, Veske 21, Blumberg 7, Jürmann 7, Eisenschmidt 6 ja veel mõned kandidaadid üksikuid hääli. Need tulemused osutavad, et valimiste suhtes poldud veel kummaski leeris kokku lepitud: polnud ju mõtet Veskele enam hääli anda, kuna ta juba niikuinii oli valitud esimeseks abipresidendiks; samuti ajasid Hurda erakondlased ise oma hääled laiali. Kuid kohe tulemuste teatavaks saamise järel protestis

[2]) J. Raudsepp — M. Veskele 10. XII 1878. EKSA.

pastor Jürmann Jakobsoni valimise vastu, kuna 37 häält ei moodustavat veel poolt koosolevate liikmete häältest. Tõusis käre vaidlus, ja Jakobson nõudis ise, et teine abiesimees uuesti valitaks. Koosolijate meeleolus oli aga selle jonni tõttu sündinud järsk muudatus: Jakobson sai teiskordsel valimisel 91-st häälest terveni 70, kuna Eisenschmidtile jäi ainult 21. Nii oli Jakobson ikkagi valitud, ja veel palju suurema häältearvuga. Aga ühtlasi osutusid üle kolmveerandi koosolevaist liikmeist seltsi senise suuna vastaseiks.

See polnud igatahes mitte headtõotavaks eelmänguks sellele jõukatsumisele, mis nüüd kavatseti ette võtta seltsis avalduva jakobsonluse murdmiseks. Kui Hurda mõtteosalised selle ometi algatasid, siis osutab see, et nad seisukorda ei osanud üldse arvestada, ainult oma jonnakusele lootsid ja vastaste mõtlemisvõimeid liiga madalalt hindasid.

See jõukatsumine tuli alles pärastlõunasel koosolekul, kuna vaheajal oli saadud nähtavasti taktika suhtes kokku leppida. Kõigepealt andis Hurt koosoleku juhatamise pastor Eisenschmidti kätte, kes polnud üldse enam eestseisuse liige. See samm oli võõrastav, kuna mõlemast koosolekul viibivast abiesimehest mööda mindi. Kuid varsti selguski, miks Hurt nõnda koduselt ja koosolekute korra vastaselt toimis. Nimelt pidas nüüd kirjatoimetaja Kurrik ülistuskõne president Hurdale, arvestamata valimistel ilmsiks tulnud meeleolu. Ja kohe selle järel pani Eisenschmidt ette presidendile seltsi nimel anda üht tänu- või usalduskirja. See kiri oli järgmine:

Auustatud Eesti Kirjameeste Seltsi president J. Hurt! Meie tunnistame avalikult, et meie Teile palju tänu võlgu oleme Teie väsimata mehise hoole, osavuse ja truuse eest, mis Teie omas presidendi ametis algusest tänapäevani Eesti Kirjameeste Seltsi juhatates ja kasvatates olete üles näidanud. Ühtlasi tunnistame Teile ja kõigile, et meie laimamisi, mis Teie pihta tähendavad, tühjaks peame ja sellest lugu pidamata tunnistame, et Teiega ühes meeles ja seltsis Teie ülesehitamise töös Eestirahva vaimuhariduse põllul pärast kui enne tahame tegevad olla.

See tänukiri ei tarvitse praegusele lugejale paista kuidagi üllatavana, kuid kaasaeglased tundsid liiga

hästi selle tagamõtet. Polnud kellelegi saladuseks, mis nende «laimamiste» all mõeldi, samuti kui põhjus, miks üldse leiti tarvilik olevat seesuguse tänukirjaga esineda. Ja sellepärast tõusis ettepaneku tegemise järel nii äge vaidlus, millist seltsis seni veel poldud nähtud. Huvitav oli seejuures liikmete-rivimeeste suhtumine oma juhtidesse. Nad hindasid Hurta seltsi presidendina, kuid niisama hindasid nad ka Jakobsoni oma poliitilise juhina. Ja sellepärast ei tahtnud nad kuuldagi, et ühe au ülendamiseks teist alandataks. See oli vähemalt väliselt ikka veel umbes sama seisukoht, mis oli väljendatud juba Holstre vallaisade lepituskirjas. Oldi nõus Hurta tänama, kuid ei tahetud tänukirjas näha vihjeid «laimamistele». Leiti, et see kuidagi sünnis pole, tüliküsimusi, mis seltsisse ei kuulu, siin arutusele võtta. Alles erapooletust hoidev Veske väljendas selle mõtte lakooniliselt: «Mis on Kirjameeste Seltsil Otepää õpetaja ja Viljandi redaktori Jakobsoni vaieluse asjadega tegemist?!» [3]) Kuid pastorite hulgast tõusis üks kõnemees teise järel ja nõudis, kõigest hoolimata, tänukirja vastuvõtmist. Eriti ägedaiks läksid koosolijad siis, kui Eisenschmidt selle kirja kolmandal lugemisel sõna «laimamisi» taga kogemata ka lauseosa ette luges, mis oli mõeldud välja jätta: «mis Viljandi Sakala väljaandja Teie pihta tähendanud». Sellega olid kaardid lõplikult paljastatud ega võinud kõnet olla enam mingist valestimõistmisest. Algas pikk, käre ja osalt korratu vaidlus, kuna Eisenschmidtist polnud koosoleku juhatajat. Suuri vaevu võeti lõpuks tänukiri vastu, kuid laimamistesse puutuv osa jäeti täiesti välja. [4])

Sellega oleks võinud lugu lõppeda, kuid pastorid hakkasid uuesti «Sakalast» rääkima. Tartu E. Põllum. Seltsi esimees M. Mitt püüdis asja lämmatada ja pani ette, kolmele suurele tegelasele ühiselt tänu avaldada: Kreutzwaldile, Hurdale ning Jakobsonile. Koosolijad tõusid küll püsti ja hüüdsid mitu korda vaimustatult: hurraa! — kuid jätkasid selle järel jälle vaidlust. Taheti juba vastu võetud tänukirjas ikkagi «Sakalat» mainida.

---

[3]) EKmS-i aastaraamat 1881, lk. 98.

[4]) «Avaliku tunnistuse» lõplik redaktsioon EKmS-i kogus ERMA.

Ja alles siis, kui Hurdale oli isiklikult peale käidud, pani ta ise ette, et «Sakala» jääks nimetamata. Ning ühes sellega rahunesid ka meeled.

Kuid mitte täielikult, sest Jakobsoni poolehoidjaile näis, nagu oleks nüüd neile kaudsel teel liiga tehtud. Ja hiljem, pärast mõningaid ettekandeid, esines keegi tallinnamaalasest seltsiliige omakord ettepanekuga, «ka Sakala väljaandjale Seltsi poolt üht avalikku tänutunnistust anda». Selle peale kasutas Jakobson kohe juhust suure žesti tegemiseks ja teatas koosolekule:

Selts on selle läbi jo küllalt auu ja usaldust minu vasta üles näidanud, et ta mind nii suure healte paljusega oma abipresidendiks valitses ja selle koha Hurdi tänukirja sees, kus «Sakala laimamistest» räägiti tagasi lükkas. Ma ei soovi mitte, et Seltsis uueste kahetsemisväärt riidlemist alustatakse. Minu kõige suurem auu on see, kui mind lubatakse, et ma kõige enam tööd rahva kasuks teha võin. Selle palun ma, et keegi enam sõnakest ettepandud tänutunnistusest ei räägiks.

«Suur hõiskamine ja hurraa hüüdmine oli nende sõnade vastus,» ütleb «Sakala».[5]) Ja sellega oli asi lõpetatud. Ning varsti lõpetati ka koosolek.

Kuid kahetsemisväärt lõhe seltsis oli sündinud, ja meil pole põhjust ta algatajate suhtes kahelda. Kuigi Hurda ja Jakobsoni tüli koguulatuses võib leida mitmesugust hindamist, siis on vastuvaidlematu, et tüli E. Kirjam. Seltsi kandsid Hurda mõtteosalised. H. Prants arvab õieti, et vastuolud oleksid seltsis varem või hiljem ikkagi esile tunginud. «Kuid igatahes on kahetseda, et seltsile võõraste asjade ettetoomine esiti eestseisuse poolt sündis, millest süüdistuseks asja saadi, et «eestseisus oma tegudega seltsi enese vastu üles kihutab».» [6]) Massist üleolu tundes ei suutnud Hurda pooldajad kujutleda mitmesuguste vaadete demokraatlikku kõrvuesinemist seltsis. Jakobson polnud neid siin veel kuidagi riivanud, kuid nad ei võinud leppida palja tõsiasjaga, et Jakobson valiti teiseks abiesimeheks. Ja sellepärast püüdsid nad provotseerida lahendust, mis õnnestumise korral oleks tähendanud Jakobsoni ja

[5]) Sakala 1879 nr. 7.
[6]) Postim. 1906 nr. 196.

tema mõtteosaliste allasurumist või koguni seltsist lahkumisele sundimist. Jakobsonile eesti vaimse keskuse poolt antud hukkamõistev otsus oleks olnud väga mõjuv ka väljaspool seltsi. Ja sellepärast on arusaadav, et Jakobson siitpeale hakkas oma üldaktsiooni huvides oma seisukohta ka E. Kirjam. Seltsis kindlustama. Temagi sai senise vaikse arvustamise asemel avalikult aktiivseks. Kas selles pöördes just Hurt ise oli peasüüdlane, see on teine küsimus. Kuid et ta sesse ettevõttesse oli vähemalt eeskätt pühendatud, seda näeme juba ta koosoleku juhtimise üleandmisest Eisenschmidtile. Samuti ei astunud ta oma autoriteediga vahele, kui selleks oleks olnud veel õige aeg. Kogu ettevõtte hingeks näib aga olevat «selge otsuse» nõudja Eisenschmidt.

Tegelikult kujunes Jakobsonile suunatud hoop talle ainult kasuks. Ta vastaste jonnakus oli nii silmatorkav, et suur osa seltsi liikmeist, kes seni olid erapooletud, hakkasid alles koosoleku jooksul kindlamat seisukohta võtma. See selgus juba Jakobsoni uuestivalimisel. Ja võib öelda, kui eestseisuse valimised oleksid olnud koosoleku lõpul, siis oleks Jakobson juba nüüd suure häälteenamusega valitud presidendiks. Kuid suure moraalse võidu sai ta igatahes.

Seisukord seltsis kujunes siitpeale loomuvastaseks ja hädaohtlikuks. Kogu eestseisus, välja arvatud mõlemad abiesimehed, oli Hurda-meelne; liikmete enamik hoidis aga juba Jakobsoni poole. Oleks raske kujutleda, kuidas säärane eestseisus võis asju ajada, kui me ei teaks, et Veske oli sellal alles saamas ehtsaks jakobsonlaseks ja et Jakobson ise lähemail ajul mitte üksi eestseisuse, vaid isegi üldkoosolekuist osa ei võtnud.

Võitlus kestis edasi, avalikult ja salaja. Kuna peategelased enamasti vaikisid, siis tegutsesid seda enam vähemad vennad. Eriti valju sissisõja pani Jakobsoni vastu käima J. V. Jannseni väimees H. Rosenthal, ega jäänud tast palju taha ka Kreutzwaldi väimees G. Blumberg. Soojendati üles kuuldused, et Jakobson olevat Aleksandri-kooli rahad üle löönud.[7]) «Vend Eisen-

[7]) Vt. näit. J. Adamson — J. Hurdale 11. II 1879 ja K. Langebraun — J. Hurdale 1. IV 1879. EKSA.

schmidt arendab nüüd päris ebaharilikku elevust contra rabiem Sacalae,» teatab Jürmann. [8]) Ja Jakobson kurdab ise: «Kuidas mind siin taga kiusatakse, seda ei oska keegi uskuda. Linnavalitsuses ja maakohtus on minu vastu praegu 6 süüdistust tõstetud.... Ja kõigis neis võitlusis seisan ma siin üksi, ainult vana dr. Kreutzwald saab minust aru ja julgustab mind.» [9]) Kuid ka mõni rivimees usaldas asju võtta tasakaalukalt ja avameelselt: «Sakala püüdmisi peetakse praegugi *üleüldse* õigeks, seda *viisi* ja *kombet*, kuda ta mõnda asja ette võtab, laidetakse. See soovimine, et tüli mitte enam laiemale ei läheks, vaid vaikneks ja koguni leppimine tuleks, on praegu üleüldse väga elav.» [10]) Kuid laiade hulkade lepitussoovel polnud enam pinda.

E. Kirjam. Seltsi järgmine üldkoosolek — Tartus 5. aprillil 1879 — möödus küll jälle rahulikult ja asjalikult. See olenes aga suurelt osalt sellest, et mõlemad peavastased puudusid. Ja teisigi osavõtjaid oli ainult 56. [11]) Nii Hurt kui Jakobson teatasid eeskätt oma puudumisest esimesele abipresidendile Veskele. Jakobson kirjutas, et tulla ei saa, kuid — «Ma saan aga enese asemel oma 13 numbri Sakalast Tartu saatma. See on üks suurtüki pauk meie kirikherrade parteile, nagu teda veel ei ole olnud.» [12]) Ja lehes ongi õieti vihaseid pomme, eriti Hurdale. Hurt omalt poolt saatis koosoleku juhatajale Veskele juhtnööre: «Koosoleku kõnelusist palun kõik eemal hoida, mida kuidagi võiks tõlgitseda meie kahjuks või mis oleks võimeline äratama kirgesid. Meie ülesanne on positiivne rahulik töö.» [13]) Mis aga juba siis võis mõlkuda Hurda meeles, seda näeme tema kirjast, mis ta saatis koosolekule ettelugemiseks ja milles teatas, et keegi kaupmees on lubanud maksta seltsile iga aasta 25 rbl. — niikaua, «kui Kirjameeste Seltsi põh-

---

[8]) M. Jürmann — J. Hurdale 28. II 1879. EKSA.
[9]) C. R. Jakobson — K. Valdemarile 25. I 1879. LRAKA.
[10]) A. F. Raudkepp — J. Hurdale 12. III 1879. EKSA.
[11]) J. Kurrik — J. Hurdale 10. IV 1879. EKSA.
[12]) C. R. Jakobson — M. Veskele 21. III 1879. EKSA.
[13]) J. Hurt — M. Veskele 4. IV 1879. EKSA.

juskiri omas praeguses olemises muutmata jääb ja Jumal tema käekäiki õnnistab». [14])

Tuleb märkida, et just sel koosolekul läks M. Veske ja H. Treffneri algatusel moodi see truualamluse rõhutamine keisrile hurraa karjumise, hümni laulmise ja telegrammide saatmise näol, mis jäi siitpeale kõigi koosolekute püsivaimaks ning ebasümpaatseimaks kaasetenduseks.

Muidu möödusid teisedki selle aasta üldkoosolekud vaikselt. Tehti jälle näiliselt rahulikku tööd ja aeti ainult seltsisse puutuvaid asju. Kuid miski ei parandanud enam rikutud vahekordi.

Kevadel tabas Jakobsoni raske hoop: «Sakala» suleti provokatsiooniliste kaebuste tõttu kaheksaks kuuks. Mai algusest aasta lõpuni polnud tal häälekandjat, mida ta ses vaenutormis nõnda vajas. Pastor Eisenschmidt tundis sest sulgemisest päris kahju: kuna «minister sakalistidel poe kinni pannud», siis ei saavat ta neid «hakata tõsiselt paljastama», nagu oli kavatsenud! «Muide, see on päris hea, et krantsil ta jumalavallatud lõuad on kinni seotud.» [15]) Ühtlasi olgu siin teinegi näide valitsevaist vahekorrist. Nagu mäletame, suhtusid alles paari aasta eest nooreestlasist teoloogid väga kahklevalt teise üldlaulupeosse. Kui see pidu aga nüüd 1879. a. juunis Tartus peeti, siis polnud kahklusest enam kõnetki. Hurt, Eisenschmidt, Kurrikoff ja Jürmann võtsid sest tegevalt osa, koos Jannseni «oma meestega». Muidugi on ka nüüd liigutav «E. Postimehest» lugeda laulupeo «ühendavast meelest», kuid ei tee kahju medali teisegi poole tundmine. Nii kirjutab isegi Jakobsoni verivihkaja C. H. Niggol oma mälestusis laulupeo suurest banketist, millest võttis osa 1000 inimest:

Ettenähtud avalikkude kõnede järel kadus juhataja korraldusel kõnetool äkisti piduruumist, et rahvaparteide kihutuskõnesid mitte võimaldada ja seeläbi vastastikku ärritust kõrvale hoida. Kui keegi aga ometigi kõnelema hakkas, siis hakkas samal silmapilgul ka muusika mängima, nõnda et kõneleja häält ka kõige lähematel kuulda ei olnud.... Kõik see ei tõstnud üldist pidutuju. Rahva meeleolu oli

[14]) J. Hurt — EKmS-ile 4. IV 1879. ERMA.
[15]) W. Eisenschmidt — J. Hurdale 3. V 1879. EKSA.

rõhutud, üldist rõõmu ning vaimustust ei olnud mitte näha. Kildkondade viisi seisid pidulised koos ja ajasid erapolitikat, vastasrinna meestest kõrvale hoidudes.[16])

Tummaks tehtud «rahvaparteide» all ei või mõelda kedagi muud kui ikka ainult rahvusliku liikumise demokraatlikku tiiba. Sellevastu oli G. v. Oettingenil, praost Willigerodel või pastor Hörschelmannil muidugi täielik sõnavabadus. Nii püüti meie rahvuslikku elu juhtida ikka sedasama kallakut mööda, millele oli asutud juba 1869. a. Vahe oli vaid selles, et nüüd laiad massid säärase juhtimise vastu ägedalt tõrkuma hakkasid.

See igapidine väljendusvõimaluse puudumine ajas jakobsonlased marru ja kutsus esile veidraidki proteste, mis tulid nähtavale ka E. Kirjam. Seltsis. Nii oli sama aasta sügisel seltsi eestseisusel palju tegemist Andres Didoga (tookord alles Tido), kes kippus üldkoosolekul Moosesest kõnet pidama. Eestseisus oli kahtleval seisukohal, kuna «kõneleja vahest kriitikuse kombel võiks arutama hakata»; ja lõpuks ei andnudki ta luba. [17]) Dido oli rahutu, ekstsentriline vaim ja kuulus juba sellisena sakalaste hulka, ning need näivad teda ka põhimõtteliselt toetavat. Kuid küllap oli R. Kaldal õigus selle vahejuhtumi puhul kirjutada: «oleks naeruväärne skandaal pidada skandaali millekski muuks kui skandaaliks». [18]) Samuti on aasta lõpul olnud mingi vahejuhtum dr. Veskega, millest me täit selgust ei saa, kuid mille puhul Jakobson Hurdast vahest oma kõige vihasemad ja haavavamad sõnad lausub:

Mo veri kees selle üle, mis Hurt jälle Kirjameeste Seltsis korda saatnud. Omale püüab ta Seltsi käest pool väekaupa auutunnistusi ja tõisi püüab ta teutada .... Ma ei karda mitte, et Selts ennast sedaviisi ühe hurda pärast lõhkuma hakkaks. Aga hurdast meie lahti ei saa, kui Selts ka kümme korda mööda pääd annaks. Tuleval valitse-

---

[16]) C. H. Niggol, Minu mälestused varemast ajast, E. Kirjand. 1926, lk. 466 j.

[17]) J. Kurrik — J. Hurdale 9. X 1879. — A. Tido — EKmS-ile 23. XI 1879. — Eestseis. prot. 26. IX, 22. X, 3. XII 1879 ja 2. I ning 22. IV 1880. EKSA.

[18]) R. Kallas — J. Hurdale 11. XII 1879. EKSA.

misel saab ta vist mõni sada nuiameest ühes tooma, kelle abiga ennast uuest presitendiks teeb. [19])

Jakobson kardab siin vastaste nuiamehi. Aga kuulakem, mis ütlevad ta enda jõugu undervitsid. Nii kirjutab umbes samal ajal tuntud Viljandi laulik:

Kirjameeste selts — suur nime veike tähendus — oli meie rahvaliku meeste silmas siin Sakalas seie päevani p a p p i d e v e i k e o o r d u, keda palju tähele ei pantud. Et tema viimasel ajal tähtjaks hakkab minema ja rahvalikud mehed tema hulka on astunud, päälegi sääl tihti piina kannatavad, siis on rahva kohus oma poegadele appi tulla.

Ma palun nüüd Teie käest täädmist, mil ajal presidendi valimine ette tuleb ja mil ajal meie peame seltsi liikmeks astuma, kui ligi võime valida?

Ma võtan siis 25 tubli Sakala poega uueks liigeteks ühes, annan Teie läbi nimed ja aasta raha seltsi kätte ja meie v a l i m e. On sääl enne — nagu ma usun — rahva sõpru mõned ees siis — jää jumalaga akide auupäev. Pange tähele kallis suguvend: mina saan selle kloostri mustad müürid maha kiskuma, saan tema häävitaja Napoleon olema! [20])

Siit kostavad juba hiljem nii võimsaiks paisunud helid: me ei tea midagi seltsist, aga antagu ainult käsk — me tuleme ja valime! See oli seltsi erakondliku rähkluse tallermaaks tegemise tagajärg.

Et E. Kirjam. Seltsi kõnesoleva aasta lõpul raske võitluse õhkkond ümbritses, seda näeme ka Koidula tervituskirjast, milliseid tal oli kombeks saata seltsile aastavahetusil. Et ta «oma isa tütrena» Jakobsonisse alati külmalt suhtus, see on teada. Nüüd sai ta informatsiooni kodumaa asjust ainult Jakobsonile äärmiselt vaenulikest allikaist. Ja sellepärast pole ime, et ta ka seltsi suhtes täielikult Hurda ringkonna vaateid jagab. Nii kirjutab siis Lydia Michelson 1879. a. viimasel päeval E. Kirjam. Seltsile Kroonlinnast:

Nõnda teretan Teid kaugelt piirelt,
Suguvennad, sojast südamest!
Ü h t e jääge, ü h t e heitke kiirelt!
Eemal' hoidke vale vaimu eest!
— — — — — — — — — — — —

[19]) C. R. Jakobson — M. Veskele 9. XII 1879. EKSA.
[20]) A. Reinvald — M. Veskele 4. XI 1879. EKSA. E. Kirjand. 1924, lk. 558.

Lükka eemal' mis ei selge, kange,
Kindla põhja pääle rajatud!
K i r j a m e e s t e S e l t s e i e n n e l a n g e,
K u i t a i s e e n d e i h u k k a n u d!
— — — — — — — — — — — — —

Südame palavast pohjast palun oma suguvendi, minu sõnu mitte üksi lillepärjaks pidada, mida lustitunnil pähä tuleks panna. Teid, kes tänini Isamaa vaimu elu ja ilu hoidnud ja ehitanud: Kirjameeste Seltsi Eestseisuse tänised liikmed, palub ka minu tänuline hääl, seda vaeva ka edespidi mitte õladelt maha visata selle süü pärast, et kade vaen ja kuri nõuu Teie ja kõige päält Präsidendi vastu liikumas on! Kurjad hoidvad kurjuse poole, ärgu seda iial unustagem! Aga kurjuse vastu v õ i d e l d a on kõige päält m e e s t e kohus, seda enam, mida enam valguse riiet enesele püüab! Teid aga, kõrgeste auustatud Präsident ja Eestseisus, kinnitagu kibedail tundidel see lootus ja usaldus: et kõik õ i g e d isamaa lapsed Teie eest ja Teie poolt on! [21])

Hoolimata aga säärasest võitlusmeeleolust algas a. 1880 E. Kirjam. Seltsis siiski võrdlemisi vaikselt. 3. jaanuaril oli nimelt esimene üldkoosolek, millest võttis osa 131 isikut, nende hulgas ka Hurt ja Jakobson. Koosolek möödus ometi rahulikult, otsustades säilinud teadete järgi. Küll aga andis üks sel koosolekul tehtud otsus varsti riiu ainet.

Selle aasta 19. veebruaril täitus nimelt 25 aastat Aleksander II troonile astumisest. Ja seks puhuks otsustati saata E. Kirjam. Seltsi poolt keisrile tänu- ja õnnesoovikiri, mille kättetoimetajaiks oleks kaks saadikut, üks õpetlane, teine talumees. Õpetlaste esindajaks valiti dr. Kreutzwald (asemikuks Hurt), talurahva hulgast aga Kurgja päriskoha pidaja Jakobson (asemikuks P. Ainson Holstrest). Nii on see ka seltsi trükitud protokollis fikseeritud. Kuid selle vastu teatas «Sakala», mis nüüd jälle ilmus, et saatkonda oli ühtlasi valitud ka keisri ihuarst dr. Karell, «kes seltsi auliige on». [22]) Sedasama kinnitab Jakobson ka erakirjas, toetudes veel Kurriku poolt koostatud protokolli algupärandile. [23]) Kuid nagu selgub, oli Karelli otsustatud alles sel koosolekul auliikmeks valida, — millist kutset aga asjaomane hiljem

[21]) Koidula — EKmS-ile 31. XII 1879. ERMA.
[22]) Sakala Lisaleht 1880 nr. 4.
[23]) C. R. Jakobson — M. Veskele 14. IV 1880. EKSA.

vastu ei võtnud. Ja varsti seletas Hurt saksa lehtedes, et Karelli ka saadikuks pole valitud. Selle vastu protestis Jakobson ja vastas Hurdale, kes oma seletuse ka «Sakalale» oli saatnud, lehe kirjavastustes: «Et Teie «Õiendus» mitte tõega ühte ei lähe, sellepärast ei või teda trükkida. Just Teil peaks enam «takti ihus» olema, et seda asja mitte oma kirjadega sell kombel avaliku vaidlemise alla ei kisu, nagu seda Saksa ajalehtedes juba teinud olete ja nüüd ka Eesti ajalehtedes teha tahate.» [24]) Kuidas asi just oli, seda me ei tea, näeme aga küll, millist t o o n i vastamisi tarvitatakse.

Kuid lugu ei piirdunud veel sellega. Hurt oli kohe pärast koosolekut Peterburi kirjutanud ja seisukorra kohta teateid pärinud. Ja nüüd oli talle, nagu ta seltsile teatab, «k õ r g e s t k o h a s t» vastus tulnud: seltside saadikuid ei võeta keisri poolt üldse, või võetakse väga piiratud arvul vastu. «Pääle selle on Kirjameeste Selts väga avaliku «takti» vasta eksinud, et Sakala väljaandja saadikuks on valitud, kes oma lehega kaheksa kuud ministri äräkeelamise all seisnud. Nimelt ei saavat Sisimiste asjade Ministerium herra Jakobsoni ettegi laskma.» [25]) Kuna see Hurda kiri oli adressitud eestseisusele, siis sai Jakobson ta sisust kindlasti teada, vähemalt Veske kaudu. Ja Jakobson võttis ta ilmse väljakutsena vastu. Samuti oli Hurt Jakobsonile endale kirjutanud, et «kõrgemast kohast» saadud teadete põhjal «arvatud saadikute saatmine Kirjameeste Seltsi poolt kõrvale peab jääma». Kuid Jakobson ei mõelnudki ettevõttest loobuda, — kes teab, mõlkus tal juba nüüd meeles aktsioon, mille ta alles järgmisel aastal Peterburis läbi viis. Ta vastab Hurdale: «Teie ei ütle aga mitte, kus see «kõrgem koht» on. Sellepärast ei või mina ka mitte Teie otsust oma ja seltsi kohta vastu võtta.» Ning Jakobson nõuab, et Hurt kui E. Kirjam. Seltsi president õnnesoovi teksti koostaks. Kui ta aga seda ei tee, siis lubab Jakobson koos Veskega teha. Alla on kirjutatud ametlikult: «Auupaklikult C. R. Jakobson, s. a. Kirjameeste Seltsi abipresident ja valitsetud Seltsi

[24]) Sakala 1880 nr. 10.
[25]) J. Hurt — EKmS-i eestseisusele 30. I 1880. EKSA.

saadik.» [26]) Samal päeval saadab aga Jakobson ka Veskele kirja, milles teatab, et see «kõrgem koht», kust Hurt oma teate ammutanud, olevat kindralsuperintendent Laaland, ja nuriseb kangesti Hurda loiduse pärast. «Selle pappide tembu peame nurja ajama, maksku asi, mis maksab.» [27])

Kuid juba selle kirjavahetuse ajal selgus lõplikult, et Hurdal oli ometi õigus: saadikuid ei võetud Peterburis vastu. [28]) Sellest hoolimata jätkus aga poleemika seltsi eestseisuses ja ajakirjanduses Karelli auliikmeks ning saadikuks valimise asjus. M. Jürmann nõudis seltsi poolt õienduse avaldamist ja vahest ka Jakobsoni korralekutsumist. [29]) Ning varsti tõstetigi küsimus eestseisuse koosolekul üles ja võeti vastu «Sakalale» saadetava «Avaliku õienduse» tekst, hoolimata Veske ning Kurriku vastuvaidlusest. Õienduse avaldamist nõuti trükiseaduse põhjal. [30]) Kuid Jakobson ei mõelnudki seda teha, vaid saatis kirjatoimetajale Kurrikule vihase kirja seltsi juhtide tegevuse kohta: Ta olevat saanud õienduse, millel allkirjaks ainult «Eesti Kirjameeste Seltsi Eestseisus». «Et ma ise ka selle seltsi eestseisuse liige olen, sellest kirjast aga seiemaale midagi teada ei ole saanud, see kiri peale selle ka täis valet on, sellepärast ei või ma teda enne trükkida, kunni minule nende meeste nimed ülesse olete annud, kes teda kirjutanud.» Ja lõpuks ähvardus: «Ja seda Teie võite arvata, et ma seesugusel loul asja oma õige nimega saan nimetama.» [31])

Asja edaspidisest arengust annab käsitust Kurriku

---

[26]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 5. II 1880. EKSA.

[27]) C. R. Jakobson — M. Veskele 5. II 1880. EKSA.

[28]) Tartu linnapea G. v. Oettingen — EKmS-i eestseisusele 30. I 1880. — Eestseis. prot. 4. II 1880. EKmS-i kogu EKSA.

[29]) M. Jürmann — J. Hurdale 12. III 1880. EKSA.

[30]) Eestseis. prot. 31. III ja 1. IV 1880. — «Avaliku õienduse» on kirjutanud Hurt; dateeritud on see 31. III 1880; alla kirjutanud J. Hurt, G. Blumberg, J. Bergmann, P. Undritz, B. Stern ja R. Kalda ning M. Jürmanni eest samuti Hurt. EKmS-i kogu EKSA. — Vt. ka A. Sõrd — C. R. Jakobsonile 10. IV 1880. J. Johanson-Pärna kogu EKIA.

[31]) C. R. Jakobson — J. Kurrikule 14. IV 1880. EKmS-i kogu ERMA.

kirja mustand Jakobsonile: Kurrik esitanud Jakobsoni kirja eestseisusele, viimane käskinud kirja tagasi saata, ühes märkusega, et kiri olevat «eestseisuse meelest pahandav ja kõlvatu». Ühtlasi vabandab Kurrik, kes ise hoiab küll juba Jakobsoni poole, nimede nimetamise asjus: «Ma kahetsen, et ma Teile Teie poolt soovitud kostust anda ei või; sest kui seltsi kirjutaja võin mina ainult ja üksnes seltsi ja eestseisuse koosolekutel ilmuvate otsuste ja presidendi käskude järele tallitada.» [32]) Kuid muidugi ei jäänud Jakobsonile saladuseks, et ka teine abipresident Veske selle eestseisuse nimel saadetud õienduse koostamisest polnud osa võtnud. Ja nüüd ei jätnud Jakobson juba «asja oma õige nimega nimetamata», vaid avaldas õienduse taga seisjaile avaliku hurjutuse. [33])

Kuid kõrvuti selle haralise riiuküsimusega on juba teinegi päevakorral. Kahe viimase aastaraamatu «vastutajaks redaktoriks» oli olnud dr. Veske. Aga eestseisuse koosolekul 4. veebruaril protokollitakse: «Tunnistati, et viimses aastaraamatus väga palju trükivigasid ja et sellesse mõni tükk ilma läbi katsumata vasta võetud, näituseks luuletus «Minu viimne soov», mille mõte ristiusu vastu käib.» Ja sellepärast — «Eestseisus tegi otsuseks: aastaraamatu praeguse toimetaja dr. Veske käest saab see amet ära võetama — eespool nimetatud kahe puuduse pärast.» Kirjatoimetajat kohustati seda «ametlikul teel» Veskele teatama. [34])

Muidugi on selge, et Veske vallandamise põhjuseks ei võinud olla trükivead, mida leidub aastaraamatuis nii enne kui ka pärast, vaid mingi olulisem süü. Ja vallandajad juhivadki sellele tähelepanu: m õ n i tükk olevat läbikatsumata vastu võetud. Kuid kui vaadata lähemalt kõnesolevat aastaraamatut, siis selgub, et sedagi süüdistust tuleb äärmiselt piirata. Sest raamatu sisuks on ju enamikus seltsis peetud, ühiselt arvustatud ja avaldada otsustatud kristlik-kõlbla tendentsiga kõned. Küsimus võib olla a i n u l t lüheldasest luuleti-

[32]) J. Kurrik — C. R. Jakobsonile, daatumita. EKmS-i kogu. — Vt. ka eestseis. prot. 23. IV 1880. EKmS-i kogu EKSA.
[33]) Sakala 1880 nr. 17.
[34]) Eestseis. prot. 4. II 1880. EKmS-i kogu EKSA.

sest «Mu viimne soov», mis ilmus 1879. a. aastaraamatu üldosa lõpus, otsekui täitepalana. Selle luuletise teine poo! on järgmine:

Mu haua pääle, kuulge nüüd,
See on mu suurem soovihüüd,
Te risti ärge seadige,
Mis tarvitate kurjaste!
Vaid istutage taimeke,
Mis kasvab suureks kauniste.
Ehk tuleb kord siis kirveke,
Ning teeb tast väikse kätkikse;
Ehk saab siis selle kätki sees
Kord üles kasvatatud mees,
Kes veel kord illma lunastab,
Ilma et ristis punastab.

Säärase luuletise ilmumine tol ajal oli tõesti ime. Mõeldagu ainult: risti kurjasti tarvitamine! — maailma lunastamine ristil punastamata! Ja seesuguse ketserluseni ei jõutud mitte tuntud «kirikumüüride lõhkuja» häälekandjas, vaid just ta verivaenlaste väljaandes. Seisukorra teeb veelgi veidramaks asjaolu, et selle jumalavallatu vemmalvärsi autoriks pole keegi muu kui Piirikivi-Grenzstein. Nii siis paradoks paradoksi peale: ristiusu mõnitajaks hiljutine köster ja varstine karjääritegija «pastorite partei» soosikuna; tema mõnituste avaldajaks endine misjonikooli kasvandik; avalduskohaks aga asutise häälekandja, mille tüüril ortodoksaalseimad vaimulikud! Kuid kui ametlik tsensor asja ei taibanud, siis vabatahtlikud ometi: Veske vallandati ja Grenzstein sai oma kergemeelsust hiljem küllalt kahetseda. [35])

Huvitav on sel puhul ümberkäimine Veskega. Ta oli ju kolmest esimehest ainus, kes elas alaliselt Tartus ja võttis sellepärast ka eestseisuse koosolekuist tihti juhatajana osa. Kuid 4. veebruari koosolekule saabus ta, nagu näha protokollist, hiljem, ja kohe kasutati juhust,

---

[35]) Ta vabandas, et «Mu viimne soov» polevat algupärane töö, vaid P. Roseggeri luuletise «Mir pflanzet einen jungen Baum!» sõnasõnaline tõlge; samuti polevat ta tõlkimisel mõelnud üldse «usu-», vaid «seltsielu». Olevik 1883 nr. 34.

et teda Hurda juhatusel ja kogu eestseisuse nimel aastaraamatu toimetaja kohalt tagandada. Otsus kuulutati talle enam kui kuu aega hiljem kirjalikult otsekui võhivõõrale.[36]) Veske nurises eestseisuse koosolekul: «teda olla süüdlaseks mõistetud, ilma et ta ennast vabandada oleks võinud». Hurt aga tähendas, et «asi olla seda nõudnud».[37]) Mis oli kõige selle tulemuseks? Veske, kes seni oli kõikunud kahe võistleva erakonna vahel, paisati selle solvusega lõplikult jakobsonlaste sülle. Tema asemele valiti aastaraamatu toimetajaiks G. Blumberg ja J. Bergmann, määrates neile ühtlasi tasu, kuna Veske oli töötanud palgata. Kõige lisaks ei saanud Veske, nähtavasti mõlempoolse jonni tõttu, oma teoseid seltsi toimetiste numbri all avaldada, ja sellepärast asutati eriline «Kirjavara»-seeria, mis oli ometi kaudselt seotud seltsiga. Just samuti ei antud J. Kurriku rehkendusraamatule toimetiste numbrit, — autori enda arvates sellepärast, et R. Kallas oli avaldanud oma «Mõistliku rehkendaja».[38])

Aga vastuolusid ja kokkupõrkeid tuli ikka juurde. Nii võeti Veske näiteks ühel aprillikuisel eestseisuse koosolekul otse vormilise ülekuulamise alla. Eriti käisid talle peale Blumberg, Jürmann ja Hurt. Asjad ise olid tühised, korralike vahekordade juures vaevalt mainitavad. Blumberg andis mõista, et Veske peaks lihtsalt eestseisusest lahkuma. Kitsikusse aetud Veske vastas: «Mina pean siin s e l t s i pää-asjaks. Vaadaku aga tõised eestseisuse liikmed ette, et nad seltsi ei lõhu, niisuguste tükkidega, nagu näituseks Hurt-Jakobsoni riiuasja seltsisse toomise läbi.»[39]) Kuid oli veel palju drastilisemaid koosolekuid. Nii on näiteks säilinud rohkesti andmeid 15. mai koosolekust, mida juhatas Veske ja kus eestseisuse enamik ms. otsustas, «et edespidi eestseisus ajalehtedes enam midagi ei räägi». Aga just samast koosolekust räägib ajaleht omalt poolt, et seal «ühe eestseisuse liikme poolest nii kanget kära hakati tege-

---

[36]) EKmS — M. Veskele 10. III 1880. EKSA.
[37]) Eestseis. prot. 1. IV 1880. EKmS-i kogu EKSA.
[38]) J. Kurriku käsikirjalised memuaarid.
[39]) Eestseis. prot. 22. IV 1880. EKmS-i kogu EKSA.

ma, et teda Dr. Veske rahule pidi käskima ja temale laituse tunnistust andma». [40]) Kärategemises süüdistatu kirjutab jälle omakord:

Viimasel E. K. S. eestseisuse koosolekul, mida juhatas Veske ja protokollis Kurrik, sündis ennekuulmatuid asju.... Kui ma kindlasti nõudsin hääletamist ja vaidluste lõpetamist N. D[örptsche] Zt. artikli üle Sakala vastu, kuna see polnud üldse kohane ja püsis ainult isiklikes näägutusis.... siis julges Veske mulle hüüda: «Teen teile märkuse.»

Seal ütlesin ma talle: «Ärge kujutlege enesele, et võite kellelegi meist märkust teha, veel vähem minule, selle lükkan ma kõige kindlamalt tagasi.»

Seal tõuseb Kurrik üles ja ütleb: «Ma ei või siia enam jääda, siin võib veel peksmiseks lahti minna.» [41])

Aga eks kirjelda ikka sedasama koosolekut «ilusal kevadisel ajal Vanemuise aias» ka Kurrik oma mälestusis:

Koos: lehrer Blumberg oma kepiga, istus laua otsas; temale kõige lähemal Dr. Veske; selle kõrval mina oma protokolliraamatuga. Laua teisel küljel stud. Jürmann ja veel see, teine, kolmas.[42]) Ei mäleta, missugune Veske süütegu see oli, mis Blumbergi nii ärevusse ajas, et ta püsti kargas ja värisevate huultega kärkis ning vabisevate sõrmedega kepi, mis tema ees risti laua peal, tantsima pani. Veske vahib üksisilmi Blumbergi poole, oma käsivart loogas pea kohal hoides. Minakene võtsin protokolliraamatu kaenla alla, tõusin üles ja ütlesin: «Mul nõrgad kondid, lähen parem minema,» — ja hakkasin astuma aia värava poole. Jürmann, sündinud diplomaat, mulle järele. Pistab käe minu kaenla alt läbi ja ütleb: «Tule ikka tagasi! Ega's nõnda või koosolekult lahkuda; mis saaks rahvas ütlema?» Pöörasin tagasi, ja Blumbergike oli vagur kui lambatall. — Veskeke pärast ikka jutustas seda lugu ja ütles: «Mina hoidsin ikka kätt nina kohal ees, et kui ta kepiga virutab, hoop mitte näkku ei käi.» [43])

Oleme saanud kolm kiirpilti ühest ja samast episoodist: «Sakala», Blumbergi ja Kurriku kaudu. Viimane on ajalise vahemaa tõttu valgustatud juba humoristlikult. Kuid et asi tol hetkel ei paistnud Kurrikulegi

---

[40]) Sakala 1880 nr. 23.

[41]) G. Blumberg — J. Hurdale 31. V 1880. — Vt. ka R. Kallas — J. Hurdale 26. V 1880. EKSA.

[42]) Peale mainitute võtsid sest koosolekust osa veel R. Kallas, J. Bergmann ja B. Stern, nagu näha eestseis. prot. 15. V 1880. EKmS-i kogu EKSA.

[43]) E. Kirjand. 1922, lk. 241.

humoristlikuna, näeme sellest, et ta kohe järgmisel koosolekul kirjatoimetaja kohused ikkagi maha pani ja eestseisusest lahkus. Ta põhjendas oma sammu sellega, et «praegusel — ja nagu karta — ka eestuleval ajal kokkusündmata meeled temale seltsi ja eestseisuse kirjutaja ametit liig raskeks ja mõrudaks tegevat». [44])

Tol hetkel, nagu alati võitluse hoos, mõisteti asju ühekülgselt, ainult oma vaadete vinklist. Nii kurtis Veske oma kannatusist E. Kirjam. Seltsi eestseisuse enamuse meelevalla all:

Kirjameeste Selsi asjad on praegu kirjud ja lähavad ikka kirjumaks. Suurem hulk eestseisusest püiab kõik üle liia oma volil teha, Selts aga ei ole sellega rahul. Õp. J. Hurt tükib sagedaste tühja asjade pärast avalikult vaidlema ja on sagedaste eestseisuses pahal tujul ja ise ennast täis, raske on vagusi olla ja mitte riidlema hakata. Olen seda siit saadik ära kannatada jõudnud. Kahju et see tubli mees nii isemeelseks ja jonnakaks lähäb. [45])

Palju enam oma ainuõiguse ja eksimatuse tunnet on aga näiteks järgmises kirjas, olgugi et tema autoriks on veel selline tasakaalukas mees kui R. Kallas:

Väga kirjult läheb elu eesti laagris .... tooremad kahtlustused, milliseid pole nähtud maailma loomisest saadik, on nüüd sihitud kõigi vastu, kes ei kirjuta alla Jakobsoni programmile .... Suur hulk liikmeid peavad nüüd kontrolli teiste üle ja tunnevad seltsi vastu ainult nii palju huvi, kui palju nad suudavad seltsis maha suruda usulist alust .... Nad teevad meile töö kirjeldamata raskeks. Vägivallaga, või niinimetatud «krahhiga» pole siin midagi teha, vaid vastutöötamisega soliidsel alusel, — sest kui ka eesti teoloogid täna rahvast eemalduvad, ja ta uskmatutest laseksid ära õgida, siis on nad halvad karjased, kes ära jooksevad, kui hunt tuleb. Kuid raske on, kuna vastased ei tunne viisakuse piire ja siiski ollakse sunnitud nendega tingima. [46])

Nii nägid vastased jakobsonlastes ainult mingit erilist vimma usu vastu, ega muud midagi selle tagant. Jakobsonlased omalt poolt nägid vastastes ainult võimuahnitsevaid vaimulikke, ilma mingi kõrvaltoonita. Ja nii oleksid võinud mõlemad pooled tunnistada täis

---

[44]) Eestseis. prot. 28. VIII 1880. EKmS-i kogu EKSA.
[45]) M. Veske — J. Jungile 5. IV 1880. ERMA.
[46]) R. Kallas — J. Hurdale 24. V 1880. EKSA.

püha veendumust, «et kui K. M. Seltsis too kahtlane seltskond ülivõimu saab, siis ühel mõistlikul inimesel raske on seltsiga ühendusse jääda. Aga siiski tahame võidelda, kuni õigus, tõde ja õilsus võidab vale, pettuse ning alatuse.» [47])

Neil kokkupõrgetel eestseisuses oli tunduv tähendus lõpliku jõukatsumise kohta järgmisel aastal, — nagu näeme, algasidki need kemplemisega aastaraamatu ümber. Veske lükati nende kaudu lõplikult «Sakala» leeri; ka Kurrik, kes oli isiklikult lähemal teoloogide rühmale, kuigi hindas Jakobsoni põhimõtteid, suruti sinna. Kurrik reageeris eestseisusest lahkumisega, kuid nähtavasti on Veskelgi olnud sama kavatsus. Jakobson aga hoiatab teda: «Ärge ennast mitte Kirjameeste Seltsi eestseisusest lahti võtke! See oleks nii hea, kui vaenlaste ees püssi kraavi viskamine ja plagama jooksmine. Meie saame viimaks võitu, aga peame ettevaatlikud olema ja aega mööda tööd tegema.» [48]) Ühtlasi ei jätnud aga Jakobson ka neid vastuolusid avalikult kasutamata, toetades oma lehes igat seltsi senise korraga rahulolematut. Nii tarvitas ta varsti pärast Veske tagandamist aastaraamatu toimetaja kohalt kõige ähvardavamat tooni: «Meie võime tõeste ette ütelda, et kui seesuguseid inetumaid tülipilta ka edespidi veel Seltsi ette tuuakse, nagu viimastel koosolekutel näinud oleme, siis ka tulev eestseisus hoopis tõine saab olema.» [49])

Ainult üks ootamatu sündmus näis ajutiselt vähendavat pinevust: 1880. a. suvel sai teatavaks, et Hurt kodumaalt lahkub ja Peterburi Jaani koguduse hingekarjaseks läheb. 29. augusti üldkoosolek kujuneski tema jumalagajätuks seltsiga. Pärast ametliku osa lõppu kogunes suur hulk koosolijaid ühise pidulaua ümber, kus J. Kapp, R. Kallas, M. Lipp, H. Wühner jt. lahkujale liigutavaid tänusõnu ütlesid ning Hurt sellesamaga vastas. Ja «Sakala» omalt poolt refereerib neid kõnesid suurima otsekohesusega, ilma mingi arvustava kõrval-

---

[47]) G. Blumberg viimasena tsiteeritud kirjas Hurdale.
[48]) C. R. Jakobson — M. Veskele, daatumita. EKSA.
[49]) Sakala 1880 nr. 17.

toonita. [50]) Kuid see sõbralik koosviibimine seltsi liikmetega jäigi Hurdal viimseks. Ta oli küll veel täpselt aasta seltsi esimeheks, võttis aga ainult ühest koosolekust osa — ja see oli juba kõike muud kui sõbralik.

Tõenäoliselt uskus Jakobson, et Hurt siitpeale ei saa kodumaistes ettevõtetes enam nii suurt mõju avaldada kui seni. Ta võis uskuda, et presidendi eemalolu tõttu E. Kirjam. Seltsiski läheb nüüd võim abiesimeeste — Veske ja Jakobsoni enda kätte. Kuid seda lootes arvestas ta liiga Hurda isikut, unustas aga tema kaasmõtlejad, kes jäid ometi siia. See oli ühtehoidev, vastastikku hästi informeeritud ja ühiselt toimiv ringkond. Ning sellepärast jäi ka E. Kirjam. Seltsis kõik endist viisi. Abiesimehed ei pääsenud seltsi juhtimisele nii lähedalegi, et oleksid võinud ta suunda muuta. Ja 1880. a. lõpul kirjutab «Sakala» endise sapiga, et seltsi eestseisuses «kirikherrade partei käes healte paljus on». [51]) Aastaraamatu toimetamine olevat dr. Veske käest «ilma mingisuguse põhjuseta» ära võetud ja viimane aastaraamat, mis juba uuel toimetusel tulnud, olevat kehv. Ühtlasi olevat eestseisus teinud imeliku otsuse: üldkoosolekute protokolliraamatut ei tule enam pidada, vaid protokollid lahtistele lehtele kirjutada ja neid ainult nii kaua säilitada, kuni neist kokkuvõtted aastaraamatus ilmunud. Hiljem selgus küll, et viimane süüdistus polnud õige, kuid päris korras lugu nende

---

[50]) Sakala 1880 nr. 40.

[51]) See «partei» oli eestseisuses veel paisunudki, sest pärast Kurriku lahkumist oli kirjatoimetajaks valitud M. Lipp, tol ajal teoloogia üliõpilane. Ja kui kitsarinnaline see partei tõepoolest kirjanduslikeski küsimusis võis olla, selleks olgu toodud näide just 1880. a. lõpust. M. Lipu ja M. Jürmanni kätte oli antud otsustada, kas võib Marlitti «Vana mamseli saladustele» anda seltsi toimetiste numbrit. Ja vastus oli eitav. Selle romaani põhimõtted käivat ristiusu vastu: eitavat põrgu olemasolu, tunnustavat jumalat armastava isana, mitte aga vihase kättemaksjana, ja pidavat misjonitööd raha maailma pillamiseks! (M. Lipp — EKmS-i eestseisusele 21. XI 1880. EKmS-i kogu ERMA.) Selle otsusega ühines ka teine arvustaja, kuigi tema motiive pole mainitud. (Eestseis. prot. 18. XII 1880. EKmS-i kogu EKSA.) Nii oli vanapiiga Marlitt eesti noorte teoloogidega võrreldes otse mässumees!

protokollidega ka ei olnud. Vähemalt väitis senine kirjatoimetaja Kurrik, et protokolle trüki jaoks on muudetud, kuna «mõnel koosolekul mõni asi nõnda on läinud, et mõned koosolejad ehk koosoleku juhatajad seda pärast ise ei taha lugeda». [52])

Kuid hoolimata neist sisemisist vastuoludest oli kolme viimase aasta jooksul E. Kirjam. Seltsis ometi ka küllalt positiivset tööd tehtud. Jakobsoni esinemine oli toonud kõikjale elavust, tõstnud pinnale seni peidetud vastuolud, kuid kannustanud ka võistluskirge. Elu ise oli nagu tihendunud ja intensiivistunud. Kui võib rääkida üldse E. Kirjam. Seltsi viljakast tegevusest, siis just neil võitlusaastail. Kui varem oli peetud aastas ainult kaks üldkoosolekut, siis peeti neid nüüd neli, liiatigi kestsid mõned neist kaks päeva. Osavõtt koosolekuist oli palju suurem kui seni, osalt põnevate vahekordade tõttu seltsis, osalt liikmete arvu kasvamise pärast. 1880. a. lõpuks oli see arv ühes auliikmetega tõusnud juba 444-le. Eestseisus oli aastas 8 korda koos käinud, 15 käsikirja oli läbi vaadatud. [53]) Uutest liikmetest, kes kõnesolnud kolme aasta jooksul olid juurde tulnud, olgu mainitud: J. Bergmann, A. Mohrfeldt, G. Sachs, J. Peet, J. Järv, A. ja N. Sõrd, A. Aint, A. Mõttus, P. Org, J. Tülk, F. Ederberg, M. J. Eisen, A. Kitzberg, J. Lipp, Eugenie Rosenthal, P. Hellat ja M. Lindenberg — kõik isikud, kes hiljem nii või teisiti on meie avalikus elus tuttavaks saanud. Kolmes järjekorralises aastaraamatus esinevad seniste autorite kõrval uutena: J. Bergmann, J. Tülk, J. Kõrv, M. J. Eisen, J. Kunder, J. Hurt ja M. Lipp. See kõik osutab töövälja laienemist ja töötegijate arvu kasvu.

Kuid see ei varjanud ometi ka kellegi eest tõsiasja, et selts elas üle rasket murrangut. Kolm aastat oli möödunud kord ägedamais, kord loiumais kokkupõrkeis või ainult relvastatud vaherahus, mil mõlemad leerid jälgisid umbusklikult teineteise tegevust. Oli selge, et säärane seisund ei võinud kesta igavesti. Oli selge, et

---

[52]) Sakala 1880 nr. 51.
[53]) 1880. a. aruanne. EKmS-i kogu ERMA.

otsustav suurlahing ikka lähemale tuli ega kaheldud isegi ta tulemusis. Puudus selgus ainult ta täpse aja ja strateegiliste üksikasjade kohta.

Üldiselt arvati, et lahendus tuleb järgmisel eestseisuse valimisel — 1882. a. esimesel üldkoosolekul. Kuid mõned etteaimamatud välispõhjused kiirendasid seda poole aasta võrra.

VII. 1881. AASTA ESIMESEL POOLEL.

Aasta 1881 oli nii üleriiklikus kui meie kodumaises elus erakordne. Ta oli rikas nähtavaist ja nähtamatuist hädaohtudest, tema jooksul tõusis avalik ja pinnaalune võitlus tipule ning kujunesid järgneva poolteistkümne aasta poliitika eeldused. Teda võib täie õigusega pidada meie ajaloo üheks sõlmpunktiks.

Viimaste aastate jooksul oli Venemaal revolutsiooniline liikumine ühtesoodu kasvanud, atentaadid nii keisri kui teiste võimukandjate vastu tihenenud, kuni 1. märtsil 1881 pommiplahvatus Aleksander II elu lõpetas. Kuid rahvasõbrad-terroristid olid oma arvestusis täiesti eksinud: nende teole ei järgnenud mingit massitõusu, nad jäid massi silmis ainult «vabastaja-tsaari» mõrtsukaiks ning tasandasid vaid Aleksander III reaktsioonilisele valitsusele teed. See oli Venemaa uuema ajaloo suurimaid kurbmänge.

Eesti radikaalsedki tegelased, nende hulgas ka Jakobson, mõistsid seda atentaati ainult mõttetu roimana. Nad aina rõõmustasid, et selle kordasaatjad said teenitud palga, ilma et oleks järgnenud suuremaid segadusi.

Kuid nad oleksid esinenud nõnda ka ilma mingi truualamlustundeta — puhttaktikalisil põhjusil. Sest Venemaa rahutusil oli nende kohta hoopis hädaohtlik tähendus. Olles vene riigivõimu vastu veendunult lojaalsed, olid nad lakkamata võidelnud kohaliku «riigikorra» — balti aadli ja seda toetava luteri usu kiriku vastu. Sellepärast oli viimaste huvides kujutada kogu rahvuslikku liikumist ka üldriiklikust seisukohast hädaohtlikuna. Juba varem oli püütud Jakobsoni ja tema mõtteosalisi ametlikult esitada «nihilistide» ning sotsiaaldemokraatidena. 1881. a. kasvab see tendents mitmekordselt. Ja nüüd varitses ilmne hädaoht, et üldine arveõiendus kõigi rahulolematutega ka neid võib tabada. Valitsev provokatsiooni-õhkkond ja üldine meelteärevus pakkusid selleks soodsaid võimalusi.

See hädaohtlik seisund dikteeris loomusunnilise enesekaitse-abinõu: igal võimalikul ja võimatul puhul viimse piirini rõhutatud keisritruuduse kuulutamise. Selle vastu ei võinud kodused vaenlased midagi. Aga veel enam, selle abinõu kasutamisel pääses meie ühiskonna radikaalne tiib suuremale mõjule kui kunagi varem. Kõne on nimelt meie seltside esindajate palverännakust Aleksander II hauale, mil puhul aga õnnestus esineda tuntud märgukirjaga ka Aleksander III valitsuse ees. See toimus Jakobsoni viimsel tegevusaastal — ja võib öelda, et Jakobson selle aasta jooksul tõusis tõeliselt meie rahva suure enamiku juhiks.

Neil sündmusil oli tihe side E. Kirjam. Seltsiga. Nad said oma algatuse osalt seltsist, kuid mõjutasid omakord jälle seltsi.

Nagu ikka, nii peeti ka nüüd seltsi aastakoosolek aasta algul, 20. jaanuaril 1881. Ilma et oleks ette nähtud valimisi ja ühes sellega suuremaid muudatusi seltsi tegevuses, osutas osavõtt koosolekust ometi erakordset huvi tema vastu. Oli saabunud nimelt 132 seltsi liiget, neist 60 kooliõpetajad, ja 76 külalist. Samuti olid kohal aupresident Kreutzwald ja eestseisus pea terves koosseisus. Nii oli see tõenäoliselt suurem koosolek kui seni seltsis kunagi nähtud.

Vahekordade pinevus, mis oli nii suure osavõtu peapõhjuseks, avaldus ka varsti. President Hurt pidas oma

tervitus- ja aastaülevaatekõne kõigiti leplikus vaimus ning lõpetas selle järgmise sooviavaldusega, nagu loeme ametlikust protokollist: «ajalehtede viljatu vaidlemine, mis Seltsi asju karedalt «õiendama» hakata, jäägu meie rahulisest Kirjameeste Seltsist eemalle, rahus tehtagu tööd kirjapõllul, rahus peetagu õpetlikka kõnesid, rahus korjatagu vana aja varanduse riismeid, kõiges valitsegu usaldus, üksmeel, tüdimata tegevus». Kuid see üksmeele nõudmine ja viljatu vaidlemise eest hoiatamine Hurda poolt polnud enam õigel kohal, kuna just tema mõtteosalised olid kandnud ajalehetülid seltsi. Seda tõsiasja kasutaski Jakobson pärast Hurda kõnet. Ta võttis kohe sõna ja ütles, et need olevat tänuväärt sõnad, mis president praegu öelnud. Kuid tal olevat midagi juurde lisada: nääklemised seltsi liikmete keskel tulevat kaotada, sest need tuua seltsile kahju. See olevat aga ainult sel teel võimalik, kui seltsis sünnib üksnes liikmete enamiku tahtmine. Eestseisuse valimine toimugu alati kinniselt, sedelitega, samuti ka aastaraamatu toimetaja valimine. Sellele ettepanekule vastas Hurt lühidalt, et abipresidendi mõtteavaldused väärivat kõike tähelepanu; kuid päevakorra järgi võivat need arutusele tulla alles hiljem. Nii lõppes esimene rünnak diplomaatliku kõrvalepõikega.

Kuid paratamatult pidi samu asju puudutama ka aastaraamatu toimetaja J. Bergmann, andes aru oma tegevusest. Ta õiendas «Sakala» eksitusi seltsi protokollide hävitamise loos. Ja Hurt lisas omalt poolt, et tema süda tundnud valu, nähes eesti ajalehtedes valeteateid seltsi eestseisuse tegevuse kohta. «Paranegu lugu selle poolest!» Kuid sellega olid «ajalehtede viljatud vaidlused» saanud jälle koosoleku kõneaineks. Ja muidugi ei jätnud Jakobson ning tema poolehoidjad sellele reageerimata. Eriti ägedaks läksid vaidlused aastaraamatu toimetamise ümber. Ühelt poolt nõuti toimetaja valimist seltsi üldkogu poolt, teisalt vaieldi selle vastu. Ja otsustamata, s. o. senisel viisil eestseisuse hooleks näib see nüüdki jäävat. Teiseks tüliaineks sai põhimõtteline nõue, et seltsi eestseisuse, komisjonide, saatkondade jne. liikmed valitaks tingi-

mata kinniselt, kui seda nõuab ka väiksem koosolijate osa. A. Dido oli möödunud aastal kolmel puhul nõudnud selle küsimuse päevakorrale võtmist, kuid ikka oli see vormilistel põhjustel jäetud tegemata. Lõpuks oli lubatud seda teha käesoleval koosolekul, kuid jäi, imelik küll, ka nüüd tegemata, hoolimata sellekohaseist sooviavaldusist. Küsimus tulevat arutusele alles suvisel koosolekul, kuna nüüd puuduvat aeg.

Kahjuks ei tea me kõnesoleva koosoleku käigust palju muud kui seda, mis temast teatab seltsi kirjatoimetaja abi Bergmann trükitud protokollis. Kuid kõige järgi otsustades on meeleolu olnud ärev ja presiidium on säilitanud oma seisukoha ainult visa vastupanuga, laskmata ebameeldivaid küsimusi üldse mitte lahendamisele minna.

Muude jooksvate asjade hulgas tuli sel koosolekul otsustada ka üks seltsi esindusküsimus. Nimelt oli Soome Kirjand. Selts teatanud, et ta pühitseb 18. juunil 1881 oma tegevuse 50-aastast juubelit, ja palunud E. Kirjam. Seltsi sellest osa võtma. Viimane otsustas sel puhul pühendada oma vanemale vennale ühe trükiteose ja valis oma esindajaiks-saadikuiks Kreutzwaldi, Hurda, Veske ja Jakobsoni — s. o. aupresidendi ning kõik tegevad presidendid.

Kuid selle esindusküsimuse kõrval oleks pidanud tulema lahendusele ka teine, mis jäi ometi ära. Nimelt loeme eelmisel õhtul peetud eestseisuse koosoleku protokollist:

President tuletas meelde, et tänavu kaks juubelit pühitsetud saada. Esiteks olla 25 aastat täis, kui seltsi auuliige J. V. Jannsen ajalehe kirjutamist alganud. Ta olla selle aja sees suurt ja tähtsat tööd teinud, oma 7 Sanumetoojat ja 3 Siioni kannelt nimelt kirjutanud ja 15 aastat ainus rahva juhataja olnud. — Koosolejate enamus oli selle poolt, juubelist, mida J. V. Jannsen saada pühitsema, osa võtta. Ainult M. Veske ei arvanud mitte sündsaks J. V. Jannsenile kui Eesti Postimehe kirjutajale tänu avaldada, muidu oli ta aga selle poolt teda kui «raamatute kirjutajat ja kirjanikku» auustada. — Viimaks arvati muidugi tarviliseks ja tehti otsuseks nimetatud juubelist osa võtta — kõigevähemalt kirjaliku tänutunnistuse läbi. [1])

Kui aga Soome Kirjand. Seltsi juubeli asi järgmisel päeval üldkoosolekule ette kanti, siis ei kuule me Jann-

[1]) Eestseis. prot. 19. I 1881. EKmS-i kogu EKSA.

seni omast midagi. Ja lähemal vaatlusel selgub, et eestseisus e i u s a l d a n u d oma sellekohast ettepanekut koosolekule esitada, «sest Aleksandri-kooli asju pärast olid liig palju liht taluniku, kes meie poliitika poole ei ole, kokkutulnud», nagu lastakse Pärnu lehe mannetus müstifikatsioonis seletada ühel «Baltlaste eestvedajal» oma «kaasmõtlejalle». Kuid — «Nüüd on.... ülestõusmise püha ajal loota, et ükski maapidaja kaugemalt Tartu sandi tee pärast ei tule, meie õpetajad võtavad oma koolmeistrid kõik ühes ja need peavad selle poole olema, mis meie ette paneme.» [2]) Ja tõeliselt jäigi eestseisus Jannseni juubeli asjaga ootama kevadist — loodetavasti väiksemat ning vaiksemat üldkoosolekut.

See koosolek oli 15. aprillil ja oligi osavõtult väiksem; ometi oli koos üle 90 isiku, neist üle 50 seltsi liikmed. Nii Hurt kui Jakobson puudusid. Asjade arutamine näib minevat pealtnäha rahulikult. Mälestati tapetud tsaari, lauldi uuele hümni. Otsustati avaldada seltsi leinatundmusi erilise saatkonna läbi, kes asetaks lahkunu hauale hõbepärja ja viiks praegusele valitsejale ustavusaadressi. Ühtlasi aga otsustati ettevõttesse kaasa tõmmata ka teisi eesti seltse, kuid asjast enne ta teostamist ajalehis mitte kirjutada. E. Kirjam. Seltsi saadikuiks määrati jälle president ühes ta abidega.

Kuid kahjuks saame seesuguse lepliku pildi koosoleku käigust ainult ametliku protokolli kaudu. Tõeliselt on koosolek olnud «jälle võrdlemisi ärev». [3]) Eriti on kaks küsimust põhjustanud kokkupõrkeid. Kõigepealt on eestseisus, nähtavasti R. Kalda kaudu, teinud ettepaneku, et Peterburisse läkitatav saatkond, kuigi on valitud ainult E. Kirjam. Seltsi poolt, peaks rääkima kogu eesti rahva nimel. Ja selleks oli eestseisus oma koosolekul määranud terveni kuus meest: J. Hurt, J. Köler, H. Wühner, K. A. Hermann, A. Einwald ja peremees Peeter Sukk Nõost. Nagu näeme, olid need kõik Hurda-meelsed mehed, välja arvatud Köler, kel-

---

[2]) P. Postim. 1881 nr. 14.
[3]) M. Jürmann — J. Hurdale 21. IV 1881. EKSA.

lest ei võidud mööduda ta Peterburi sidemete ja vene keele oskuse pärast. Üldkoosolek astus aga sellele ettepanekule risti vastu ja tegi otsuseks, et tuleb pöörduda saadikute asjus kõigi eesti seltside poole; ühtlasi määras ta omalt poolt saadikuiks Hurda, Veske ja Jakobsoni. [4]) Milline ulatuslik tähtsus oli sel otsusel, seda näeme hiljem. Võib aga oletada, et see otsus tehti Jakobsoni mõttevendade poolt tema instruktsioonide põhjal.

Teiseks esitati alles nüüd eestseisuse jaanuarikuine ettepanek Jannsenile ta juubeli puhul tänukirja saata. Kuid seegi koosolek oli selle vastu vaenulik. Asja sisu seletamise järel «tõusis käre vaidlemine tänukirja saatmise pärast, ning viimaks kui otsust tehti olivad paljad sealolevad eestseisuse liikmed (ilma Dr. Vesketa) ja üks Otepää koolmeister selle tänukirja saatmise poolt, aga terve Selts muidu selle vasta». [5]) Tõeliselt polnud seisukord küll nii hull, kuid küllaltki piinlik. Lõplikul häältelusel olnud tänukirja poolt 12—15 meest, vastu aga umbes 30. Enne seda peeti aga ettepaneku puhul terveid kõnesid. «Ma lasksin korda mööda kõiki rääkida nii palju kui neil süda aga kutsus,» ütleb Veske eespoolkasutatud kirjas. Tänukirja poolt rääkinud M. Jürmann, R. Kallas jt., vastu aga A. Sõrd, M. Mitt, M. Vares, J. Lipp ja Veske ise. «Enne kui healed ära võtsin, oli Sõrdil sõna, viimne sõna. Ta võttis ühe Soome lehe taskust, näitas seda seltsile ja ütles, et see millest rahva jutt Jannseni kohta paha räägib [muidugi äraostmislugu] siin sees trükitud seisab — kudas tohime teda sellepärast auustada?» Tulemuseks oli eestseisuse ettepaneku läbikukutamine. Selle järel tähendas Jürmann, et kui Jannsenit ei taheta kiita, siis ei tarvitse teda ometi laita, ja tegi ettepaneku, et terve see Jannsenisse puutuv protokolli osa vähemalt aastaraamatust välja jäetaks. See ettepanek võetigi paarihäälelise enamu-

[4]) M. Veske — J. Kunderile 26. IV 1881. EKSA.

[5]) Sakala 1881 nr. 18. — Hiljem kirjutab «Sakala» (1881 nr. 38), et selts olnud küll nõus Jannsenile kui kirjamehele õnne soovima, mitte aga kui poliitikategelasele. Kuid et tungivalt viimast nõutud, siis lükanud koosolek lõpuks igasuguse õnnesoovi tagasi.

sega vastu. Kuid ka selle vastu tõsteti J. Lipu ja M. Varese poolt valju protesti, sest säärane otsus polevat kooskõlas põhikirjaga. [6]) Igatahes osutas see Jannseni kohtlemine juba põhjendamatut halastamatust vana tegelase vastu, kes kõige lisaks oli ometi ikka veel seltsi auliikmete nimestikus. Aga niisama taktivaeselt toimiti selle küsimuse puhul ka hilisemas poleemikas, eriti mõnes «Sakala» kirjutises.

Jaanuari- ja aprillikuu üldkoosolek sundisid eestseisusemehi mõtlema lõplikule vahekordade selgitamisele. Parata polnud enam midagi — liikmete rõhuv enamik oli nende vastu. Nähtavasti oli juba enne viimast koosolekut tõusnud päevakorrale senise presidendi ja ühes temaga kogu eestseisuse tagasiastumise küsimus. Mõtte algatajaks oli vist Hurt ise, kellele ikka enam ja enam selgus, et ta eemal olles ei suuda seltsi tegevust juhtida ja et parem on ise lahkuda kui lasta end lahti valida. Sest viimase püüde poole viitasid kõik senised valimisviisi kindlaksmääramise nõuded. Igatahes kubisevad tolleaegsed Hurda erakondlaste kirjad kaalutlusist: kas jääda või minna? Nii kirjutab Hurdale mõni päev pärast aprillikuu koosolekut A. Grenzstein, kes püüdis siis oma «Oleviku» asutamise plaanide pärast «pastorite parteile» eriti meeltmööda olla:

See koosolek tegi selgeks, et ükski meie meestest E. Km. S. enam sõnakest rääkima ei saa, kui Teie seda seltsi ei juhata. Võtate Teie ennast seltsi presidendist koguni lahti, siis peab meie kõige auusam selts mõneks aastaks vauma, kes teab, kui sügavaste! Praegu on temas Sakalastel suurem võimus. Kui meie oma rahva juhatamist mitte täieste nende tuli- ja tuisupäie kätte ei taha anda, siis peame kindla plaani järele tööd tegema. [7])

Üldse näib just aprillikuu koosolek olevat sundinud kindlama seisukoha võtmisele, nagu paistab ka P. Undritzi kirjast Hurdale:

Vististi oled Sa ju viimse Kirj. S. koosoleku ligemaid teadustusi saanud ja ka ehk seda nõuu kuulnud, et meie, kui Sina ennast presitendi ametist lahti võtad, omad ammetid käest ära anname, nii pea kui Veske, Jakobson või mõni tõine nende sarnane presidendiks saab.

---

[6]) P. Postim. 1881 nr. 19.
[7]) A. Grenzstein — J. Hurdale 20. IV 1881. EKSA.

Meie tahame ennast natukene rohkem kokku hoida, enam käsi käes käies oma edaspidist tööd K. S. edasi toimetada ja nimelt näidata, et V. ja J. viisil asju ajades vanger kraavi kallab. [8])

Nagu näeme, kaalutletakse siin alles eestseisusest, mitte aga veel seltsist lahkumise küsimust. Sedasama näib mõtlevat ka pastor Eisenschmidt: «Kirjameeste Seltsis läheb augustis vist krahhiks. Kui Veske presidendiks valitakse, siis tahab ülejäänud juhatus in corpore ära astuda.» [9]) Kuid tunduvalt pessimistlikum toon on juba R. Kalda kirjal, mis saadetud Hurdale umbes kuu aega hiljem:

Nende kahe viitsepresidendi all ei või ükski Eestseisuse liige enam ametisse jääda, sest et mõlemate püüdmine muud ei ole, kui meid seltsi ees naeru kanniks teha. Seepärast on meil see nõu, Sinuga seltsis Augusti kuul Kirjameeste Seltsi võeraks jätta. Sellega on siis kirjameeste Selts lõhutud nagu kõik meie rahvas, sest meie järele saavad ka kõik tõised paremad liikmed välja astuma, ja iseäranis ka kõik auliikmed. Ja see kõik on Veske ja Jakobsoni ja Mitti ja Kurriku ja Sõõrdi töö. Veske, sest et ta on täis tulist viha, sest et ta aastaraamatu redaktori ametist lahti sai, Jakobson, sest et ta Sinu esimest kirja tema vastu surmani ülekohtuks peab, Miti, sest et ta mitte Aleksandri kooli pääkomiteesse vastu es võeta, Kuriku, sest et ta ennast hirmus vihastas selle üle, et ta väikene rehk. raamat mitte vastu es võeta ja Sõõrdi, sest et ta Jannseni kaebamise peale 3 päeva karzeris istus.

Nagu näeme, seletatakse kõike ainult isiklike konfliktidega, mõtlemata sellele, et viimaste eelkäijaks ja põhjustajaks oli suur üldkonflikt: põhjani erinevad vaated rahvusliku tegevuse eesmärkide ning taktika kohta. Enese tegevuses nähakse aatelist sihti, vastase omas üksnes isiklikku jonni. «Õeluse vastu ei või meie mitte õelusega võidelda,» öeldakse sealsamas. Aga ometi loodetakse endale tegevusvõimalust ainult veel vastaste suu vägivaldse sulgemise puhul: «Kui Sakala peaks kinni pandama, nagu kuulda on, ja Veske sunnitama ka meie seltsist välja astuma, siis ehk võiksime veel kord katsuda Kirjameeste Seltsis oma tööd . . . .» [10])

---

[8]) P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881. EKSA.

[9]) W. Eisenschmidt — J. Hurdale 2. V 1881. EKSA.

[10]) R. Kallas — J. Hurdale, EKSA. Kiri on dateerimata, kuid et temas kõneldakse kavatsetud Soome-sõidust ja Hurda sünnipäevast, siis on ta kirjutatud nähtavasti juuni algul 1881.

Erilist ärritust ja kibedust äratas aga aprillikuu koosolek just J. V. Jannseni sugulaste ning lähemate sõprade keskel. «Kirjameeste Seltsi affäär on kole kuni südame põhjani!» kirjutab Koidula oma õele. «Igatahes astume meie välja!» Kuid ka selle täiesti õigustatud haavuse puhul ei unusta Koidula asja üldist poolt:

Kas aga Hurt ja eestseisus tagasiastumisega õieti toimivad, on teine küsimus. Neisse see isiklikult ei puutu, ja kas tohivad nad kolmandate isikute pärast asja hädaohtu viia? Sakalaanlaste käes saab Kirjameeste Selts kohe sotsiaalse agitatsiooni koldeks: kuis tohime meie enda pärast neid lasta asja saatuse hooleks jäädа? Selle peale tuleb kindlasti mõelda! Mulle näib see väga tähtis olevat! Kinni pidada, sitkelt kinni hoida mõjust, asjast enesest, nii sitkelt, nagu need teda endi poole sikutavad! Nimed pole midagi, asi on kõik! [11])

Neist kirjadest näeme, et Hurt juba 1881. a. algul on mõtet avaldanud E. Kirjam. Seltsi esimehe kohalt loobuda ja et eriti pärast aprillikuu üldkoosolekut teisedki eestseisuse liikmed seda võimalust arvestasid ning sellest enese kohta järeldusi tegid. Siis tuli aga ometi veel paarikuine vaheaeg, mil seisukord küll ei paranenud, kuid ka ei pahenenud. Isegi jannsenlased ei lahkunud seltsist, — kui esimene ärritus lahtus, unustati haavus ja jäädi ootavasse asendisse. Samuti ei paistnud isegi peategelaste eneste vahel veel kõik sillad olevat põletatud. Asjalikku kirjavahetust, eriti Aleksandrikooli puhul, jätkasid Jakobson ja Hurt kõik need aastad läbi. Jah, just kõnesoleval ajajärgul kirjutab Jakobson Hurdale koguni «Sakala» vaenlaste sepitsusist ja kõneleb omavahelisest sõprusest. «Teie võite uskuda, et minu elus mull suuremat valu ei ole olnud, kui siis, kus ennast minust lahti lõite ja niisama ka suuremat rõõmu minule Jumal kinkida ei või, kui seda, et Teiega jälle avalikult sõbruses käsi käes võin käia. Olgu meil isamaa üle kõige!» [12])

Tühja kajanud sõnad! Sest käsitus isamaa hüvangust ja selle saavutamisviisidest oli kummalgi pool sootuks erisugune. Aga mõneks ajaks vaibus avalik riid ometi.

---

[11]) Koidula — Eugenie Rosenthalile 21. V 1881. Kirjad omakseile, lk. 436.

[12]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 18. V 1881. EKSA.

Kuid ehk viivitasid Hurda erakondlased otsustava sammuga ka mõnel erikaalutlusel. Sest kui nad jaolisele kapituleerimisele valmistusid, siis olid neil samal ajal käimas ka ettevalmistused oma seisukoha kindlustamiseks.

Kõigepealt leidsid saksa pastorid nüüd tarviliku olevat nendega rahu sobitada. [13]) Aprilli lõpul saabus Tallinnamaa kindralsuperintendent Schultz Tartu, ja seal oli tal siis Willigerode pool Eisenschmidtiga nõupidamine, millest neljandana võttis osa veel Hörschelmann. Küsimusele, mil teel on võimalik saada kokkulepet eestlastega, vastanud Eisenschmidt: «Eestlaste nõuete ja õigustatud püüete tunnustamisega.» Küsimusele, millised need püüded on, vastanud Eisenschmidt: «Rahva arenemine rahvuslikul alusel, eesti keele väljakujundamine, eesti kirjanduse suurendamine, eesti koolide tõstmine jne.» — Kuidas saaksid siin sakslased kaasa aidata? — «Eesti seltsidest osavõtmise ja kaasatöötamisega.» — Peame meie siis massiliselt Kirjameeste Seltsi astuma? — «Nüüd mitte,» oli Eisenschmidt vastanud. «Seda oleksite pidanud tegema kolme-nelja aasta eest. Nüüd võite seeläbi meile kiriklastele kahju teha, kuna te sellega meie vastastele põhjusi annate meid veel enam kahtlustada.» Edasi on mõtteid vahetatud mõlema ringkonna ühise konverentsi üle. Eisenschmidt on arvanud, et sellest peaksid eestlaste poolt peale vaimulikkude osa võtma ka teised tuntud tegelased. Kuid kõigepealt tuleks oma ringkonnaga läbi rääkida, ja nii ei võiks konverents olla enne tulevast jaanuari. Varsti selgub aga, et näiteks R. Kallas pole nõus eraisikute konverentsist osavõtuga. «Ehk kui, siis peaksid seal olema ka sakalaste esindajad, et nad ei tõstaks kisa müüdavuse üle.» [14]) Umbes sedasama kordab ka Kallas ise. [15])

Meil puuduvad andmed, et nende kahe vaimulikkude

---

[13]) See kavatsus tekkis küll juba 1878. a. suvel, s. o. varsti pärast «Sakala» rünnakute algust. Vt. M. Jürmann — J. Hurdale 17. VI 1878. EKSA.

[14]) W. Eisenschmidt — J. Hurdale 30. IV 1881. EKSA.

[15]) R. Kallas — J. Hurdale 2. V 1881. EKSA.

laagri vahel oleks jõutud kunagi otse formaalsele kokkuleppele. Kuid siitpeale tundsid mõlemad pooled sellise leppe vajadust. Nagu «rahvameeste» rünnakud olid kord nooreestlasist teolooge lähendanud Jannsenile, nii nüüd ka saksa vaimulikele. Ühised vaenlased selgitasid ka ühiseid huve.

Kui aga rahusobitused saksa soost vaimulikkudega ei kandnud vähemalt nähtavat vilja, siis astuti samal ajal ometi konkreetne samm oma seisukohtade kindlustamiseks. Nagu osutavad kirjavahetused, asutati Hurda erakondlaste poolt ajaleht «Olevik» kõige otsemalt nende kurbade kogemuste mõjul, mis oli saadud võitluses jakobsonlaste vastu E. Kirjam. Seltsis. «Pastorite parteil» oli kasutada küll vana Jannseni «E. Postimees», mille tegevaks juhiks oli ka omameelne mees, noor A. Grenzstein. «Et aga tema töö soovitavalt ei mõju, see tuleb vandest, mis «E. Postimehe» pääl hingab,» ütleb P. Undritz. Ja sellest vandest vabanemiseks otsustatigi asutada sootuks uus leht. Mõtte algatajaks oli M. Jürmann, temaga ühinesid Eisenschmidt, R. Kallas ja Undritz ning muidugi ka Grenzstein ise. Hurta nimetatakse otse ««Oleviku» isaks». [16]) Kogu selle aasta ülejäänud osa ajabki Grenzstein Hurda kaudu «Oleviku» loasaamise asja. Tema kirjad paljastavad küllaltki ta plaanitsev-kergatslikku vaimu, kuid nähtavasti polnud ta toetajad kuigi suured inimtundjad. Mis aga kõige huvitavam, samal ajal ajas Grenzstein salaja sedasama lehe asja ka Köleri kaudu! Ja saigi loa lõpuks just viimase vahetalitusel, nagu väidab J. Kurrik. [17]) Nii võis «Olevik» alata sama aasta lõpul oma üllatuslikku teekonda. Kogu ettevõte võrsus aga E. Kirjam. Seltsi sisetülide rüpest.

Lõplikku vahekordade selgitamist seltsis viivitas nähtavasti ka arvamus, et jakobsonlasi vahest ometi väljastpoolt taltsutatakse. Lootusest, et «Sakala» uuesti suletakse, kuulsime juba ülemal. Aprillikuu üldkoosoleku puhul kirjutas «Tallinna Sõber»: «Astub «Eesti Kirjameeste Selts» sellel teel edasi, muudab ennast....

[16]) P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881. EKSA.
[17]) E. Kirjand. 1922, lk. 191.

vägivaldsete politikameeste pesaks, siis ei võiks imeks panna, kui koolivalitsused usaldamata silmaga nende rahvakoolmeistrete peale vaatavad kes, selle muudetud seltsi liikeks heidavad.» [18]) Ja see ei jäänudki paljaks eestikeelse saksa lehe hirmutamiseks. Eriti raske hoobi ähvardas Jakobsoni erakond saada E. Kirjam. Seltsis selle läbi, et dr. Veskele õppekonna kuraatori parun Stackelbergi poolt valida anti: kas lahkuda kõigist eesti seltsidest või kaotada oma lektorikoht ülikoolis. [19]) Veske oli sunnitud valima esimese tee, ja 30. mail teatas ta ametlikult E. Kirjam. Seltsile, et välja astub. Sellest tehti siis ka järeldus, et ta isegi Peterburi saatkonnast ei või osa võtta. [20]) Riia ja Tartu saksa lehed parastasid omapoolt: «Rahvusliku kihutustöö jaoks ei peeta dotsente, ja kes ise ei oska enesele tõmmata õiget piiri, sellele see tõmmatakse.» [21]) «E. Postimees» tegi aga näo, nagu ei teaks ta avaldatud survest midagi, ja süüdistas veel pealekauba: «Nüüd, kus asjad nii halvaks läinud ja seltsi auu eest hra Dr. Veskel tarvis mehiselt ette astuda, nüüd kuuleme teda seltsist — välja astuvat.» [22]) Kuid hiljem anti Veskele just E. Kirjam. Seltsist osavõtuks erandlik luba, [23]) ja nii on ta oma lahkumisteate tagasi võtnud. Kuid Damoklese mõõk jäi ta pea kohale ometi rippuma ja tabaski teda jälle sügisel.

Neis salajasis ettevalmistusis ja surveavaldusis möödus kevad ning saabus suvi. Suvel aga saavutas E. Kirjam. Selts H. Prantsu arvates oma välise «au ja õitsengu tipu». «Ta saatis ühel ajal välja kaks saatkonda «välisesindustena».» [24])

Esimene neist saatkondadest oli see, mis läks Helsingisse Soome Kirjanduse Seltsile tema juubeliks õnne

---

[18]) T. Sõber 1881 nr. 21.

[19]) M. Veske — C. R. Jakobsonile 27. V 1881. E. Kirjand. 1924, lk. 271.

[20]) M. Lipp — J. Hurdale 31. V 1881. EKSA.

[21]) N. Dörptsche Ztg. 1881 nr. 154.

[22]) E. Postim. 1881 nr. 23.

[23]) M. Veske — M. Mitile 1. VI 1881. E. Kirjand. 1906, lk. 179.

[24]) H. Prants, Pööripäev «Eesti Kirjameeste Seltsis», V. Maa 1931 nr. 212.

soovima. See selts sai küll juba kõnesoleva aasta märtsikuul 50-aastaseks, kuid tähtpäeva pühitsemine lükati peamiselt just väliskülaliste osavõtu hõlbustamiseks 18. juunile. Nagu mäletame, määrati E. Kirjam. Seltsi saadikuiks aupresident Kreutzwald ja kolm esimeest. Kreutzwald keeldus sõitmast — vanaduse ja soome keele mittemõistmise pärast. «Raudpuuris ennast võeramaa elaja kombel turule vedada lasta .... ist nicht Jedermanns Sache.» Ta palus ainult oma isiklikud õnnesoovid edasi anda.[25]) Samuti vajati ka seltsi esimehi just samal ajal tungivalt mujal. Sellepärast volitas Hurt veel viimsel hetkel oma asetäitjaks Helsingis pastor Jürmanni, kuna teisteks E. Kirjam. Seltsi esindajaiks olid M. Lipp ja J. Bergmann. Üldse sõitis Eestist pidustustele 12 inimest, neist suurem osa E. Kirjam. Seltsi liikmed. Seltsi presidendid võisid vennasseltsi ta tähtpäeval ainult telegraafi teel Peterburist tervitada. Kolm päeva kestnud koosolekud ja pidustused Helsingis kujunesid esimeseks soome-eesti hõimukongressiks.[26]) E. Kirjam. Selts oli oma jaanuari koosolekul otsustanud annetada vennasseltsile ta pidupäevaks vastava trükiteose. Kuid kuna ettevalmistusaja lühiduse tõttu muud kohasemat ei saadud, siis valiti selleks M. J. Eiseni koostatud «Eesti luuletused», mis kuldtähil trükituna ja vastava pühendusega varustatuna saatkonna poolt pidulikul aktusel edasi anti. See oli E. Kirjam. Seltsi senise eestseisuse viimseid ettevõtteid. Hiljem süüdistati vastaserakondlaste poolt, et soomlastele annetatud antoloogia olnud ühekülgne, luuletiste valik parteilis-erapoolikult tehtud, ja nuriseti, et seesugune teos oli võinud üldse ilmuda E. Kirjam. Seltsi toimetiste hulgas. Eriti ägedalt kippus Eisenile kallale J. Kunder «Sakalas».[27])

Selle välisesinduse teekond oli tähtis isiklike sidemete sõlmimisel suguvendadega, mis mõjutas veel kaua tagantjärele meie kultuuriorientatsiooni Soome suunas.

---

[25]) F. R. Kreutzwald — J. Hurdale 3. VI 1881. EKSA.

[26]) Lähemalt M. J. Eisen, Isiklikke mälestusi soome-eesti kultuurilistest kokkupuutumistest 50 aasta eest ...., Tervitus lahe tagant, lk. 58—66.

[27]) Sakala 1881 nr. 31 ja 39; Sakala Lisaleht 1882 nr. 12.

Kuid tol hetkel oli võrratult suurema tähtsusega Peterburisse läkitatud saatkonna ülesanne. Esialgu olnud kavatsus üle kogu maa vallavanemaid organiseerida ja nende poolt valitud saadikuid rahva esindajaina Peterburi saata. Viljandimaa vallavanemate «toimetaja komitee» astuski ses suhtes juba esimesi samme, tõenäoliselt Jakobsoni eestvõttel.[28]) Aga kuna sellele kavatsusele tehti äravõitmatuid takistusi, siis pidi asja etteotsa asuma E. Kirjam. Selts. Et aga kavatsetav saatkond võiks esineda siiski kogu eesti rahva nimel, selleks pöördus selts, nagu kuulsime, omakord teiste seltside poole, et need ettevõttega ühineksid. 16 organisatsiooni, enamikus põllumeeste seltsid, haarasidki ettepanekust kinni ja valisid omalt poolt 17 saadikut, kelle hulka kuulusid meie tolleaegsed väljapaistvamad tegelased. Nagu osutavad kirjavahetused, on kõik ettevalmistustööd, pärja muretsemine jne. toimunud ikkagi E. Kirjam. Seltsi poolt.[29]) 15. juunil 1881 jõudis see saatkond Peterburi ja algas ametlikke käike. 19. juunil võtsid keiser ja keisrinna ta Peterhofis isiklikult vastu. Kõnedega esinesid siin Tallinna linnanõunik Th. Jakobson, C. R. Jakobson, Hurt ja Köler, nendest C. R. Jakobson eesti keeli, kuna ta kõne sealsamas vene keelde tõlgiti. Seesugune audients ise tähendas nois oludes erakordset poliitilist võitu, mida kohe ka tajuti. Jakobsoni häälekandja tsiteerib varsti suurima rahuldustundega vene lehe «Golos'i» mõtteavaldust sel puhul:

Eesti rahva saadikud ei võinud enne trooni ette saada, kunni rahvas mitte haritud järje sisse ei olnud tõusnud. Senni kui seda veel ei

---

[28]) Sakala 1881 nr. 26. — Olgu sel puhul tähendatud, et A. Grenzstein peab 1881. a. saatkonna mõtte algatust omaks teeneks (Kodumaa korraldus, lk. 55 j.), ja seda tema väidet on teisedki hea usu peale korranud. Ometi oli vahenditu valitsuse poole pöördumise traditsioon nii põline ja rahvapärane, et selle päevakorrale tõstmine ei tähendanud üldse mingit uudismaa avastamist. Muidugi võis ka Grenzstein tulla samale mõttele, kuid kui ta ettevõttele tõesti oleks andnud otsustava lükke, siis oleks ta ometi ka asja teostamisel kuidagi moodi pidanud kaasas olema, millest ei leidu aga mingit jälge. Pigemini tuleb siin oletada lihtsalt sama Peterburi-teekonna mõtte jätku, mis pidi Jakobsoni suureks meelehärmiks jääma eelmisel aastal pooleli.

[29]) Materjalid EKmS-i kogus, 3. mapp, 7. vihk, ERMA.

olnud, kandis Läänemere maa Saksamaa karva. Sakslased, kelle käes eesõigused ja haridus oli, püüdsivad orjapõlves elavat rahvast.... Venemaa silmade eest varjul hoida. Nüüd aga kasvavad meie ees Sakslaste selja tagast ka Eestlased välja: neid ei ole mitte üksnes arvu poolest enam, vaid nende pool on ka see õigus ja võimus, mida haridus ja edasijõudmine enesele võidavad; nende poole jäeb muidugi viimati ka vara ja jõuu-tõusmine. Niisugusel tööka ja oma jõuutundja rahva pool, kelle noor-põli ehk lapsed kõik kirjatundjad on ja kooliõpetust saavad, on tulevik. [30])

Esialgu näis saatkonna eesmärk piirduvatki ainult ülevoolava truualamluse avaldamisega. Kuid ettevõtte ajalooline tuum ja tähtsus polnud ometi selles. Sest kasutades juhust esitas saatkond samal hoobil valitsusele ka eesti rahva poliitilis-majanduslike nõuete programmi. Selles olid üheksas lühikeses peatükis kokku võetud rahva laiade hulkade soovid: paluti talumaade sunduslikku müümist talurahvale, rendilepingute ametlikku revideerimist, maksude ühetaolist jaotust, eestlastele samasugust kohta kohalikus valitsuses kui sakslastel, rahvakoolide vabastamist mõisnike ja kirikuõpetajate alt, patronaadi-õiguse kaotamist, rahukohtunike valimist demokraatlikumal alusel, mõisapolitsei kaotamist, eesti keele eksameid Tartu ülikooli õigusteaduskonnas ning vene keele kõrval kohaliku ametliku keelena eesti keelt. Nagu näeme, on siin 1864. a. saatkonna programmi ainult ajakohaselt edasi arendatud. Teiselt poolt arendatakse peajoontes tema mõtteid edasi kohe järgmisel aastal senaator Manasseinile Viljandi- ja Tartumaa valdade ning seltside poolt esitatud suures märgukirjas. Nii ilmub ta loogilise lülina selles rahva sooviavaldiste seerias, mis valmistasid pinda 80-ndail aastail Läänemeremail ettevõetud reformidele ja neid omalt poolt kiirendasid. Peale otsese mõju Peterburis oli aga 1881. a. märgukirjal suur tähtsus ka kodumaal rahva enese keskel: nüüd olid selle lähemad soovid selgelt sõnastatud ja ühtlasi nagu mingi ametliku legalisatsiooni saanud.

Kuid hoolimata sellest, et kõnesoleva aktsiooni algatus lähtus E. Kirjam. Seltsist ja viimane sai selle tõttu tõesti meie avaliku elu keskkohaks, ei võitnud vähe-

[30]) Sakala 1881 nr. 29.

malt seltsi eestseisus rahva laiade hulkade sümpaatiat vähimalgi määral juurde. Sest kõik teadsid, et aktsiooni algatajaks ja läbiviijaks polnud mitte seltsis ametlikult valitsev erakond, vaid just opositsioonirühm. Keisrile antud truualamliku aadressi teksti koostas Veske, märgukirja taga seisis aga Jakobson, ja nemad need olidki, kes andsid kogu ettevõttele ta ilme ning suuna. Ja nende erakond oli ka see, kes sai aktsioonist moraalset kasu ning tuge. Nii hädaohtlik kui oli alles äsja olnud selle seisukord vaenlaste süüdistuste pärast, nii kindel näis see nüüd hetkeks olevat. Eriti osavalt oli kasutatud vene ajakirjandust oma püüete legaliseerimiseks. «Golos'i» kaastöölist sõidutas saatkond Peterburis enesega ühes, kuid on kindel, et «Novoje Vremja'gi» on oma informatsiooni saanud otsemast allikast, kui ta kirjutab:

Saadikute hulk ise, kes suuremalt osalt «Noor Eestlaste», ehk kui nõnda võib nimetada, rahvusliku partei, liigetest oli .... on üks näitus, mis terve maa kohta palju võib tähendada. Baltimaa mõisnikud, linna kodanikud ja ka vaimulik seisus (Luteruse õpetajad) nimetasivad hilja aja eest Eesti rahvuse eest võitlejate püüdmisi peaaegu Nihilistlaste tööks. Kas nüüd selle «kahjuliku partei» .... liikmete armulik vastavõtmine ei kinnita neid uue kindlusele ja kas ta tõiselt poolt ei vähenda jälle vastaliste häbemata julgust, nii väga kõige jõuuga Eestirahva püüdmisele vasta panna!

Võib öelda, et Jakobson ühes oma mõtteosalistega pole olnud kunagi nõnda seisukorra peremees, kui otsekohe pärast seda Peterburis käiku. Sel hetkel ei võinud tulla küsimussegi ta suu vägivaldne sulgemine, ükskõik millises «tuletikkude laste kätte andmises» oleks teda süüdistatud koduste vastaste poolt. Ja ta on seda seisukorda ka kohe kasutanud, esinedes nende vastaste suhtes hoopis teises toonis: «Vaesed loomakesed, kes teie tolmu sees roomate, teie kõveraid teesi ei pane keegi enam tähele, ehk kui seda tähele pannakse, siis teevad seda looduse uurijad....» [31])

Kuid mitte üksi, et E. Kirjam. Seltsi ametlik juhatus sellest üldisest meeleolutõusust midagi ei võitnud, vaid ta kaotas laiemais ringkonnis veel senisegi usalduse, — ja seda president Hurda ettemõtlematu sammu pärast. Nagu öeldud, tabas saatkonna poolt valitsusele esita-

[31]) Sakala 1881 nr. 29.

tud märgukiri kõige laiemate rahvakihtide ühiseid soove. Tema kirjutamiskohana on märgitud Peterburi ja -ajana 19. juuni 1881 — s. o. sama päev, mil saatkond just keisri ette pääses. Kuid on selge, et seesugust dokumenti ei saanud keegi koostada ja tõlkida vastuvõttude vaheajal, otsekui möödaminnes, vaid et ta pidi ammu enne valmis olema, kahtlemata juba kodumaal. Need märkmed koha ja aja kohta olid ainult kodumaistelt võimudelt süüdistuse võimaluse võtmiseks. Kuid ühtlasi oli dokumendi koostamine ja ta olemasolugi ka saadikute enamiku eest saladuses hoitud. Alles Peterburis esitati ta neile allakirjutamiseks, mida nad ka meeleldi tegid, kuna jagasid kõiki märgukirjas sõnastatud nõudmisi. A i n u l t Hurt keeldus [32]), ja nii esitatigi märgukiri ilma tema allkirjata. Hurt polevat võinud päri olla punktiga, milles nõuti rahvakoolide mõisnikkude ja pastorite järelevalve alt vabastamist, kuna muidu pole loota ilmliku hariduse tõusu. «Ettevõtmist kiitis ta [Hurt] heaks, aga tema ammet ja seisus ei lubada teda mitte sell kombel nimega välja astuda.» [33]) Selle sammuga oli aga Hurt oma «ameti ja seisuse» nimel asetunud vastasrinda rahva valdava enamiku eluhuvidele. Liiatigi ei riskinud ta Peterburis asuva pastorina kuidagi nõnda nagu allakirjutajad, kes pidid jälle Baltimaa politsei-õhkkonda tagasi tulema. Kuid lugu ei piirdunud veel sellegagi: varsti esines Hurt «St. Petersburger Zeitung'is» kirjutisega, milles eitas isegi oma tutvust selle märgukirjaga ja süüdistas saadikuid oma volituste kurjastitarvitamises. E. Kirjam. Selts olevat tahtnud täita ainult üht «pieteedi akti, väljendada sügavalt tuntud valu kõrgelt õndsa keisri lahkumise üle ja tänu tema paljude ning mitmekülgsete heategude eest, samuti kui tõlgitseda oma kindla truu-

[32]) «Sakala» 1881 nr. 33 ütleb küll selle allakirjutamise kohta, et «üksi õpetaja J. Hurt ei teinud seda mitte, ja Dr. M. Vesket ei lasknud tõised saadikud alla kirjutada, et tema suurekooli ametile sellest jälle takistusi ei tuleks». Kuid vähemalt A. Kruusbergi erakogus oleval A. Grenzsteini poolt valmistatud märgukirja koopial leidub ka «Dr. Michael Weske» allkiri. Ja nii jääbki küsimus lahtiseks, kas dokumendil tõesti Veske allkiri puudus, või tuleb «Sakala» tsiteeritud märkust võtta ainult jälgede segamisena.

[33]) Sakala 1881 nr. 48.

alamluse tundeid kõigekõrgema ees». Kuid ta polevat arutanud mingeid palvekirju ega volitanud neid ka oma saadikuid esitama.

Kui aga siiski eesti esindajate siin Peterburis oleku ajal ajalehtede poolt teatatud sisuline palvekiri mõnele ülemale instantsile esitati — täiesti kindlalt ei või ma seda väita ega ka eitada — kuna mina saadikuna ja isikuna olen sellisest ettevõttest eemal seisnud, veel vähem esitanud palvekirja või sellele alla kirjutanud — siis on see väljunud ainult mõnest üksikust seltsist või üksikuist isikuist. Seltside kogu kirjutaks sama vähe kui minagi alla kõigile neile ülalnimetatud esitise üheksale punktile. [34])

Tõsi, Hurt ei mõtlegi eitada fakti, et olud ja vahekorrad Baltimail pole kaugeltki säärased, nagu peaksid olema. Samuti mõistame tema teo põhjusena püüet E. Kirjam. Seltsi kaitsta süüdistuste eest poliitilises kihutustöös. Kuid kõik need vabandavad põhjused jäid varju tõsiasja ees, et Hurt oma seletusega oli andnud hoobi kogu rahva nimel käivale aktsioonile. Vastased kasutasid ta seletusest ainult seda, mis oli neile kasulik. Ja just seesugust lisavett vajaski balti-saksa ajakirjandus oma vaenuveskile, mille ta selle märgukirja vastu mürisema pani. Kuid ühtlasi sai see Hurda samm ka rahva hulgas tuttavaks. Ja see äratas tema vastu üldist avalikku vaenu, mida ei tasunud sakslaste kahtlane ning saksa mõju all olevate harvade eesti vaimulikkude otsene poolehoid. «Meie Hurt on end täiesti blameerinud,» kirjutab Köler Peterburist; isegi sealsed saksa pastorid olevat hämmastunud Hurda kahepaiksusest. [35]) See episood on hiljem peaaegu unustatud, kuid ta seletab rohkem kui miski muu seda üldist, ajuti üle iga piiri minevat vaenu, mis võttis noil ajul maad Hurda ning tema mõtteosaliste vastu. Kuid ühtlasi osutab see veel kord, kui vähe oli Hurt kohane mingiks üldpoliitika ajajaks, kuna ta just otsustavail hetkil rahva üldhuvid kirikupoliitilistele kaalutlustele ja ühes sellega ka rahva põlisvaenlastele ohvriks tõi.

Kuidas kõik need asjaolud vahekordadesse just E. Kirjam. Seltsis mõjusid, seda pole raske kujutleda.

---

[34]) St. Petersburger Ztg 1881 nr. 202.

[35]) J. Köler — C. R. Jakobsonile 21. IX 1881. J. Johanson-Pärna kogu EKIA.

Jakobson tundis kohe pärast Peterburis käiku oma jõudu, teiselt poolt polnud Hurda vastu veel avalikku tormi tõusnud. Ja sellepärast paistis moment kohane olevat, veel kord katsetada lepitusetegemisega. Ja nii pöörduski Jakobson jälle kirjaga oma vastase poole: Neil olevat kavatsetud augustikuus leppimisnõupidamist korraldada. Enne seda palub aga Jakobson luba oma lehes teatada, «et juhtkirja Sakala viimastes numbrites «meie auustatud kaastööline õpetaja Hurt on kirjutanud». [36]) Ma ei soovi muud kui seda, ning selle ühenduse põhja peal võime siis edasi tööd teha.» [37]) Meie ei tea, mis Hurt vastas; kuid tõenäoliselt haavas teda vähemalt asjaolu, et teda juba enne leppimist vägisi «Sakala» kaastööliseks sunniti ja sel teel tema allajäämist taheti demonstreerida. Igatahes on kindel, et augustikuus kavatsetud rahuläbirääkimistest asja ei saanud. Sest juba augusti algul pöördus Jakobson oma lehe kirjavastustes Hurda poole järgmiste sõnadega: «M e i e oleme nüüd omalt poolt teinud, mis võimalik oli. Keegi ei või meie käest pärida, et meie kaugemale kui poole tee peale vastu lähäme, kui võit meie pool on.» [38])

«Võit on meie pool,» — selles polnud enam kahtlust. Ja augustikuul peeti juba sootuks teistsuguseid läbirääkimisi, millel polnud rahuga enam mingit tegemist. Et see paratamatult nii pidi minema, selles veendusid 1881. a. suvel kõik Hurda lähemad kaaslased, mitte üksnes R. Kallas. Ainult loiult ja lootusetult mõtiskleti veel teistsugustest väljapääsudest. Nii kirjutas näiteks M. Jürmann juuli keskel Hurdale:

Seisukohavõtmine sakalismi vastu annab meile palju järele mõelda. Mitmelt poolt soovitakse, et praegune Kirjam. Seltsi eestseisus, andes energilise seletuse, augustis tagasi astuks. Teiselt poolt mõeldakse

---

[36]) Ja tõsi, just kõnesoleval suvel ilmus «Sakalas» nr. 20—24 pikem rahvustunnet õhutav juhtkiri «Natukene meie soontes tuksuvast elust», allkirjaga X. Käsikiri oli leitud lahkunud Jaan Adamsoni paberite hulgast, sisaldas aga Hurda kord varem peetud kõne. Jakobson seletab (Sakala 1881 nr. 48), et ta viimases asjaolus polnud kindel, kuid meie ei tarvitse tema väidet uskuda.

[37]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 22. VI 1881. EKSA.

[38]) Sakala Lisaleht 8. VIII 1881 nr. 32.

võimalikule kokkuleppele sakalistidega, milliseks otstarbeks tuleks vähe enne Kirjam. Seltsi koosolekut ära pidada üks niinimetatud parteipäev, et leida mingit *modus vivendi*'t. Üldiselt ei loodeta sest võimalikust kokkuleppest palju, sest isikud, kellega tuleks pakteerida, pakuvad liiga vähe garantiid. Palun teatada peatselt oma arvamist selle üle, nii et võiksime siin ka aegsasti ette valmistuda.[39])

Kuid ainult kaks päeva hiljem, enne kui Hurdalt oleks võinud tulla veel mingit vastust, läheb talle uus rutuline kiri, mis osutab, et seisukord on lõplikult selgunud. Jürmann oli varem palunud, et E. Kirjam. Seltsi üldkoosolek määrataks 28. augustile. Nüüd lisab ta:

Kuulutusse palun veel see teade sisse võtta, et järgmisel koosolekul tulevad mitmed eestseisuse liikmed uuesti valida. Blumberg ja Lipp tahavad definitiivselt ära astuda, Sina ise ka, ülejäänud eestseisus astub niisama vist päris kindlasti tagasi. Kuulutuse palun ainult üldistes sõnades koostada, et nimelt «mitmed Eestseisuse liikmed ametist lahkuvad» või midagi sarnast. Palun võimalikuks teha, et Sa juba 25. aug. hommikul Tartu jõuaksid, siis võiksime veel hädavajaliste asjade üle nõu pidada.[40])

Hurt oli ometi ettevaatlikum: tema poolt ajalehtedele saadetud kuulutus ei sisalda veel mingit viibet võimalikule pereheitmisele seltsis. Teiselt poolt näib aga Jakobsonile seisukord hästi tuttav olevat, nagu ta seda ka hiljem kinnitab.[41]) Ja ainult see seletab, miks ta kõnesolevat kuulutust — nähtavasti omast algatusest — terve kuu aega igas oma lehe numbris kordab: suur kapituleerimine pidi sündima ka suurel publiku osavõtul.

Ja E. Kirjam. Selts ei osutanudki senisel kujul enam mingit viljakust. Eestseisus oli 1881. a. algusest kuni augusti lõpuni pidanud küll terveni 9 koosolekut, kuid tegelikult «paljalt riielnud».[42]) Isegi käsikirju ei suutnud ta rohkem toimetiste hulka vastu võtta kui ainult Eiseni «Eesti luuletused», mis said omakord riiu põhjusiks. Selts oli sisemiste vastuolude tõttu muutumas juba täiesti eluvõimetuks.

---

[39]) M. Jürmann — J. Hurdale 17. VII 1881. EKSA.
[40]) M. Jürmann — J. Hurdale 19. VII 1881. EKSA.
[41]) Sakala 1881 nr. 37.
[42]) Sakala 1881 nr. 48.

VIII. AUGUSTIKUU KOOSOLEK 1881.

Ärkamisaja suurima kurbmängu konflikt lähenes lahendusele. Selle arenemises, jõuvahekordade kujunemises, peategelaste ettevaatlikus üksteise piiramises ja kõrvaltegelaste silmitus vihas on nii palju traagilist põnevust, et me seda isegi nüüd, poole sajandi pärast, ei või jälgida ilma valusa liigutuseta. On tunne, et küsimus pole mitte mõnest erilisi ülesandeid täitvast seltsist ega selle üksikuist tegelasist, vaid kogu rahvast ja tema saatusest ...

Pinevus kõigil rindeosadel oli jõudnud äärmuseni. Nii lükati 27. augustil 1881 Tartus peetud Aleksandrikooli pea- ja abikomiteede koosolekul komisjoni valimisel kõik Hurda erakondlaste esitatud kandidaadid tagasi ja valiti vastaspartei mehed. See selgitas veel kord jõuvahekordi, nii et leiti paratamatu olevat üht peakindlust — E. Kirjam. Seltsi — kauema vastupanuta vaenlasile loovutada. Ja see sündiski kohe järgmisel päeval — seltsi üldkoosolekul 28. augustil.

See polnud mingi aastakoosolek selle aruannete ja

valimistega, ning päevakord ei tõotanud üldse midagi üllatavat. Kuid seltsi liikmeid ja külalisi oli nii palju kokku tulnud, et nad «Vanemuise» saali ei tahtnud mahtuda. Kui palju neid õieti oli, seda me täpselt ei teagi. Valimistel antud häälte järgi otsustades pidi vähemalt 177 seltsi liiget kohal olema. Jakobson ütleb, et liikmeid olnud «ligi 200», lisaks veel «väga palju külalisi».[1]) Teiselt poolt arvatakse, et vähemalt sada võõrast olnud, «nii et seesugust elavat osavõtmist senini nähtud ei olnudki».[2]) Mitmesuguste allikate põhjal võime aga nimepidi mainida ainult paarkümmend isikut, kes kindlasti koosolekul olid. Kuid seda võime niisama kindlasti öelda, et säärast osavõtjate hulka polnud kokku tõmmanud päevakorras ettenähtud kõned, vaid need ärevad kuuldused, mis käisid juba ammu suust suhu ringi.

Et seltsi president ise polnud ilmunud, siis juhatas koosolekut esimene abiesimees dr. Veske. Ta avaldas oma avasõnades rõõmu osavõtjate rohkuse üle, sest ühes sellega olevat ka rohkem tunnistajaid, et «Selts mingisugu poliitikat taga ei aja».[3]) Ühtlasi soovis juhataja, nagu ütleb trükitud protokoll, «koosolekule lõbusat töötamist meie Eesti keele ja kirjanduse ning rahva vaimu harimise edendamiseks».

Selle järel andis Veske aru saadikute Peterburi käigust. Selts omalt poolt tänas P. Ainsoni ettepanekul üksmeelselt saadikuid, et need oma kohuseid i g a p i d i väga osavasti täitnud. Samuti tutvustas M. Jürmann koosolijaid Helsingis käiguga ja andis edasi vennasseltsi tänu ning tervituse E. Kirjam. Seltsile. Kui aga veel mõningaid pisiasju oli käsitletud, kandis esimene abiesimees surmvaikselt kuulavale saalile ette järgmise kirja, mis oli saabunud seltsi presidendilt Hurdalt:

Auustatud Kirjameeste Seltsile. Sellega annan auustatud Kirjameeste Seltsile teada, et mina Seltsi koosolemisest 28. Augustil mitte

---

[1]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 3. IX 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 77.
[2]) P. Postim. 1881 nr. 37.
[3]) Sakala 1881 nr. 36.

osa ei või võtta. Ärajäämisel on perekondlik kurb asi põhjuseks. Minu tütar Helmi on surnud (hommiku 26. Augustil) ja mul tuleb isa kohust täita ja last matta. Matmine saab Otepääs olema, kus ma enne ammetis olin. Neljapäeva õhtu juba pean ära minema, Reedi enne lõunat on matmine ja õhtu kell 7 sellsamal päeval pean Peterburisse tagasi sõitma, kuhu ammeti asjade pärast Laupäeva vististe pean jõudma. Ma palun siis, mind vabandada ja palun abipresidentisid, minu asemele astuda. Tõiseks annan teada, et mina üleüldse presidendi ammeti Kirjameeste Seltsis maha pean panema. Minu ammet Peterburis seob mind nõnda, et ma Seltsi ja tema Eestseisuse koosolekuid mitte juhtida ei või. Paljas nimelt president olla, ilma tarvilise tegevuseta, ei too mingisugust kasu, on päälegi kahjuline. Ma palun siis Seltsi, minu käest presidendi ammetit tagasi võtta ja uut meest presidendiks valida. Lahkudes ja oma kümne aastalise ammeti pidamise pääle tagasi vaadates, tänan kõiki vendi, kes mind raskes ammetis sõna ja teoga aidanud. Ma tänan kõige kannatuse ja lahkuse eest, mis mulle rohkeste osaks kingitud. Ma tänan kõiki, kes Seltsi töö põllul meie vendade kasuks tegevad olnud ja aidanud, Seltsi tähtjaks teha. Aga ma palun ka andeks, mis ma eksinud ja nõdrusest puudulikult toimetanud. Mu püüdmine algusest saadik on olnud, kõigest jõuust Seltsi ettevõetud sihti silmis hoida ja temale samm sammult ligemale saada ja selle poole ka nooremaid vendi äratada ja juhatada. Kasvagu, õitseku ja kandku vilja meie Eesti Kirjameeste Selts. Seisku töö siht vaimu põllul ikka elavalt tema silmade ees ja teaduslik uurimine olgu tema ilusam ehe. Selts saab muidugi uue presidendi valima, nõnda kui kõige kasulisem ja sündsam on. Soovin omale järeltulijale palavat armastust vendade vasta, töö jõudu ihu ja vaimu poolest, tüdinemata meelt ja rohket edenemist igas ettevõtmises isamaa iluks ja vendade rõõmuks. Südamelikult tervitab ja jätab Jumalaga vendade tänuline kaasvend J. Hurt, endine Kirjam. Seltsi president. [4])

Nii oli see siis toimunud, mis teati juba mõni aeg toimumas olevat. Kuid see oli toimunud teisiti, kui oli oodatud. Oli kardetud kirglikke kokkupõrkeid ja nende vastu valmistatud. Selle asemel lahendus kõik lepliku ja heasoovliku tagasitõmbumisega. Lahkunud presidendi isiklik lein puudutas kõiki ja tema lihtsad ning otsekohesed lahkumissõnad liigutasid samuti. Tema kirja pidasid vastasedki «viisakaks ja sümpaatseks». [5]) Ning mõju oli ka sellekohane: kõigepealt avaldati arvamist, et Hurt tuleks tagasi presidendiks paluda. Ja alles siis, kui M. Jürmann oli teatanud, et see on täitsa või-

[4]) J. Hurt — EKmS-ile 27. VIII 1881. ERMA. Avaldatud väikeste muudatustega ka trükitud protokollides.

[5]) M. Veske — J. Kölerile 30. VIII 1881. EKSA.

mata [6]), lepiti olukorraga. Koosoleku juhataja Veske teatas, et selts võlgneb tänu oma senisele esimehele, ja koosolijad tõusid püsti. Teine abiesimees Jakobson pani ette, et selts saadaks Hurdale tänukirja, millega oldi kohe nõus. Üliõpilase G. Punga ettepanekul valiti Hurt seltsi auliikmeks ja lauldi talle «ta elagu».

Näis, nagu oleks võinud asi lõppedagi nende taktiliste sammudega. Kuid nüüd selgus, mis oli õieti juba ammu kõigile selge olnud: presidendi lahkumine ei olenenud muidugi ainult ta kaugest elukohast, vaid juba neli aastat kestnud sisesõjast seltsis. Seda lahkumist oli kumbki pool juba kaua ette valmistanud ja see oli paratamatu. Sest vastasel korral oleks mõne kuu pärast praegune president ta kolme-aastase ametiaja lõpul niikuinii lahti valitud ja ühes temaga suurem osa eestseisusest. Need pärispõhjused paljastusidki sedamaid.

Nimelt järgnes kohe peale tänuvõla tasumist endisele presidendile koosoleku juhataja teadaanne, et eestseisusest lahkuvad peale Hurda ka M. Lipp, G. Blumberg, B. Stern, R. Kallas, J. Bergmann, P. Undritz, H. Wühner, J. Kapp ja M. Jürmann — s. o. kõik peale abiesimeeste Veske ning Jakobsoni. Nagu selgub, oli sellekohane ühine otsus teatatud juba eelmisel õhtul peetud eestseisuse koosolekul esimesele abipresidendile Veskele ja kutsutud tedagi sellega ühinema, mida ta aga ei teinud. [7]) Kui nüüd üldkoosolekul selle lahkumise põhjuse järele päriti, vastati lahkujate poolt, et nad siis nõus on seda teatama, kui uue eestseisuse valimiseks ainult seltsi liikmed, ilma võõrasteta saali jäävad. Selle peale otsustas koosolek uued liikmeks soovijad veel enne valimisi seltsi vastu võtta. [8]) Neid oli 48, millisest arvust kahtlemata tunduv osa viibis koosolekul külalistena. Selle järel tehti pikem vaheaeg,

---

[6]) P. Postim. 1881 nr. 37.

[7]) M. Veske viimasena tsiteeritud kiri Kölerile.

[8]) Viimast asjaolu tarvitati hiljem süüdistusena Jakobsoni vastu. Kuid nagu puudus seltsil üldse kodukord, nii polnud ka ses asjas mingit kindlamat traditsiooni: toimiti kord nii, kord teisiti. Nõnda võeti ka 1875. a. uued liikmed enne valimisi vastu, ja valimiste tulemuseks oli just Jakobsoni väljakukkumine eestseisusest.

nähtavasti selleks, et valimiste asjus omavahel läbi rääkida.

Pärast vaheaega otsustati, et külalisi ometi mitte saalist ei kõrvaldata, vaid nad asetati istuma saali tahaotsa, eraldi seltsi liikmeist. Selle järel asus senine eestseisuse liige J. Kapp kõigi oma lahkunud kaaslaste nimel varem valmistatud teadaannet ette lugema. See oli järgmine:

Auustatud Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed. Ligi 10 aastat on Eesti Kirjameeste Selts osavuse ja õnnistusega Eesti rahva kasuks tööd teinud. President, õpetaja J. Hurt, seda tunnistust peame talle andma, on seda Seltsi palavas venna armastuses juhatanud ja tema juhatusel on praegused Seltsi eestseisuse liikmed jõuudu mööda ja kõige nõuu ning südame armastusega Seltsi asju edendanud.

Nüüd on lugu tõiseks läinud.

Kus enne armastus valitses, on nüüd viha selle asemelle tulnud, kus enne vennalik ühendus oli, seal on lahutus selle asemelle astunud, kus enne usaldus kõigil kõikide vasta oli, seal on nüüd otsata umbusaldus näha. Sala kius külvab armetumal kombel umbusaldust praegu Kirjameeste Seltsi eestseisuse kohta ja kangekaelus, sagedasti inetu ja toores partei tuhin —.

Lugeja ei pääsenud üldise kära pärast enam kaugemale. Senise eestseisuse pooldajate häälekandja kirjeldab kogu episoodi järgmiselt:

Vaevalt on hra Kapp esimesed sõnad ütelnud, kui mitmelt poolt ärritatud häälega nõuuti, ta pidada valjumine rääkima. Ja kui hra Kapp liigutavalt paar lauset oli edasi lugenud, hüüdsivad kolm Seltsi liiget. J. Tülk, L. Hesse ja Hugo Treffner tormilise häälega: **«See on häbemata!** Sellega saab kõik Selts teutatud!» Ja kooris hüüdis üks salk suure häälega: «Tagasi võtma! Vait jääma! Mitte edasi! Teutamine! Laimamine!» Sõnade kõrval vilistati ja tambiti viimaste istmete ja võeraste asemel tormiliselt jalgadega. [9])

Teadaande lugemine jäigi pooleli. Nii ei leia me ka tema jätku enam koosoleku protokollist, vaid peame kasutama teist allikat. Sealt loeme, et seesugune «partei tuhin, vendade inetu lahutamine, Seltsi lõhkumine ja Seltsi üksikute liikmete «ärahävitamise» püüdmine C. R. Jakobson'i «Sakalast» välja on läinud». «Meie oleme kannatanud, ootnud ja lootnud — aga kõik on asjata olnud. Paari mehe kihutamise läbi on meie enne iga-

[9]) E. Postim. 1881 nr. 35.

pidi auustatud seltsi sisse nii palju tõsise kirjanduse töö takistajaid ja vastalisi tunginud, et meil vagune töötegemine ja seltsi eestkostmine otse võimatumaks on tehtud.» Sellepärast paneb kogu eestseisus, välja arvatud ainult Veske ja Jakobson, oma ameti maha. Sellest hoolimata jäävad aga eestseisuse liikmed seltsi liikmeiks edasi. Kuid kui selts peaks seesuguse eestseisuse valima, «kelle juhatusel meie oma südamest armastatud sugurahva tulevikule mitte kasu ei looda, vaid kahju kardame .... siis oleme meie ja meiega ühes vist palju auusaid ja tegevaid liikmeid sunnitud, Eesti Kirjam. Seltsist koguni välja astuma ....» Teadaandele on alla kirjutanud kümme eestseisuse liiget, esimesena Hurt. [10])

Nagu öeldud, ei saanud aga koosolek neid hoiatusi ja ähvardusi enam kuulda. H. Treffner soovitas küll, et Kapp käredamad sõnad vahele jätaks ja kirja lõpuni ette loeks. Ning kui seesugune kärpimine ei peaks võimalik olema, siis koosolek teadaande ometi ära kuulaks. Juhataja järelepärimise peale keeldus aga koosolijate enamik kuulamast.

Ja ta oligi juba nii palju kuulnud, et võis tunda vahet Hurda lahkumiskirja ning eestseisuse teadaande vahel. Kui Hurt oli teatanud korrektsel kujul oma lahkumisest, siis viskasid ta kaaslased ähvardava vaenukinda — ja suhtumine kummassegi oli selle kohane. Kuid nagu toonilt, nii erinesid need kirjad sisultki, ja see tekitas tormi, kui selgus, et Hurt oli ometi mõlemale paberile alla kirjutanud. Pärast seda peeti ta leplikku lahkumiskirja ainult silmakirjalikuks võtteks, millega oli püütud koosolijaid eksiteele vedada. Seda vastuolu nägid Hurda kaaslasedki ja otsisid vastastega polemiseerimisel abinõu selle peitmiseks. Nii kirjutas R. Kallas enam kui kuu aega hiljem Hurdale:

Sa oled arvatavasti lugenud neid artikleid eesti ja saksa ajalehtedes meie asjas, mida oleme läbi töötanud suure vaeva ja aja kuluga .... Kuid mida ma kartsin, on sündinud viimases Sakala numbris. [11]) Sakala on sõlminud kõik alatud konsekventsid meie memo-

[10]) E. Postim. 1881 nr. 35.

[11]) Sakala 3. X 1881 nr. 39: «Missugust kõlvatumat tööd need Seltsi lõhkujad teevad, paistab sellest välja, et õp. Hurti nimi ka

randumi ja Sinu lahkumissõnade võrdlusest ja tõmmanud Sinu isiku porri. Kahjuks paistab õigus olevat Jakobsonil ja sellepärast pead Sa tingimata andma autentse seletuse oma lahkumissõnade kohta.

Sest Sinu lahkumissõnad, nii nagu nad seal on, võtavad meie memorandumilt täielikult jõu ja meil on väga kahju, et meil sündmuste kiirus kellelgi polnud võimalust seda Sinuga koos läbi lugeda. Sa nimetad seal ainult ajapuudust oma äraastumise põhjuseks ja esined üldse väga õrnalt ning sõbralikult, nagu poleks Sul üldse olnud põhjust rahulolematuseks, selle vastu võrdle meie memorandumit. Kuidas oleks võinud Sakala lasta mööda minna nii rasvase suutäie.

Et kaotada seda vastuolu, selleks soovitavad mõtteosalised nüüd seletada, et Hurt ei võinud oma lahkumissõnu kirjutades kujutleda säärast parteieestseisust, nagu tõeliselt sündis Jakobsoni valimisega; vastasel korral oleksid ka lahkunud eestseisuse liikmed vähemalt seltsi liikmeiks edasi jäänud.[12]) Kahjuks poleks aga see mõttekäik seletanud jälle lahkunud eestseisuse teadaande teravust: nii see kui Hurda kiri kanti ju e n n e uue eestseisuse valimist ette. Ja säärasel puhul oleksid nad pidanud mõlemad kui mitte toonilt, siis vähemalt sisult ikkagi kooskõlas olema. Ja Hurt jättiski soovitud «autentse seletuse» andmata.

Pärast seda tormilist vahemängu asuti nüüd üldkoosolekul uue eestseisuse valimisele. Kõigepealt otsustati seda teha kinniselt, sedelitega. Presidendi kandidaadiks oli «rahvusliku erakonna» poolt C. R. Jakobson, «pas-

---

selle toore kirja all seisab, mis väljaastunud eestseisuse liikmed Seltsis ette püüdsivad lugeda. Kui Hurt tõeste oma nime selle kirja alla oleks kirjutanud, kuna ta tõises kirjas ühtlasi tunnistas: «Kasvagu, õitsegu ja kandku vilja meie Eesti Kirjameeste Selts», kes «muidugi uue presidendi saab valima, nõnda kui kõige kasulikum ja sündsam on» — siis oleks ta jo täitsa kahekeelne olnud. Ühes kirjas ütleb ta pea'e selle, et ta presidendi ameti sellepärast maha paneb, et ameti pärast Peeterburgis mitte «Seltsi ja tema eestseisuse koosolekuid juhtida ei või», tõises kirjas aga sellsamal ajal, ta astuda eestseisusest välja, et «kangekaelus ja inetu ja toores partei tuhin» Seltsis valitseda ja sinna nii palju tõsise kirjanduse töö takistajaid ja vastalisi tunginud, et vagane töötegemine ja Seltsi eestkostmine otse võimatumaks on tehtud.» — Jakobson oletab, nähtavasti taktilise tagamõttega, et Hurda nimi «vist ilma tema teadmata tõise kirja alla kirjutadi». Ja seda Hurda näilist vabandamist nimetataksegi ülemal «alatute konsekventside sõlmimiseks» ning Hurda «isiku porri tõmbamiseks».

[12]) R. Kallas — J. Hurdale 4. X 1881. EKSA.

torite partei» poolt aga K. A. Hermann. Kuid et vaheajal peetud läbirääkimistel ometi poldud selgemalt kandidaatide suhtes kokku lepitud, seda osutavad valimise tulemused: Jakobson sai 94 häält, Hermann 64, Veske 13, Treffner 5 ja Jürmann 1. Kui oleks olnud kindel kokkulepe, siis poleks Veske ja Treffner Jakobsoniga üldse võistelnud, ning vaevalt oleks ka Hermann ainult Hurda erakonna kandidaadina nii palju hääli saanud, arvestades üldist meeleolu.

Kohe häälte lugemise järel teatas Jakobson, et ta ei saa oma töökoorma pärast presidendi ametit vastu võtta, ja soovitas Vesket, kes olevat selleks kõigiti kohane. Kuid Veske esitas koosolijaile küsimuse, kas need oma valiku juurde kindlaks jäävad, ja kui tuli jaatav vastus, oli ka Jakobson nõus ametit vastu võtma. [13])

Jakobsoni valimine osutus aga seltsi pereheitmise lõplikuks signaaliks. Sest enne veel, kui saadi asuda presidendiks ülendatud Jakobsoni asemele teise abiesimehe valimisele, andis M. Jürmann teada, et kõik eestseisusest lahkunud liikmed ka seltsist välja astuvad. «Selle peale hüüdis ka arst Rosenthal Tallinnast valju healega: «Ja mina annan teada, et ka mina oma äiataadiga [J. V. Jannseniga] sellest Seltsist välja astume,»» [14]) «mis pääle seltsis suurt vaimustuse märki kuulda oli». [15]) Peale nende lasti protokollida veel 25 väljaastuja nimed. Paar neist, kes alles sel koosolekul olid vastu võetud, said seltsi liikmeks olla vaevalt paar tundi. Kuna lahkujail olid sedelid abiesimehe valimiseks juba käes, siis kirjutasid nad neile «toorest nalja», andsid sedelid häältelugejaile ja väljusid «suure käraga», nagu väidab «Sakala». Ja teine leht ütleb, et nad tunginud «kohe läbi paksu rahva saalist välja. Kirju-

---

[13]) Hilisemas poleemikas rõhutati vastaste poolt korduvalt, et Jakobson siin nii Veske kui ka valijad lihtsalt sisse vedanud. Jakobsoni olevat otsustatud valida ainult austamise märgiks, kuid pärast seda pidanud ta ametist Veske kasuks kategooriliselt keelduma. Nüüd aga võtnud ta selle kõigile ootamatult ometi vastu. Kui palju sellel süüdistusel põhja, seda on nüüd võimatu enam selgitada.

[14]) Sakala 1881 nr. 36.

[15]) P. Postim. 1881 nr. 37.

taja jättis oma protokolli, kassahoidja oma kassa j. n. e. otsegu oleks surm silmaga näha olnud.» [16]) «Selts avaldas elavalt oma rõõmu selle lahkumise üle,» kordab jälle «Sakala». Nende vastaste-parastajate märkuste põhjal võime ise otsustada, missugune õhkkond valitses koosolekul.

Kuid järgneval valimisel ilmsiks tulnud häältearvu järgi võime ka otsustada, et koosolekult lahkunud seniseid eestseisuse ja seltsi liikmeid oli kokku ainult 12. Kuna aga üldse oli väljaastujaid juba 37, siis osutab see, et suurema osa väljaastumisest teatasid nende kohal olnud mõttevennad. Kas neil selleks oli vormilisi volitusi või mitte, seda me ei tea. Üldiselt oldi aga kõige vastu eeskätt valmistatud, nii et võidi toimida täpselt koosoleku käigu järgi: kui loobub Hurt presidendi kohast, siis loobub ka senise eestseisuse enamik ametist; ja kui valitakse Jakobson presidendiks, siis astuvad Hurda erakondlased ka seltsist välja. Ning sellest kokkuleppest peetigi kinni.

Pärast protestijate lahkumist läksid valimised rahulikult ja ruttu. Teise abipresidendi valimisel sai H. Treffner 119 ja K. A. Hermann 34 häält, kuna 12 häält läksid üksikuina laiali. Nii oli siis Treffner valitud. Kirjatoimetajaks valiti üliõp. A. Sperrlingk, abideks üliõp. A. Sõrd ja J. Kõrv; laekuriks pastor B. Sperrlingk, abideks J. Kurrik ja J. Kunder; raamatukoguhoidjaks maamõõtja J. Tülk, abideks K. A. Hermann ja P. Ainson; ning revidentideks K. A. Hermann ja J. Kuus. Aastaraamatu toimetajaks määrati sellelt kohalt kord vallandatud Veske, tema omalt poolt palus endale abiliseks J. Tülgi, millega selts oli ka nõus. Valimiste lõpposa toimus lahtiselt, ühel häälel.

Nii oli E. Kirjam. Selts saanud uue eestseisuse. Selle 12-nest liikmest oli varem olnud eestseisuses ainult kolm: Jakobson, Veske ja Kurrik. Teised olid uustulnukad, neist nimekamad Treffner, Hermann ja Kunder. Võrreldes uut eestseisust vanaga võiks kõigepealt märkida tõsiasja, et senise tunduvalt kirikliku või kirikuga seotud elemendi asemele oli astunud ilmalikum

[16]) Tartu E. Seitung 1881 nr. 10.

ringkond. Teiseks kuulus uue eestseisuse enamik Jakobsoni «rahvuslikku erakonda» või suhtus sellesse heatahtlikult. Kuid mingi ühtlane, kooskõlastatud erakondlik eestseisus polnud seegi mitte.

Mis puutub üksikuisse isikuisse, siis on igatahes kindel, et k u i juba Hurt presidendi kohalt lahkus, siis ainsa autoriteetse kandidaadina võis tulla küsimusse ainult Jakobson ja tema kõrval vahest ka veel Veske. «Pastorite partei» oli ses suhtes sootuks vaene. Hermanni kandidatuur tõsteti ainult viimses hädas esile, ilma et ka tema pooldajail oleks olnud ta vastu erilist vaimustust. Ja kui vähe võiski usaldada tema suunahoidmist, osutab asjaolu, et ta «pastorite partei» kaotuse järel kohe oma valijad maha jättis ja ennast laskis uude eestseisusse valida, siis sellest pealekäimise mõjul lahkus, nagu lahkus seltsistki, et varsti jälle tagasi tulla. Kui jätta kõrvale parteipoliitilised kaalutlused, siis ei võinud tõusta küsimustki, kumba eelistada: Jakobsoni või Hermanni! Hermann saigi ju hiljem seltsi juhiks, kuid käitus ses ametis kõigiti mannetuna.

Mis aga puutub vana ja uue eestseisuse töövõimete võrdlusse, siis on siin juba raskem langetada veenvaid otsuseid, kuna kummagi tegevusajastu tööeeldused osutusid erinevaiks. Igatahes ei või jätta märkimata, et uuel eestseisusel polnud seda haridusarengulist ja selle tõttu ka maailmavaatelist ühtlust, mis iseloomustas senise eestseisuse enamikku. See oli ometi rutuga kokkuhääletatud hädaeestseisus, mida tõendab juba seegi, et temas veel enne aasta lõppu tuli ette võtta täiendusi ja ümberpaigutusi. Lisaks andis mõne ta liikme hilisem tegevus halva tunnistuse nende kõlblast kaalust.

Koosoleku lõpul asus uus president Jakobson kõnetooli ja, nagu ütleb trükitud protokoll, —

avaldas oma kahetsust selle üle, et praegusel kirjul ajal Eesti meeste eneste vahele lahutust kantud. Aga rahva korraline ja kindel vaim saada tõeste ka sellest takistusest jagu saama ja meie Selts saada segamatas edenduses edasi kasvama. Uue juhatuse all ei saada Seltsi püüdmised kudagi viisi tõiseks, vaid Selts saada üksiainult Eesti kirjavara kasvatamiseks ja rahva vanavara korjamises tegev olema. Aga ühe asja poolest saada uue eestseisuse juhatuse all muutus tulema, see on parteilik olek saada edaspidi kaduma.

Sellega lõppes see ajalooline koosolek. Kuid siin lõppenud väitlus kandus sedamaid üle ajakirjandusse, et täita nädalast nädalasse selle veergusid ja tõmmata lõhet meie avalikus elus veel laiemale. Ning ajakirjanikul oli õigus ennustades: «See lahkumine on.... Eesti rahva elus üks üliväga tähtjas sündmus, mida niikaua mälestatakse, kui ajalugu Eesti rahvast jutustada teab.» [17])

[17]) E. Postim. 1881 nr. 35.

IX. VÕITLUS SELTSI LAGUNEMISEGA.

Sügistalv 1881.

Viimase üldkoosoleku lõppsõnas oli E. Kirjam. Seltsi uus president avaldanud optimistlikke mõtteid seltsi tuleviku kohta. Kuid ta oli ise täiesti teadlik neis raskusis, mis algasid seltsis alles pärast seda tormist pööripäeva. Selleks tundis ta küllalt hästi nii oma vaenlasi kui sõpru, ilma alahindamata esimesi ja ülehindamata teisi.

Kõigepealt oli Jakobsoni enda õlgadele langenud koorem, millist ta õieti poleks tohtinud enam vastu võtta. Kahe põllumeeste seltsi esimehena, ajalehe toimetajana, paljude ajutiste ettevõtete ajajana ja lisaks veel lihtsalt «Kurgja talu pärisperemehena» oli tal juba enam kui tarvis tööd, nii et tema viimase aja tegevuses tundus juba ülepingelist rabelust. Nüüd tuli lisaks veel säärase ülemaalise seltsi juhtimine selle kõige kriitilisemal ajajärgul. Juba geograafiliselt oli tegevusala

liiga lai: Vändra, Viljandi, Pärnu, Tartu, liiatigi tolleaegsete liiklemisvahendite juures. Ja sellepärast peab arvama, et Jakobsoni esialgne keeldumine ei olenenud teeseldud vähenõudlikkusest, vaid põhines kainel seisukorra hinnangul. Kui ta aga üldisele meeleolule ometi varsti järele andis, siis niisama kainel kaalutlusel: tema nimel oli selts raskesse seisukorda sattunud ja tema pidi ta sellest ka päästma. Siin oli tegemist paratamatusega. Kuid ta ei loonud enesele illusioone, vaid kirjutas mõni päev pärast ajaloolist koosolekut oma lähimale usaldusmehele: «Nüüd on tõeste suur kunst laeva veel ilma veata sadamasse juhtida.» Ja kuu aega hiljem sellelesamale: «Mis Kirjameeste Seltsisse puutub, siis panen ma vahest juba poole aasta pärast esimehe ameti maha, aga nüüd ei tohi see sündida, sest et seda kartuseks võidaks arvata.» [1])

Seisukord oli tõesti nii kriitiline, et Jakobsoni kaaslasedki, välja arvatud Veske, olid pea kaotanud, nagu teatab Jakobson ise samale adressaadile. Vastased said isegi koosolekukirjeldised varem avaldada kui «Sakala», ja need kandsid muidugi süüdistusprotokollide iseloomu. Ning siis tulid juba kahurilaengud: «Mis on meie Kirjameeste Seltsiga sündinud? Ta on ära lõhutud! Kes on tema lõhkuja? Jakobsoni erakond. Kas jõuab Jakobson seda kahju jälle parandada? Ei ilmaski.» Anti mõista, et Jakobsoni partei tahtnud ainult seltsi varanduse juurde pääseda. [2]) Tehti selgeks, et Hurda erakond olevat seltsist välja tõrjutud. [3])

Viimane väide oli ses poleemikas peasüüdistuseks. Sellejuures unustati täielikult konflikti senine areng ja lõplik lahendus. Unustati, et juba aastate eest just

---

[1]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 3. ja 28. IX 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 78 ja 79.

[2]) Et võitjaile just ses mõttes halba varju heita, sellepärast ei andnudki senine laekur Blumberg seltsi summasid uuele eestseisusele üle, vaid maksis need Tartu raekohtule ja alles see andis need jälle uuesti seltsi kätte. Kassas oli sel hetkel nii väärtpabereid kui sularaha kokku 946 rbl. 95 kop. (Daatumita kirjamustand «Sakala» toimetusele EKmS-i kogus ERMA. — E. Postim. 1881 nr. 41. — Eestseis. prot. 3. XI 1881. EKmS-i kogu EKSA.)

[3]) E. Postim. 1881 nr. 36.

Jakobsoni vastu aktsioon seltsis käima pandi ja viimane seega poliitikasse kisti. Unustati, et selle aktsiooni püsiva jätkamisega seltsi liikmete enamik lõplikult juhatusevaenulikuks köeti. Ja unustati, et kui viimaks Jakobsonist võidu saamine täiesti lootusetuks osutus, siis ise kibeda vihaga, kuid ometi vabatahtlikult minema mindi. Vaatevinkel oli üleolevalt ebaloogiline: kuna meie valitsemine saab võimatuks, siis lahkume; meie lahkumisega lõhutakse seltsi, kuid vastutus selle eest langeb jääjatele.

Seda veidrat loogikat peegeldavad ka lahkujate omavahelised mõtteavaldused: ühelt poolt hädaldatakse seltsi lõhkumise üle, teisalt tuntakse sel puhul kahjurõõmu. «Mida kartsime, on nüüd tõsiasi. Meie selts on lõhki aetud....»[4]) Ja — «Kirjam. Selts on lagunemas. Meie esimene samm — mõtlen väljaastumist — leiab kõigi arukate juures tunnustust....»[5]) Ning kurtes nõnda seltsi lagunemise üle, tehti ühtlasi energilist propagandat lagunemise jätkumise — seltsist väljaastumise heaks.

On võimalik, et see võte oli esialgu mõeldud peamiselt vastaste hirmutamiseks ja taganemisele sundimiseks. Sellega loodeti neid viia paanikasse ning pankroti tunnistamiseni. See lootus paistab selgesti A. Grenzsteini eespooltsiteeritud kirjutisest «E. Postimehes»: «Mis peame meie tegema, et meie lõhutud Kirjameeste Selts uueste töösse võiks hakata? Meie kutsume seeläbi Carl Robert Jakobsoni ja Dr. Mihkel Veske avalikult üles, et nad oma presidendi ja abipresidendi ammeti maha paneksivad ja Eesti Kirjameeste seltsist välja astuksivad.... Seeläbi võib sündinud kahju parandada.» Sellest lootuse õlekõrrest peeti ka erakirjades kinni ja oldi valmis selle põhjal vastastelt isegi suuremat välja tingima:

Alguses juubeldasid sakalased oma «võidu» üle, nüüd tunnevad nad endid tublisti surutult. Treffner küsis minult, kas saab lõhet Jakobsoni tagasiastumisega parandada? Arvatavasti tegi ta seda Ja-

[4]) G. Blumberg — J. Hurdale 19. IX 1881. EKSA.
[5]) M. Jürmann — J. Hurdale 1. IX 1881. EKSA.

kobsoni ülesandel. Arvasin, et ainult selle läbi seda teha ei saa. Jakobson ise tunneb ennast ka ebamugavalt, sest presiidium oleks talle ainult siis olnud auks, kui meie oleksime seltsi jäänud ja ta ka meie hulgas oleks saanud olla president, oma enese bandet juhtida näib talle vähe lusti pakkuvat. [6])

Kuid loota Jakobsoni taganemist käesolevas olukorras — see tähendas siiski liiga vähest Jakobsoni tundmist. Säärase sammuga poleks ta ennast võimatuks teinud ainult E. Kirjam. Seltsis, vaid üldse avalikus elus. Ta pidi seisukorra päästma, kas või näiliseltki, ja päästis ka tõesti.

Kuid esialgu ähvardas seltsi täielik laialivalgumine, vähemalt ta kandejõu — harituma liikmeskonna — kaotsiminek. Seltsist lahkumisele kui eeskujule viidatakse juba lahkuva eestseisuse teadaandes, seda soovitatakse pärast selgel sõnal «E. Postimehes» ja veelgi tungivamalt erateel. Ning see jäigi mõneks ajaks ainsaks tõhusaks võitlusvõtteks, mis mingit «vilja» kandis.

E. Kirjam. Seltsi paberite hulgas leidub väike pakikene, mis kannab halvakspanevat pealkirja: «Baltlaste lahkumise ehk taganemise kirjad.» Kui seal Hurt E. Kirjam. Seltsile 28. augustil ainult pisut põlglikus toonis teatab, et ta «nimetatud seltsist» välja astub, siis peab näiteks dr. Hermann järgmisel päeval oma iseloomu kohaselt vabandades seletama, et kuna «meie Eesti kirjanduse isa, minust üli-armastatud ja auustatud Dr. Kreutzwald» on seltsist lahkunud, siis pidavat ka tema «südame valuga seltsist ära minema». Nii teatavad oma lahkumisest ühtekokku 26 isikut. [7])

Kuid neid väljaastujaid oli tõeliselt rohkem — kui palju just, seda on meil raske öelda. Seltsi eestseisusele olid oma lahkumisest kuni detsembrikuuni teatanud üldse 54 isikut. [8]) Võib arvata, et neid hiljem palju juurde ei tulnud. Ja nende nimed jäetigi siis trükitavast liikmete nimestikust välja. Kuid et oma protestiga üldsust mõjutada, selleks ei saadetudki lahkumisteateid enam seltsile, vaid avaldati need «E. Postimehes». Ja selle allika järgi pidi lahkujaid olema ühtekokku 121.

---

[6]) M. Jürmann viimasena tsiteeritud kirjas Hurdale.
[7]) EKmS-i kogu 3. mapp, 7. vihk ERMA.
[8]) M. Veske allkirja kandev kuulutus «E. Postimehes» 1881 nr. 48.

«Sakala» omalt poolt avaldas kahtlust, kas kõik neis nimestikes mainitud isikud tõesti ise on tahtnud seltsist lahkuda. Selle peale vastati teisalt, et põhikirjas pole öeldud, nagu peaks liige lahkumise puhul sellest ise just seltsile teatama. Et siin tõesti ka omavoliliselt ja osalt «surnud hingedega» on opereeritud, selle kohta leidub andmeid. [9])

Igatahes pani säärane võitlusviis seltsi uusi juhte närveldama. Siis aga juhtus midagi, mis naeruvääristas kogu selle agitatsiooni ajalehe kaudu ja tegi ta ühes sellega jätkamiskõlbmatuks. Poolteist kuud pärast E. Kirjam. Seltsi ajaloolist koosolekut ilmus nimelt «E. Postimehes» jälle uus seltsist lahkujate nimestik. Varsti võis aga «Sakala» kahjurõõmsalt teatada, et nimekirjas esitatud isikuid pole iial ei seltsis ega üldse elavate hulgas olnudki. Kuid veel hullem, varsti võis ta juhtida tähelepanu sellele, et nonde «väljaastunute» ees- ja perekonnanimede esimesed tähed moodustavad ülevalt alla lugedes sõnad: «Baltlaste Piirikivi». Nii oli siin tegemist müstifikatsiooniga, mille eesmärgiks ainult Hurda erakonna ajakirjandusliku relvamehe Grenzstein-Piirikivi narrimine ta enda häälekandjas! Loomulikult oletati tookord, et selle vembuga oldi hakkama saadud kas otse «Sakala» toimetuses või E. Kirjam. Seltsi uue eestseisuse ringkonnas. Ja ometi polnud müstifikatsiooni autoriks keegi muu kui Juhan Liiv, tollal alles vaevalt 17-aastane maapoiss Alatskivil, kel polnud isiklikult mingit kontakti ei ühe ega teise võistleva erakonna ninameestega. [10]) Ta oli selle sooritanud ainult oma suurest Jakobsoni-ihalusest. Liiv kannatas hiljem palju südametunnistuspiina selle noorusvembu pärast, kuid tookord saavutas ta eesmärgi: seltsist lahkujate nimestikud kadusid «E. Postimehest».

Igal juhul kaotas E. Kirjam. Selts palju töötegijaid ja asjaarmastajaid. Kui oletada, et lahkujaid oli tõesti ainult 54, siis moodustasid nad küll üle 400-liikmelisest

---

[9]) P. Asor ja J. Tamm — M. Veskele 10. X 1881. EKSA. — M. Veske — J. Kunderile 13. X 1881. EKSA. — J. Rickon (?) — C. R. Jakobsonile 1. XII 1881. EKSA. — Tartu E. Seitung 1881 nr. 15 ja 19.

[10]) Lähemalt Fr. Tuglas, Juhan Liiv, lk. 54—57.

kogust ainult ühe kaheksandiku. Ja pahimalgi puhul ei võinud nende arv olla üle veerandi tervest liikmeskogust. Kuid nende lahkujate tähtsust ei saa hinnata ainult arvulisest seisukohast. Nad kuulusid nimelt seltsi tüvijõuku, olid kuulunud osalt seltsi selle algusest peale, loonud seltsi tööviisid ja traditsioonid. «Kuida näha, on t e g e v a d liikmed pea k õ i k seltsist lahkunud,» kahjurõõmutsesid vastased. «N e e d mehed kaaluvad rahvaarmastuses, kirjanduse-osavuses ja politika tarkuses C. R. Jakobsoni tema erakonnaga kümme korda ü l e s.» [11]) Muidugi oli see liialdus, ja Jakobson võiski vastata: «Kui meie need 52 nime läbi vaatame, siis leiame nende seest peale kahe mehe, kellest igaüks ühe aabitsaraamatu välja on annud, veel 9 meest, kes raamatuid on kirjutanud. Meil on seesugusi mehi aga Kirjameeste Seltsis peale 50.» [12]) Ja sinna jäidki ju vähemalt C. R. Jakobson, M. Veske, Fr. Kuhlbars, A. Reinvald, J. Kunder, J. Kurrik, J. Tülk, J. Pärn, J. Jürgenstein-Lill, M. Põdder, L. Suburg, J. Kõrv. Kui aga liikmete «tegevuse» all mõeldi peamiselt seltsi eestseisusesse kuulumist ja seltsi asjade ajamist, siis ei võinudki senised vastasrindlased sel alal oma huvi ning oskust osutada.

Kuid nii või teisiti, lahkujate hulka kuulusid säärased töömehed nagu Hurt, R. Kallas, Bergmann, Lipp, Eisen ja Grenzstein, või vähemalt oma nimega seltsi autoriteetsuse tõstjad, nagu Kreutzwald, J. V. Jannsen ning Koidula. Ja seesugust aadrilaskmist ei võinud meie tookordne kultuurikeskus ilma kahjuta taluda. Selle all kannatas ta hariduslik tase, soliidsus ja autoriteetsus.

Seda hädaohtu tundis ka Jakobson kohe, kirjutades, et nüüd peaks «võimalikult palju uusi liikmeid endid üles andma ja nimelt haritud seisustest. Sest baltlased püüavad nüüd asja nõnda kujutada, nagu oleksid kõik haritud inimesed seltsist lahkunud. Kui meie aga hästi kõlavaid nimesid võime ette tuua, kes endid uuteks liikmeteks üles annud, siis oleks vastaste kardetavamad

---

[11]) E. Postim. 1881 nr. 35 ja 36.
[12]) Sakala 1881 nr. 37.

püüded iduna hävitatud.» [13]) Seltsi liikmeks astumise propagandale pandigi rõhku, ja sellekohast sooviavaldust võeti kui mobilisatsioonikäsku. Kui kaks Peterburi vaimuliku akadeemia üliõpilast seltsi astuvad, siis lisavad nad oma teadaandele: «Seda soovime meie teha C. R. Jakobsoni tahtmise järele.» [14]) Paiguti värvatakse liikmeid otse summakaupa, ja kui näiteks M. Tõnnison 12 Vana-Vändra meest on vastu võtnud, siis teatab ta ainult: «Ma vastutan selle eest, et nad kõik auusad ja tõsised rahva armastajad mehed on.» [15]) Kuid on selge, et E. Kirjam. Selts meie avaliku elu keskuseks muutudes ka ilma erilise agitatsioonitagi massiliselt uusi toetajaid juurde tõmbas. Nii võeti juba 28. augusti koosolekul 54 uut liiget vastu, s. o. täpselt sama palju kui neid selle koosolekuga ühenduses lahkus. Ja nelja kuu jooksul, s. o. aasta lõpuks oli liikmete arv kasvanud 900-ni, s. o. eelmise aastaga võrreldes täiesti kahekordseks. See rekordiline tõus osutab ise, millise huvilaine tõstis seltsi vastu paljas Jakobsoni olemine ta eesotsas. Vähemalt suuruselt polnud selts tema juhatusel häbisse jäänud!

Kuid küsimus polnud siiski ainult paljuses. Seda massi juurdevoolu ei põhjustanud üllatavalt kasvanud huvi kirjanduse vastu, vaid erakondliku jõunäitamise püüd. Jakobson kui laiadele rahvahulkadele toetuv tegelane leidis tarvilikul hetkel küll massiliselt toetajaid, kuid nende hulgas puudusid kultuuritöös «kõlavad nimed». Nii kirjutab M. Jürmann sama aasta novembris:

Viimasel Kirjameeste koosolekul vastu võetud suur liikmete arv (364, teiste järgi koguni 428) on ainult ilutulestik, see on täiesti kvalifitseerimata, kokkukühveldatud hulk. Kokku on aetud ainult nimed, vähesed on maksnud oma aastamaksu ega tee seda vist ka mitte. Üle 400 uue liikme olevat sisse astunud, raha olevat sisse tulnud ainult umbes 200 rbl. Kuna mõned vanad liikmed on ka oma maksu õiendanud, siis redutseerub tõeliste liikmete arv umbes 70—80-le. Peaaegu kõik uued liikmed on talupojad või küsitavad eksistentsid linnast. Haritlasi pole küll vist kedagi juurde tulnud. [16])

[13]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 3. IX 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 78.
[14]) M. Mihkelson ja M. Lass — M. Veskele 20. X 1881. EKSA.
[15]) M. Tõnnison — M. Veskele 19. X 1881. EKSA.
[16]) M. Jürmann — J. Hurdale 22. XI 1881. EKSA.

Kahtlemata põhineb see pessimistlik aruanne osalt kuulujutulisil liialdusil. Kuid tulevik osutas, et temas leidus ka palju tõtt.

Jakobson kartis, et seltsi autoriteetsus eriti auliikmete lahkumise läbi langeb. «Väga halba mõju avaldaks see, kui vahest Dr. Wiedemann ja teised auuliikmed välja astuksid,» seletab ta oma viimati tsiteeritud kirjas ja palub Kölerit, et see, kes oli ju ka auliige, talle kohe saadaks järgmise sisuga kirja: «Eesti Kirjameeste uue eestseisusele! Soovin uue eestseisusele jõudu ja osavust tööd teha, et ühendus ja üksmeel vanal kombel jälle meie Seltsi tagasi tuleksivad. J. Köeler.» «See kiri mõjuks enam kui kümme meest kaastöötajaid,» lisab Jakobson juurde. Ja varsti ilmuski see Köleri õnnesoov sõna-sõnalt samasugusena «Sakalas». [17])

Kuid hoolimata Jakobsoni pingutusist ei läinud lugu auliikmetega siiski täitsa ladusasti. Et halvatud Jannsen tema sugulaste poolt auliikmete hulgast lahkunuks tunnistati, see ei kurvastanud palju Jakobsoni: Jannseni ja tema perekonnaga oli vahekord niikuinii selge. Kuid sootuks teine oli lugu Kreutzwaldi ja Wiedemanniga — ning siin kaotaski Jakobsoni poliitika.

Kreutzwald teatas kohe pärast 28. augusti koosolekut, et ta «Kirjameeste Seltsis auupresitendi ameti maha paneb», ja avaldas hiljem pika seletuse oma sammu kohta, kus ütleb, et ta «millalgi **«rahvamees»** ega **Saks-laste-õgija** ei olnud, mis tänaste Eesti kangelaste ülemad omadused näikse olevat, sest minu pääpüüdmiste siht käis alati selle pääle, et kui kuskil **rahumehi** tarvis läheks: nende seltsi astuda ja sääl nii pikalt, kui vana-

[17]) Sakala 1881 nr. 36. — See juhus on jälle heaks näiteks, kuidas Jakobson püüdis alati õiget momenti tabada. Ta saatis oma kirja Viljandist Peterburis asuvale Kölerile 3. septembril, kuid järgmisel päeval oli «Sakala» number ühes Köleri «vastusega» juba Riias tsenseerida. Ja kes teab, millal «kirjalaisk» Köler üldse vastamisega hakkama sai! Mõni aeg hiljem teatab ta ainult, et «oma sõnu» «Sakalast» lugenud, ja soovib, et neil mõju oleks. (J. Köler — C. R. Jakobsonile 21. IX 1881. J. Johanson-Pärna kogu EKSA.) Ja veel hiljem vabandab Jakobson viisakuse pärast Köleri ees, ajades süü abilise kaela. (C. R. Jakobson — J. Kölerile 28. IX 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 79.) Vastaste ees jäi see lavastus muidugi saladuseks.

dus lubab, seltsi teenida.» Seletuse lõpus pöördub Kreutzwald Jakobsoni poole salmikuga:

Teid, hiilgav päike, püütaks mustaks teha:
Kas võlsi kõrgust jõuab katta tolm?
Kui maailm lõpeb, saavad inglid näha,
Et Eestis jäevad kadumata kolm:
Kes Kirjameeste Seltsi viimast eha
Meil karjapoiste kurnil kustutand. [18])

Nende «kolme» all on mõeldud muidugi Jakobsoni, Vesket ja Treffnerit.

Kreutzwaldi lahkumine oli suurimaid hoope, mis Jakobson sai tunda selle konflikti puhul. Ta algab oma vastuse Kreutzwaldile järgmiste sõnadega: «Kõige pealt pean ma Teile, auustatud herra, tunnistama, et ma veel ilmaski nii kurblikul meelel sulge kätte ei ole võtnud, kui täna.» Ja jätkab siis:

Mis Teie kui Eesti laulu-isa Eesti rahvale olete, see seisab minu südames elavama tähtedega ülesse kirjutatud, kui kellegi muu Eestlase südames. Sellepärast võite mind veel kurjema sõnadega sõimata, kui seda «Eesti Postimehes» teinud olete, ma saan Teie vasta ikka nagu laps olema, keda isa ülekohtusel kombel ja ilmasüüta karistas, aga kes isa käele pärast siiski suud andis. [19])

Säärane toon oli Jakobsonile osalt taktiliseks võtteks, kuid selle läbi kostab kahtlemata ka tema isiklik tundmus. Sest Kreutzwald oli Köleri kõrval ainus autoriteet meie tegelaste hulgas, kelle ees Jakobson end alati painutas, kelle seisukohta arvestas ja kelle kaastöö ka siis puutumata avaldas, kui selle mõtetega ei võinud täiesti päri olla. Kreutzwald omalt poolt pidas Jakobsoni otsekui oma maailmavaateliseks nooremaks vennaks ja selle teostajaks, mida ta ise ei suutnud enam korda saata. Talle ei meeldinud küll Jakobsoni liiga suur usaldus venelaste ja käredus sakslaste vastu, nagu ei meeldinud üldse Jakobsoni tegevuse liiga rahvapärane laad. Kuid seda enam oli ta oma autoriteediga toetanud Jakobsoni poliitika ilmalikku suunda, ta sõjakäiku «mustade kuubede» ja Jannseni vagatseva leeri vastu. «Sakala» algusest peale oli ta teinud sellele kaastööd, asetunud

[18]) E. Postim. 1881 nr. 41.
[19]) Sakala 1881 nr. 42.

«tuletikkude laste kätte andmise» küsimuses täiesti Jakobsoni seisukohale ja mõistnud ka Hurda loobumise lehest täitsa hukka. Ta nimetas «Sakalat» oma kirjades m e i e leheks.

Ja nüüd pidi Jakobson teda äkki leidma «oma vastanikkude esimeses roodus», nagu käivad Kreutzwaldi enda sõnad, ning lugema ta süüdistusi just «E. Postimehes», mida süüdistaja alles paari aasta eest oli nimetanud «vanaks, visaks, haisma läinud lihaks», mida «üksnes säherdustest maitsetakse, kelle nina haisu ei tunne».[20]) Kuidas seletada seda meelemuutust nüüd, mil Jakobsoni erakond oli E. Kirjam. Seltsi juhtimise üle võtnud?

Kreutzwald oli juba ligi 78-aastane rauk ja veetis oma elulõppu Tartus väimees G. Blumbergi pool. Ning viimase asjaoluga seletabki Jakobson lauluisa vaadete muutumist. Ta toob oma avalikus vastuses näiteid, kuidas elatanud tegelast ta omaste poolt piinlikult mõjutatud, nii et ta tahtnud isegi tagasi Võrru kolida. Aga veelgi selgemat keelt kõneleb Jakobson erakirjas: «....Blumberg [on] vana Kreutzwaldi ähvardustega nii kaugele.... saanud, et ka tema auupresidendi ameti maha pani. Blumberg on ähvardanud vana meest välja visata (an die Luft zu setzen), missuguse abinõuuga ta teda juba aasta eest sundis Sakala kaastööliste hulgast välja astuma, mis mulle Dr. Kreutzwald ise kirjutas.»[21])

Kreutzwald omalt poolt kinnitab juba eespool tsiteeritud avalikus kirjas: «Minu auupresidendi ammeti mahapanemise ja Kirjameeste Seltsist väljaastumise kohta võin Teile tõtelikult tunnistada, et see toimetus vabatahtlikult sündis, ilma et midagi võerást abi ning tungimist tarvis läks.» Samasugusele otsusele jõuab ka A. Jürgenstein, võrreldes Kreutzwaldi ja Jakobsoni maailmavaadet ning iseloomu, mis pidi lõpuks kokkupõrkele viima.[22])

---

[20]) F. R. Kreutzwald — C. R. Jakobsonile 6. XII 1878. E. Kirjand. 1910, lk. 104.

[21]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 3. IX 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 77.

[22]) A. J ü r g e n s t e i n, Arvustuslised kirjatööd, lk. 165—170.

Ja ometi on meil kindlaid tõendusi selle kohta, et Kreutzwaldi suhtumist «tuisklastesse» ta viimseil eluaastail on püütud ka väljastpoolt mõjutada. Nagu näeme tema enda kirjadest Jakobsonile, oli ta kuni 1878. a. lõpuni läbi ja läbi «Sakala» mees; selle järel puuduvad meil poolteise aasta kohta kirjalised andmed. Siis aga kirjutab Blumberg omalt poolt Hurdale sõjakäigust Jakobsoni ja tema mõtteosaliste vastu, kes on kõik üks «kahtlane seltskond». «Sondeerisin ettevaatlikult ka oma vanameest ja andsin talle mõista, et tal oleks kohane ümber lükata.... mõnitusi. Kuid ta ei taha veel päris hästi. Aga ajaga kasvavad roosid.» [23]) Tõeliselt kasvasid need «roosid» päris ruttu. Sest mitte rohkem kui nädal hiljem saatis Kreutzwald Jakobsonile juba kõige tõsisemalt hoiatava kirja, milles ütleb ms.: «Teil ehk on veel meeles, mis rõõmsal vaimustusel mina «Sakala» ilmale tulemist olen teretanud, sellest võite arvada, et mul lahkumine temast mitte kerge ei ole.» [24]) See lahkumine oli õieti juba siis tõsiasjaks saanud. Kuid ta oleks vahest jäänudki ainult omavaheliseks asjaks, ilma et keegi eemalolija oleks sellest kuulnud, kui välispõhjus poleks nõudnud avalikku seisukohavõttu. Selleks põhjuseks sai võitlus E. Kirjam. Seltsi ümber. Kuid nagu ikka säärastel puhkudel, nii paisus vastuolu nüüdki üle oma esialgsete piiride ja sundis arveõiendamise hoos viimsetegi ühendavate sildade põletamisele. Ning nüüd võis ka Blumberg rahulolutundega teatada: «Mu vana äi on lõpuks läbi näinud tolle alatu Jakobsoni ja hakkab teda jõudumööda paljastama.» [25]) Vahekord oli lõplikult selge.

Siin viimasena tsiteeritud Jakobsoni kirjas Kölerile öeldakse veel: «Nüüd on see trobikond ähvardanud kõigile auuliikmetele soovitada, et nad välja astuksid.» Tõeliselt loobus ainult veel akadeemik Wiedemann, kes kirjutas seltsi esimesele abipresidendile: Nagu ta ajalehest nägevat, olevat E. Kirjam. Selts oma asutamisel

---

[23]) G. Blumberg — J. Hurdale 31. V 1880. EKSA.
[24]) F. R. Kreutzwald — C. R. Jakobsonile 7. VI 1880. E. Kirjand. 1910, lk. 106.
[25]) G. Blumberg — J. Hurdale 19. IX 1881. EKSA.

võetud sihist loobunud ja seesuguse tee valinud, millel kirjasaatja ei saavat kaasas käia. «Sellepärast olen ma kahjuks sunnitud tagasi saatma minu poolt tänuga vastu võetud diploomi .... ja Teid paluma, minu nime Kirjamēste-selts'i auliikmete nimekirjast kustutada.» [26]) Kas Wiedemann selle sammu omal algatusel või kellegi soovitusel astus, seda me ei tea. Igatahes oli see kooskõlas tema vaadetega.

Kõigele eelmisele lisaks teatab veel «Sakala» toimetaja, et talle Tartust järgmist kirjutatud: «Baltlased hooplevad siin, et nad selle eest saada hoolt kandma, et kõik liikmed ja auuliikmed Soomemaalt Seltsist saada välja astuma. Palun Teid nii ruttu kui võimalik selle vastu tööd teha ja Soome vendadele kirjutada.» [27]) Meie ei tea, kas kumbki pool nii «Soome vendadele» kui ka teistele auliikmetele Budapestis ja Berliinis kirjutas; tõsiasi on vaid see, et ükski neist tagasi ei astunud. Vahest ei kuulnud nad seltsis toimunud revolutsioonist esialgu midagi, või jätsid selle jälle täiesti eestlaste omavaheliseks asjaks. Isegi Tartus elav saksa soost auliige prof. Grewingk ei lasknud end «sakslaste õgija» Jakobsoni presidendiks saamise läbi segada.

Nii oli 13-st auliikmest lahkunud ainult kolm, samuti kui lihtliikmeist igatahes mitte üle veerandi, tõenäoliselt aga veel palju vähem. Ja nii polnud ka Hurda erakondlaste demonstratiivne lahkumine seltsi vähemalt nähtaval kujul elukardetavalt halvanud.

Kuid ühenduses sellega tuleb juhtida tähelepanu veel ühele asjaolule. Ainult mõni päev pärast 28. augusti koosolekut teatas Jakobson kirjas Kölerile, mida siin juba mitu korda oleme tsiteerinud: «Nad [baltlased] tahavad uut seltsi asutada: Õpetatud Eestlaste Selts, mille liikmeks ainult siis võib saada, kui seltsi poolt kutsutakse. Sinna seltsi kuuluksid siis kõik pastorid. Seal ei pääseks siis ükski ilmalaps ega nooreestlane sisse.» Ja miski polegi loomulikum ühe seltsi pereheitmisel kui uue organisatsiooni asutamine, mis taotleks küll samu eesmärke, kuid oleks vaba neist puudusist,

---

[26]) F. J. Wiedemann — M. Veskele 5. IX 1881. EKSA.
[27]) Sakala 1881 nr. 37.

mis leiti olevat endisel. Samuti on aga loomulik, et vana organisatsioon meeleldi seesuguse võistleja tekkimist ei taha näha. Jakobson kirjutas küll oma lehes: «Asutage omale uus Selts, nagu teil soov on.... Kui teie meiega ühes tööd ei taha teha, siis t e h k e iseenese eraseltsis tööd....» [28]) Kuid et see heasoovlus ei tulnud ometi südamest, seda näeme sama lehe «Nalja Martidest», kus uue seltsi plaani mõnitatakse ja sel puhul isegi denuntseeritakse. [29])

Selle paralleelse kirjandusseltsi asutamise nõu oli igatahes olemas ja selle juurde tullakse, nagu näeme, veel hiljemgi mitu korda tagasi. Kuid vastavaist plaanest ei jõutud ometi kaugemale. Põhjuseks oli loasaamise raskuse ja muude võimalike takistuste kõrval kõigepealt asjaolu, et polnud loota kuigi suurt liikmete arvu. Alalhoidlik eestimeelne haritlaskond oli ainult õhukeseks koorekihiks ikka rohkem ja rohkem jakobsoniseeruva massi kohal. Ta oligi ju õieti kõik E. Kirjam. Seltsis koos olnud ja sealt ka koos lahkunud. Kuid üksnes vanast seltsist lahkunud liikmeist moodustatud uus selts oleks juba eeskätt olnud liiga ebapopulaarne. See oli ka Jakobsonile selge, ja sellepärast uskus ta, et Hurda erakondlaste E. Kirjam. Seltsist väljaastumise agitatsiooni veel eriline tagamõte õhutas. Nimelt ütleb ta oma viimasena tsiteeritud kirjas Kölerile: «Kui meie vana selts seisma jääks, etendaks see uus selts õige kurba osa ja sellepärast peab see [vana selts] ära lõhutama.»

Seisukorra lootusetus selgus aga protestantidele varsti, ja nad lõpetasid katsed midagi veel E. Kirjam. Seltsi vastu ette võtta. Sellest peale ei kõnelnud nad viimasest ei erakirjus ega ajalehis enam palju. Ta oli neile vaid «Kurja-» või «Kirjumeeste Seltsiks», mis neisse ei puutunud. Kuid see osutab Jakobsoni lõplikku võitu seski jõukatsumises.

Tõsi küll, jäi hämaralt kollitama veel üks hädaoht, — ja on nii iseloomulik, et sel puhul kohtame kohe A. Grenzsteini nime. Ta oli nimelt juba aasta algul

---

[28]) Sakala 1881 nr. 39.
[29]) Sakala Lisaleht 1881 nr. 37 ja 39.

kirjutanud, ühenduses E. Kirjam. Seltsiga: «Ärgu mõtelgu seda keegi, et Neeva ääres seda ei kuulda, mis Emajõe kaldal räägitakse.» [30]) Ja nüüd, pärast 28. augusti kokkupõrget, kirjutas ta veel selgemini: «Eestlaste [mõeldud: Hurda erakonna] palve ulatab kaugemale ja kõrgemasse kui S a k a l a s t e palve, ning nemad saavad selle eest hoolt kandma, et õigel ajal ja õigel kohal õige sõna üteldud saab.» [31]) See oli ilmne ähvardus. Säärase «hoolekandmise» märke ei leia meie aga seekord veel mitte. Kuid kaks aastat hiljem, Aleksandri-kooli tülide lahendusel, soovitati seda abinõu K. A. Hermanni poolt uuesti [32]) — ja võeti ka tarvitusele. Ning kümme aastat hiljem oli see «hoolekandmine» juba süsteemiks saanud ja leidis ka E. Kirjam. Seltsi lõpetamisel tagajärjekat kasutamist. Praegu aga liikus paljas mõte sellest alles vastiku viirastusena õhus.

[30]) E. Postim. 1881 nr. 4.
[31]) E. Postim. 1881 nr. 37.
[32]) K. A. Hermann — J. Hurdale 14. V 1883. EKSA. — Vt. ka M. Jürmann — J. Hurdale 20. VII 1883. EKSA.

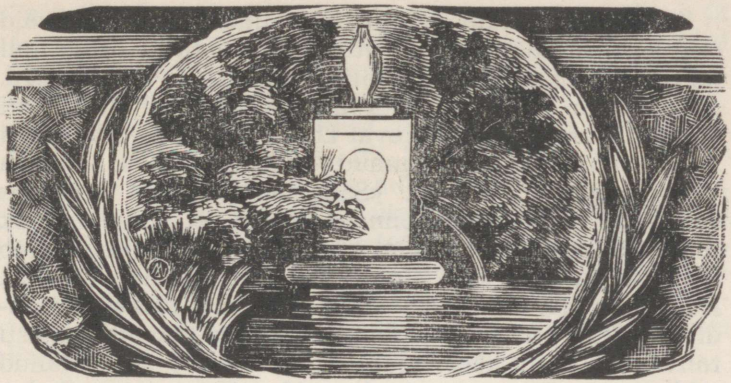

X. SELTSI TEGEVUS JAKOBSONI JUHATUSEL.

1881—1882.

Nagu nägime, kulus palju E. Kirjam. Seltsi uute juhtide energiast 1881. a. sügistalvel seltsi päästmiseks kriitilisest seisukorrast. Seda seltsi «välispoliitikat» juhtis peamiselt Jakobson ja suutiski suurimad hädaohud kõrvale pöörda. Kuid samal ajal arenes seisukord üldisel vaenurindel nii hädaohtlikuks, nagu polnud veel iial varem olnud. Ja see asjaolu ei jätnud omakord ka E. Kirjam. Seltsi tegevust mõjutamata.

Meie aktiivse rahvusliku liikumise peavaenlased lasksid end suvel Jakobsoni osavate võtetega ainult hetkeks roopast kallutada. Seda vihasemaks paisus aga nende vasturünnak sügisel. Talv 1881—82 tähendab tumedat võitlusteseeriat, mille segaseid keerdkäikusid me vist kunagi ei suuda täies ulatuses selgitada. Selle eesmärgiks oli rahvuslik-sotsiaalse võitluse diskrediteerimine valitsuse ees, ja selle abinõuks oli provokatsioon kõigis ta võimalikes vormides.

Sellised vahendid polnud alles nüüd leiutatud, vaid olid balti-saksa rindel tarvitusel sest hetkest peale, mil tal tuli tegemist teha agressiivse rahvusliku liikumisega. Juba enam kui poolteistkümne aasta eest süüdistati Adam Petersoni, et ta olevat Loodi, Navesti ja Viljandi mõisa rehed põlema pannud — ning leiti selleks ka valetunnistaja.[1]) Pärast «Sakala» sulgemist pingutas Jakobson oma sõpruskonnaga jõudu, et sulgemiskäsk tagasi võetaks. Ja tal oligi kindel lootus, et lehel tuleb kaheksa kuu asemel ainult kaheksa nädalat vaikida. Kuid juba mai lõpul 1879 kuuleme kõma: Rakvere sinodil räägitud proklamatsioonidest, milles kutsutavat eesti rahvast, relvad käes, «lahti lööma»! Ei tähendanud midagi, et säärane part oli vaid «tühjas pastorikolus välja hautud», nagu ütleb Kreutzwald, kui ta leidis ometi «mõlemast soost vanu naisi», kes seda uskusid ja «värisedes kohutavale saatusele vastu läksid».[2]) Samuti aeti rida kõrtsikaklusi, mõrtsukatöid ja kirikuvargusi «Sakala» süüks[3]) — ning saavutati, mida sooviti. Jakobsonlased polnud veel E. Kirjam. Seltsi vallutanud, kui juba sellę kavatsusel oleva aktsiooni vastu provokatsioon käima pandi. 11. jaanuaril 1881 olnud Tartus vana ülikoolihoone ja paruness Ungern-Sternbergi maja külge ning Barclay platsile üles löödud suured kirjutatud plakatid:

Lööge Sakslased ja kõik saatanad maha!
Hurraa!
Jacobson ja Sakala elagu!
Hurraa!
Võit on meije!
Hurraa!

Plakatid võetud ära kell pool 11 hommikul ja antud politsei kätte. Need olnud arvatavasti ühenduses koosolekuga, mis peetud E. Kirjam. Seltsis 9. jaanuaril. Selleks koosolekuks olnud kõik Jakobsoni poolehoidjad

---

[1]) Mart Miti käsikiri «Tükikene Aadam Petersoni elu lugust», A. Kruusbergi erakogus.
[2]) F. R. Kreutzwald — J. Kõlerile 7. VI 1879. EKSA.
[3]) C. R. Jakobson — A. Vardjale 31. VII 1879. EKSA.

Tartu kokku sõitnud. 11. jaanuari hommikul kella 3 ja 4 vahel liikunud rohkearvuline eestlaste salk Toomel ning hommikul leitigi plakatid. Rõhutatakse: E. Kirjam. Selts ei kuulu politsei järelevalve alla. [4])

Hoopis teistsuguse ulatuse võttis see sissisõda 1881. a. sügisel. Selle eesmärgiks oli kõigepealt halvata valitsusele esitatud märgukirja mõju, aga ühtlasi ka kogu liikumist. See oli sihitud nii üksikute isikute kui ka asutiste vastu, kus need isikud tegutsesid. On huvitav osa, mida etendas siin keiserlik ihuarst G. Hirsch, keda tunneme seni ainult «heatahtliku suguvennana». Ta kirjutas juba juunikuus, kohe saatkonna lahkumise järel Peterburist, parun Wrangelile Tallinna:

Ma polnud vähe imestunud, nähes kõige pahakuulsuslikumate ässitajate nimesid saatkonna hulgas, eesotsas maalikunstnik professor Köhleriga, kes on siin vahetalitajaks Eestimaa ja Голос'i vahel....

Ma iseloomustasin seda [saatkonda] õiges valguses suurvürst Vladimir Aleksandrovitšile ja väljendasin oma otsekohest kahetsust selle üle, et Eestimaa kuberner on nii ükskõikne selliste saatkondade suhtes ja lubab, et inimesed nagu Sakala toimetaja ja teatud Käbbi, kes siin eesti kogudusest mõne aasta eest mässuõhutamise pärast välja heideti, ennast Tema Majesteedile esitavad eesti rahva esindajaina....

On saatkond ilmunud ilma kuberneri loata, siis oleks viimase kohus vähemalt tagajärele esitada protest siseministrile ja süüdlased vastutusele võtta. Oli aga saatkonnal luba, siis peaksite teie, aadel.... vähemalt andma siseministrile üksikute saadikute iseloomustuse ja seletama, et inimesed nagu Jacobson, Käbbi ja nendelaadilised pole sugugi eesti rahva esindajad, vaid pigemini selle vaenlased. Oleksid Sina või parun Maydell sellest varakult teada saanud ja mind informeerinud, ma oleksin võinud audientsi takistada. [5])

Kuid kodumaa võimumehed tundsid ilma Hirschi õpetusetagi tarvilist taktikat. Vaja oli vaid diskrediteerida

---

[4]) Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv, toimik A/413 I LRAKA.

[5]) G. Hirsch — Wrangelile 23. VI 1881. EKSA segakogu, mapp 1. — Üks Jakobsoni vabatahtlikest vastuluuremeestest oli selle kirja parun Wrangeli kirjutustoas kopeerinud ja «Sakala» toimetusele saatnud. (H. K. — Sakala toimetusele, daatumita. J. Johanson-Pärna kogu EKlA.) Hiljem on aga nähtavasti varastatud ka originaal, nii et seegi on meile kättesaadav. — Vt. ka J. Johanson-Pärna, Eestlaste keisrilkäigu järelkaja, V. Maa 1925 nr. 245. — Jakobson hoiatas kohe pärast Hirschi kirja saamist oma Peterburi kaaslasi selle «suguvenna» eest. (C. R. Jakobson — J. Kölerile 5. XII 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 80.)

Peterburis käinud saadikuid ükskõik mil alal, et võtta mõju ka nende märgukirjalt. Ja sellepärast algas nende kahtlustamine, majanduslik kahjustamine ja vintsutamine kohtuprotsessidega, millel polnud näiliselt midagi ühist nende sammuga Peterburis. Igaüks neist, kes polnud täiesti iseseisev, sai kuidagi kannatada. Jakobson ise mõisteti «ametivõimude au haavamise» pärast kaheks kuuks vangi, lisaks oli tema jaoks tagavaraks terve rida protsesse. Mart Mitt tehti ühe vana loo põhjal heinavargaks. Ja samuti toimiti igal võimalikul juhul iga käremeelse tegelasega, et aga halvata kogu liikumist. Eriti raskeks muutus nende seisukord, kes olenesid ametialaliselt mõisnikest või vaimulikest: «siis lendas maal koolmeistrid ametist lahti kui varesid,» ütleb J. Kurrik oma memuaarides. Dr. Veske vallandati juba suvel Tartu seminari õpetaja kohalt. M. Vares võeti sügisel ühe kõne pärast kinni ja jäigi pooleks aastaks vangi. A. F. Raudkepp kaotas koha ja sunniti viimaks väljarändamisele. «Tartu E. Seitungi» toimetaja A. Aint mõisteti ajakirjandusliku süüteo pärast kuueks kuuks vangi ja ta perekond langes suurimasse viletsusse. Järgmisel aastal sai vintsutada kirjanik J. Pärn. Need ja rida nendetaolisi juhtusid osutavad, et radikaalse rahvusliku liikumise tegelaste üle käis just samasugune maru kui 60-ndate aastate keskel.

Kuid kuna seesugune terror puudutas ikkagi üksikuid, oli ometi veelgi kardetavam see provokatsioonilaine, mis ähvardas kiskuda kogu rahvusliku liikumise ametliku surve alla. Organiseeriti tumedaid tüüpe, omamoodi mustsada, et tekitada rahutusi. Ilmusid ähvarduskirjad, tulesüütamised, isiklikud kallalekippumised. Lisaks olid meeled üldse liiga ärevaks köetud, ja tõenäoliselt asutati ka massi poolt ettevaatamatuid samme, mida võisid vaenlased kasutada. Kõik need provokatsioonilised ja anarhilised nähtused pandi aga meie radikaalsete tegelaste ning nende juhitud liikumise arvele.[6]) ««Sakalaner» tähendas.... sel ajal «põletaja» ja «elu kallale tikkuja»,» nagu ütleb jällegi Kurrik.

[6]) Vt. ka A. Kruusberg, Revisjoni tulekul ja Venestamise tulekul.

Dr. Veskelt küsisid saksa üliõpilased ja koolipoisid Tartu tänavail vastu tulles: «Herr Doktor, wo brennt es?» [7]) Jakobsonilt päriti kirjalikult järele, millal ta Viljandi linna põlema pistab. [8]) Millist tooni aga tarvitati tolleaegses saksa ajakirjanduses (ja seda käesoleval korral Mats Tõnnisoni tähtraamatukese puhul!), seda osutagu Tartust saadetud kiri, milles öeldakse, et «meie ei taha sõjaväelist eksekutsiooni», kuid olevat tarvis, et «metsikule häbematule ja ohjendamatule agitatsioonile, ... mis mõtleb ainult kurjade ja hädaohtlikkude kirgede õhutamisele, ükskord ometi ülemalt poolt energiline pea! hüütaks».

Täie õigusega võime nõuda, et seltsid ja ajakirjandus läheksid tagasi oma algusliku ülesande juurde .... On väga tarvis, jah, on ülim aeg, et rahvale saaks ükskord selgelt teatatud, et see ei või olla valitsuse soov, kui kooli ja kirikut, õigust ja korda päev-päevalt sopaga pillutakse, kui igal pool õigusele häbematult näkku lüüakse, kui vale ja laim ennast laiutavad, kui ässituskirju häbenematult trükitakse ja avaldatakse, mis .... oma jultumuse ja avalikult esitatud sotsialistlikkude tendentside poolest ei jää maha nihilistliku häbi-žurnalistika produktidest, millest meile lähemaid teateid annavad lähema mineviku poliitilised protsessid. [9])

Ei tarvitse lisada, et siin ilmselt viidatakse hiljutisele tsaaritapjate protsessile. Milliste saatanlike provokatsioonideni aga võidi minna, näeme alles «Zeitung für Stadt und Land'is» avaldatud Jakobsoni nekroloogist, milles «imestletakse», kuidas Jakobson ette võtnud «Eesti talupoegadest rahvuslist Eesti rahvast teha, Eesti rahvuslist rahvast Soome rahvaga ühte sulatada, ühes ka nende (rahvaste) suguvendi kuni Moskva linna väravateni ja Uraali mägedeni ülesotsida ja kokku liita, nõnda et kõik terve Põhja Venemaa Volga jõest kuni Valge mereni ja Uraalist kuni Soome laheni jälle vaba Soome-sugu päralt oleks ja Soome Zaari (Isevalitseja) käsk: «Hakka pääle!» Talvepaleest heliseks. . . .» [10])

---

[7]) A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd, lk. 85 j.
[8]) Sakala 1882 nr. 8.
[9]) St. Petersburger Ztg 1881 nr. 358.
[10]) Ztg für Stadt und Land 1882 nr. 69; tõlge Tartu E. Seitungist 1882 nr. 15.

Sedalaadi ajakirjandusliku kampaaniaga loodi üldine ebakindluse tunne, mida kasutati juba lähtekohaks karmide survevahendite nõudmisel. Sellele toetudes pommitasid kohalikud ülemused kubernere ja keskvalitsust süstemaatiliselt kaebuste ning ettepanekutega. Oletati laiaulatuslikku salaseltsi, mille eesmärgiks, nagu nägime, Eesti-Soome riigi loomine. Nõuti samaajalist läbiotsimist Jakobsoni, Veske, M. Miti ja teiste juures. Nõuti lõpuks kõvendatud valvekorra väljakuulutamist ja maa erilise sõjalise kaitse alla võtmist. [11])

Ühtlasi oleks eksitus arvata, nagu oleks eesti soost vastaste suhtumine Jakobsoni juhitud liikumisse olnud palju teistsugusem. Ka vana vingumees Blumberg kirjutab:

.... siniste prillidega mehe [Jakobsoni] vastu peame rinnet. Millal tehakse ta kord kahjutuks?.... Ta on vale pärisisa, keerutuste geenius ja ehtne «talumatsipüüdja» ning «sakslasteõgija». Elame siin hädaohus. Praegu nekrutite võtmise ajal tulevad mõned neist rahva õnnelikuks tegijaist ülesässitatud noormeestest linna, võtavad oma pead soojaks ja teevad meile kassikontserti või pilluvad aknaid sisse või pistavad lõpuks punase kuke katusele. 10. oktoobril leidsin juba oma aialt «valva», nelja päeva eest «hoia». Revolver on juba hangitud....

Suurim eesti kirjanik [Kreutzwald], selle tütar ja tütretütar ning ta naine ei saa enam rahulikult pead padjale panna. Kuid tema väimeespoeg ei karda; ja oleks Tartu linn ja Eestimaa täis «sakalanlasi» ning püüaksid meid neelda, siis meie neid ei pelgagi, meil õnnestub see ikkagi! — Ainus sõna võib neid kukutada! [12])

Nooremad ja kergemad rahva seas olevat Jakobsoni mõjul juba märatsemas ja mässamas. [13]) Kanepi pastorile laskmine olevat tema jüngrite töö. «On ülim aeg, et Sakala ilmumine ära keelataks.» [14]) Ja J. Kurrik väidab oma memuaarides korduvalt, et just pastor Eisenschmidt talle hauda kaevanud.

Loomulikult kandus see saksa võimumeeste ja eesti alalhoidlaste vaen ka radikaalsete rahvuslaste juhitud

---

[11]) Lähemalt H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—83. a., Looming 1929, lk. 388—412.
[12]) G. Blumberg — J. Hurdale 2. XI 1881. EKSA.
[13]) H. Wühner — J. Jungile 6. XII 1881. ERMA.
[14]) M. Jürmann — J. Hurdale 10. XII 1881. EKSA.

seltsidele üle. Ja siin olid esimeses reas Tartu E. Põllumeeste Selts, mille esimeheks oli Mart Mitt, ning E. Kirjam. Selts. Juba viimase augustikuu koosoleku puhul kirjutas sakslaste eestikeelne häälekandja: «Uue eestseisuse valimiseks tehti C. R. Jakobsoni nõuudmist mööda sedelid, seesugusel korral, kui seda hiljuti Gambetta Prantsusmaal nõuudis.» Rahulik selts olevat muudetud poliitiliseks klubiks, seal tehtavat parlamenti, kuid — «Meie riigiseadus ei tunne Parlamenti....» Selts võidavat üldse ära keelata. [15])

E. Kirjam. Selts oli ainsaks ülemaaliseks ja kõiki meie rahvusliku kultuuri alasid harrastavaks asutiseks. Ja varsti võis öelda, et k õ i k väljapaistvamad radikaalse suuna esindajad temas koos olid. Ühtlasi teati väga hästi, et seda asutist isikliku kibeduse pärast ka ükski alalhoidlik eestlane ei lähe kaitsma. Nii võis temale takistamatult üle kanduda kõik viha, mis oli suunatud Jakobsoni tegevuse vastu. Kuuluvus sellesse seltsi sai kriteeriumiks poliitilise meelsuse hindamisel. Ja see asjaolu seletab mõnegi tolleaegse sündmuse segase sõlme, mida osutab ka järgmine näide.

Nagu mäletame, suhtus Jakobson kümne aasta eest halvakspanevalt meie akadeemilisse noorsoosse, «kes veel muud õppinud ei ole, kui õlle klaaside põhja vaadata». Sest selle noorsoo vaimseiks juhtideks olid tollal Hurt ja «E. Postimehe» ringkond. Ning nende suunas areneski ta kuni «Sakala» ilmumiseni. Veel 1878. a. arutati tema koondises Jakobsoni ja Hurda vahekorda ning leiti, et viimane oli toiminud õieti, süüdistades Jakobsoni kirikule kallaletungimises; Hurdale saadeti poolehoiuavaldis. [16]) Kuid juba järgmise aasta algul tundub J. V. Jannseni müüdavuse loo arutamisel kallakut Jakobsoni suunas. [17]) Ja 1881. a. kevadel sigis seltsis Jakobsoni pärast terav kokkupõrge. Oli nimelt küsimus sellest, kas Jakobson kuulub seltsi vilistlaste hulka või mitte. H. Treffner ja Veske esinesid Jakobsoni voolu kaitsjaina, ning õhkkond muutus nii äge-

[15]) Tall. Sõber 1881 nr. 37.
[16]) Prot. 26. X 1878. EÜSA.
[17]) Prot. 22. III 1879. EÜSA.

daks, et J. Bergmann protestides koosolekult lahkus. [18]) «Ka studentide seas ei ole enam ühendust sugugi olemas,» ütleb R. Kallas juba suvel, «sest ühed hoiavad Jakobsoni, tõised Hurdi poole.» [19]) Eriti keeruliseks läks lugu aga pärast E. Kirjam. Seltsi pereheitmist augustikuu üldkoosolekul. Seltsist lahkunute juhtivam osa kuulus küll meie akadeemilise haritlaskonna hulka, kuid oleks eksitus arvata, nagu oleks ta leidnud enesele praeguses akadeemilises noorsoos täit tuge. Eesti üliõpilaskondki jakobsoniseerus noil ajul kohutava kiirusega, ükskõik, kas harrastas ta teoloogiat või ilmalikku tarkust. Ja loomulikult oli nüüd ka Jakobsoni suhtumine temasse sootuks teine. Ühest Jakobsoni tolleaegsest kirjast leiame huvitava märkuse: «Tartus on üliõpilaste seas Eesti korporatsioon asumisel, mille asutajad Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed on.» [20]) Ja tõesti, a. 1881 ja 1882 tegi «Vironia osakond» kramplikke pingutusi, et saada enesele ametlikku kinnitust, seda ometi saamata. K õ i k selle «osakonna» 15 asutajat olid E. Kirjam. Seltsi liikmed olnud. Pärast augustikuu koosolekut astus neist viis (Bergmann, Ederberg, Eisen, Mohrfeldt ja Koik) seltsist välja. Kuid kümme, kelle hulgas oli ka kuus teoloogi, ei mõelnudki seda teha. Ja nende hulgas olid mõned just kõige hakkajamad, nagu A. Mõttus, A. Sperrlingk või L. Hesse. Pole ime, et see illegaalne korporatsioon Köleri enesele esimeseks auvilistlaseks valis, Grenzsteiniga vastuollu sattus ja Eiseni üle ta osavõtu pärast J. V. Jannseni juubelist nurises. Kuid eriti andis väljapoole käsituse selle ringkonna meelsusest just ta suhtumine E. Kirjam. Seltsi. «Osakonna» esimees A. Sperrlingk on ise kirjeldanud oma ülekuulamist 31. oktoobril 1881 ülikooli prorektori O. Schmidti poolt illegaalsete kooskäimiste pärast:

O. S.: Kas te pole seal «Sakalat» ette lugenud? Te ajate seal poliitikat. Ega te vist ei tunnegi «Sakalat»?

A. S.: Ekstsellents, ma teen küll poliitikaga tegemist ja tunnen ka «Sakala» kirjutisi, mul on isegi au toimetajat isiklikult tunda....

[18]) Prot. 12. V 1881. EÜSA.

[19]) R. Kallas — J. Hurdale juunikuus 1881. EKSA.

[20]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 5. XII 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 80.

O. S.: Te olete Eesti Kirjameeste Seltsi liige?
A. S.: Igatahes.
O. S.: Te pole sealt mitte välja astunud?
A. S.: Mul pole selleks mingit põhjust.

Ja paar päeva hiljem teine samasugune ülekuulamine:

O. S.: Te olete Eesti Kirjameeste Seltsis?
A. S.: Jah, olen seal kirjanduslikult tegev.
O. S.: Ärge kõnelge mulle, et te seal kirjandusega teotsete; ma tean väga hästi, mis seal tehakse. [21])

Arusaadav, et säärase vaate valitsemisel «Vironia» kinnitamisest ei võinud juttugi olla. See polnud ju muud kui poliitiliselt kardetav nooreestlaste pesa! Ja ettevõte varises nii ametliku kui ka mitteametliku tagakiusamise all. [22]) Ning kui jälgida nende kümne asutajaliikme edaspidist elukäiku, siis näeme, et nende nooruse käremeelsust ka hiljem ei unustatud: mõnigi neist oli sunnitud pärast ülikooli lõpetamist kodumaalt lahkuma ja meie avalikule elule kaotsi minema. Oli siis ime, et kohe pärast E. Kirjam. Seltsi augustikuu koosolekut näis selge olevat, et B. Sperrlingki ja Treffnerit kunagi pastorikohale ei kinnitata, ning selle vastu abi otsiti. [23])

Millised vahendid olid sel kahtlusealusel voolul süüdistuste tagasitõrjumiseks? Õiendused eesti lehtedes ei mõjunud seal, kus oleks just vaja olnud. Nad muutusid saksa lehtede tahtlikult võltsitud tõlkeis tihtipeale omakord süüdistusiks. Jäi üle vaid äärmine ettevaatlikkus tegevuses ja viimse võimaluseni rõhutatud truualamlus. Nii lauldi ka E. Üliõp. Seltsi algrakukeses «vaimustatult» «Bože, tsarja hrani», vähemalt kinnitatakse seda protokollides. Kuid eriti harrastati neil ajul truualamlikke demonstratsioone E. Kirjam. Seltsis vastavate kõnede pidamise, telegrammide saatmise ja keisrilaulu laulmise näol. Meile oleks see servilism täiesti arusaamatu, kui me ei tunneks ajajärgu tausta. Kuid ka

---

[21]) Vironia protokolliraamat 17. IX — 29. X 1881, lisa. EÜSA.
[22]) Lähemalt J. K õ p p, E. Üliõp. Seltsi ajalugu I, lk. 45—73.
[23]) M. Veske — J. Kölerile 30. VIII 1881. EKSA.

mitmes muus suhtes seletab see sumbunud võitlusõhkkond seltsi eneseavaldusi.

*

Kui selgus, et selts on laialivalgumise hädaohust pääsenud, siis tuli muidugi mõelda hariliku tegevuse jätkamisele. Eestseisus töötas intensiivsemalt kui senine kunagi: vaevalt kahe ja poole kuu jooksul peeti 9 koosolekut.[24]) Ka tema püüdis jõudu pingutada, et selts võiks kujunenud olukorrast väljuda võitjana. Niipalju kui saab otsustada säilinud protokollide järgi,[25]) pole Jakobson neist koosolekuist kuni 12. novembrini kordagi osa võtnud. Kuid on loomulik, et ta vähemalt kirja teel eestseisusega tihedat kontakti pidas.

Poliitilise võitluse kõrval oli uuel eestseisusel ka otsest jooksvat tööd palju. Kõigepealt olid senised juhid oma peatse lahkumise ootuses mitmed kohustised, näiteks käsikirjade läbivaatamise, hooletusse jätnud, ja need vajasid nüüd korraldamist. Teiseks oli vaja valmistuda esimese üldkoosoleku vastu, nii et see ei paistaks seniseist nõrgemana. Ja kolmandaks sai selts lähemal ajal kümneaastaseks, ning sedagi tähtpäeva tuli väärikalt pühitseda.

Esimene üldkoosolek uue eestseisuse juhatusel oli määratud 13. novembrile 1881, juubelipidu aga kohe järgmisele päevale. Ses ühenduses võisid seltsi liikmed neist kummastki suuremal arvul osa võtta. Kuidas ikka veel kardeti ja närveldati, osutab see, et eestseisus vähemalt «omile meestele» oli saatnud ühes päevakorraga ka sooviavaldise, et need koosolekuks võimalikult rohkesti liikmeid muretseksid.[26]) Elati kõigiti veel võitlusmeeleolus, ja peo ettevalmistusedki polnud sest vabad.[27]) Tõeliselt osutus see ettevaatus küll ilma-

[24]) EKmS-i aastaraamat 1881, lk. 96.

[25]) Eestseisuse protokolliraamatust on nimelt terveni kümne koosoleku protokollid, mis peetud 6. märtsi ja 11. oktoobri vahel 1881, välja rebitud. Nii ei saa me nende kaudu jälgida ei vana eestseisuse viimseid ega uue eestseisuse esimesi koosolekuid.

[26]) Vt. P. Ainson — EKmS-i eestseisusele 27. X 1881. EKmS-i kogu ERMA.

[27]) Nii olgu E. Kirjam. Seltsi juubelipeo puhul meelde tuletatud üks huvitav kirjanduslik tellimine. Kuu aega enne pidu kirjutas Veske Kunderile: «K. S. eestseisuse nimel palun mina Sind üht teatri

aegseks. Sest endise juhatuse ja lahkunud liikmete meelekibeduseks, kes olid ennustanud seltsile täielikku langust, õnnestus nii esimene koosolek kui ka pidu väga hästi.

Üldkoosolek algas 13. novembril kell 11 enne lõunat «Vanemuise» saalis väga rohke osavõtuga. Kohalesõitnud president Jakobson ütles pikemas avasõnas ms. järgmist:

Ühe iseäralise tundmisega alustan ma täna meie koosolekut. Praegune silmapilk ei ole mitte üksi tähtjas meie olevikule; nii kaua kui Eesti rahvas elab, saab sellest tunnist räägitama, kus meie tähtjam Eesti selts, kõik äkitse ette seatud takistused ära võites, võidutundmisega uuendatud uut elu võis alustada. Nii rohket koosolekut ei ole meil veel olnud, nagu täna, nii suurelt ei ole terve Eesti rahvas veel millaski meie tööst osa võtnud, nagu praegu ....

Meie Eesti Kirjameeste Selts on oma kümme eluaastat juba ära elanud. See Selts astus peale selle elusse, kui Tartu Eesti õpetatud selts oma presidendi suu läbi välja oli kuulutanud, et ta edespidi Eesti rahva saksastamist omale esimeseks püüdmiseks saaks seadma .... Pidi meie Eesti rahvas Eesti rahvaks jäema, siis oli temal kõige pealt ülemaid õpetuse raamatuid tarvis; siis kulus temal häid kooliraamatuid ära, mis Eesti õigestkirjutuse viisis olivad kirjutatud .... meie vanu laule ja jutte pidi korjatama ja rahva heaks välja antama .... meie keel nõudis sügavamat läbi uurimist — rahva keeles. Kõik need tööd olivad Eesti Kirjameeste Seltsi eesmärgiks ja ta alustas oma tööd ka jõudsaste .... Seal tuli üks võeras tuul meie sekka. Parteilik olek kandis oma tüli meie Seltsi ....

---

tükki valmistada, mis õhtul enne K. S. 10-ne aastast pidu 13-mal Novembri õhtul Vanemuine Seltsi teatrimängijad K. S. liigetele mängima saaksid .... Võta, nõnda sooviksin ka mina, Baltlaste väljaastumine K. Seltsist tüki sisuks.» (M. Veske — J. Kunderile 13. X 1881. EKSA.) Kunderile meeldis see ülesanne, kuid ta leidis, et näidendit nii lühikese ajaga valmis ei saa, «sest et ta kaunis pitk saab ja teravaid nalja nõelu täis on, mis ka sell õhtul võiksivad palju paksu verd teha. Aga laskem see asi natuke vanemaks saada, ja mängigem see Balti tükike «Vallavanema valitemine» Jaani päevasel koosoleku eesõhtul.» (J. Kunder — M. Veskele 21. X 1881. EKmS-i kogu ERMA.) Selle järel ei kuule me aga enam midagi ei näidendist ega tema ettekandest. Ta avaldati alles pärast autori surma, pealkirja all «Vallavanema valimine» (Valguse lisaleht 1889 nr. 20 ja 21). Töös parodeeritakse E. Kirjam. Seltsi 1881. a. augustikuu üldkoosolekut. Lugu toimub «Seura vallas» (seura — soome keeli selts), kus «Kaarli küla meestel nõuu, Jakobi küla mehi valla ametist koguni ära valitseda». Tegelasnimedest on läbipaistvamad Kurg — Kurgja = C. R. Jakobson ja Mölder = M. Veske. — On huvitav märkida, et seda pamfletti ükski kirjanduslugu, Kunderi eluloolane ega tema teoste loendaja ei tunne.

Jumalale tänu! Meie oleme oma vastalised ära võitnud; meie oleme jälle koos ja oleme õige suurel jõuul seda elu uueste alustanud, milleks meie selts kokku heitis. Viskame kõik unustuse rüppe, mis on olnud ja anname selginud silmaga vennalikult tõine tõisele kätt.

Ja president arendas seltsi edaspidist töökava. See oli ikka sama, mis ennegi: tuleb koguda ja välja anda või teaduslikuks kasutamiseks korraldada nii sõnalist kui ka ainelist vanavara ning tuleb hoolitseda heade õpetlikkude raamatute soetamise eest. Ja president lõpetas: «Elagem elavamalt tulevikule! Seeläbi elame ka elavamalt oma oleviku paremat elu.»

Selle tõusumeeleolu saatel möödusid teisedki ettekanded ja aruanded seltsi viimase aja tegevusest. Uusi liikmeid astus juurde terveni 365. Samuti rohkesti oli seltsile annetisi muuseumi-esemete näol.

Alles pärastlõunasel koosolekul puudutati veel küsimusi, mis olid ühenduses 28. augusti kokkupõrgetega. Kõigepealt anti teada, et mõned tookord eestseisusse valitud liikmed ei saa ametit vastu võtta, ja valiti nende asemele uued. Nii sai kirjatoimetajaks A. Sperrlingki asemele A. Sõrd ja kirjatoimetaja esimeseks abiks A. Sõrdi asemele H. Raska; laekuriks sai B. Sperrlingki asemele G. Sachs ja abideks J. Kurriku ja J. Kunderi asemele dr. G. Köler ning A. Sperrlingk; raamatukoguhoidja esimeseks abiks aga dr. Hermanni asemele J. Kunder.

Teiseks tuli arutusele küsimus, mis viitab juba ajajärgu meeleoludele ja võitlusviisidele. Nimelt oli «konsistorialnõuunik Willigerode Tartust viimase kirikherrade sinodi peal [Volmaris] täitsa sõapasuna meie Eesti ja Läti seltside vasta hüüdma pannud. Meie Eesti ja Läti seltsid.... ajada poliitikat taga ja nende meel olla sotsialdemokratlane. Sellepärast olla nad Sakslaste, herrade ja ülemate vasta. Seltside abiriistadeks olla sagedaste koolmeistrid, kes seltsidest osa võtta ja sealt sotsialdemokratlaste vaimu rahva sekka kanda.» [28]) Asja pahim pool oli selles, et kokkuvõte Willigerode mõtteavaldisest oli juhitud Peterburi saksa

[28]) Sakala 1881 nr. 40.

lehte,[29]) nii siis keskvalitsuse ulatusse. Riia Läti Selts oli varsti protestinud selle süüdistuse vastu. Kuid see «härrade ja ülemate» kaitsja oli just Tartust — ikka seesama Tartu-Maarja õpetaja, kes esimesel laulupeol koos Jannseniga oli eesti rahvast «äratanud». Ja sellepärast oli selge, et tema denuntsiatsioonis oli mõeldud peamiselt eesti organisatsioone. Esimesena haaras asjast kinni Tartu E. Põllum. Selts, pöördudes vastava kirjaga teiste eesti seltside poole.[30]) Eriti oli aga põhjust enesekaitseks välja astuda alles äsja Jakobsoni mõju alla sattunud E. Kirjam. Seltsil. Ja seda tegigi nüüd üldkoosolek: «A. Willigerode ülekohtuseid ja täitsa põhjata laimdusi tagasi lükates, teeb Selts otsuseks, seestpidise ministri herra juures nende laimduste pärast kaebdust tõsta ning kaitsmist paluda. Selle kaebduse toimetamist annab Selts presidendi C. R. Jakobsoni hooleks.»[31]) Jakobson koostas küll kaebekirja,[32]) kuid ei jõudnud sellega siiski «seestpidise ministrini», — nagu kinnitab J. Kurrik oma käsikirjalisis memuaares, tulnud tema vahele. E. Kirjam. Seltsi protest levis ometi koosolekukirjeldiste kaudu.

Lõpuks tuli arutusele küsimus, mis seotud otsemalt 28. augusti koosolekuga. Nagu mäletame, otsustati seal tagasiastunud esimeest Hurta paluda seltsi auliikmeks. Nüüd päris abipresident Veske eestseisuse nimel, kas selts pärast kõike seda, mis vahepeal juhtunud, ikka veel oma otsuse juurde jääb. «Selts kostis ühest suust: «Ei!»» — nagu ütleb trükitud protokoll. Ometi soovitas Veske, et selts oma endist presidenti tema mehise juhatuse ja töö eest seltsi esimesil tegevusaastail tänuga mäletaks. Ja selle soovi vastu nähtavasti ei vaieldud.

Järgmisel päeval, 14. novembril, kell 12 algas E. Kirjam. Seltsi juubelikoosolek. Puupüsti täis «Vanemuise» saal oli ilustatud kuuskede ja lilledega, koosoleku algul mängis muusika ning laulis meeskoor. Esimese peokõne pidas president Jakobson, rääkides eesti kirjanduse are-

[29]) St. Petersburger Ztg 1881 nr. 267.

[30]) Tartu E. Põllum. Selts — EKmS-ile 29. X 1881. ERMA. — Eestseis. prot. 3. XI 1881. EKmS-i kogu EKSA.

[31]) C. R. Jakobsoni kirjutatud mustand EKmS-i kogus ERMA.

[32]) Eestseis. prot. 17. XI 1881. EKmS-i kogu EKSA.

nemisteedest. Arvestades olukorda, oli seks pidulikuks koosolekuks valitud just keisrinna sünnipäev, ja sellepärast lõppes kõne truualamlike sõnade ning kolmekordse keisrilauluga. Selle järel andis esimene abipresident Veske ülevaate seltsi kümneaastasest arengust, ettevõtteist ja töötegijaist, puudutades muidugi ka hiljuti valitsenud vastuolusid ning püüdes hinnata vastastegi teeneid. Oma algusest kuni selle päevani oli selts pidanud 28 üldkoosolekut, andnud välja 8 aastaraamatut, võtnud oma toimetiste numbri alla 52 teost; seltsis oli peetud vähemalt 100 kõnet; seltsi kogudes oli umbes 3000 rahvalaulu, ligi 700 trükiteost ja ligi 600 vana raha ning muid muuseumi-esemeid. Liikmete arv oli kümne aasta jooksul kasvanud 43-st umbes 800-ni. Seltsi tähtsamaist tegelasist olid selle aja jooksul lahkunud elavate hulgast esimene raamatukoguhoidja H. Beckmann ja Jaan Adamson —

Kirjameeste Seltsi kaasasutaja .... kes oma tuttavate hulgale Kirjameeste Seltsi tähtsust vaimustavalt kiitis, Seltsis osavõtmist äratas, ise pea-aegu ikka ligi saja versta kauguselt koosolekutele tuli, Seltsile vana vara korjas. Tema armastus Kirjameeste Seltsi ja üleültse Eesti asja vastu oli nii suur, et ta, kui tema tegevus aastal 1879 endiselle ühendusele asjata näitas, lahutuse pahandusest ja kurbduse valust, tema enese ütlemise ja arsti arvamise järele, surmahaiguse sai. [33])

Seegi ülevaade lõppes jälle truualamlike sõnadega. Siis järgnes veel teaduslik kõne J. Tülgilt, teated kingitusist ja õnnesoovid, kuna teine abiesimees H. Treffner lõpukõne pidas, milles veel kord majesteetide armu rõhutati ja mille järel koosolijad seltsi elada lasksid. Ning siis läksid seltsi liikmed õhtu eel üheskoos kiriku, et palvetada «meie Armulise Keisri Härra ja Keisri Proua eest».

Kell 8 õhtul algas aga koosviibimine «Vanemuise» saalis ühises pidulauas. Võõraid oli nii palju, et kõik soovijad osa võtma ei pääsenud. Lauakõnesid pidasid Jakobson, Treffner, A. Sperrlingk, Veske, A. Sõrd jt.; tänati veel kord riigivalitsejat, lasti elada Kreutzwaldi, eesti rahvast, seltsi asutajaid, teisi eesti seltse ja Soome

[33]) EKmS-i aastaraamat 1881, lk. 99 j.

Kirjanduse Seltsi. Kõik see kestis kesköönì. Juubelipeoks oli avaldatud eraldi vihuke «Eesti Kirjameeste Seltsi 10-ne aastase pidulaulud». Need kanti nüüd vaimustuse hoos ühiselt ette. Ka sel koosviibimisel esinesid «Vanemuise» seltsi ja Kanepi laulukoor ning Jõgeveste mängukoor. «Mitmed koosolejad, kes meie laulupidudest ja muu sarnastest pühadest osa olivad võtnud, tunnistasivad, et nad veel seesugust südameliku rõõmu ja rahvusliku vaimustamist ei ole tunnud, kui sellel peul.» [34])

Ja kahtlemata, need koosolemised alles osutasid, et E. Kirjam. Selts oli kõigist pereheitmisega seotud hädaohtudest lõplikult üle pääsenud. Mitte asjata ei kirjutanud Jakobson varsti pärast neid päevi oma usaldusmehele: «Kirjameeste Seltsiga oleme meie vastaseiduimastava võidu saanud.» [35]) Ja sellest peale lõpetasidki suguvendadest vaenlased kõik katsed vähemalt avalikult seltsi kahjustada. Nad piirdusid pahimalgi puhul ainult surnuksvaikimisega. Nii ei kuulnud näiteks «E. Postimehe» lugejad midagi sellest, et Tartus üks organisatsioon, nimega «Eesti Kirjameeste Selts», oli veetnud nii suurejooneliselt oma juubelipäeva. Omavahel nimetasid nad aga kogu juubelit halvakspanevalt «Sakala peoks». [36])

Jakobsonile võisid need olla ka isiklikult pidupäevad — kuid ühtlasi ei võinud ta aimata, et need jäidki esimesiks ja viimseiks, mis talle antud presidendina seltsi üldkogu elust osa võtta...

Järgmine üldkoosolek oli nimelt 8. jaanuaril 1882, jälle väga rohkel osavõtul. Kuid Jakobson ei saanud sellele haige jala pärast ilmuda, ja koosolekut juhatas

---

[34]) Sakala 1881 nr. 48. Sama aasta «Sakalas» nr. 51/52 võrreldakse nende kahepäevaste koosviibimiste üksmeelt ja vaimustust veel kord esimese laulupeo omadega.

[35]) C. R. Jakobson — J. Kölerile 5. XII 1881. EKSA. E. Kirjand. 1913, lk. 80.

[36]) Kuidas sealtpoolt asja võeti, sellest jutustab J. Kurrik koomilise loo: «üks joobnud köster oli Kirjam. Seltsi pidult hommikust ööd minnes oma korterit taga otsides Blumbergi aida juhtunud. Selle hirmu pärast oli siis ka Blumbergi soov, et «1000 kasakat» maad ja rahvast kaitsma saadetaks.» Vähemalt pani Blumberg ise selle järel vahi välja, et kaitseda end «sakalanerite» eest.

Veske. Kõigepealt tuletati jälle meelde «kõige armulisema Riigi-Isa» surma möödunud aastal, ülistati praegust valitsejat ja lauldi hümni. Ühtlasi otsustati, et siitpeale peetakse aastas nelja üldkoosoleku asemel kuus, ja neist üks keisri, teine keisrinna ning kolmas troonipärija sünnipäeval. Näis, nagu muutuks selts otse truualamluse demonstreerimise asutiseks!

Peale harilikke õpetlikke kõnesid ja aruannete esitamist oleks sel koosolekul tulnud valida ka seltsi eestseisus kolmeks järgmiseks tegevusaastaks. Kuid asi ise polnud täiesti selge: eelmine eestseisus oli lahkunud pool aastat enne oma ametiaja lõppu. Ja sellepärast saatis president koosolekule kaks küsimust otsustamiseks: Kas on praegune E. Kirjam. Seltsi eestseisus valitud seaduslikuks ajaks, s. o. kolmeks aastaks? Kui mitte, kas tuleb ta siis nüüd terves koosseisus korraga ümbervalimisele või valitakse iga liige eraldi? [37]) Koosolek otsustas — ja arvatavasti Jakobsoni soovi kohaselt —, et praegu uusi valimisi ette ei võeta, vaid et eelmisel sügisel valitud eestseisuse ametiaeg lõpeb alles 1885. a. algul. Ainult esimene abipresident Veske oli möödunud aastal oma kohale jäänud, — ja ta valiti nüüd lihtsa heakskiitmise teel jälle järgmiseks ametiajaks tagasi.

Lõpuks otsustati H. Treffneri ettepanekul, et 28. augustil ja pärast seda lahkunud liikmeid enne uuesti seltsi ei võeta, kui nad oma «laimdused» on avalikult tagasi võtnud. Veel enam, isegi need, kes «ilma seltsi teotamata» olid lahkunud, pidid tagasi tulles selgeks tegema, miks nad lahkunud. [38]) Ja kõige lisaks arvati, et nende liikmetega üldse üks aasta tuleks oodata ja «rahuliste tööd teha lastaks». On näha, et võitjad oma võitusid hakkavad juba kindlustama, kaotajaid ühes sellega veelgi alandades.

Mil määral oli aga oludest tingitud eespool toonitatud truualamlus, seda osutab ms. üks juhtum ühenduses selle koosolekuga. Möödunud aasta 21. detsembril piirati Võrumaal Tamme vallas Mart Miti talu ratsapolitsei poolt sisse, puistati läbi ja võeti kõik leiduvad käsi-

[37]) C. R. Jakobson — M. Veskele 3. I 1882. EKSA.
[38]) Tartu E. Seitung 1882 nr. 2.

ning erakirjad kaasa. Juhuslikult polnud Mitt ise läbiotsimise ajal kodus. Tagasi tulles teatas ta enesest kohe ametivõimudele, kuid teda ei tülitanud enam keegi. 8. jaanuaril tuli ta aga E. Kirjam. Seltsi koosolekule, ja seal siis leiti paras aeg ning koht olevat teda kimbutada. Koosolekule ilmus kaks politseinikku, «kes Mitt'i kätte tahtsivad saada. Näitas, nagu oleksivad need politsei ametnikud Mitt'i just koosolejate seast vangi viia tahtnud. Kui seltsiliikmed seda nõuu kuulsivad, tõusis kange liikumine koosolejate seas ja Mitt läks seltsimajast ära, sest kui teda seal oleks kinni tahetud võtta, siis oleks hirmus tüli võinud tõusta.» [39]) Mitt põgenes koju, elas aga seal jälle avalikult. Kuid nüüd ei huvitanud ta omakord ametivõimusid, kuigi tema asukoht oli kõigil teada. Seevastu aga piirati küll jaanuari lõpus Viljandi sillakohtu käsul see maja ümber ja otsiti läbi, kus elas Jakobson, — ikka Miti tabamise ettekäändel. [40]) Oli ilmne, et teda just E. Kirjam. Seltsi koosolekul taheti tabada, et sel teel seltsi kompromiteerida. Ja kui see ei õnnestunud, siis püüti läbiotsimisega vähemalt seltsi presidendile varju heita.

«Kui Eesti Kirjameeste Selts Tartus koos oli,» öeldakse Veske nekroloogis, «igakord põlesivad ööse linnas majad. Siis üteldi Baltlaste poolt: Näete nüid! Eestlased põletavad!» [41])

Õhk oli täis varitsevaid hädaohte, kuid sellest hoolimata või just selle kiuste koondus laiem üldsus E. Kirjam. Seltsi ümber: just neil ajul arvati liikmete arv liginevat tuhandele. Eesti ühiskond jakobsoniseerus ikka rohkem ja rohkem ning Jakobson leidis vahel sealtki toetust, kust ei võinud varem lootagi. Nii hakkas J. V. Jannseni poeg, endine «E. Postimehe» toimetaja ja «Sakala» vastane Harry Jannsen 1882. a. algusest peale Tallinnas toimetama oma «Heimath»-lehte, mis jälgis põhimõtteis Jakobsoni suunda. Ja sellepärast ei suutnud Jakobson tema tegevust oma elulõpul küllalt kiita. Kuid sellepärast on ka eksitus öelda, nagu oleks H. Jannseni tuntud ülistav nekroloog Jakobsonile tul-

[39]) Sakala 1882 nr. 3/4.
[40]) Sakala 1882 nr. 7.
[41]) Valgus 1890 nr. 26.

nud vastase poolt. Samuti olid väiksemad lehed «Pärnu Postimees» ja «Tartu Eesti Seitung» juba varem «Sakala» poole üle läinud. Ühtlasi ei loodetud mõõdukas laagris midagi head ka K. A. Hermannist ajalehe-toimetajana: «võib olla, võetakse ta ka kui ebakindel karakter sakalaste puksiiri.» [42]) Ning sellepärast pandigi kõik lootused ainult Grenzsteini «Olevikule», mis nüüd ilmuma hakkas.

Kui Jakobsoni eesti soost vastastel nõnda 1882. a. alguul kindel liin puudus, siis võib märgata, et ka «Sakala» nagu tagasihoidlikumaks, vähem agressiivseks oleks jäänud. Nähtavasti olenes see osalt ettevaatusest, sest «Sakala» seisukoht oli muutunud jälle äärmiselt kriitiliseks ja lehe sulgemist võis oodata iga silmapilk, nagu näha ka vaenlaste lootusist. Kuid ühtlasi võib sel tagasihoidlusel oletada ka teisi põhjusi. Jakobsoni töökoorem oli kasvanud üle igasuguse piiri, ta sai ööpäeva kohta ainult paar tundi magada, oli ületöötanud ja haiglane. Nagu kuulsime, ei saanud ta E. Kirjam. Seltsi jaanuarikuu koosolekust haiguse pärast enam osa võtta ja enne 26. veebruarile määratud üldkoosolekut teatas ta abiline J. Kõrv: «Jakobson on raskeste haige. Ta oli mineval nädalal Vändrast Viljandisse sõites vihma käes ennast külmetanud, tohter ütles, et tall vähemalt kahesal päeval ei luba ole voodist tõusta.» Ta ei saanud enam midagi kirjutada, kuid saatis abilise kaudu ometi veel mõningaid sooviavaldusi ja näpunäiteid koosoleku jaoks. [43]) Ja 26. veebruari koosoleku protokollis öeldakse: «Seltsi president *C. R. Jacobson* ei olnud haiguse pärast koosolekule mitte võinud tulla.» Need olid sõnad, mille traagilist sisu seltsi liikmed ei võinud aimata . . .

«Pahast ilmast ja halvast teest hoolimata» oli liikmeid ja külalisi väga palju kokku tulnud. «Rohke, väga rohke oli seltsiliste arv; suurem kui ialgi enne. Vanemuine ei jõudnud neid enam mahutada.» [44]) Koosolek

---

[42]) W. Eisenschmidt — J. Hurdale, nähtavasti novembrikuul 1881. EKSA.

[43]) J. Kõrv — M. Veskele, kuupäevata, 1881. EKSA.

[44]) Tartu E. Seitung 1882 nr. 9.

ise möödus esimese abipresidendi juhatusel vaikselt ja asjalikult, muidugi tugevas truualamluse vaimus, riivamata aga ühtki aktuaalsemat küsimust. Uusi liikmeid tuli ka nüüd nii rohkesti, et liikmete üldarv tõusis sel päeval 1006-le. See andis põhjust sõpradele rõõmustamiseks ja vastastele järelemõtlemiseks. Ning selle efekti mõjul esines «E. Postimehe» toimetaja K. A. Hermann avaliku teadaandega, mis oli jälle nii iseloomulik tema «karakterile»: «Liikmeid on nii rohkeste juurde tulnud, et praegu Eesti Kirjameeste Selts kõige suurem kõigist seltsidest Eesti, Liivi ja Kuura maal on. Kuhu poole Eesti rahvas hoiab, sinna hoian ka mina. Sellepärast olen ma jälle Eesti Kirjameeste Seltsi tagasi astunud.» [45]) See oli ilmne kapitulatsioon. Ja pole kahtlust, et tahtevõimas Jakobson Hermanni lõpuks kõigi ta «Postimeestega» tõesti enda «puksiiri» oleks võtnud.

Kuid siis käis mõni päev hiljem põrutav sõnum läbi maa: C. R. Jakobson on surnud! Ei ole enne ega pärast ükski surmateade nõnda meie rahva meeli vapustanud kui see.

Jakobsoni surma teade saabus Tartu 8. märtsil. Järgmisel päeval astus E. Kirjam. Seltsi eestseisus kokku. Teine abiesimees Hugo Treffner pidas lahkunud presidendi mälestuseks liigutava kõne: Suure kaotuse sõnum käinud välgu kiirusel läbi eesti rahva. Rahvas ei teadvat hoopis mitte, mis oma suures kurbuses ja ahastuses teha. Inimesed seisvat mitmes kohas vaikselt koos ja pidavat pisaraid valades nõu, «kuidas nad oma võitjale võiks veel viimast auu ülestunnistada.... missuguse võidu- ja auukrooniga oma vaimu edendajat tema isamaa mulla põue saata». Pärast kõnet tõusid eestseisuse liikmed vaikselt püsti ja hakkasid siis omakord nõutlema, kuidas Jakobsoni matustest osa võtta. Otsustati saata 11 saadikut, s. o. kogu järelejäänud eestseisus. [46]) Tegelikult said Jakobsoni matustest osa võtta küll ainult viis E. Kirjam. Seltsi esindajat. Dr. Veske pidas haual pikema kõne Jakobsoni elust ja asetas kääpale loorberpärja, mis kandis kirja: «Eesti rahva edendaja

[45]) E. Postim. 1882 nr. 10.
[46]) Eestseis. prot. 9. III 1882. EKmS-i kogu EKSA.

C. R. Jakobsonile tänutunnistuseks. Tänulik Eesti Kirjameeste Selts. 15. Märtsil 1882.»

Nii oli Jakobson saanud olla E. Kirjam. Seltsi esimeheks ainult pool aastat. Ta oli võtnud selle ameti vastu erakordseis oludes ja ta ei saanud kuigi suurt osa oma energiast ohverdada seltsi heaks. Kuid hoolimata kõigest polnud selts selle lühikese aja jooksul mitte ainult toibunud, vaid koguni edasi arenenud. Tema liikmete arv oli kahekordistunud, eestseisuse tegevus kokkukõlastunud ja intensiivistunud, üldkoosolekud saanud rahvarikkamaiks ja ettekanded küpsemaiks. Võib öelda, et talv 1881—82 tähendab üldse E. Kirjam. Seltsi tegevuse haripunkti. Ja pole kahtlustki, et see edu olenes peamiselt Jakobsonist — osalt tema organiseerimisoskusest, osalt aga paljast asjaolust, et just tema oli seltsi esimeheks. Tihti oli tegemist ainult üldtunnustatud juhi sugestiooniga.

Kogu rahvas, nii sõbrad kui vaenlased, olid esimesel hetkel tema ootamatust surmast põrutatud. See oli hetk, mil oleks võidud võtta seniseid seisukohti revideerimisele ja jõuda vahest mingile kokkuleppele. Seda on mõistnud vähemalt R. Kallas, kirjutades kohe pärast suure vastase surma Hurdale:

Jakobson seisab nüüd Jumala ees, ja tema matused peetakse esmaspäeval 15 Märtsil Kurgjas (või Villandis). Nagu ma kuulnud olen tahta Sakalased Sind ka matusele paluda .... siis tahtsin ma Sulle selle kirjaga meele tuletada, et see üks ütlemata tähtjas asi on meie isamaa edespidise oleku kohta, kas sa see kutsumise vastu võtad või mitte. Et So vastuvõtmine või matusele minemine ka kõige verisemad haavad kinni saaks suluma, on iseenesest mõista, ometi tee mis Sulle So targem mõistus ütleb, aga kõik mis Sa teed ja teinud oled on ikka tänini meie kõikide asi olnud, sest Sa oled jo ammu üheks aja looliseks meheks Eestlaste seas saanud. [47])

Meie ei tea, millise seisukoha Hurt võttis, nagu ei tea, kas talle üldse matusekutset saadeti. Igatahes polnud Hurt Jakobsoni matustel, ja ajalooline moment möödus ilma lepitava käesirutuseta. Ning on küsitav, kui palju oleks seegi oluliselt aidanud. Sest eesti ühiskonna lõhenemine kahte vaenulikku leeri ei põhinenud

[47]) R. Kallas — J. Hurdale 12. III 1882. EKSA.

ju ainult isiklikel vastuoludel. See vaen jäi ka siis küdema, kui ta mõlemad peaesindajad olid avaliku elu tegevusväljalt lahkunud.

See aga tähendas, et ka E. Kirjam. Selts pärast oma võistlevate asutajate ja juhtide taandumistki ei võinud saada kõigi meie haridustegelaste ühiseks ettevõtteks, vaid pidi jääma emma-kumma erakonna kätte.

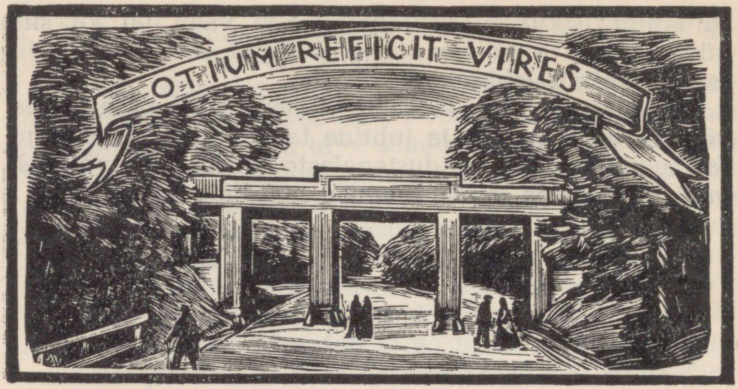

XI. SELTSI TEGEVUS VESKE JUHATUSEL. 1882—1886.

Kui ei tohi ülehinnata isiku tähtsust ajaloos, siis ka mitte alahinnata isikuid, kes suudavad oma aega mõtestada, selle sisemisi liikumisi teadlikeks teha ja juhtida. Ent just säärane mõtestaja ning juht oli Jakobson. Tema lahkumine ei tundunud ainult ühe sõduri kadumisena lahinguväljalt, vaid terve sõjaväe orienteerumisvõime kaotamisena. Jäi kuidagi vaikseks nii sõprade kui vastaste pool: esimestel polnud enam ühendajat, teistel eesmärki hoopide juhtimiseks. Kõik kokkupõrked tundusid siitpeale väiklastena ja isiklikena, ilma suurema eesmärgita.

Ja ometi püsisid välisolud veel mõne aja endistena ning ühiskondlik rünnak näis jätkuvat. Algas Manasseini revideerimine, koostati märgukirju, järgnesid reformid — mitte ainult jutumärkides, vaid meile mitmeti ka eluliselt-vajalikud. Kuid jälgides lähemalt

nende aastate sisu, näeme, et siin teostati ainult Jakobsoni antud algatusi, avastamata uusi. Ideoloogiline arenemine oli peatunud, kuivunud tark olupoliitiline algatus, ahtrunud võime uute nähtuste vastu õiget seisukohta võtta. Kuni kõik suubus bürokraatlikku venestusse ülevalt ja truualamlikku muganemisse alt.

Ei saa neid ummikaegu seletada kaugeltki ainult venestuspoliitika ja välise vägivallaga, nagu on harilikult tehtud. Veel vähem aga panna vastutust Jakobsonile, kes hävitanud oma tormakusega üksmeele tegelaste keskel ja teinud sellega võimatuks rahvusliku töö, — nagu samuti väidetud. Nagu oli tingitud Jakobsoni-aegne tormiline tegevus ühiskonna käärivaist jõududest ja juhi organiseerivast vaimust, nii ka nüüdne reaktsioon ühiskonna enda jõulangusest ning epigoonilisest tegelaskonnast.

Kes pidi õieti meie avalikku elu sel ajal «juhtima»? Estofiilide põlv oli niikuinii lõpule jõudnud (Kreutzwaldki suri pool aastat pärast Jakobsoni). Kiriklaste poolel pidi Hurt juba oma kauge asukoha tõttu loobuma tegeva poliitilise juhi kohustest, kõnelemata sellest, et tal puudus tõelise poliitiku oskus ja vaist. J. V. Jannseni perekonnas polnud peale Harry Jannseni aktiivseid inimesi, kuid tema oli liiaks püsimatu. Juhi poosi püüdis võtta küll A. Grenzstein, oli aga selleks liiga keeruka ja ebausaldatava iseloomuga. Veel vähem sobis selleks K. A. Hermann, kes asus samal ajal «Postimehe» etteotsa. Neis kummaski pettusid nende eneste toetajad juba väga varakult. Ja teised erakonna tuttavamad nimed — R. Kallas, J. Bergmann, M. Jürmann, M. Lipp — nad võisid tulevikus rikastada küll mõne kristlik-kõlbla teosega meie kirjandust, kuid rahvajuhtidena ei võinud nad tulla kõne alla.

Aga just samasugune inimeste-isikute puudus valitses ka vastaslaagris. Elas küll — ja elas veel kauagi — radikaalse rahvusluse veteran prof. Köler. Kuid juba oma eemalolu tõttu oli ta senigi olnud ainult autoriteetseks sildiks ja jäi selleks ka tulevikus, mõjutamata ometi tegelikku elu. Dr. Veske, Jakobsoni senine parem käsi, oli teadusemees ja luuletaja, mitte poliitik. Jakobsoni lahkumisel hoiatasid erakonnasõbrad ise Vesket

«Sakala» toimetajaks asumast. Ja veel vähem kõlbasid juhtideks teised, nagu H. Treffner, J. Kurrik, J. Kunder või J. Kõrv. Jäi järele vaid suur erakondlikult häälestatud mass, kõigi peatu massi omadustega. Ja see oligi asjas kõige hädaohtlikum punkt.

Tunneme seni mitmesuguseid järelhüüdeid Jakobsonile. Siin olgu toodud väljavõte ühe ta varasema kaaslase ja hilisema vastase kirjast, mis saadetud ainult mõni nädal pärast suure rahurikkuja surma:

Jumal on täätava mehe küll' ära kutsunud aga temast sünnitatud vihavaen vendade vahel, kahjulikud tujud ja tuhinad saavad paraku vist veel kaua kestma, kui mitte mõni iseäralik asi ehk Jumala käsi seda ei keela, sest tema järelkäijad on minu arvates enamiste tuhina, tuju ja parma-mehed (Schwärmer) kes loomulikul viisil rahvast juhtida ei mõista ega ka seda tahagi, vaid teda laada platsil joobnuks joodab ja siis kisale ja kärale kihutab. Minu arvates on nende tähtis mees liig vara siit lahkunud. Oleks ta oma mängu tüki (Rolle) võinud lõpetada, siis oleks rahvas vaest kaineks saanud, aga nüüd on ta rahva martiner ja saab Eestlaste esimene p ü h a i n i m e n e (Heiliger) olema. Veel kardan, et mõned nüüd kui tema järelkäijad saavad püüdma, temale taevani auu andes, rahvaga edasi hullustama. Ja kui ajalehed ka hakkavad rahva-tujutajate pilli järele hoopis tantsima, siis on meie rahva asi veel enam hukkas. [1])

Ses hinnangus on nii palju halvakspanu «teatava mehe» vastu, kelle nimegi ei kõlba suhu võtta. Kuid ühtlasi on siin ka nii palju õieti ette nähtud, eriti mis puutub tolle «ärakutsutud mehe» järelkäijatesse. Jakobsoni äärmuslik liikumine pani liikuma ka palju väheväärtuslikku elementi ja tõstis pinnale igasuguseid olluseid, nagu ikka säärastel puhkudel. Ebakohased võitlustingimused sundisid teda harrastama demagoogilisi võtteid ja kasutama vahendeid — nagu äärmine truualamluse rõhutamine —, mille abinõulist laadi polnud võimalik laiemale hulgale selgitada. Ja juhi enese lahkumise järel satuti kohe hädaohtu, et ta järelkäijad neid võtteid ja vahendeid tema poliitika sisu ning sihina mõistavad.

E. Kirjam. Selts peegeldas ka nüüd algaval ajajärgul meie ühiskonna arenemislugu, kuid see peegeldus on siitpeale huvivaesem, nagu oli seda ka ühiskond ise.

---

[1]) H. Wühner — J. Hurdale 4. IV 1882. EKSA.

Igatahes avaldusid ajastu jõuahtruse märgid seltsis varsti. Nad oleksid seal kahtlemata ka siis ilmunud, kui selts oleks olnud vastaserakonna käes, kuna isikute ja ideede kehvus oli üldine. Vahe oleks võinud olla ainult selles, et alalhoidlik vool oleks asja soliidsemalt ajanud ja selts võinud selle tõttu lõpuks oma kõige kriitilisemagi järgu üle elada. Nüüd aga olid eeldused veelgi kehvemad.

Niikaua kui Jakobson oli seltsi eesotsas, näis eestseisus toimivat sirgejooneliselt-aktiivselt otsekui erakonna juhatus. Tarvis oli tal aga kaduda, kui kadus ka see sirge joon, nagu poleks seda iial olnudki. Sedamaid kirjutas juba seltsi raamatukoguhoidja, alati «ülitargana» esinev J. Tülk sest eestseisusest: «Ainult üliõp. A. Sõrd, arvatavasti ka Hugo Treffner ja Kõrv on sakalaanlased, ülejäänud on antisakalaanlased.... Rahvastel on alati olnud nõrk mälu ajaleheartiklite kohta, tahame loota, et ka meie eestlastel pole liiga kaugele minevat mälu härra Sakala redaktori suhtes.» [2]) Kui aga kord nii oli, et E. Kirjam. Seltsi kuulumine ei tähendanud enam kindlale parteilisele alusele toetumist, siis oleks praegu olnud eriti soodus hetk hiljutise pereheitmise heakstegemiseks ja jälle kõigi vaimsete jõudude kogumiseks seltsi ümber. Ning seda mõtet ongi hellitanud mõni eemalseisja, soovitades järgmiste põhimõtete maksmapanekut:

1. Ei pea seltsis mitte parteisid kasvatama, kui mõnele õigelle soovile ehk mõttelle järsku vastu pannakse ja seda kohe partei püüdmiseks nimetatakse; 2) peab iga õiglane nõuu ehk soov tähele pantud ja soov vastu võetud saama; 3) peaksivad eestseisuse liikmed ka väga palju üksteise kui ka seltsi nõdrustega kannatama ja mitte avalikult nende töid laitma sest meie ei ole üksi täielikud. Nende põhjuste pääl võib kül ühendus seltsis kasvada....

Selts kutsub avalikult omad lahkunud liikmed jälle tagasi kes ainult üheainsa liikme [Jakobsoni] pärast olivad välja astunud — ja see on nüüd seltsi auu: lahkunud liikmed tulevad tagasi, muidugi selle tundusega, et nad nagu alandatud on. Ommeti ärgu nõudku keegi seda avalikult, et lahkunud liikmed suure kahetsemise ja patustpööramisega endid süüdlaseks peavad tunnistama; säält ei tule midagi välja. [3])

[2]) J. Tülk — J. Jungile 25. III 1882. ERMA.

[3]) J. Jung — EKmS-i eestseisusele 15. III 1882. M. Veske kogu EKSA.

Ja ei tulnudki — ei nii ega teisiti. Nagu selts ei mõelnud alandava tingimuse kõrvaldamisele, nii ei mõelnud keegi — peale dr. Hermanni — ka avalikule patukahetsemisele. Selts ei esitanud varsti pärast Jakobsoni surma küll mingit kindlailmelist parteilist koondist, kuid jäi ometi suletud kildkonnaks, kes kaitses visalt oma eraldumist. Ja see asjaolu määras ta asendi terveni kümne aasta jooksul.

Seltsi esimene üldkoosolek saadi kokku 3. mail 1882. Liikmeid ja võõraid oli saabunud jälle väga palju, nagu üldse veel selle aasta koosolekuile, — ühiskondlikud ummiklained käisid alles kõrgelt. Kuid hoolimata küllaldasest vaheajast polnud eestseisus suutnud päevakorda võtta isegi väärikamat mälestusettekannet oma lahkunud juhist, vaid püüdis koosolijate soovi peale läbi ajada ainult Veske ja Treffneri improvisatsioonidega. Laekur Sachs pani ette, et Jakobsonile «mõnd jäädavat mälestust peaks tehtama», kuid kaugemale sellest ei saadud. [4]) Pärast Treffneri rutuliselt kavatsetud kõnet laulis koosolek veel «armsa presidendi mälestuseks lauluraamatust kaks salmi, kus juures Selts püsti seisis» — ning sellega lõppeski pidulikkus.

Kuna esimees oli lahkunud, siis tuli nüüd talle järeltulija valida. Kuid nähtavasti poldud sellegi üle lähemalt järele mõeldud. «Räägiti uue presidendi valimisest. See kestis mõni aeg. Ühed olivad selle poolt, et presidenti valitaks, tõised soovisivad, et asi pärasteseks jätta. Suurem hulk soovis presidendi valimist.» [5]) As-

---

[4]) Järgmisel üldkoosolekul soovitas Veske, et Jakobsoni hauakabel saaks «vana Eesti viisi ehitatud». Ja Treffner fantaseeris omalt poolt: «Esite saagu üks suur maaalune võlv ehitatud, mille sees Jakobsoni kirst seisab.... Võlvi pääle tuleb üks küngas ehitada, ilusaist kividest, milleks iga Eesti kihelkond peaks oma kivi saatma. Neid kiva saaks hra professor Köhler kunstlikult kokku seadma.» (Olevik 1882 nr. 27.) Ja veelgi hiljem soovitati, et E. Kirjam. Selts määraku «a u u h i n d 100—500 Rbl. sellele, kes õnsa Jakobsoni elust kõige parema raamatu on.... kokku seadnud. Kuulutatagu seda lähemal Selsi koosolekul välja ja tehtagu otsus, et seda tööd aasta või kahe jooksul peab ära tehtama....» (M. Vares — EKmS-i eestseisusele, daatumita. M. Veske kogu EKSA.) Ei tarvitse muidugi lisada, et need plaanid jäidki ainult plaanideks.

[5]) Olevik 1882 nr. 20.

jast saadi viimaks sel teel üle, et senised abipresidendid auastmeis ülendati: Veske presidendiks, Treffner esimeseks abiks, teiseks aga määrati J. Kurrik. Eelmisil aastail oli seltsi praeguste peremeeste poolt valimistel kinnist hääletamist nõutud; nüüd ei hääletatud üldse, vaid ametisse määramine toimus ettepandud kandidaatide üldise heakskiitmise teel. Näib, nagu oleks seltsis igasugune opositsioon puudunud ja ainult ükskõikne ninameestele lootmine valitsenud.

Järgmisel üldkoosolekul, 21. juunil, muudeti veel pisut seda eestseisust: ametist lahkunud kirjatoimetaja A. Sõrdi asemele valiti J. Kurrik, Kurriku asemele teiseks abipresidendiks J. Kunder ja Kunderi asemele «vana vara korjaja abiks» F. Buschmann. Ning selliseks jäigi seltsi eestseisus pikemaks ajaks.

Võib öelda, et juba 2. mai koosolekust peale algab E. Kirjam. Seltsi allakäik. Ja see ei peatunudki enne seltsi lõppu, hoolimata mõnestki näilisest tõusuhetkest.

See allakäik avaldub kõigepealt liikmete arvu kokkukuivamises. Tõsi küll, esialgu paistab siin ametlike nimestike järgi aina tõusu. Nii on 1882. a. lõpus au- ja muid liikmeid kokku 1140 ning 1883. a. öeldakse neid olevat koguni 1220. Kahel järgneval aastal ei mainita enam liikmete üldarvu, küll aga märgitakse, et 52 uut liiget juurde tulnud; nii peaks neid ühtekokku olema juba 1272. Kuid — meil pole vähimatki põhjust usaldada neid andmeid.

Kõigepealt olgu öeldud, et kellegi esinemine seltsi liikmete nimestikus ei tähendanud veel kaugeltki seltsi liikmeks olemist — nii e n n e kui ka p ä r a s t 1881. aastat. Alati oli kümnete ja vahel ka sadade kaupa liikmeid, kes olid küll liikmeks astumise soovi avaldanud, liikmeks ka vastu võetud ja oma liikmeõigusi kasutasid, ometi õiguslikult liikmed olemata. Hädavaevalt maksid nad esimese aastamaksu, — kõik ei teinud sedagi, — ja siis käitusid nad juba otsekui eluaegsed liikmed. Nii pidi a. 1875 olema liikmeid 164, kuid maksu olid maksnud ainult 104. 1878. a. kohta ütleb president Hurt aruandes: «Kahju, et need [liikmed] mitte kõik oma kohusid seltsi vasta ei täida, nagu kassaraamat

seda tunnistab!» [6]) Ja Hurda viimsel presidendi-aastal 1880 pidi olema liikmeid 431; tõeliselt olid aga maksnud ainult 189, s. o. kaugelt üle poole vähem! Kõige eelmise järgi võib arvata, et ainult seltsi esimesel aastal liikmete nimestik ja tõeline liikmete koosseis ühte langeb. Muidu on need nimestikud ainult ilusaks silmapetteks, mis ei maksa midagi. Mis aga selle juures kõige veidram, on see, et ka eestseisuse liikmed püsiva kombe järgi, vist juba seltsi algusest peale, liikmemaksu ei maksnud. [7]) Nii ajasid siis seltsi asju ja kasseerisid teistelt maksusid isikud, kes ise polnud üldse seltsi liikmed!

Eriti pööraseks muutus aga seisukord pärast 1881. aastat. Nagu tähendatud, ei olenenud tolle aasta suur liikmete juurdevool eesti rahva kirjanduslike huvide haruldasest tõusust, vaid erakonnavõitluse pinevusest. Selts oli saanud selle võitluse peanäitelavaks — ja liikmeid voolas massiliselt juurde. Kui aga põnevus kadus, siis olid säärased liikmed esimesed, kes liikmemaksu maksmata jätmisega seltsist välja langesid, — kui nad seda üldse olid kunagi maksnud. Jakobsoni pärast oli seltsi tuldud ja tema kadumisega kaoti ka sealt. Aga vähemalt 1887. a. alguseni olid kõik 1881. a. seltsi «ülesandnud» liikmed veel liikmete nimestikus. [8])

Pole kahtlust, et ka seltsi tolleaegsed peremehed sest tõsiasjast varsti teadlikeks said. Kui mitte muu, siis tegi neile vähemalt pilk kassaraamatusse olukorra sedamaid selgeks. Kuid ka väljastpoolt juhiti sellele peagi tähelepanu. Nii öeldakse juba 1883. a., et seltsil olevat «ainult paarsada maksjat liiget». [9]) Järgmisel aastal kurdetakse üldkoosolekul, et «väga palju Seltsi liikmeid oma aastamaksu ei ole ära maksnud». [10]) Ühtlasi tehakse ähvar-

---

[6]) Aruande mustandid 1875. ja 1878. a. kohta. EKmS-i kogu ERMA.

[7]) «Et endisel ajal harilikult Eestseisuse liikme maksust priid olivad, siis arvas ja otsustas eestseisus, et see ka edaspidi nõnda jääks.» (Eestseis. prot. 13. XI 1887. EKmS-i kogu ERMA.) Ja nõnda jäigi see kuni seltsi lõpuni, nagu osutab ka 1890.—1894. a. kassaraamat. (EÜSA.)

[8]) M. Veske ettepanek seda korda muuta 2. I 1887. EKmS-i kogu ERMA.

[9]) Olevik 1883 nr. 46.

[10]) Olevik 1884 nr. 36.

dav otsus: «Need liikmed, kes tuleva aasta alguseni mitte veel oma võlga ära ei ole maksnud, jäätakse liikmekirjast välja ja on seega Seltsi liikmest kustutatud.» [11]) Tegelikult ei mõeldud aga ometi seda ähvardust täide viia, vaid jälgiti sootuks teist taktikat. Aasta aruandes otsitakse ainult vabandust: «Üleüldist liikmete arvu on raske kinnitada, sest et hulk liikmeid elukoha kauguse ja mõne muu takistuse pärast oma liikmemaksu ikka korra järele ei saa ära õiendada.» Kuid seegi vabandus leidub ainult aruande mustandis ja on sealgi maha tõmmatud. Sedasama korratakse 1885. a. aruandes: «väljapaistev enamus liikmeid pole veel aastamaksu tasunud». Milline aga see «enamus» tõeliselt oli, selgub meile alles siis, kui kuuleme, et sel aastal, mil liikmete arv ulatus üldise arvamise järgi ikka veel üle 1000, oli maksjaid ainult 101! [12]) Kuid see Hiiobi informatsioon ei kostnud üldkoosoleku kõrvu. Neid koosolekuid toideti ikka ainult uute juurdetulnud liikmete illusiooniga. Ja et nad vahest ise ei avastaks kurba seisundit, selleks ei esitatud neile enam aruannetki liikmemaksust sissetulnud summade kohta. Veel enam, nagu ütleb J. Kurrik oma käsikirjalisis memuaares, polnud isegi seltsi laekuril G. Sachsil endal «ialgi ülevaatlikku nimekirja, kust näha oleks olnud, missuguste aastate eest keegi oma liikmemaksu võlgneb»!

Kuid ükskord tuli ometi tõele silma vaadata. Ja 1886. a. augustikuu koosolekul kurtis esimees Veske avalikult: «Meie Kirjameeste Seltsil olnud pääle tuhande liikme, aga nad jätnud enamiste kõik oma aastaraha maksmata, mispärast Selts kängu jääda.» [13]) Sama aasta sügisel otsustas eestseisus, et need liikmed nimestikust kustutatakse, kes «mitte kaugemale ei ole maksnud kui ainult 1880-nda aasta lõpuni». [14]) Ja selle pentsiku otsusega ühines ka üldkoosolek: «maksmata liikmed 1880. aastast saadik arvatakse ikka tõsisteks liikmeteks, kui

[11]) Virulane 1884 nr. 36.
[12]) 1885. a. aruande mustandid J. Jõgeveri kogus EKSA ja EKmS-i kogus ERMA.
[13]) Olevik 1886 nr. 36.
[14]) Eestseis. prot. 29. X 1886. EKmS-i kogu EKSA.

nad kuuest aastast vähemalt ühegi aasta võla ära maksavad.» [15]) Ja kui siis alles 1887. aasta lõpus esimest korda pärast seltsi suurt näilist paisumist jälle üldnimestik avaldati, siis osutus, et liikmeid oli ainult 258, ja kolm aastat hiljem oli see arv laskunud koguni 139-le. Ning meil pole täit kindlust, et veel needki nimestikud oleksid täitsa õiged!

See seltsi kuivumine torkab veel eriti siis silma, kui nende tõeliste liikmete nimestikke lähemalt vaadelda. Vanad seltsi algaegade tegelased on peale mõne harva erandi täielikult kadunud, ja mitte sellepärast, et nad kõik 1881. a. oleksid välja astunud, vaid nad on aja jooksul tähelepandamatult eemale jäänud. Asemele on tulnud juhuslikud isikud, keda ei siis ega hiljemgi laiemalt ei tuntud. Tõsi küll, nimestikud osutavad ka juba uue põlve tegevusele asumist, vähemalt kohtame seal nimesid nagu A. Busch, J. Järv, J. Jurkatam, A. Jürgenstein, G. E. Luiga, M. Martna, H. Prants, K. E. Sööt, J. Tamm või E. Vilde, kuid nad võtavad seltsi tegevusest ka ainult nimepoolest osa. Vanem intelligents puudub aga täielikult.

See huvilangus avaldus varsti ka üldkoosolekuist osavõtus. Juba 1884. a. lõpul kurdeti selle vähesuse üle. [16]) Ja «E. Postimees» mõlgutas omalt poolt: «Viimasel Kirjameeste Seltsi koosolekul oli liig vähe osavõtjaid, vaevalt 30 kuni 40. Asi nõuab mõtlemist. Miks on viimsel ajal osavõtjate arv tihti nii väikeseks jäänud? Mis on põhjus selle juures?» [17])

Sama küsimus tegi viimaks ka seltsi eestseisuse rahutuks. Alati jälle kihutustööd liikmeskonna suurendamiseks ja püüti parandada vahekorda seltsist eemale jäänud vanemate tegelastega. Juba 1885. a. lõpus avaldas «seltsi vastutav juhataja» H. Treffner ajalehis üleskutse, milles palutakse võimalikult suurel hulgal seltsi liikmeks astuda ja lisatakse: «Keda mõned erapõhjused on sellest üleüldisest hariduse seltsist eemale hoidnud, need .... tulgu ja astugu puhta teaduse kallal töösse ....

---

[15]) Virulane 1886 nr. 48.
[16]) Olevik 1884 nr. 50.
[17]) E. Postim. 1884 nr. 49.

Tänuga saab rahvas iga auusat tulijat tervitama....» Pole enam juttugi sellest, et need «erapõhjusel» eemale jäänud peaksid oma «avalikud laimdused» tagasi võtma, nagu kord otsustati. Treffner võttis selle üleskutse avaldamise järgmisel aastakoosolekul ise uuesti kõne alla: «Eestseisus on julgenud ja arvanud seda teha tohtivat terve seltsi nimel.» Ja seda põhjendatakse koguni eeskujuga: «Meie näeme, et Saksa Õpetatud Eesti Seltsis igaüks, kes tööd tahab teha, vastu saab võetud.» Ning üldkoosolek näib täiesti ühinevat selle sooviavaldusega.

Kuid ajameeleolu polnud ometi soodus sääraseks sobituseks. E. Kirjam. Seltsi juhid avaldasid nüüd küll leplikkust ja rääkisid «puhtast teadusest», mille heaks võidaks seltsis ühiselt töötada. Kuid eks märatsenud mujal võitlus alles hiljuti palju tigedamalt kui iialgi enne ja eks juhtinud seda võitlust just samad tegelased, kes olid seltsiski peremehed. Sest heitlus kahe erakonna vahel ei lõppenud ju 1881. a. löödud lahingutega, vaid võttis veel vihasema hoo. Jakobsoni algatatud liikumine jätkus pärast tema surmagi, muutudes aina anarhilisemaks ja distsipliinilagedamaks. E. Kirjam. Selts vallutati a. 1881, Aleksandri-kooli peakomitee aga 1883! Sealgi kordus sama protsess: massid radikaalistusid, keskuses püsisid aga alalhoidlased veel võimul. Alles 23. juuni «suurkoosolekul» 1883 tagandati Hurt abikomiteede poolt peakomitee presidendi kohalt. Nüüd oli vihakarikas lõplikult üle keemas ja elati juba otsekui kodusõja meeleolus.[18]) Ning vahest just selle meeleolu lükkel ei mõelnud Hurt nüüd enam mingi enamiku eest taganeda, liiatigi oli ta veendunud, et see enamik tahab selge meeletusega hakkama saada. Ja ses veendumuses astus ta sammu, mida peame alati kahet-

---

[18]) Millised olid vahekorrad, seda osutavad tolleaegsed erakirjad. Grenzstein teatab Hurdale, et ta ilma revolvrita jalga üle läve ei tõstvat! (A. Grenzstein — J. Hurdale 12. VIII 1883. EKSA.) Ja Hurta hoiatab tema sugulane: «Minno süda ei olle teije perrast sukuki rahu ne hirmsa vaimlasse omma nüüt hirmust vihha teije päle täüs kaeke hendale häste ette ärra minke kohheki teet möda paik õtaku.... marru peni ei olleka hullep kui üts sakkalalinne.» (M. Härms — J. Hurdale 31. I 1883. EKSA.)

sema tema nime pärast: ta pöördus riigivõimude poole, iseloomustades oma vastaseid ässitava ja vastutustundeta elemendina, nõudes nende häälekandjaile kõvemat tsensuuri ning paludes endale nende kukutamiskatse vastu abi. Sellega olid «roomlased» tülitsejate eneste poolt vahekohtunikeks kutsutud ja — «sellest protsessist kujunes eesti suurima rahvusliku ürituse arvel omaviisiline eelmäng järgnevale venestamisele». [19])

Õnneks ei teadnud vastased sellest Hurda sammust midagi, — kes teab, kuis oleks lugu veel teisel puhul läinud, — vaid püüdsid vähemalt E. Kirjam. Seltsis juba lepitust sobitada. Nii austas selts 1886. a. Hurta püstitõusmisega ja valis samal aastal Hurda, Wiedemanni, Bergmanni, Eiseni, R. Kalda, Lipu, Niggoli ning Grenzsteini oma keelekomisjoni. Jah, 1888. a. esitatakse Hurda kandidatuur koguni abipresidendi kohale, küsimata sellest, kas asjaomane isik on seltsi liige või mitte! Kinnitatakse ainult, et see valik sünnib «mit Takt und Dank». [20]) Kuid allajäänute kibedust ei kaotanud miski. Nende abinõude kõrval kasutati aga teisigi lahkunud liikmete tagasimeelitamiseks. Kui 1886. a. ringkirjaga liikmemaksu-võlglaste poole pöörduti, siis saadeti nagu kogemata ringkiri ka neile, kes juba ammu olid ise seltsist lahkunud, — maksu tasumisega oleksid nad iseenesest jälle seltsi kuulunud. Kuid siis võis tulla vastuseid nagu tuli A. Kurrikoffilt, kes kirjutas ringkirja äärele: «Saatke särased lehed Vene preestrite kätte.» [21]) Nii jätsid vastased kõik lähenemiskatsed tähele panemata. 1881. a. seltsist lahkunuist ei astunud sinna rohkem tagasi kui alati kõikuv K. A. Hermann ja erakonnatülidest eemal seisvad dr. E. Jannsen ning M. J. Eisen. E. Kirjam. Selts pidi loobuma kõigi meie vaimsete jõudude koondamise püüetest.

Tema enese jõud osutusid aga vähesteks. Liikmes-

---

[19]) Lähemalt H. Kruus, Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1883—1886, Ajal. Ajakiri 1931, lk. 143—160.

[20]) H. Treffner — J. Hurdale 12. VII 1888. EKSA.

[21]) A. Kurrikoffilt tagasi tulnud ringkiri EKmS-i kogus ERMA.

kogu oli passiivne, kirjanduse tegevaid harrastajaid leidus peamiselt eestseisuses, kuid sealgi mitte palju. 1882. a. suvel valiti prof. Köler lahkunud Kreutzwaldi asemele seltsi aupresidendiks. Nii täitus Jakobsoni soov ses suhtes vähemalt pärast tema surma. Kuid nähtavat kasu sellest polnud. Sest kui Köler oli kaugel meie tegevast elust, seda kaugemal siis meie kirjanduse viljelemisest. President Veske oli algatajana ja juhtijana kehv. Liiatigi viibis ta hilisemal ajal palju kodumaalt eemal, samuti kui ka teine abiesimees Kunder. 1885. a. jaanuarikuu koosolekul oleks olnud küll juhus eestseisust värskendada, kuid sellest ei tulnud midagi välja: kuigi seitse liiget kinnist valimist nõudis, siis valiti senine eestseisus ometi lihtsa püstitõusmise läbi uuesti tagasi. Ainult äraastunud dr. Sperrlingki ja P. Ainsoni asemele valiti M. Põdder ja tolleaegne üliõpilane J. Jõgever. Ning ainult viimase valimine osutus, nagu näeme hiljem, hinnatavaks seltsi seisukohast.

Üldiselt püüti jälgida Jakobsoni viidatud ideelist suunda, omamata aga Jakobsoni algatusvaimu ja reaalpoliitilist oskust. Eriti avaldub see riigitruuduse lakkamatus rõhutamises, ilma et selleks oleks olnud mingit tõelist vajadust või sellega oleks midagi saavutatud. Nagu 1881. a., nii korraldas E. Kirjam. Selts ka 1883. a. Peterburi läkitatud eesti seltside saatkonna, kes annetas keisrile Köleri pildi «Andke jumalale, mis jumala, ja keisrile, mis keisri päralt». Kuid selle aktsiooni taga ei peitunud enam mingit poliitilist sihti, veel vähem oleks siin usaldatud astuda mingit sammu rahva eluliste huvide heaks. Just samuti kujunes suurvürst Vladimiri vastuvõtmine E. Kirjam. Seltsi esindajate poolt Tartus 1886. a. suvel ainult nende esindajate eneste edevuse rahuldamise ja kannuste teenimise võimaluseks. Mitte üksi, et sääraseist demonstratsioonest polnud üldsusele mingit kasu, vaid nad lõid laiades massides veel soodsat pinda niikuinii kõikjalt pealelangevale venestusele.

Nagu igal revolutsiooni teel pukki saanud valitsusel, nii tuli ka E. Kirjam. Seltsi eestseisusel hakata varsti taltsutama oma mõtteosalisi-äärmuslasi. Juba tuleb üksikute liikmesrühmade poolt kirju, milles kordub fraas:

«Meie nõuame ja palume.» [22]) Ja juba lööb Jakobsoni-indleja A. Reinvald lamenti: «Mikspärast lasti Jungi, kes Baltlastega Seltsist punuma pistis ja igas asjas kõige suurem rahvuse vastane ja Jakobsoni teutaja oli K. Seltsis üht k õ n e t pidada?» Jakobson teinud eesti rahvariided, ms. nööridega vammused, rahvale armsaks, ja nüüd öelnud Jung, et need riided polevat eesti algupära. «Teie lasete üht Baltlast kõik seda maha kiskuda mis tema [Jakobson] üles ehitas.» [23])

Kuid veel pahem, ka eestseisuses endas kippusid need äärmuslased kohe pärast Jakobsoni surma laiutama. Nii kurdab president Veske kirjatoimetaja A. Sõrdi puhul:

Mul on viimsel paaril kuul E. K. Seltsi juhatuse ammet kaunis raske olnud, sest Selsi kirjutaja on ennast pahemaks muutnud kui ta enne; ta läks nimelt sandemaks südame poolest, sai palju kõrgemaks oma enese lugupidamise poolest seal juures palju hooletumaks ja pealse kaudsemaks ammeti pidamise poolest, nimelt protokollide valmistamises, kaa tuli vastutõrkumist minu käsule ette; viimaks panin asja eestseisusele ette ja eestseisus — peale teda — kiitis minu nõudmised õigeks. Sekr. A. Sõrd on paljalt veel mõni aeg proovi peal; nii pea kui midagi pahandust tema pärast veel ette tuleb, siis peab ta eestseisusest lahkuma. Täidab tema oma kohused, siis võib ta jo jääda .... [24])

Kuid Sõrdi «proovi peal» olek ei kestnud ometi kaua: veel samal 1882. a. suvel valiti kirjatoimetajaks J. Kurrik. Kui aga Veske Sõrdi sõnakuulmatuse üle Kunderile kurtis, siis oli eestseisusel jälle Kunderi endaga paar aastat hiljem palju tegemist. Nimelt avaldas Kunder oma tuntud kirjutise Kreutzwaldi «Lembitust» seltsi aastaraamatus 1884—1885 eestseisuse täielikust vastuseismisest hoolimata. Ja üldse oli eestseisusel Kunde-

---

[22]) 37 allkirjaga varustatud kiri EKmS-i eestseisusele M. Veske kogus EKSA. Daatum puudub, kuid tõenäoliselt on kiri saadetud 1883. a. algul. Allakirjutanuist on tuttavamad J. Johanson-Pärna, J. Reimann-Aava, M. Mitt, J. Jürgenstein ja J. Pellberg. Nähtavasti on aga asja taga J. Kõrv, kes samal ajal protestib, miks mingi eesti ajakirjandusele määratud üleskutse on saadetud ka «Kündjale» ja «Tall. Sõbrale». (J. Kõrv — M. Veskele 12. I 1883. EKSA.) Kuid just samas asjas protestivad ms. ka need 37.

[23]) A. Reinvald — M. Veskele 22. I 1883. EKSA.

[24]) M. Veske — J. Kunderile 14. V 1882. M. Veske kogu EKSA.

riga selle aastaraamatu pärast palju tüli. Veske oli Budapesti sõites Kunderi enese asemele toimetajaks määranud, ja nüüd toimis Kunder täitsa omapead, ignoreerides eestseisuse arvamisi. [25])

Nende omavaheliste hõõrumiste kõrval tuli aga eestseisusel lahendada veel palju keerulisemaid küsimusi. 1882. a. suvel vangistati A. Dido, süüdistatuna osavõtus sotsialistlikust liikumisest. E. Kirjam. Seltsi eestseisus jahmatas ja tegi otsuseks: «A. Tido saab Eesti Kirjameeste Seltsist väljaheidetud, nii pea kui kohus teda süüdlaseks mõistab.» [26]) Ja see ettevaatus polnudki üleliigne, sest varsti pöörduti eestseisuse poole juba eemalt: «Et meie «Eesti kirjameeste Seltsi» liige A. Dido, nagu kuulda, Vene mässajate partei mehe E. Barkiga kirju vahetanud olla, selle pärast palume meie .... et Teie seda asja järele kuulaksite ja kui see õige on, et ta seda teinud, siis teda seltsi liikmete arvust maha kustutada.» [27]) Tõenäoliselt ei usaldatud aga ei uurimist ega kohut ära oodata: järgmise aasta algul heideti Dido lõplikult seltsist välja, «üleüldse saab nimi Tido seltsi liikmete nimekirjast maha kustutatud». [28]) Teiselt poolt, Dido vangistamisest «teatati kahjatsusega Seltsi peakoosolekul, avaldati süüdistatavale põlgust ja kustutati ta liikmete nimekirjast. Tõendati, et säärane «kuritegu» on eestlaste hulgas esimene.» [29]) Lisaks palus eestseisus M. Mitti, et ta kahtlustuste pärast ise seltsist eemale hoiaks, ja otsustas tema nime tähelepandamatult seltsi liikmete hulgast välja jätta. [30]) Muidugi ei leidu kõigest sellest trükitud protokolles ega koosolekukirjeldusis vähimatki jälge; näeme vaid, et nii Dido kui Miti nimi nimestikest kaovad.

E. Kirjam. Seltsi nende aastate tähtsaimaks ürituseks oli oma maja muretsemine. Sellekohase ettepanekuga

---

[25]) Eestseis. prot. 28. XI 1885. EKmS-i kogu EKSA. — M. Veske — H. Raskale 29. XII 1885. J. Jõgeveri kogu EKSA.

[26]) Eestseis. prot. 29. VIII 1882. EKmS-i kogu EKSA.

[27]) J. Kunder ja J. Kõrv — EKmS-i eestseisusele 9. IX 1882. EKmS-i kogu ERMA.

[28]) Eestseis. prot. 18. II 1883. EKmS-i kogu EKSA.

[29]) J. Koritsa mälestused, Punased aastad I, lk. 12.

[30]) Eestseis. prot. 28. VIII ja 8. X 1883. EKmS-i kogu EKSA.

esines seltsi laekur G. Sachs kohe esimesel üldkoosolekul pärast Jakobsoni surma, s. o. 3. mail 1882. Juba eelmise aasta novembrikuust saadik valitses seltsi koosolekuil ruumipuudus, ja nüüd leiti, et selts vajaks saali, millesse mahuks ligi tuhat inimest. Kümme aastat oldi tasuta kasutatud «Vanemuise» ruume; nüüd otsustati «Vanemuisele» tema nõudmise peale maksa 75 rbl. aastas üüri, kuid asuda ühtlasi ka oma peavarju nõutamisele. Sachs arvas, et seda oleks kõige kergem teostada aktsiate väljalaskmise teel, ja koosolek ühines innukalt tema ettepanekuga. Ning juba järgmisel üldkoosolekul teataski laekur, et eestseisus oli leidnud sündsa maja ja ostu eellepingu sõlminud. See oli Robert Rechi maja Jaama tänavas nr. 20, vastu Kivi tänava otsa, nii siis mitte kaugel senisest kooskäimiskohast «Vanemuises». Ostuhind oli umbes 15 000 rubla, kuid kohe oleks tulnud välja maksta ainult viis tuhat, millise summa eest Sachs lubas võtta vastutuse enesele. Ostmisele kavatseti asuda kümnerublaste aktsiate väljalaskmise abil, kuid ühtlasi koguda samaks otstarbeks annetisi ja korraldada kontserte, pidusid ning näitemüüke. Korjanduse üleskutse avaldati 1882. a. lõpus. Neil lootusil koliski selts uude asukohta. Esimest korda peeti üldkoosolekut seltsimaja aias 21. juunil 1883 ja majas endas 29. augustil. Koosolijad olid viimasel puhul oma peavarjust nõnda vaimustatud, et ühiselt laulsid koraali «Oh võtkem Jumalat suust, südamest nüüd kiita».

Kuid maja polnud veel kaugeltki oma ja oleks isegi omana nõudnud kulusid, mida selts poleks suutnud kergesti kanda. Veel 1885. a. algul oli maja eest välja makstud ainult 800 rbl. Sama aasta lõpul valiti «maja ostmise asjus» viieliikmeline komisjon, kelle ülesandeks oli ms. alles «asja läbi kaaluda, kas maja osta või mitte». Ja komisjon otsustas ikkagi jälle osta ning sellega ühines ka selts. Ikka veel unistati saalist tuhande inimese jaoks, olgugi et selts oli vaheajal kokku kuivanud ja et näiteks ühest 1886. a. üldkoosolekust võttis osa ainult 28 liiget ning mõni üksik külaline. Osa ajakirjandusest vaidles maja ostmise vastu, osutades, et see säärastes oludes on seltsile ainult koormaks ja et

selts peaks pigemini mõtlema oma otseseile ülesandeile.[31]) «Mõeldud maja ostmine ei või Kirjameeste Seltsile 15 000 rubla võlaga kudagi kasulik ega Eesti kirjandusele kudagi õnnistuseks olla.... Nimetatud selts käib aastas 5—6 korda kokku, põhjuskirja järele 2 korda, kudas võib siis temale see kasulik ja kohane olla, kooskäigu koha pärast 15 000 rbl. puhast võlga suurte protsentidega enese peale võtta, ilma et tal seega siiski veel õiget koosoleku kohta oleks?»[32]) Aga seesugused arvustajad tembeldati kohe «seltsi vastasteks ja Eesti kirjavara kasvamise takistajaiks».[33])

Seisukord oli igatahes väga raske. Ost kirjutati küll 1887. a. seltsi nimele, kuid kaugeltki mitte ses ulatuses, nagu oli kavatsetud algul. Seltsi omaks said ainult kaks väikest maja ning väike osa kolme ja poole vakamaalisest aiast. Kõik see maksis ainult 3000 rbl. ja sellestki summast oli veel 2200 rbl. maksmata. Suurem osa esialgsest ostust jäi aga laekur Sachsi omanduseks. Ostukontraht saadi kätte alles 1889. a. ja seltsi lõpetamiselgi oli maja võlast tasutud ainult pisut üle poole. Kõige selle juures polnud veel korralikust kooskäimiskohast, liiatigi tuhandele inimesele, juttugi. Ajuti jõuti koguni sellise kurioosumini, et hakati arutama, kas poleks kasulikum kogu maja korteriteks välja üürida ja oma koosolekuid mujal pidada![34])

Võib aga öelda, et just see nii vähenõudlik majanduslik üritis eriti kaasa aitas E. Kirjam. Seltsi tõeliste ülesannete unustamisele ja tema lõplikule allakäigule. Seltsi eestseisuse enamik oli väikeste kirjanduslike huvidega; nüüd leidis ta näiliselt kohasema tegevusala, osutamata ometi sealgi oskust. Tarvis ainult tutvuda seltsiliikme, uurmaakri ja «luuletaja» Bleyeri vägevate majanduslike kaalutlustega, et õieti hinnata asja eesotsas olijate ettevõtlikkust. Maja ostu pärast unustati peaaegu täielikult, et E. Kirjam. Selts on ikkagi kirjan-

---

[31]) Näit. E. Postim. 1883 nr. 35; Virulane 1886 nr. 32; Postim. 1886 nr. 30, 33 ja 34.

[32]) Virulane 1885 nr. 49.

[33]) Sakala 1883 nr. 35.

[34]) Majaostu komisjoni prot. 18. XII 1885. EKmS-i kogu ERMA.

dusselts. Nii kurdetakse 1886. a., et ligi poolteise aasta jooksul pole seltsi toimetiste numbri all ühtki raamatut ilmunud, «aga kui väga palju ja sagedaste on seltsi juhataja ja eestseisus selle aja sees seltsi maja ostmisest seltsile rääkinud ja selle tarvis «igaühte» rahaandmisele vaimustanud! See lugu näitab .... nagu oleks meie selts enam majaostmise kui Eesti rahva kirjanduse selts.» [35]) Sissetulekute hankimiseks korraldati lakkamata tingel-tangleid — ometi sissetulekuid saamata. Kõik olid tegevad ja rääkisid suuri sõnu, aga mõnel majaostu heaks korraldatud «suurkontserdil» võis olla ainult üksainus kuulaja, nagu jutustab J. Kurrik. [36]) «Eesti Kirjameeste Seltsi käsi käib viimasel ajal väga kurvasti,» kurdab raamatukoguhoidja Tülk juba 1884. a. «Inimesed on hakkanud korraldama balle, maskeraade, teatrit, basaare jne. Eesti kirjandusest ja vanavarast ei hooli keegi. Ma ei saa kopikatki, et sisse tulnud köitmata raamatuid võiks köita.» [37]) Ja aasta hiljem kirjutab eemalseisja J. Jung seltsi juhatusest:

Nüüd hakkasivad nad, nagu Saksamaa Gründungsschwindler, suure tuhinaga isi omale majasid ja kruntisid ostma, kuna kapitali taga sugugi ei olnud, nagu oleks E. K. Seltsil tulist pakilt oma päävarju vaja, nagu mõnel lõbuseltsil, kes iga päev kokku käib, nagu näituseks Vanemuine .... Mo süda on niisuguste hakatuste pääle, kes oma hakatud põhjusel mitte otsekohe edasi ei läha, nii täis, et ma vägise pean ütlema: kes kurat sundis ka Kirjamehi maja kolki enesele kaela võtma, kuna meil igalpool prii koht oleks võinud olla kokku tulla, nii sagedasti, kui nad iial oleks tahtnud!

Nüüd teenib Kirjameeste Selts ühte vana maja, küll peetakse sääl näitemängusid, kontsertisid, basaarisid et maja võlga vähändada, aga ei see väheне sugugi, ei saa aasta raamatutgi trükkida: mis seltsiks on meie K. m. Selts nüüd selle läbi saanud? Jah, ta on nüüd kõik muu, aga mitte Kirjameeste Selts! Selle viisiga võib ta kül 60 aastat seda maja krunti teenida, aga oma nime väärt ta mitte ei ole, kui ta mitte .... ei jõua .... meie kirjavara selle sissetuleva rahaga kasvatada ja toetada, m i l l e t a r v i s t a j u a s u t a t u d o n. [38])

Ja veel järgmiselgi aastal kirjutab A. Busch: «Võtku Kirjameeste Selts «Lindast» kes oma kauni kapitali

---

[35]) Virulane 1886 nr. 32.
[36]) E. Kirjand. 1922, lk. 246.
[37]) J. Tülk — J. Jungile 30. XI 1884. ERMA.
[38]) J. Jung — J. Kunderile 11. XII 1885. EKSA.

kasuta ettevõtmiste sisse toppis, ometigi märku ja jäägu oma endistele k a s u l i s t e püüdmistele truuks!»[39])

Kuid neist seltsi liikmete manitsusist polnud kasu: eestseisus kas hädaldas kaasa või vihastas hädaldajate peale või oli lihtsalt peata. Pärast Veske Ungarisse sõitu 1885. a. kevadel polnud 10. juunist kuni 10. oktoobrini üldse ühtki eestseisuse koosolekut ja kõik tegevus seisis. Ning sügisel arutati, «et olla tarvis selgeks teha, kes Seltsi tegev ja vastutav President olla». Ühtlasi arvati sügavmõtteliselt, «et Eestseisus nende liigete kogu on, kes Tartus seadusliku juhatuse all kokku tulevad ja Seltsi asju toimetavad».[40]) Kui vähe aga need «toimetajad» ise asja kursis olid, seda näeme seltsi sekretäri abi kirjast presidendi abile:

Mis kassa aruande kohta käib, on see nii kui Sinule, nii ka iga ühe Eestseisuse liikmele üks Müsterium, sest Sachs ei ole 3 aasta sees veel mitte ühte specillet aruannet annud. Eestseisus iseäranis Veske käis Sachsiga kui mäda munaga ümber selle pärast et maja tema toimetuse läbi Seltsile saanud ja veel alles tema nime peal, Eestseisus ootis ja lootis, et kunnas maja eest rohkem raha ära makstud saaks, et ta siis ohjad sirgemalle tõmbab.[41])

Kuid viimase vägiteoni ei jõutud iialgi. Sachs ajas E. Kirjam. Seltsi rahaasju seltsi lõpuni ja «juhtis» isegi tema likvideerimist samas vaimus!

Pole siis midagi imestada, kui eestseisuse koosolekul, millest võtsid osa Treffner, Tülk, Jõgever, Buschmann ja Põdder, seesugust juttu võidi ajada:

M. Põdder küsis, kelle oma nõnda nimetud E. K. S. maja õieti olla? Hra Buschmann ütleb et tema ehk küll E. K. S. Eestseisuse liige, sellest midagi ei tea, missuguste tingimistega see maja ostetud, kui palju ostu hinnast juba tasutud ehk tasumata j.n.e. Buschmann lisas veel juurde, et aastaraamatus puudub sissetuleku ja väljamineku rehnung juba kolm aastad järestiku, niisama Eestseisuse kui kaa suurte koosolekute peal. See olla nõnda vist C. R. Jakobsoni surmast saadik.

Buschmann küsib kudas aastaraamatu väljaandmisega lugu on, mis presidendi hooleks antud. Minevu 1884-ma aasta aasta raamat olla alles ilmumatta ja tema toimetaja võeralle maale ära läinud.

Abipresident hra. Treffner ütleb, et temal sellest asjast midagi

---

[39]) A. Busch — nähtavasti J. Jõgeverile 21. VI 1886. J. Jõgeveri kogu EKSA.

[40]) Eestseis. prot. 19. X 1885. EKmS-i kogu EKSA.

[41]) H. Raska — J. Kunderile 1885. a. paiku. EKSA.

teadu pärast ei ole ja sedasamma tõendavad ka muud koos olejad oma kohalt. Üksnes hra Jõggever kiidab Dr Veske suust kuulnud olema, et Dr Veske seda toimetab J. Kunder aga teda parandab. [42])

Kuid need pessimistlikud arutlused ei muutnud asja. Veel poolteist aastat hiljem kurdetakse, et seltsi rahaasjad olevat sassis ja aruandeid ei avaldatavat. [43]) Ning sedasama kordab ka J. Järv oma lehes: seltsi majapidamist pole revideeritud, kuigi põhikiri seda nõuab, — «aga mitte ühtegi sarnast revidentide aruannet ei ole seltsi protokollidest leida, ei ole leida seltsi sündimisest saadik kuni siia maani (!!)». Ei tehtud aruannet siis, kui selts läks Hurdalt Jakobsoni kätte, ega ole seda esitanud ka Sachs. «Ja kui väga mitu korda ei ole kassahoidjale hra Sachs'ile seltsis elagu laulu lauldud — muidugi majaostmise eest, aga ka majaostmise asjus ei ole keegi pagan ega ristiinimene misgisugust aruannet näinud.» Käesoleva aasta algul esitatud lõpuks küll viimase nelja aasta kohta mingi arve, aga — «tema tegijal nummertest vististe veel suurem puudus olnud kui majaostjatel rahast». [44])

Kõik asjata! Sest üldkoosolekul lauldi Sachsile muidugi jälle «ta elagu» ja J. Tülk — seesama, kes erakirjades ja eestseisuse koosolekuil kurtis, et E. Kirjam. Seltsi «käsi käib viimasel ajal väga kurvasti» — deklareeris päris tõsiselt: «Härra Sachs on meie kants ja vall ja tugi, kelle taga meie selts seisab. Kui tema meid ei unusta, siis ei pruugi meil midagi karta.» [45]) Veel enam, Jaak Järv, kes oma «Virulases» kõige valjemini seltsi languse vastu häält tõstis, võeti üldkoosolekuil korduvalt ülekuulamise ja noomimise alla. Milliste abinõudega tema suud mõeldi sulgeda, näeme alles ühest H. Treffneri pool peetud eestseisuse eelkoosoleku kirjeldisest:

Arvati, et oleks hea, kui teda (Järve) jaanuari koosolekul seltsi liikmete nimestikust maha tõmmata, sellesama pärast, miks pole seltsi vastu võetud Grenzstein ja Eichorn. Punktid tema vastu oleksid:

---

[42]) Eestseis. prot. 10. VI 1885. EKmS-i kogu EKSA. Sama prot. mustand EKmS-i kogus ERMA.
[43]) J. Reinvald — H. Treffnerile 31. XII 1886. EKmS-i kogu ERMA.
[44]) Virulane 1886 nr. 32.
[45]) Virulane 1886 nr. 48.

I käib Oleviku jälgedes seega, et asjata tüli teeb (kihutab Seltside vastu) II. arutab mõtteid töörahva kohta, mis riigivalitsuse mõtetega ühte ei või sündida. On riigivalitsuse usalduse kautanud (ei lubatud trükimaja asutada). [46])

Areng oli selge: rahvusliku liikumise langusega laskus ka E. Kirjam. Selts haridusliku keskuse kohalt hariliku lõbuseltsi tasapinnale. Kuid nagu näeme «Vanemuise» või «Estonia» ajaloost, oli see tasapind tollal kõike muud kui kõrge, ja seltsliku elu tegelased, harrastused ning kombed olid sellekohased. Juba 1883. a. algul võttis E. Kirjam. Seltsi laekuri abi A. Sperrlingk eestseisuses pikemalt sõna, et «kõik otsekohe välja ütelda, mis hädaohtu seltsil karta olla»: «Sellest ajast saadik, kui tuttav välja-astumine sündis, olla seltsi elu haige; sest kui haritud jagu seltsist välja astub, siis lõpeb vaidlus, ja see olla seltsi surm. — Nüüd olla seltsi koosolekutel sõnu ja kõnesid kuulda, mis sündsad ei ole.» Sõnad olevat mõtlematud, kõned ette valmistamata, vaidlused laialivalguvad. «Alatumate hulk olla õitsemas. Selle oleku vastu pidada eestseisus tööd tegema: kes ei ole laituseta, see saagu seltsist välja heidetud .... Morali princip peab meil ikka sihiks olema, niisuurt rahvaseltsi juhtides.» Ühtlasi soovitas Sperrlingk. et omal ajal seltsist lahkunute vastu nüüd nende tagasituleku puhul vastutulelikum oldaks. Kuid Veske polnud sellega nõus, et selts tagurpidi olevat läinud, — vähemalt olevat endine kius kadunud. Lõpuks ühinesid aga ometi kõik peale pikemat mõttevahetust peapunktides Sperrlingki väidetega. Ühtlasi otsustati raamatukaupleja Reimannilt, kes eelmisel üldkoosolekul oli toorelt esinenud, üheks aastaks seltsis sõnaõigus võtta. [47]) Hiljem heideti veel paar liiget huligaansuse pärast seltsist välja ja — «Ka oli veel mõne muu liikme üle elavat läbirääkimist.» [48]) Kuid kõik see ei aidanud palju.

Hoopis halvaks läks aga seisukord siis, kui selts sai ise omaette korteri. Ta hakkas sissetulekute hankimiseks tingel-tangleid korraldama, ruumisid samasugus-

---

[46]) J. Jõgeveri päevik 29. X 1886.
[47]) Eestseis. prot. 21. I 1883. EKmS-i kogu EKSA.
[48]) Eestseis. prot. 18. II 1883. EKmS-i kogu EKSA.

teks otstarveteks välja üürima ja seadis ka loata käsikõrtsi sisse. Juba 1883. a. sügisel oli tal viimase pärast politseiga sekeldusi. A. Sperrlingk tegi veel katseid seltsi tervendamiseks ja tema tõelisele tegevusalale juhtimiseks. Ta pani ette põhikirja muuta, et kaotada senist ultra-demokraatlikku korda, kus võhikud olid saanud otsustajaiks. Selleks soovitas ta jagada liikmed aktiivseiks ja passiivseiks, «nagu Soome kirjaliste seltsis». [49]) Kuid 1883. a. lõpus lahkus Sperrlingk ise Tartust ja sellega unusid ka tema algatused. Järgmise aasta lõpus arutati eestseisuses üliõpilaste N. Sõrdi ja Buschmanni kakluslugu seltsi ruumides. Sõrdilt võeti aastaks seltsiliikme õigused ja Buschmannile tehti selgeks, et ta ise vähemalt eestseisusest peaks lahkuma, mida aga asjaomane ei teinud. [50]) Ning veelgi aasta hiljem nurises P. Hellat eestseisusele saadetud kirjas, et «mitmed a u u s a d liikmed» tantsu pärast seltsist eemale jäävat, «sest verised pead tantsu ajal ei tõsta mitte koja auu....» [51]) Eestseisuse koosolekul, kus seda asja arutati, ütles M. Põdder, et Hellati kiri «just kui tema südamest olla välja lõigatud ja võida tema igat punkti, mis seal seista alla kirjutada, sest kõik olla tõsi». Aga niisama jäi kõik endist viisi, isegi tantsu ei kõrvaldatud seltsi ruumidest! [52])

Ometi ei või öelda, et kõnesolevailgi aastail ka seltsi otseste ülesannete suunas poleks püütud töötada. Kui seltsi tegevuse esimesel kümnendil oli oldud kuidagi algatusvaene ja tegutsetud ikka ühe ja sama šablooni järgi, siis oli nüüd uusi algatusi võrdlemisi rohkesti. Häda oli vaid selles, et need algatused juba algusest peale polnud küllalt tõsised ega viinud soovitud sihile. Juba 1882. a. otsustati võtta eluaegseid liikmeid ja seati usaldusmeeste võrk sisse, peamiselt vanavara vastuvõtmiseks ja liikmemaksu kasseerimiseks, — ilma et sel suuremaid tulemusi oleks olnud. Sama aasta kevadel

---

[49]) Eestseis. prot. 8. X 1883. EKmS-i kogu EKSA.

[50]) Eestseis. prot. 30. XII 1884 ning 4. ja 29. I 1885. EKmS-i kogu EKSA.

[51]) P. Hellat — EKmS-i eestseisusele 2. XI 1885. EKmS-i kogu ERMA.

[52]) Eestseis. prot. 10. XI 1885. EKmS-i kogu EKSA.

algatati küsimus, kas ei peaks E. Kirjam. Selts esinema senaator Manasseini ees palvekirjaga, et Tartu ülikooli juurde asutataks soome-eesti keele professuur. [53]) Kuid seltsi enda seisukoht oli armetult kõhklev, nagu näeme Veske kirjast: «Mina aga ja nõnda ka teised Eestseisuse liikmed ei julgu enne seda palvekirja otsust teha, enne kui teada saame, kas seda senatori poolt ja riigi valitsuse poolt hea meelega nähakse, et E. Kirjam. Selts niisugust palvekirja sisse annab.» [54]) Ja hiljem ei kuulegi me kogu kavatsusest midagi. A. 1883 tehti Viljandi üldkoosolekul vägev otsus ja kuulutati allakäinud «Sakala» E. Kirjam. Seltsi «ametlikuks» või «pool-ametlikuks» häälekandjaks, ilma et sellega midagi tõsisemat oleks mõeldud; niisama plaanitseti hiljem ka Veske ajakirja «Oma Maa» seltsile omandada ja isegi trükikoda asutada. Samal 1883. a. kavatseti ka raamatute kirjastamist seltsi kätte võtta, muretsedes selleks kapitali laenamise või aktsiate müümise läbi. «Kahju siin karta ei või olla, sest kui ühest raamatust mida heaste ostetakse aasta kuni kahe jooksul 2000 tükki ära müiakse, siis saab sissetulekust peale trükikulu ja raamatu kirjutaja palga maksmise vähemalt kolmas jagu raamatu väljaandjale, siis Seltsile.» [55]) Kui aga kõik need kavatsused nimetamisväärt tulemusi ei andnud, siis soovitas «Virulase» toimetaja Järv, et E. Kirjam. Selts asutaks «Eesti kirjanduse abiraha», millega toetataks nii algupärase ilu- kui ka õpetliku kirjanduse soetamist, ning andis omalt poolt selleks 150 rbl. [56]) Kuid selle peale mõnitasid vastased, et Tallinnas «Viitse-Kirjameeste Selts» olevat asumas, mille esimeheks on «Virulase» toimetaja. [57])

Kui neil aastail ometi mõnes suhtes on edu olnud, siis elu enda arengu tõttu, ilma et selts just siin oleks erilist

---

[53]) Olevik 1882 nr. 14. — Vt. ka H. Kruus, «Eesti professori» küsimus Tartu vene ülikoolis, Ajal. Ajakiri 1932, lk. 67.

[54]) M. Veske kirjamustand tundmatule adressaadile 9. V 1882. M. Veske kogu EKSA.

[55]) EKmS-i ringkiri 21. XII 1883.

[56]) Virulane 1886 nr. 39 ja 48. — J. Järv — EKmS-ile 2. I 1887. ERMA.

[57]) Sakala 1886 nr. 40.

algatust avaldanud. Nii kasvasid kogud ühtesoodu ja nii oli seltsil näiteks 1883. a. lõpus juba 1030 raamatut, 2600 vana raha ja 310 muud muuseumi-eset. [58]) Samuti võeti nii 1882. kui 1884. a. kümme teost seltsi toimetiste numbri alla. Kui saamatu oli aga selts ise korraldajana, seda näeme aastaraamatute puhul. Neid pidi ta juba põhikirja järgi igal aastal avaldama, ja nii toimuski veel 1882. ja 83. aastal, kuid siis ilmus juba kahe järgmise aasta kohta üksainus aastaraamat, samuti 1886. ja 87. a. kohta. Ühtlasi jäid aastaraamatud ka sisult ikka kesisemaiks; vahel kirjutati neis asjust, millel polnud eesti kirjanduse ja kultuurieluga enam midagi tegemist. Eriti kõhetu on siin viimasena mainitud aastaraamat: hariliku ligi sajalehekülje mitmekesise üldosa asemel on siin ainult 18 väikest lehekülge Veske artikli jätku; muu osa sisaldab aga koosolekute protokolle ja seltsi raamatukogu kataloogi. Seesugune väljaanne ei täitnud enam kuidagi seltsi liikmete ühendaja ja ergutaja ülesannet.

Andes 1885. a. jaanuari üldkoosolekul aru E. Kirjam. Seltsi kolme viimase aasta tegevusest, arvas küll president Veske: «Mööda läinud kolmel astal olla Selts enam edasi jõudnud kui eelmineval kolmel [s. o. 1879—1881]. Meil olla selle eestseisuse ajal enam liikmeid, enam koosolekuid, kõnesid ja läbirääkimisi, enam vana vara, nimelt vanu rahasid, enam raamatuid välja antud, enam varandust maja sees ja raamatutes.» Kuid vaevalt vastas üldine meeleolu neile optimistlikele sõnadele. Ja vähem kui aasta hiljem kirjutas Veske ise Budapestist: «Ma olen Tartust kirju saanud, kus kaevatakse, et E. Kirjam. Selsi asjus midagi ei tehta ehk segaselt ja puudulikult asju aetakse. Muidugi on see mull valus kuulda . . . .» [59])

Seltsi seisukord seletab, miks noil aastail ikka tungivamalt mõtteid mõlgutati mingi uuenduse ettevõtmisest seltsi juhatuses. Kui aga lõpuks selle uuendusega hakkama saadi, siis osutus selts olevat veelgi kurvemas seisukorras kui seni.

---

[58]) Aruande mustand 1883. a. kohta. J. Jõgeveri kogu EKSA.
[59]) M. Veske — J. Kunderile 12. X 1885 (u. k.). EKSA.

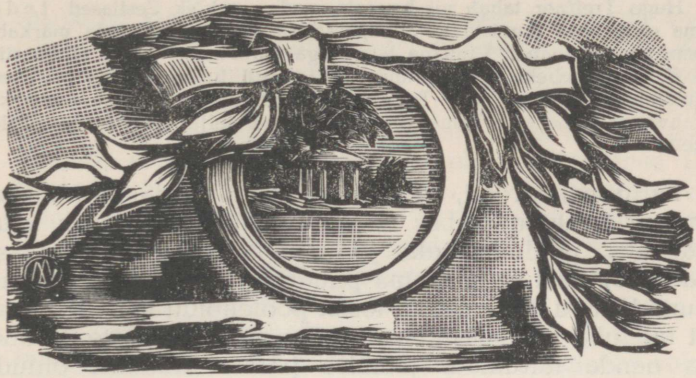

XII. TREFFNER SELTSI PRESIDENDIKS.

Nagu mäletame, valiti Veske E. Kirjam. Seltsi esimeheks 1882. a. maikuu koosolekul. Nii pidi tema presidendiaeg kestma vähemalt 1885. a. alguseni. Kuid juba varakult enne seda asetati sellele kohale senise esimese abipresidendi Hugo Treffneri kandidatuur — ja nähtavasti tema enese algatusel. Sest Treffneril näis noil ajul olevat eriline iha igal pool esimest osa etendada. Ta tahtis oma «Eesti Hugo» tiitlit võimalikult populaarseks teha. Kuid ühtlasi oli nimekamate «rahvameeste» hulgas just tema see, keda kõige vähem oleks tahetud näha avalike ettevõtete eesotsas. Ja sellepärast kestsid tema diplomaatilised keerdkäigud mitu aastat, enne kui ta oma eesmärgi saavutas. See on meie avaliku elu ajaloo nii huvitavamaid kui ka veidrailmelisemaid peatükke. Ta peegeldab ühel hoobil nii E. Kirjam. Seltsi kui ka üldse selle avaliku elu armetut seisundit.

Selles polnud veel midagi erilist, kui vastaspartei mees A. Grenzstein Treffneri presidendi-kandidatuurist 1884. a. sügisel kirjutas:

Hugo Treffner tahab nii kaugele saada, et kõik Eestlased t e d a oma esimeheks tunnistaks. Sellepärast on Veske, kes seda märkab, tema vastu pahane. Viimane läheb aga väljamaale ja Tr. tahab siis E. K. S. esimeheks saada, kuna ta Al. kooli juhataja juba on. See püüdmine on lapsik, sest Tr. ei sünni mingi asja poolest auuliseks «rahva esimeheks». Tema on ainult taga selja sosistamise pääle meister. [1])

Palju pahem oli, et ka Treffneri «enda» erakonna mehed temasse umbes niisama suhtusid, pidades teda edevaks, põhimõttetuks ja kahepaikseks sekeldajaks. Ja sellepärast ei näi tema püüded seltsiliikmete hulgas kuni 1885. a. valimisteni tõsist poolehoidu leidvat. Kuid et tal juba paar aastat varem on mingeid pretensioone ja nende täitumata jäämise pärast kibedust olnud, näeme sellest, et ta siis nii eestseisusest kui seltsistki tahtis lahkuda. Ta teatas oma väljaastumisest eestseisusele [2]) ega ilmunud isegi enam üldkoosolekule, kus see teade avaldati. Kuid — «Selts kahetses oma abipresidendi lahkumise pärast ja tegi otsuseks, teda Seltsi tagasi jääda paluda, ja kui see võimata, siis ometi teda Seltsile teatada paluda, kas välja astumise põhjused Seltsi poolt ehk mujalt poolt on tulnud.» [3]) Treffneri auahnuse haavadele piisas sellestki palsamist, ja ta ei mõelnud enam lahkumisele.

Nii kulus aeg kuni 1885. a. jaanuarikuu valimisteni. Kuid ka siis ei eelistatud Treffneri kandidatuuri veel Veske omale. Nii teatab näiteks «Ernst Julius Bleyer, uurmager Tartus», et Treffner siis tuleks presidendiks valida, kui Veske peaks keelduma. [4]) Kuid Veske ei keeldunud ja valiti avalikul hääletusel uuesti esimeheks, olgugi et seitse liiget nõudsid kinnist valimist. Ja kas need seitsegi just Treffnerit pooldasid, seda me ei tea.

Kuid tõsiasi oli ometi see, et Veske juba sama aasta kevadsuvel stipendiaadina Ungarisse sõitis, kuhu jäi kuni järgmise aasta sügiseni. Ja selle tõttu täitusid vähemalt jaolt esimese abiesimehe Treffneri soovid: ta

---

[1]) A. Grenzstein — J. Jungile 2. X 1884. ERMA.
[2]) Eestseis. prot. 28. VIII 1883. EKmS-i kogu EKSA.
[3]) Virulane 1883 nr. 37.
[4]) E. J. Bleyer — EKmS-ile 4. I 1885. ERMA.

sai seltsi «tallitaja presidendiks». See andis end varsti tunda, kiirustades veelgi seltsi pärimägeminekut. Kuid vastutust selle eest kandis ometi Veske, ja tema vastu suunduski kasvav rahulolematus. Nii kirjutas «Postimees» 1886. a. algul: «Kirjameeste selts on väikeseks jäänud. Alles kolme aasta eest oli temal umbes 1200 liiget ja nüüd kõigest umbes 100 .... Mis asjast see viga tuleb? ... Iga seltsi elustaja ja hing on tema president .... Dr. Veskel ei ole loodud andeid ühegi seltsi juhataja olla .... Selle pärast arvame meie, et Kirjameeste seltsil kõige esiti uut presidenti tarvis on, kui tema paremini peab õitsema.» [5]) Siin oli igatahes tõtt tabatud, kuigi, nagu varsti näeme, «Postimehe» toimetajal seltsi presidendi vahetuse nõudmisel ka omad isiklikud tagamõtted ei puudunud.

Need rahulolematuse-teated ulatusid muidugi ka Veskeni, juba enne kui neist ajakirjanduses räägiti. Ja sellepärast otsustas ta presidendi ameti maha panna. Ta oli sellest juba 28. detsembril 1885 Treffnerile teatanud ja seletas siis oma seisukohta esimesele sekretäri abile Raskale. Muidugi ei võinud Veske muud teha, kui Treffneri kandidatuuriga päri olla. Sest vastasel korral oleks dr. Hermanni kandidatuur ähvardavalt päevakorrale kerkinud! Aga juba paljalt Hermanni «meelekindluse» puuduse pärast ei tohtinud see küsimusse tulla. Treffneri presidendiks saamisel oleks Kunder pidanud saama esimeseks ja Kõrv või Tülk teiseks abiesimeheks. «Ei võta Hugo esimese präsidendi ammetit mitte vastu, mida ma sugugi ei usu, siis valitsege Kunder esimeseks.» «Valitsete Teie Herm ... i abipräsidendiks, siis ma just vihane see üle ei ole, aga koguni rahul ka mitte; mina ei võta tema meele kindluse poolest mitte vastutust oma pääle.» Kuid kõige selle kõrval: «Kui Selts soovib, et mina präsidendiks piaks jääma, siis mina jään .... Kui eestseisus tahab, siis ärgu pangu minu ammetlikut kirja Seltsile mitte ettegi, see on kui ta kardab et segadusi tuleb ja pitki igavaid vaidlusi.» [6])

[5]) Postim. 1886 nr. 7.

[6]) M. Veske — H. Raskale 29. XII 1885 (u. k.). J. Jõgeveri kogu EKSA. — Umbes samasisulise kirja saatis Veske Raskale järgmiselgi päeval; sealsamas. — Samuti teatas Veske oma loobumisest ka

Muidugi ei jätnud Treffner Veske loobumiskirja seltsi üldkoosolekule 3. jaanuaril 1886 ette kandmata. Ta koguni rõhutas seejuures, et Veske «soovivat esimest abipresidenti ja enese praegust asemikku [s. o. ikka Treffnerit ennast!] selle ammeti peale». [7]) Kuid koosolijad lasksid selle vihje kõrvust mööda. Sest — «Selle peale soovisivad Kurrik, Kõrv, Bleyer ja mitmed teised, et Selts Dr. Veske võtaks paluda, et ta presidendi ametist mitte ei lahkuks. Kui nüüd juhataja Treffner küsis, kes on selle poolt, et meie Dr. Veske palume, et ta veel meie Seltsi presidendiks jääks, siis tunnistasivad kõik koosolejad püsti tõustes, et nad selle poole on.» Kogu sellest tseremooniast kirjutas sekretär Kurrik seltsi nimel hästi poeetiliselt Veskele Budapesti. [8]) Ja Jõgever seletas omalt poolt:

Loodan, et Teie palvet kuulda võtate, sest takistust ei või see H[ugo]le midagi sünnitada, nagu Teie näitate kartvat, nii kaua kui tema õiguse poole on, tahab tema aga, mis küll just karta ei ole, võeraste radadele eksida, siis võib Teie veto ikka ka midagi maksta. Siis piab ka selle peale mõtlema, et Teie väljaastumisega Eestseisus kui teaduse meeste kogu palju alaneb, s. o. temal saab palju vähem teaduslikku tähtsust olema. Mina olen Raskaga läbi rääkinud ja arvame heaks kui Teie mitte otsekohe vastust ei saada, vaid vähemalt ühe koosoleku, mis Märtsi lõpul saab olema ilma vastutamiseta mööda lasete minna.[9])

Nähtavasti ei tahetud ka Veske lõpliku keeldumise puhul kohe kurikuulsa «Hugo» valimisele asuda. Kuid Veske teatas varsti:

Täna sain Kirjameeste Seltsi eestseisuse käest ammetliku kirja, kus mulle tiada antakse, et kõik koosolejad ühel meelel istmetel püsti tõusnud ja otsuseks teinud, et mina präsidendi ammetist mitte ei lahkuks; noh siis ei lahku ka mina mitte, vaid kirjutan pia eestseisusele, et ma präsidendiks jään.

EKmS-i eestseisusele, — «sest terve aasta 1886 ei saa ma mitte E. K. Selsi koosolekuid juhatama tulla». Ja Hermanni kohta ütleb ta, et see alles hiljem, kui ta «meelekindlus» proovitud, võiks üheks abipresidendiks saada. «Las' ta präsidendiks üles teenida!» (M. Veske — EKmS-i eestseisusele 29. XII 1885 (u. k.). EKmS-i kogu EKSA.)

[7]) Virulane 1886 nr. 3.

[8]) J. Kurrik — M. Veskele, daatumita mustand. EKmS-i kogu ERMA.

[9]) J. Jõgever — M. Veskele, daatumita mustand. J. Jõgeveri kogu EKSA.

Minu lahkumise mõte tuli sellest, et siis ehk Hugo hoolsamine Selsi edenduse eest tööd teeb, kui vastutamise kohus tema pial, ja et tema seda auu hia meelega ihaldas, nagu ma enne mööda läinud aasta Januari koosolekut selgeste näha ja kuulda sain. Et ühe süntsa asemiku valimine eestseisusesse mitte kerge asi ei ole, seda ma ei tiadnud, ei pannud sellest suurt tähele.[10])

Nii olid Treffneri lootused seegikord luhtunud. Kuid see luhtumine polnud enam mingi naljaasi, nagu selgus hiljem. Nimelt kirjutas maamees Henno, kes oli nähtavasti Aleksandri-kooli asjus Tartus olnud, samale Kunderile järgmist:

Meie pidasime Tartus teine päe veel koos olekud esi enda vahel Prof. K[öler] Huugu Raska ja meie kaheksi, — siis tuli ka see asi ette kirja. m. selt. präsitendi valimise pärast Huugu lubas ennast selle pahanduse pärast lahti võtta mis Teil ees oli et Teie tõiselt poolt mehed ei toetavad teda enam — siis sai sellele otsale et Huugu peab präsit. saama, kui meie mitte paltlaste seast präsit. ei valitse — siis tunistas tema oma patte ka sinu vastu keik üles, et K u r i k olema teda selleks kihutanud et tema sinu vastu oli kirjutanud tema kahetseb seda tegu südamest ja lubab sinu vastu truiks jääda — see on ka parem et sina sellest tülist tema vastu enam midagi välja ei tee toeta valimise päeval teda et tema präsitendiks saab muud paremad see kord kedagi ei ole, ja ütle ka Kõrvil seda et tema rahu peab, sinul seda rahu nüüd häda pärast tarvis, sellepärast et A . . . . . koolmeistred tarvis on. [11])

See kiri paljastab malekäikusid E. Kirjam. Seltsi juhataja küsimuse ümber ja üldse tolleaegset «Eesti poliitikat». Selgub, et Treffner seekord presidendi-koha vakantseks jäämises päris kindel on olnud ja ka oma kandidatuuri läbiviimiseks toetust hankinud. Kuid veel viimsel hetkel otsustas selts «ühel meelel» Vesket jälle tagasi paluda. Nii oli Treffnerit häbematul kombel tüssatud ja teda ennast sunnitud veel seda kometit kaasa tegema! Kuid ta vihastus selle üle nõnda, et oli Kunderile juba kuskil kätte maksnud ja ähvardas ka abipresidendi ametist loobuda. Teiselt poolt oli aga kõigile selge, et Veske presidendiks jäämine oli ikkagi ajutine ja varsti pidi ometi uuele valimisele asuma. Ja sellepärast hakati Treffneri kandidatuurile sedamaid jälle teed tasandama. Mis aga puutus teisesse abiesimehesse Kunderisse, siis pidi ta oma heatahtluse eest saama

[10]) M. Veske — J. Kunderile 8. II 1886 (u. k.). EKSA.

[11]) H. Henno — J. Kunderile 3. III 1886. Umbes sedasama ka 21. III 1886. EKSA.

õpetajakoha varsti avatavas Aleksandri-koolis, mille kohta Treffneril peakomitee mõjumehena oli ka muidugi oma sõna öelda. Selle koha jaoks ette valmistuma astuski Kunder Peterburi õpetajate instituuti ja võttis — omavahel öeldes — alles olematu kooli kassast, s. o. Aleksandri-kooli komiteelt isegi mõnisada rubla «palka» ette. [12]) Sellepärast oli talle tõesti «rahu hädapärast tarvis» ...

Kuid just Kunderi suhtes ähvardas asi sootuks sassi minna. Märtsikuul sai nimelt teatavaks, et Veske on määratud Kaasani ülikooli õppejõuks. Ja ühes sellega oli selge, et ta püsivalt nii kaugel elades ei saa enam kuidagi E. Kirjam. Seltsi juhtida. Mis oli veel võimalik Otepäält, Viljandist või Peterburist, polnud enam võimalik Kaasanist! Sest nagu olevat öelnud H. Raska: «Hiinamaa missionär ja Kaasani prohvessor on Eesti rahva kohta üks». [13]) Ja sellepärast hakkas Veske enesele ise järeltulijat otsima. Sama aasta suvel saatis ta Kunderile kirja, mille ülaserval märkus: «Üksnes oma vahel!» ja milles öeldakse:

Mina ja nagu ma selgeste tean ka mitu teist sooviksime sind Kirjameeste präsidendiks. Sina oled jo selleks palju süntsam kui Hugo, oled jo päris tõeste kirjamees, kuna Hugo tembutaja on.... Aga kudas seda peale hakata! Kõige parem oleks kui mõni Hugole ütleks, et tema esimese präsidendi ammetit mitte vastu ei võtaks ja selsis ütleks, et tema selleks mitte küllalt kirjamees ei ole, ja Kundert soovib. Aga kes on see ütleja, väga sünnis.... oleks selleks Raska.... Ka võiks seda P. Ainson teha ehk ka Kurrik. Ma tean, et Kurrik sind soovib. Ma arvan ka[u]nis kindlaste, et ka Saks ennem Sind soovib kui Hugot.... Olen ühes kirjas prohv. K[öleri]le tähendanud, et sina piaksid minu asemelle präsidendiks valitud saama. [14])

Siin mainitud nimedest näeme, et ka eestseisuse enamik pidi Treffneri vastu olema. Kuid ka Kunderi kandidatuurist oli veel varane rääkida, nagu kahkles asjaomane isegi selles. [15]) Ja nii näibki küsimus lahtiseks jäävat.

Kuid veelgi hämaramaks jäi seisukord laiemale üldsusele. Ei teatud midagi Veske seekordsest kindlast

---

[12]) J. Kunder — H. Hennole 10. V 1886 ja 20. I 1887. EKSA.
[13]) J. Jõgever — M. Veskele, daatumita. J. Jõgeveri kogu EKSA.
[14]) M. Veske — J. Kunderile 7. VI 1886. EKSA.
[15]) J. Kunder — H. Hennole 28. VI 1886. EKSA.

loobumise kavatsusest. Ja sellepärast võis «Virulane» mürgiselt kirjutada:

Kui Dr. Veske Budapestis elades ennast seltsi esimehe ametist lahti palus, oli seltsi koosolek selle vastu ja palus tema ametisse tagasi. Nüid läheb Dr. Veske jäädavalt Kaasanisse elama ja näha on, et teda ka seal seltsi esimeheks mõteldakse pidada .... Kui Dr. Veske Kaasanis ja Ungarimaal elades meie seltsi juhataja võib olla, siis saab ta seda ka pärast oma surma veel taevas olla võima, sest ega vaim ei sure ja meie selts Tartus on vaimutööline selts.

Teiselt poolt aga teati, et k u i Veske peaks presidendikohalt lahkuma, siis järgmiseks kandidaadiks oleks kohe Treffner, kuid —

Hra H. Treffner kui ülikooli haridusega mees võiks Tartus elades küll kohalisem esimees olla kui keegi teine mõne tuhande versta kaugusel elades, aga siisgi piab siin ütlema: kellel ei ole elavat tahtmist ehk vaimustust ehk osavust olnud Eesti keeles ega kirjapõllul midagi teha, sellele ei või neid omadusi ka Kirjameeste Seltsi esimehe amet mitte anda ja ilma nende omadusteta ei kõlba keegi Kirjameeste Seltsi presidendiks.

Ja olgugi et polnud kohe valimisi ette näha, soovitas leht omalt poolt presidendi kandidaate järgmises järjekorras: dr. Hermann, Kunder, Kurrik ja Tülk. [16])

Sügissuvel 1886 saabus aga Veske viimaks kodumaale ja võttis ka seltsi 25. augusti üldkoosolekust osa. Ning see koosolek kujuneski tema jumalagajätuks seltsiga. Te esines kõnega, milles teatas veel kord oma Kaasanisse määramist, kirjeldas oma kümneaastast tegevust seltsis ja pani seltsi juhi ameti maha: «Mu kallid sõbrad! Kui president ja kõneleja jätan teid Jumalaga, aga ma loodan, et kirjalikult seda tegema saan, mis Seltsi põhjuskiri nõuab.» Teda lasti elada, ta valiti seltsi auliikmeks ja õhtul korraldati tema auks seltsi ruumes veel lahkumisbankett.

Kuid samal üldkoosolekul leidis aset ka eriline manööver «Hugo» poolt. Ta tegi Veske lahkumisest vastava järelduse: pani sealsamas esimese abiesimehe ameti maha ja andis koosoleku juhatamise teise abiesimehe Kunderi hooleks, — kõik selleks, et poleks mingit takistust tema enda presidendiks valimisel. Kuid esimeeste vahetus polnud päevakorras ette nähtud,

[16]) Virulane 1886 nr. 34.

vahest ei tahtnud ka seltsi liikmed Treffneri manöövrile alistuda, ja sellepärast otsustas koosolek, et valimine tuleb alles järgmise aasta jaanuaris. Kuni selleni paluti aga Treffnerit esimeseks abiesimeheks edasi jääda ja kõiki esimehe kohuseid täita — ning Treffner jäigi. Lisaks täiendati eestseisust veel kahe hääleõiguseta «nõuandja» — dr. Hermanni ja kooliõpetaja Pellbergiga.

Aeg kuni aasta lõpuni kulus nüüd kihutustööks ja ettevalmistusiks uue presidendi valimiseks. Ja seda pikka ettevalmistusaega kasutati ka täiel määral. Õhus olevat pinevust osutab seegi, et mõnikümmend endist liiget, kes juba mitu aastat seltsist eemal olnud, sinna jälle tagasi pürgisid. Nende puhul otsustati sama aasta 14. novembri üldkoosolekul: «kui keegi võlgu jäänud liige viimse aasta eest on maksnud, siis on tema täiehealeline seltsi liige». [17]) Samuti öeldakse 1887. a. 3. jaanuari üldkoosoleku kuulutuses selge sõnaga: «Seltsi põhjuskirja järele võivad neist valimistest üksnes need seltsiliikmed hääleõigusega osa võtta, kes oma liikmemaksu 1886. aasta eest ära on maksnud.» [18]) Asi peaks olema selge, kuid nagu näeme hiljem, sugenes just sellest määrusest suur tüli.

Oli nimelt saabunud jälle aeg, mil E. Kirjam. Seltsi presidendi valimine pidi määrama ka seltsi erakondliku suuna. Küsimus polnud mitte Treffneri ja Kunderi võistlusest, — neid kumbagi peeti vähemalt väljaspool sama kildkonna meesteks. Ja lisaks kadus Kunderi kandidatuur varsti päevakorralt. Veel enam, aasta lõpul tahtis Kunder meile tundmatul põhjusel isegi teise abiesimehe kohalt lahkuda. Nii oleks avanenud veelgi rohkem vakantseid presidendikohti. Ja viimane hädaoht kostabki Kõrvi hädakella parinast: «Ära astu mitte Kirjameeste Seltsi presidendist tagas! See teeb paljalt

---

[17]) Meil puudub küll selle üldkoosoleku algupärane protokoll, kuid just see koht on tsiteeritud eestseis. protokollis 12. VI 1887. EKmS-i kogu EKSA.

[18]) Näit. Postim. 1886 nr. 52. — Olgu ühtlasi meeles peetud, et selle kuulutuse tekst koostati eestseisuse koosolekul, millest võtsid osa Veske, Treffner, Jõgever, Kurrik ja Pellberg. Eestseis. prot. 10. X 1886. EKmS-i kogu EKSA.

segadust. Hermanni ei valitse meie iialgi presidendiks! Seega ka mitte abipresidendiks. Võib aga teda abikirjutajaks teha. Seal on ta paras. Õiguse pärast poleks tema oma kelmuse ja loga laga kirjutamisega sedagi ära teeninud! Hugo piab presidendiks saama, see on kõige parem.» [19]) Ja nii oligi küsimus Treffneri ja Hermanni ning neid toetavate kildkondade võistlusest seltsis.

Nii välispidi kui ka tõeliselt olid E. Kirjam. Seltsis küll ikka veel Jakobsoni epigoonid peremeesteks. Kuid ainuvalitsejad, ilma igasuguse opositsioonita, polnud nad kaugeltki enam mitte. H. Prants mäletab, et tema seltsi astumisel 1884. a. seda opositsiooni juba võis märgata, ja arvab, et Hurda-meelsed sealt 1881-lgi aastal polnud viimseni lahkunud. Nüüd oli see opositsioon kas vanast pärandist, uutest juurdetulijaist või ka puhtisiklike vastuolude tõttu tasapisi kasvanud ja hakkas ennast juba tunda andma. Liiatigi toetas teda meie tolleaegne parem ajakirjandus — «Virulane», «Olevik» ja «Postimees». Nii kordus 70-ndate aastate lõpu protsess: kuna eestseisus jäi endiseks ja oma seisukohast kramplikult kinni pidas, siis muutus liikmeskond pikapeale teisemeelseks ning püüdis oma vaateile vastavat eestseisust saada. Sellest sigines aastaid kestev sisesõda ja viimaks otsustav jõukatsumine. 1881. a. oli selle tulemuseks seltsi pereheitmine, 1893. a. aga tema surm. Sellest ja ainult sellest seisukohast — olgu see juba nüüd öeldud — võib mõista heitlusi seltsi ümber ta viimseil tegevusaastail ning tema lõppu.

Kuid kuna mõlemad võitlusepisoodid üldjoontes üksteist meelde tuletavad, siis olid ajad, olud ja inimesed ometi hoopis muutunud. 70-ndate aastate lõpul elas meie ühiskondlik mõte suurt tõusu, 80-ndate aastate lõpus aga sügavat reaktsiooni üle. Siis seisid vastamisi kaks distsiplineeritud, üldhüvedest huvitatud ja oma eesmärgest teadlikku erakonda; nüüd aga autoriteetse juhatuseta, omahuvilised ning kitsa silmaringiga kildkonnad. Kontrastid vaenulikkude poolte vahel olid tuhmunud, suur joon erakondlikus rähkluses murdunud,

[19]) J. Kõrv — J. Kunderile 18. XI 1886. EKSA.

vihagi väiklaseks intriigitsemiseks laskunud. Teiste sõnadega: siis seisid vastamisi Jakobson ja Hurt, nüüd aga Treffner ning Hermann. Ja kõige lisaks, kui siis meie erakondlik jõukatsumine võis toimuda enamvähem vabalt, ilma suurema välissurveta, siis oli selleks nüüd venestusaja oludes äärmiselt vähe ruumi.

Kõnesoleval ajajärgul tuli see E. Kirjam. Seltsi uus sisemine lõhenemine esmakordselt avalikult nähtavale, kuigi me jõuvahekorrist ei või saada veel täpsemat käsitust. Igatahes esines praeguse eestseisuse kandidaadina seltsi presidendi kohale Treffner, liikmeskonna opositsioonirühma omana aga dr. Hermann. Kuid nagu mäletame, võistles viimane juba 1881. a. valimistel Jakobsoniga. Nii olid vähemalt traditsioonid säilinud ja kummagi kandidaadi taga olevate rühmade suund selge.

See juba pikemat aega küdenud vastuolu võttis nüüd eelolevate valimiste tõttu järsu kuju, ja varsti oli pinevus tipule tõusnud. Nii märgib Jõgever ühes dateerimata kirjamustandis Veskele, mida siin juba varem tsiteeritud: «On näha, et Baltlased juba nüid loodavad jälle turutrummi Kirjameeste Selsis hüidma panna. Jaanuari kuu koosolekuks on ennast ette lasknud panna, kes pärast tuttavat kära Selsist põgenesivad. Siis toovad nad eneste eestvedaja Grenzsteini tema köietantsijate, pärdikute, juutide ja mustlastega ka sisse — ja vaata siis!» Kuid juba pärast 14. novembri koosolekut kirjutab seesama Jõgever oma tookordses venekeelses päevikus alistuvalt: «Üldmulje tänasest päevast on see, et baltlased võidavad ja et meie jaanuaris neile oma koha peame andma. Kõikjal on kuulda peaaegu näkku öeldud iroonilisi märkusi praegusest eestseisusest. Muide, see pole õnnetus. Las nad katsuvad, vahest läheb neil paremini. Nende inimestel on rohkem aega. Kui ainult asi ei satuks Gr[enzsteini] või Hurda kätte, kes juhivad kõik rappa.» [20])

Kuid küsimus polnud veel kaugeltki Hurdast või Grenzsteinist, vaid ainult Hermannist. Viimast aga näis presidendi au ometi kõigiti veetlevat ja ta oli selle saa-

[20]) J. Jõgeveri päevik 14. XI 1886.

vutamiseks ka juba eeltööd teinud. Selle tagamõttega nõudis ta juba 1886. a. algul Veske lahkumist ja pani sama aasta lõpul Treffneri vastu agitatsiooni käima. Olevat loomuvastane, kirjutas ta, et kaks suuremat eesti asutist, Aleksandri-kooli peakomitee ja E. Kirjam. Selts, on ühe mehe — nimelt Treffneri — juhtida. Treffner olnud just selle õnnetu koosoleku juhataja, mille läbi Linda-selts 42 000 rbl. kahju saanud. «Enamad Eesti õpetlased ei ole seni ajani pääle paari mitte viimasel ajal võinud Eesti asjast täiel väel osa võtta.» Kuid — «Nüüd on selle poolest parem lootus.» [21]) Veel selgemat keelt kõneles aga Hermanni häälekandja otse valimiskoosoleku eel:

Kes saab Kirjameeste seltsi presidendiks? .... Kõige rohkem tööd tehtakse praegu selle eest, et hr cand. H. Treffner presidendiks saaks, ja see soov on ka vististi hr Treffneril enesel ....

Aga sellel asjal on oma viga. Mujal maadel on alati see viisiks, et kirjanduse seltsisid niisugused mehed juhatavad, kes ise on palju kirjutanud. Lugu on aga .... nõnda, et hr Treffner seni ajani Eesti keeles nii hästi kui mitte midagi kirjutanud ei ole .... Teine takistus on see, et hr H. Treffner täitsa pea kõigi Eesti õpetatud meestega sugugi kokku ei sünni ja et need selle pärast võimatuks arvavad tema juhatusel tööd teha .... Ühel pool seisavad siin Eesti hulk studeeritud mehi umbes 60—70 meest ja teisel pool Treffner pea üksi .... Tuldagu siis [valimiskoosolekule] nii palju kui iganes võimalik, sest ju igaüks saab hääle, kes mööda läinud aastatel ei ole ise Kirjameeste seltsist välja astunud. Neil ei ole rohkem kui ühe aasta (1886) maks maksta. Valitagu meie Kirjameeste seltsile parajad juhatajad. Küll ep neid leitakse. [22])

Asi oli klaar, kuigi Hermann ei võinud ise esimesena oma kandidatuuri soovitada. Kuid seal tulid talle Grenzsteini «Olevik» ja Kurriku «Meelejahutaja» õigel ajal appi. Esimene kirjutas: «Kirjameeste Seltsi liikmete seas nimetatakse praegu siin Tartus kolme meest Seltsi esimehe kandidaadiks. Need herrad on *Dr* Hermann, seminari kooliõpetaja J. Kurrik ja erakooli õpetaja Hugo Treffner. Kuida kindlalt poolt kuuleme, tahtvat hra Kurrik *Dr.* Hermanni valimise hääks tagasi astuda ....» «Olevik» ise on Treffneri valimise vastu. «Tõsi küll, et meie kellegile seltsile just kõigiti täie-

[21]) Postim. 1886 nr. 45.
[22]) Postim. 1886 nr. 53.

likku meest ei või leida, aga see oleks ikka tervele rahvale suureks vaesuse tunnistuseks, kui tema ainsa kirjanduse seltsi esimees mitte ka meie kirjakeeltki ei mõistaks ega m i t t e ü h t k i kirjatööd ei oleks teinud.» Samuti jäävat Treffneri puhul «suur osa õpetatud Eesti poegi ja häid kirjamehi seltsist eemale». «Nemad on hra Hugo Treffneri eemale tagandanud nii kauaks kui Treffner neile seks tungivat põhjust annab.» Ja sellepärast hüüab «Olevik»: «Tulge ja täitke oma isamaalist kohust ja valige *Dr.* Hermann Eesti Kirjameeste Seltsi esimeheks!» [23]) «Meelejahutaja» esineb aga veelgi teravamini, korrates küll samu mõtteid:

K e s p i a b K i r j a m e e s t e S e l t s i p r e s i d e n d i k s s a a m a? Meie kostame: Mitte see, kes ise Eesti keelt ei oska seletada ega kirjandust kirjutada, vaid see, kes seda oskab; mitte see, kes oma kombe ja teuga haritud inimesi Seltsist eemale ja auusad naesterahvad koosolekult minema peletab, vaid see, kes Seltsi põhjuskirja kohast tegevust suudab elustada ja seega Seltsi tähtsust ülendada, nõnda et Seltsist osavõtmine kasvab ja lugupidamine tõuseb.

Meie loodame, et seltsiliikmed, kes isemõtlejad Eestlased on, asjast aru saavad ja selle tähtsa valimise juures end mitte ei lase eksitada ega «üle lüüa» mõnest, kes Eesti vaimust puhas, vaid et igamees oma meelekindlust ja mõistust pruugib ja oma vaba tahtmist mööda healt annab sellele, kes Kirjameeste Seltsi presidendi ameti peale kõlbab. Ja see on meie ja mitmete arvates keeleteaduse mees Dr. Hermann. [24])

Pärast selliseid mõtteavaldisi oli ka «Postimehel» kerge lisada oma ülemal tsiteeritud kirjutise järelmärkusse «Oleviku» ja «Meelejahutaja» soovi: E. Kirjam. Seltsi presidendiks valitagu K. A. Hermann!

Huvitav on käesoleval korral just Grenzsteini suhtumine Hermannisse. Muidu ei jätnud ta viimast kunagi näägutamata: Hermann ei kõlba millekski! Kuid ühtlasi ei unustanud Grenzstein ka oma lahkumist E. Kirjam. Seltsist 1881. a. ega oma vaenulikkust seltsi juhtide vastu pärast seda. Nüüd aga käis võitlus seltsis jälle tookordse «baltlaste» kandidaadi nimel. Ja sellepärast segandus ka Grenzstein uuesti tollesama «kõlbmatu» Hermanni heaks valimisvõitlusse, ilma et oleks

[23]) Olevik 1886 nr. 52.
[24]) Meelejahutaja 1887 nr. 1.

kuulunud ise koguni seltsi liikmete hulka.[25]) Ning ta ei teinud seda ainult avalikult oma lehes, vaid ka eraviisil, kirjutades näiteks J. Jungile: «Ühed soovivad H. Treffneri, tõised Dr. Hermanni. Et Selts ainult Dr. Hermanni juhatusel uut tööjõudu võib loota, siis palun Sind ja Sinu sõpru oma liikmeraha ära saata ja kirjalikult Dr. Hermanni valida. Kirjad saatke minu ehk Hermanni kätte. Sinu kihelkonnas on järgmised liikmed . . . .» Need antakse nüüd kõik kirjasaaja hoolde — Hermanni pooldajaiks agiteerimiseks![26])

Ühtlasi pole põhjust oletada, et säärast kirjalikku propagandat ainult ühel pool harrastati. Eks osuta samasuguse agitatsioonikorraldise olemasolu Jõgeveri paberite hulgas leiduv kuupäevata ja allkirjata üleskutse, milles palutakse selle saajat ilmuda valimiskoosolekule, kuna ähvardavat jälle «see Balti seltskond, kes õndsa Jakobsoni ajal juba Kirjameeste Seltsile tahtis otsa teha ja ära lõpetada»; «nüüd on see sama seltskond jälle oma laimamistega Kirjameeste Seltsile kallale tikkunud ja tahab seda sama Luteri kirikhärrade plaani läbi viia, millega nad 1881 aastal läbi kukkusivad».

Kui intensiivne see agitatsioon pidi olema, näeme sellest, et lõpuks k õ i g i s t täisõiguslikeks tunnistatud seltsiliikmeist a i n u l t k a k s valimistest osa ei võtnud.

Enne valimispäeva andis lahkunud president oma arvatavale järeltulijale — ikka samale «tembutajale Hugole» — veel oma viimse õnnistuse ja õpetuse: «Loodame, et sina nüid ikka esimeseks präsidendiks saad valitud. Ära sa aga vastu võtmise juures nii kaua põikle; muidu võid inimeste paha meelt teha ehk saad jampsijaks peetud.»[27]) See oli asjatu julgustamine, nagu osutas Treffneri ülalpidamine valimiskoosolekul.

See koosolek peeti 3. jaanuaril 1887. Ta pidi algama kell 11 e. l., algas aga kolm tundi hiljem. Viivituse põh-

[25]) Viimasel põhjusel nimetab J. Jõgever Grenzsteini oma taskuraamatulisis märkusis «väljaspool piiri» olevaks «passita inimeseks». J. Jõgeveri kogu, 26. mapp. EKSA.

[26]) A. Grenzstein — J. Jungile 22. XII 1886. ERMA.

[27]) M. Veske — H. Treffnerile, J. Jõgeveri kogus EKSA. Kiri on daatumita, kuid sellele on kirjutatud Jõgeveri käega: «2. Jaanuaril 1886»; otsustades aga kirja sisu järgi peab viimase arvu asemel olema kindlasti «1887».

juseks oli see, et «auusad suguvennad liikme maksu maksivad», nagu ütleb ametlik protokoll. Kui palju oli üldse koosolijaid, seda on meil raske tõestada. Seltsi enese dokumentide järgi pidi nii liikmeid kui külalisi olema 140.[28]) Teiselt poolt aga kinnitatakse, et koosolekule ilmunud ka 150 endist liiget, kes nüüd möödunud aasta liikmemaksu tasumisega arvasid saavat valimisõiguse, nagu olid tõendanud nii eestseisuse kuulutused kui ka ajalehtede kirjutised.[29]) Nähtavasti on koosolijaid olnud igatahes üle paarisaja. Pöördudes nende poole olevat Treffner oma avasõnas öelnud: «Minu pärast ja minu kutsumise järele olete Teie siia nii rohkeste kokku tulnud.»[30]) Kuid tõeliselt ei näinud talle see osavõtjate rohkus sugugi meeldivat, ja teise allika järgi lisanud ta kohe, et osavõtjate seas «olla vistist ka palju, kes ei tea mis erasoovidega siia hariduse seltsi tulnud».[31]) Sest kui juhataja ei tarvitsenud kahelda seniste liikmete enamiku poolehoius, siis polnud tal nende tagasitulijate meelsuse kohta mingit kindlust. Ja ta tegigi sellest vastavad järeldused.

Kui muu päevakord läbi oli, umbes kella 6 paiku p. l., asuti eestseisuse täiendusvalimistele. Valida oleks tulnud nimelt president ja, kuna Treffner jälle ameti maha pani, ka esimene abipresident ning nende lisaks kirjatoimetaja esimene abi. Kõigepealt teatas aga juhataja Treffner, et valimisõigus on ainult neil liikmeil, kes liikmemaksu on tasunud oma esimesest liikmeksastumise ajast kuni siiamaale; kes aga ainult 1886. a. eest maksnud, kuid vahepealt tasumata jätnud, neil pole hääleõigust. «See ütelus mõjus nagu ootamata püssipauk koosolijatesse,» ütleb «Postimees». Lugu oli nimelt nii, et sellal oli püsivaid liikmemaksu maksjaid seltsis ainult 117 ja neistki oli koosolekul ainult 63, kuna teised olid andnud volitused või kirjalikult valinud. Seevastu oli aga, kui usaldada protestijate väiteid, umbes

---

[28]) Koosolijate nimestik. EKmS-i kogu EKSA. — Eestseis. prot. 25. III 1887, sealsamas; mustand EKmS-i kogus ERMA.

[29]) Olevik 1887 nr. 4; umbes sedasama ütleb ka Virulane 1887 nr. 3.

[30]) Postim. 1887 nr. 2.

[31]) Olevik 1887 nr. 3.

150 uuesti seltsi astujat kohal. Ja nüüd kuulutati see enamik hääleõigusetuks, kõigi lubaduste kiuste! Võib ainult kujutleda, millise protestitormi see esile kutsus. Opositsiooni nimel võtsid korduvalt sõna J. Kurrik, E. Vilde, P. Org, J. Lellep, J. M. Sommer, dr. Hellat, dr. Hermann ja R. Sachker, nendele vastu aga Treffner, Kõrv ning Vares. See tormiline jagelus, mille jooksul vahel enam mingit korda polnud, kestis paar tundi. «*Drnd.* Hellat. küsib: Kas need, kes oma aastamaksu 1886. aasta eest ära on maksnud, seltsiliikmed on või ei? President: «Ja wohl! ja vististe, ja muidugi!» *Drnd.* Hellat: Kas nad selle aja sees, mill nad ei maksnud, ka liikmed olivad, või ei? Vastust juhataja poolt selle pääle ei antud. Nüüd oli rääkimine nii elav, et juhataja vait jäi.» [32]) «Vilde küsib, mis sarnane inimene seltsis õieti olla, kellel seltsi ametlik liikmekaart käes ja kes siisgi healt ei võida anda?» [33]) Aga veelgi reljeefsemalt:

«Mikspärast anti meile liikmekaardid, kui meile häält ei anta? Iga seltsis on liikmel hääl, kui liikmeraha maksetud ja kaart taskus on!» Nii üteldi koosolijatest. Treffner ütles: «Kaardid ei ole muud kui kviitungid.» Koosolijate seast vastati: «Aga kaardi pääl seisab Eesti Kirjameeste liige.» Treffner ütleb: «See ei maksa.» Koosolijate seast hüüti: «Lugege protokoll ette!» Tormilise nõudmise järele loeti protokoll kahest viimasest koosolekust ette, ja sääl seisis selge sõnaga, et selts on otsuseks teinud kõiki vanu seltsiliikmeid vastu võtta, kui nad ühe aasta eest maksavad. [34])

Kuid miski ei mõjunud. Treffner oli ainuõiguslik koosoleku juhataja. Ja ähvardades koosolekut lõpetada, kui talle ei alistuta, viis ta oma tahtmise läbi. Algas liikmete, volikirjade ja kirjalike hääletussedelite ülelugemine, millega jõuti lõpule alles kell pool üks öösel. Liikmemaksu maksmist kogu aja eest tõendati ausõnaga, sest tunnistuste esitamine oleks nõudnud liiga palju aega. Hääleõiguslikeks tunnistati lõpuks 63 kohalolevat liiget, kirjalikult olid valinud 8, volikirju aga saatnud 44. [35]) Nii tuli siis valimistel arvestada

---

[32]) Olevik 1887 nr. 3.
[33]) Virulane 1887 nr. 3.
[34]) Postim. 1887 nr. 3.
[35]) Selleks valimiseks antud volitused ja kirja teel saadetud hääletamissedelid on säilinud üheskoos, eestseisuse poolt pitserinööriga läbi löödud pakis. Nagu sealt näeme, on hääletatud isegi telegraafi

üldse 115 häält. J. Kõrv soovitas valida lahtiselt, nime ütlemisega; P. Org nõudis kinnist hääletamist, ja see nõudmine läkski 110 häälega 5 vastu läbi. Ja lõpuks sai Treffner seltsi presidendi valimisel 82, Hermann 31 ning tsensor Truusmann 2 häält. Kurja ennustusena märgitakse, et sel silmapilgul, mil häälte lugemine lõppenud ja Treffner seltsi presidendiks kuulutatud, kukkunud mõlemad küünlad kõnetoolilt ning kustunud! [36])

Treffner tänas valimise järel, arvas aga, et ta seda väärt pole, ja palus end vabastada, kuid jäi siiski kohale. Pärast seda kometit lauldi talle «ta elagu».

Selle järel tegi Treffner uue manöövri ja soovitas esimeseks abipresidendiks valida dr. Hermanni, see aga palus ise jälle vastu. «Kõik soovitavad valida,» öeldakse protokolli mustandis. Kuid seegi oli komet: valimisel anti Truusmannile 78 ja Hermannile ainult 20 häält, kuna mõned hääled veel teistele kandidaatidele laiali läksid. Nii oli Jüri Truusmann saanud E. Kirjam. Seltsi eestseisuse liikmeks.

Nüüd esitati Hermanni kandidatuur veel abisekretäri kohale — ja seal läks ta läbi. Ta sai nimelt 42 häält, kuna Jurkatam sai 36, Jõgever 20 ja teised veel vähem. Treffner pani nüüd ette Hermanni ühel häälel sellele kohale valida, mille peale järgnes dialoog:

V i l d e ja mitmed: See on teutus.
K õ r v: See ei ole teutus.
V i l d e: Kui see kare on, siis võtan tagasi ja ütlen: taktita.
K õ r v valjult: See on veel suurem teutus!
J õ g e v e r: Meie ei vali auliikmeid. [37])

Hermann keeldus ometi ametist. Selle järel kinnitati heakskiitmise teel vanavarahoidja abi Jõgever ka kirjatoimetaja abiks ja kassameistri abiks J. Pellberg. Peale selle aga, nagu ütleb halvakspanevalt Treffneri häälekandja — «Ajalehe kirjutaja Hermann lubati eestsei-

---

teel! Volitused on antud väga tihti edasivolitamise õigusega, nii et nad lõpuks mõne üksiku isiku kätte on kogunenud. (EKmS-i kogu 9. mapp 4. vihk ERMA.)

[36]) Olevik 1887 nr. 4.

[37]) 3. I 1887 üldkoosoleku prot. mustand EKmS-i kogu ERMA.

suses nõuuandjaks liikmeks jääda, aga otsustava healeta; jäi.» [38]) Kell oli juba pool kolm hommikul, kui see tormine koosolek lõppes. Kolme eestseisuse liikme valimine oli kestnud kaheksa ja pool tundi. «Protokollid jäivad kinnitamata, uued liikmed vastu võtmata ja liikmeks saada tahtjad ette panemata.» [39])

Sel teel oli Hugo Treffner saanud E. Kirjam. Seltsi esimeheks. Et ta selleks tarvitas keerdkäike ja omavoli, on ilmne. Ta oli maksvusetuks tunnistanud seltsi enese tehtud otsused ja kuulutused kõigis ajalehtedes ega aktsepteerinud ka selgesõnalist protokolli, mis nii tema kui teiste eestseisuse liikmete poolt oli kinnitatud. Eriti oli põhjust selle üle nuriseda Hermannil, kes kirjutabki oma häälekandjas: «Meie protesteerime avalikult niisuguse vägivalla ja ülekohtu vasta ja jätame lugejate hooleks niisuguse teo üle kohut mõista.» [40]) Kuid Treffner polnud tegelane, keda oleks «lugejate kohus» eriti kohutanud. Grenzstein omalt poolt reageeris pika juhtkirjaga, [41]) mille lõpphinnangus öeldakse Treffneri kohta:

> Kest ei kesta kuskil kaua,
> Tuulgi väsib kandemast:
> Kergel lennul leiab haua —
> Ilm ei ela haganast.

Üldse tõmbasid need E. Kirjam. Seltsi eestseisuse valimised jälle kindlama joone eesti ajakirjanduse suundade vahele, nii ühteviisi hall kui see muidu oli. Seltsi praeguste peremeeste tegevust pooldasid «Valgus», «Virmaline», «Sakala», «E. Postimees», «Tall. Sõber» ja «Oma Maa», selle vastu olid aga «Postimees», «Olevik», «Virulane» ning «Meelejahutaja». Nii hakkas läbi ajajärgu põhimõttelageduse üheski asjas selgust paistma.

Need valimised tõid kaasa ka J. Kurriku lõpliku lahkumise E. Kirjam. Seltsi eestseisusest. Oma selge seisukohavõtuga Treffneri vastu oli ta enese seal juba niikuinii võimatuks teinud. Ja kui nüüd osa ajakirjandusest

[38]) Oma Maa 1887, lk. 62.
[39]) Olevik 1887 nr. 3.
[40]) Postim. 1887 nr. 3.
[41]) Olevik 1887 nr. 4—6, 8—10.

Treffneri vägivalla puhul kisa tõstis, siis püüti kogu süü ajada Kurriku peale: tema olevat eelmise aasta 14. novembri üldkoosoleku protokolli valesti kirjutanud ning sellega segadust teinud. Küsimus võeti mõne aja pärast eestseisuse koosolekul arutusele. «President küsib eestseisuselt, kas eestseisus arvab, et president seltsi koosolekul ühel ainsal inimesel on healt ära võtnud. Eestseisuse liikmed arvasivad ühel healel, et president mitte ühel ainsal inimesel ei ole healt ära võtnud.» Kuid selle järel nõuti kohe, et Kurrik oma kiirkirjas valmistatud protokollid enne harilikus kirjas eestseisusele esitaks ja alles siis protokolliraamatusse sisse kannaks.[42]) Sedasama tuletati talle veel paar korda meelde. Kuna Kurrikul lisaks oli veel mingi konflikt abikirjutaja Kõrviga[43]) ja ta üldse asetati kahemõttelisse seisukorda, siis teatas ta, et sekretäri kohused maha paneb ning eestseisusest lahkub. Kuna eestseisus temalt seltsi pabereid ei tahtnud vastu võtta, siis ähvardas ta neid raekotta ära anda.[44]) Ja nii lahkus nüüd Kurrik E. Kirjam. Seltsi eestseisusest baltluses süüdistatuna, nagu ta sealt kord jakobsonluses süüdistatuna oli lahkunud. Oma memuaarides nimetab ta aga Treffneri teguviisi kõnesolnud valimistel «salameelseks tükiks». Pärast seda olnud tema ja seltsi presidendi vahekord selline, et nad vastastikku ükskõik millise paberi ainult kviitungi vastu teineteise kätte usaldanud.[45]) Ja Kurrik iseloomustab üldse tolleaja «rahvameeste» moraalset taset: «Ei usaldanud neid enam rahvas, ei usaldanud nad ise üksteist, ei võinud nad enam iseennastgi usaldada. Teist omasugust nähes, tema juttu kuuldes, naeris endamisi igamees — nagu ennevanast augurid Roomas.»

Kuid Kurriku lahkumisega ei lahenenud asi veel lõplikult. 1887. a. suvel võttis eestseisus möödunud aasta

---

[42]) Eestseis. prot. 25. III 1887. EKmS-i kogu EKSA. Mustand EKmS-i kogus ERMA.

[43]) Juba möödunud aasta lõpus hoiatas Kõrv mõttevenda Kurriku eest: «Kurrik on Jesuiit! — läbi ja läbi! Ära sa teda usu!» (J. Kõrv — J. Kunderile 18. XI 1886. EKSA.)

[44]) Eestseis. prot. 24. IV 1887. EKmS-i kogu EKSA. Mustand EKmS-i kogus ERMA.

[45]) E. Kirjand. 1922, lk. 241 ja 246.

novembrikuu üldkoosoleku protokolli uuesti revideerimisele, et kokkukõlastada seda jaanuari koosoleku asjaajamisega. Piinlikust seisukorrast ülesaamiseks öeldakse nüüd lihtsalt, et «kirjutaja J. Kurrik 14. Novembrikuu koosoleku protokolli 3. Jaanuaril ettelugedes, sealt järgmised mõtted ette luges, mis tähendatud protokollis ei seisa ja nimelt» [korratakse jälle eespool toodud otsust seltsi tagasiastujate hääleõiguse kohta]. Kuid kui neid «mõtteid» seal ei «seisnud», miks kordas neid ka eestseisus ise veel 3. jaanuari koosoleku kutses? Et asi oli kõigiti segane ja eestseisuski oma revideerimisega kaugele ei jõudnud, seda osutab tema enda koosoleku protokolli jätk:

3. Jaanuari protokolli kohta otsustati, protokolli teist poolt punkt VI alustades, nimelt valimiste protokolli õigeks tunnistada ja kinnitada, esimest poolt kuni VI punktini mitte, sest et ta liig segane on, kus juures eestseisus nii palju kui iial võimalik protokolli tõele ligemale püidis õiendada, viimaks aga selle töö, et protokolli mitmed asjad koguni teisiti olivad üles võetud, kui nad ette tulivad, võimatuma nägi olevat ja sellepärast selle jau protokollist vastuvõtmata jättis. [46])

Meil on põhjust kahelda, kas eestseisus enam kui pool aastat hiljem tõesti «tõele ligemale» sai kui Kurrik oma otsekohe peetud kiirkirjalises protokollis. Küll aga näeme eestseisust selle eest hoolitsevat, et seltsi presidendi tegevus paremas valguses paistaks ...

See episood osutab E. Kirjam Seltsi järjekorralist langust. Valimispõnevuse tõttu oli ta saanud küll hea hulga liikmeid lisaks, kuid need polnud kuigi püsivad. Eriti ruttu langesid need ära, kes leidsid, et neilt liikmemaks oli lihtsalt välja petetud. Oleks olnud loomulik, kui säärane juhataja omavoli oleks lõppenud kas Treffneri lahtikangutamisega või osa liikmete demonstratiivse lahkumisega seltsist. Igatahes oleks see olnud mitu korda põhjendatum kui 1881. a. pereheitmine. Kuid eesti ühiskond oli jäänud sääraste resoluutsete sammude astumiseks juba liiga loiuks ja põhimõttelagedaks. Kõik need rähklemised ja keerdkäigud suurendasid ainult pessimismi seltsi tuleviku kohta. Oli nagu lõpli-

[46]) Eestseis. prot. 12. VI 1887. EKmS-i kogu EKSA.

kult osutunud, et tema juhtide vahetumine ja suuna muutmine on võimatu.

Eriti lootusetuks tegi seltsi kultuurilise tegevuse praeguse juhatuse koosseis. Eestseisuse liikmeist viibis Kunder eemal ega saanud enne oma surma enam üldse kuigi palju seltsis tegutseda. Samuti viibisid eemal prof. Köler, dr. Köler, Põdder, Kõrv ja Truusmann. Jõgever oli töö-, kuid mitte võitlusemees ja olenes tollal ka Treffnerist, kelle koolis oli õpetajaks. Mis oli aga kirjandusega tegemist teistel ülejäänud eestseisuse liikmeil: Treffneril enesel, maamõõtja Tülgil, maalermeister Sachsil, kooliinspektor Hanseril, üliõpilasel Buschmannil või kooliõpetaja Pellbergil? Need kõik olid kirjandusliku kultuuri harrastuse vaatekohast juhuslikud inimesed. Mis aga polnud juhuslik, oli see, et seltsi juhatajaks oli Treffner, tema abiks tsensor Truusmann ja neile lisaks eestseisuses veel «Valguse» toimetaja Jakob Kõrv. See kolmik lõi juba õhkkonna, milles tõeline kultuuritegelane ei tahtnud meeleldi viibida. Nende kaudu oli selts juhitud lõplikult põhimõttelageduse seisvatesse vetesse.

XIII. SELTSI TEGEVUS TREFFNERI JUHATUSEL. 1887—1889.

Oleme jõudnud meie ühiskonnaloo armetuma ajastuni. Venestus võtab ikka kiirema hoo. Just a. 1887 näib siin olevat selgemaks piiripunktiks. Tarvis ainult lehitseda tolle aasta ajalehti, et tajuda otse füüsilist survetunnet. Kuid ajajärgu armetust ei iseloomusta veel nii palju venestus ise kui meie ühiskonna suhtumine temasse. Raske välissurve tõstab tihti esile just rahvas peituvad õilsamad jõud ja annab ajastule vähemalt traagilise ohvrimeelsuse ilme. Meie tookordset ühiskonda iseloomustab aga muganemine oludele ja «juhtide» teetasandamine vaenulikele võimudele. Ja selle juures puuduvad vabandavad motiivid, mis oleksid teinud selle kaasaaitamise paratamatuks. Sest kuigi ei või nõuda kelleltki kangelastegusid, siis on passiivne vaikimine ometi igaühe võimuses. Kuid tolleaegses eesti ühiskonnas leidus liiga ohtrasti karjeriste-veiderdajaid ja pisi-provokaatoreid.

Ühtlasi oleks ekslik arvata, nagu näeksime meie alles nüüd, tagantjärele, ajaloolises perspektiivis tolle aja armetust kõiges ta ereduses. Kaasaegsed nägid seda niisama, kuid ei osanud muud ette võtta, kui ainult oma pessimismi heietada. Nii kirjutab J. Jõgever halvakspanevalt: «K[õ]rv, meie eneste vahel üeldud, piab ennast väikeseks Katkovikeseks».[1] Ja J. Tülk, kes ei võinud hoobelda erilise vaimuteravusega, on juba 1886. a. märganud Grenzsteini tegevuses jooni, mida isegi hilisem uurimus nii varajasest ajast kergesti ei leia:

Oleviku toimetaja A. Grenzstein püüab kõigest väest saada oma lehte panslavistliku valitsuspartei organiks, nagu hr. Kõrvi oma (Valgus) on saanud ortodokside häälekandjaks .... Olevik (A. Gr.) jookseb alaliselt siinse panslavistliku partei esitaja härra prof. Viskovatovi juurde, nagu ta varem jooksis kuraator Kapustini juurde, et kinnitada neile meestele, et tema kui mõõduandev isik mõistvat nii osavasti toimetada oma eestikeelset häälekandjat, et venestamine ja usuvahetamine võivat toimuda kiiresti; muidugi tahab ta selle eest pisikest toetust, mis näib talle päris loomulikuna.[2]

Aleksandri-kooli keskkomitee oma abikomiteede võrguga oli seks ajaks oma osa juba lõpule etendanud. Just 1887. a. selgus, milleks eesti rahvas oli kolme kümnendi jooksul oma veeringuid kogunud ja suuri plaane sepitsenud. See polnud midagi muud kui harilik venekeelne linnakool Põltsamaa alevikus! Ja samuti just 1887 pandi pitsat Linda-seltsi ustele ning tema sajarublalisi aktsiaid müüdi paariteistkümne rubla eest. Nii oli E. Kirjam. Selts jäänud veel ainsaks ülemaaliseks ettevõtteks, energiakoondajaks ja -kajastajaks. Juba see üksi oleks pidanud manitsema ettevaatusele, üksmeelsusele ja kõigi jõudude koondamisele. Jah, seda mõistetigi, nagu näeme dr. Veske Moskvast saadetud kirjast: «Tuetagu vana Jumal ise Eesti keele pea-kantsi — Eesti Kirjameeste Seltsi, seda enam, mida enam üks teine tulevane kants [Aleksandri-kool], kelle kallal kaua ehituse tööd tehti, langeda ähvardab enne kui ta valmis sai.»[3] Kuid lootus jäigi «vana jumalale», kuna inimesed ise vähe meelt mõistsid ja tahet pingutasid.

[1] J. Jõgever — H. Raskale 11. XII 1887. J. Jõgeveri kogu EKSA.
[2] J. Tülk — J. Jungile 13. (?) IX 1886. ERMA.
[3] M. Veske — EKmS-i eestseisusele 14. VII 1887. EKmS-i kogu ERMA.

Eks olnud küllaltki tunnuslik just Hugo Treffneri saamine E. Kirjam. Seltsi etteotsa, kes mõlemas teises ülemaalises üritises oli oma osa nii «tulemuslikult» juba lõpule etendanud.

Ei või küll öelda, et Treffner oleks olnud energiata ja ettevõtlikkuseta, — selle vastu räägiks juba tema kooli asutamine ning kauaaegne juhtimine. Kuid kogu tema avalik tegevus kõneleb edvistavast reklaamitsemisest, põhimõttelagedast intriigitsemisest ja igasuguse püsivama sihi puudumisest. Ükskõik millest ta kinni haaras, ja sedamaid muutus see tingel-tangliks, ülespuhutud «rahva-asjaks» ja kaotas seega sügavuse ning mõtte. Kõigel oli veiderduse, lavastuse, osa etendamise kõrvalmaitse, ja esimene, kes asjasse tõsiselt ei suhtunud, oli just lavastaja ise.

Selle lavastusliku pitseri surus Treffner ka E. Kirjam. Seltsile, niipalju kui tal üldse leidus püsivust seltsiga lähemalt tegelda. Ja selle esialgse mulje mõjul tundus, nagu oleks ta koguni uut elu seltsi toonud ning selle vastu jälle laiema üldsuse huvi äratanud. Igatahes kadus seltsist see vindunud unisus, mis valitses seal Veske ajal. Kuid ei vajatud palju aega tajumiseks, et selts selle välispidise tegevuse kaudu oma tõelisist ülesandeist, süvenevast ja eneseregeneeramita tööst lõplikult võõrutati.

Ei olnud see juhuslik nähtus, et E. Kirjam. Selts just Treffneri esimesel presidendi-aastal hakkas korraldama nn. võidupidusid, mis jäidki seltsi viimaste tegevusaastate väljapaistvamaiks ettevõtteiks. Tõenäoliselt oli võidupidude mõtte algajaks Juhan Liiv, kuigi teised seda kasutasid.[4]) J. Jõgever kirjeldab selle mõtte tekkimist omalt poolt järgmiselt:

> Võidupidu asutamise mõte tärkas ühest veikesest sädemest, nagu sellsamal viisil mitu suurematki asja on ilmale sündinud. Kaks Kirjameeste seltsi eestseisuse liiget ja üks seltsi liige kurtsivad eneste vahel halvade raamatute laiale lagunemise üle, kuna head kirjatööd raamatupoodides seisavad, ja selle läbi nende mõju rahva sekka ei ulata.... Mitu nõuu saivad läbi räägitud.... Seal tuldi ka selle mõtte peale üht suuremat seltsi koosolekut ära pidada.... kus mitte üksinda teaduslised kõned.... vaid ka kunst.... oma mõju avaldada

[4]) Lähemalt Fr. Tuglas, Juhan Liiv, lk. 128.

võiks .... Et niisugune koosolek oma jau ka kulusid pidi nõudma .... siis arvasivad koosolejad, et teda pidu nime all tuleks ära pidada. Ühtlasi sai siin pidule ka «võidu-pidu» nimeks pandud. [5])

Kavatsusega tutvustati ka E. Kirjam. Seltsi eestseisust ja viimane ühines sellega. Ta esitas ametivõimudele peoloa palve ja võttis oma 1887. a. 24. aprilli koosolekul vastu üleskutse teksti, mis varsti avaldati. Selles öeldakse ms.:

Üks abinõuu halva kirjanduse vastu oleks ilmkahtlemata see, kui hea kirjandus ja tublid kirjanikud mitte üksinda paberi peal ajalehtede läbi, vaid ka, nõnda ütelda, *näitlikult* tuhandete pealtvaatamisel ja pealtkuulamisel juba sellel kõrgusel hiilgaksivad, kuhu neid ajalugu muidugi saab tõstma .... Rahvas piab oma silmaga nägema ja aru saama, kui auuline, kui pühaline üks küpse, terve ja õpetlik kirjatöö on ....

Selle otstarbega tahab Eesti Kirjameeste selts .... 19. Juulil s. a. üht suuremat pidu ära pidada .... [Seal] tulevad võidu-jooksule kõned igast teaduse vallast, laulud, jutud, näitemängud, ettelugemise kunst, koori laul, muusika mäng, ja on see pidu üks uudis Eesti rahvale ....

Auuhindadeks saavad määratud: kõige paremate auuhindade väärilseks arvatud kirjatööde äratrükkimine Kirjameeste seltsi kulu peal, kõige paremad raamatud, tähtsatest meestest valmistatud piltide ärapildid (kopiad), kiituse kirjad.

«Ükskord ometi!» ironiseeris «Olevik» selle üleskutse ilmumisel. Treffner olevat pärast oma presidendiks valimist neli kuud vaikinud, nüüd aga võidupeo välja kuulutanud. «Nii on siis «Meistersingerid» jälle liikumas ja *der «Kric von Wartburg»* tulemas.» [6])

Üleskutsega peost osa võtta pöörduti 33 kirjaniku poole. Auhindamiskomisjoni paluti 20 isikut, nende hulgas: prof. A. v. Oettingen, G. v. Stryk, praost A. H. Willigerode [7]), v. Mensenkampff, parun v. Nolcken, prof. L. Meyer jt. Juba tookord ei leidnud ajakirjandus selle areopaagi olevat võimelise otsustama eesti kirjanduse üle. Ja tõeliselt ei võtnudki vähemalt nimekamad teiskeelsed teadlased tööst osa ning otsustamine jäi näputäie omameeste asjaks. Need pidasid sissesaadetud kirjatööde hindamiseks seitse istungit.

---

[5]) Eesti kirjanduse esimese võidupidu raamat, lk. 5 j.

[6]) Olevik 1887 nr. 19.

[7]) See oli sama mees, keda seesama selts Jakobsoni päevil otsustas «seestpidise ministri» juures vastutusele võtta.

Esimene võidupidu ise, mis toimus seltsi aias kaunil suvipäeval 19. juulil 1887, õnnestus võrdlemisi hästi, kuigi publikut oli vähepoole. Isiklikult esinesid seal Treffner, Kunder, P. Jakobson, Vares, Jakob Tamm, Orgusaar jt. Õieti rohkesti oli muusikalisi ettekandeid. Mingit tõelist auhindamist, nagu oli oodatud, ometi ei toimetatud. Ja pidu üldmulje ning mõju oli kahtlemata teistsugune, kui ta korraldajad olid oma üleskutseis ennustanud. See oli lihtne kirjanduslik rahvapeoke, ilma et seal kirjanikud «tuhandete pealtvaatamisel juba sellel kõrgusel oleksid hiilanud, kuhu neid ajalugu muidugi saab tõstma». Ajakirjanik E. V[ilde] võttis oma muljed peo puhul järgmiselt kokku: «Kas ta ettemääratud otstarbet, Eesti kirjandust paremale järjele aidata ja halva kirjandust hävitada, soovitaval ja täiel mõõdul täidab, seda ei ole küll vististe mitte loota, aga kui pidu, ja iseäranis kui üleüldine rahva pidu, oli ta igapidi eeskujuline, mispärast siis ka tulevatele sarnastele pidudele rõõmuga vastu võime vaadata.» [8])

Selle peoga oli seotud veel eriline episood, mida maksab märkida. Kui pidu oli täies hoos, kanti kõlakoja poodiumile valgesse riidesse mässitud ese. Riide kõrvaldamisel tuli nähtavale A. Weizenbergi valmistatud Kreutzwaldi rinnakuju, ja «Valguse» Kõrv andis võidurõõmsalt seletust: selle kuju on E. Kirjam. Seltsile kinkinud Tallinnamaa kuberner vürst Šahhovskoi! Tõsi küll, kingi algatus ei tulnud kubernerilt, kuid ta oli annetanud ometi suurema osa ostusummast, nimelt 249 rbl. Muidugi järgnes sellele teadaandele suur juubeldus piduliste keskel, mille lõpuks oli tänutelegrammi saatmine kubernerile. Kahtlemata sai selts säärase tähelepanu osaliseks ainult kõrgele ülemusele meelepärase eestseisuse pärast. Ja kahtlemata oli kogu selle kingituse pealavastajaks just Jakob Kõrv. Seda episoodi tuleb meeles pidada hiljem, millal kohtame vürst Šahhovskoi nime veel nii mitu korda E. Kirjam. Seltsi ajaloos.

Võidupidu korraldades oli püütud silmi teha saksa ringkonnile ja saavutatud vene ülemuse soosingut.

[8]) Postim. 1887 nr. 31.

Auvõõrastena ilmusid peole politseimeister, sillakohtunik ja prof. Viskovatov, kelle kõigi auks pidulised püsti tõusid.[9]) Aga kodurahu ja oma erakondade leppimist ei edendanud pidu mitte. Sest J. Kunderi pidukõne[10]) teine pool olnud «p o l i t i l i n e r i i u k õ n e», «mis ülekohtust ja vastase tüssamisest kubises». «Nool nooli järele, üks teravam kui teine, lendas kõneleja ambult nõnda nimetatud E. K. seltsi vastaste ehk Baltlaste südamesse. Ma ütlen nõnda nimetatud vastased, sest üksi pime partei tuhin jaksab Eesti õpetlasi E. K. seltsi vastasteks tembeldada.» Ja lõpuks kokkuvõte:

Hra Kunder oleks pidanud, kui ta tõele tunnistust tahtis anda, ise just E. K. seltsi ja oma sõpru r a s k e s t e hukka mõistma, kui ta paljalt ühe ainsama pilgukese võiduhinna mõistjate nimekirja pääle oleks visanud, mille väljavalimises üksinda partei siht E. K. seltsi eestseisust on juhtinud ja silmi tumestanud. Hra Kunder oleks pidanud tagasi kohkuma sõnu välja rääkimast, et meie ees täna t ä h t s a m a d Eesti kirjanikud ja e s i m e s e d luuletajad oma vaimutöösid ette saavad kandma, kui ta pidu programmi ennem natukene terasemalt oleks läbi vaadanud. *Hinc illae lacrimae!* Sest ep ülekohtused süütõstmised, sest ep põhjuseta kaebdused pidukõnes, mille läbi pidukõne teine pool politiliseks riiukõneks muutus, mille läbi nii mitme osavõtja pidulise rõõmukarikasse sapitilk langes, mille läbi nii mitme õiglase Eesti mehe südamesse astel sügavasse sisse tungis.[11])

Nii ei võinud säärased rahvalikud välisetendusedki tõelisi töömehi seltsi juurde tõmmata. Ega paranenud ka muidu vahekord vaenujalal seisjatega, olgugi et president Treffner igale poole silmi tegi ja kõigiga sosistas.

Sellele vastavalt oli ka seltsi otsene tegevus selgi aastal kehv. Üldkoosolekute kõned olid kesised või ei arendanud meie kultuurielu, käsikirjade läbivaatamisega tegeldi vähe ja kahe aasta kohta ilmunud aastaraamat ei tõstnud kuidagi meie kirjanduslikku tasapinda. Seda vaesust ei peitnud muidugi ka massidele toime pandud lavastused ega tüütuseni korduvad truualamlikud demonstratsioonid. Ei tõstnud tuju isegi 14. novembril korraldatud seltsi 15-aastase kestuse juubelipidu. Ja

---

[9]) Olevik 1887 nr. 31.

[10]) See kõne on ilmunud, küll mitte algupärasel kujul, «Eesti kirjanduse esimese võidupidu raamatus» lk. 17—25.

[11]) Mõtted E. Kirjameeste seltsi võidupidul, Olevik 1887 nr. 31. Kirjutise autoriks võime pidada vist Villem Reimani.

küllap oli ajalehel põhjust kurta: «Meie Kirjameeste Selts .... kes oma tööjõuus ja tööosavuses oleks pidanud kasvama ja iga aastaga enam vilja kandma hakkama, on ka nähtavalt enam tagasi kui edasi läinud. Temast ei ole meie nõrgale kirjandusele tarvilist tuge, kaitset ega kosutajat — ja mis temast on, see on nii kasin, et rõemuliste tundmuste asemel ikka kurvastuse pisaratel asja ja õigust on ilmuda.» [12])

Olgu siin edaspidise jaoks tähendatud, et Villem Reiman juba sel aastal seltsi liige on olnud. Tema nimi esineb jaanuarikuu üldkoosoleku protokolli mustandis, kuid siis teatab ta äkki sügisel: «Palun seega oma nime Eesti Kirjameeste Seltsi liikmete nimekirjast kustutada.» [13]) Võib-olla polnud sel lahkumisel muud põhjust, kui et Reiman just neil ajul läks Hurda juurde oma prooviaastat pidama. Ja mingit mõju seltsi asjadesse ei suutnud ta siis veel avaldada.

Aasta lõpp tõstis jälle päevakorrale E. Kirjam. Seltsi esimehe küsimuse. Treffner oli valitud presidendiks täiendusvalimistel ja tema volitused kestsid ainult 1888. a. alguseni, millal kogu eestseisus pidi tulema uuestivalimisele. Kuid juba Treffneri ühestki presidendi-aastast näis enam kui küllalt olevat. Ühtlasi ei usaldatud nähtavasti tema vastastegi poolt enam Hermanni kandidatuuri üles tõsta, vaid otsiti kohasemat asemikku Treffneri mõttevendade eneste keskelt. Nii kirjutas «Virulase» toimetaja Järv J. Kunderile, soovitades, et see lubaks oma kandidatuuri presidendivalimistel üles seada:

Kui ka J. Kunderit valida ei saaks olema, siis ei teaks mina ning vististe ka mitugi teist mitte kellegile healt anda, sest meie seltsis ei oleks siis enam ühtegi, keda veel valida maksaks, kellest vähegi meie rahva tähtsama seltsi paremale korrale juhtijat võiks loota ehk saada .... Meie selts ja temaga kõik meie kirjandus ja isamaa asi saaks ikka kurvemasse olekusse langema kui lähemal valimisel mitte võimalikult tublit meest, nimelt tublit kirjameest esimeheks ei saaks valitud .... Seltsi esimees ja eestseisus võib minu arust küll oma asja nõnda ajada, et tema omas töös kõige mõistlikuma rahva poolt rahul-

[12]) Virulane 1887 nr. 39.

[13]) V. Reiman — EKmS-i eestseisusele 18. IX 1887. EKmS-i kogu ERMA.

olemist ning lugupidamist leiab, nõnda ütelda, võimalikult ka mõlemate parteide poolt — ja mõlemilt poolt on lugupidamist vaja, nimelt vaja.... Ärge mõtelge, et ma mõlemipoolse lugupidamise kättesaamiseks vahest mõnda m.stlast [14]) või mõnd teist tema loomulist inimest eestseisusse soovitan, Jumal hoitku. Siis oleks pagan lahti.... Ka teiselt poolt, nõnda ütelda meie poolt, ei piaks ägedaid, räpakaid ega piiripidamataid mehi eestseisuses olema, ehk kui neid on, siis piaks nemad paremaste valitseda mõistma ehk sunnitud olema, muidu halvendavad nemad seltsi auu ja nime ja asja suure hulga rahva ees ja teevad seltsile palju kahju. [15])

Kokkukõlas nende sügava veendumusega kirjutatud sõnadega soovitas siis Järv ka oma lehes Kunderit E. Kirjam. Seltsi esimeheks, kuna Hermannile oli ette nähtud ainult laekuri koht. [16]) Kuid kuna «baltlased» Kunderit niikuinii ei usaldanud, siis oli ta nüüd Järve soovituse tõttu ka omas laagris võimatuks tehtud. See on otse maruviha, mis sealt nüüd tema vastu kostab:

Lass Baltlased töötavad kas või pead suitsevad otsas oma uue pailapse Kunderi eest. Kunder valitud ei saa, Eestlaste hulgas on tema nimi viimasel ajal liiga tuttavaks saanud....

Võib olla, et Kunder seal [Peterburis] ka liiva oskab inimestele silma pilluda ja Sinule vahest arusaamata saab olema, miks ma temast niisugusel toonil kirjutan...., siis võin ma teatada, et Baltlased Grenzsteiniga ja Tartu Balti tudengitega ühes summas tänavu suvest saadik Kunderit niisama ehk veel rohkemgi auustavad kui Hurti.... Mis Grenzstein teha ei jõudnud, seda loodetakse temalt, nimelt peu pesa pealt näidata, kui rumalaste Jakobson Veske ja teised tegivad, kui nad Hurti käest usalduse ära võtsivad; temast loodetakse, arvan mina, ka Kirjameeste Seltsi kohta sarnast tunnistust mis Hurti puudumise üle kas või pisarad silma kisuks. [17])

Meile on see kõik täitsa arusaadamatu, eriti kui mõtleme suhtumisele, mille osaliseks sai Kunder «baltlaste» poolt just mainitud suvel oma võidupeo kõne pärast. Või on siin tegemist ainult Treffneri pooldajate kiire provokatsiooniga, et lüüa Kunderit lõplikult võistlejate reast....

On ühtlasi huvitav kuulda, mis arvab omalt poolt

---

[14]) «Mustlase» all mõeldakse neil ajul ikka A. Grenzsteini. F. T.

[15]) J. Järv — J. Kunderile 7. XII 1887. EKSA.

[16]) Virulane 1887 nr. 50.

[17]) J. Jõgever — H. Raskale 11. XII 1887. J. Jõgeveri kogu EKSA.

seltsi endine president, eemalviibiv Veske, kes polnud asjade viimase arengu kursis:

Ei tea .... keda nad präsidendiks panevad. Ei ole sellest midagi teadust saanud. Sügise kirjutati, et E. K. Selsi liikmed Hugot sugugi enam ei taha .... Võiksid Jõgevere õiete S. esimeseks präs. ks panna. Miss tall viga. Tubli mees. Tublim Eestlane nagu näituseks Luteruse jünger Kunder, kes Kõrviga ühes soost ja rabast, sopast ja p[...]st läbi Venelastele-Vendlastele järele jookseb. [18])

Näeme, kui naeruväärselt segamini olid kaardid «tuisklaste» enestegi laual: kuna ühed pidasid Kunderit Kõrvi kõrvaljooksikuks, siis teised baltlaste pailapseks! Kuid säärasel puhul oli ka selge, et Treffnerist jällegi mööda ei pääsetud. Või nagu ütlebki Jõgever äsja tsiteeritud kirjas Raskale: «Treffneril on muidugi oma endised head ja viad, aga teist paremat meil ei ole, selle pärast on kindlaks tehtud, et Treffner valitud saab.»

Takistusi tegi ainult üks asjaolu: aasta lõpus levis ajakirjanduses teade, et Treffner olevat oma presidendiametist juba tüdinud ja tahtvat sellest loobuda. Ning sel puhul ei mainitud tema järeltulijana kedagi teist kui tsensor Truusmanni, «Greeka õigeusu jumala-sõna tarkuse magistri herrat». [19]) See võis aga olla jälle vastaste provokatsioon. Igatahes polnud Treffner veel kaugeltki «tüdinud».

Kuid et valimisvõitlus äge oli ja Treffneri uuestivalimises kaugeltki kindel ei oldud, osutab see, et isegi Veskelt ja prof. Holzmannilt Kaasanist telegraafi teel volikirju paluti. Neid kirjalikke volitusi oligi kogutud 64 ja need olid nähtavasti suures enamikus Treffneri pooldajate käes. [20]) «Ega te muidu telegrahveerinud ei oleks, kui seda mitte tarvis ei oleks olnud,» kirjutab Veske. «Vist olite Balti plaanidest kuulda saanud.» Ja hoopis omapäraselt kaalutleb Veske: «Piaksid Baltlased võidu saama koosolekul, siis on see kindel ja selge märk, et koosolek mitte õige ega seaduslik ei ole olnud, vaid liig hilja liikmed koosolekust teadust saanud ja

[18]) M. Veske — H. Raskale 26. XII 1887. J. Jõgeveri kogu EKSA.
[19]) Postim. 1887 nr. 56.
[20]) EKmS-i kogu ERMA.

n. e. j. n. e. ja siis uut valimise koosolekut tarvis.» [21]) Nagu näeme, sai seda laadi vaateviis hiljem õieti populaarseks.

Kuid need kartused ja kavatsused osutusid ilmaaegseiks. 1888. a. 4. jaanuari üldkoosolekul, millest võtsid isiklikult osa 72 liiget ühes 64 volitusega, valiti Treffner lahtisel hääletusel uuesti presidendiks — «püstitõusmise läbi ühel healel», nagu ütleb trükitud protokoll. Selle peale aga nõudis P. Org, et vähemalt esimeseks abipresidendiks valitaks Kunder. Kuid selle vastu vaieldi jälle sellepärast, et see sünnis polevat, kuna seni Truusmann seda kohta täitnud. Org nõudis nüüd kinnist valimist, ja selle tulemuseks oli, et Truusmann sai 104 ning Kunder ainult 19 häält. Ometi valiti Kunder lahtisel hääletusel üksmeelselt teiseks abiesimeheks edasi. Kuid kõige selle juures polnud Hermanni kandidatuur täitsa unustatud. Teda soovitati valida nüüd ainult laekuri esimeseks abiks, kuid ka sellele vaieldi ägedalt vastu; siis nõuti kinnist valimist ja teiselt poolt selle nõudmise tagasivõtmist. Kui aga lõpuks sedelitega valiti, siis sai dr. Köler 102 häält ja teised kolm kandidaati kokku ainult 8. [22]) Kõik see osutab, et «tuisklased» end seekord paremini kui kunagi enne või pärast olid igasuguse üllatuse vastu kaitsnud.

Kuid ometi oli tõsi, et Treffner presidendi-ametist, mida ta kord seesuguse visadusega taotles, nüüd enam suurt ei näinud hoolivat. Rahvajuhi etendamine suurte hulkade ees oli küll hubane, kuid asjalik töö eestseisuses enam kui igav! Et viimasest mitmed teisedki eestseisuse liikmed ei hoolinud, seda tõendavad koosolekute protokollid. Tõsi, neid koosolekuid peeti 1888. a. küll terveni 37, võimalikult iga reede õhtul. Kuid ikka jälle loeme protokollist: koos olid eestseisuse liikmed kirjatoimetaja J. Jõgever ja kassameistri abi J. Pellberg ning kirjanduskomisjoni liikmed J. Jurkatam ja M. Vares. Nii siis viieteistkümneliikmelisest eestseisusest ainult kaks liiget ja nendegi hulgas mitte ühtki kolmest esimehest! Säärane seisukord pani otsima abinõusid eestseisuse liikmete koosolekust osavõtule sundimiseks.

[21]) M. Veske — J. Jõgeverile 5. I 1888. EKSA.
[22]) Oma Maa 1888, lk. 60 j.

Seati sisse rahatrahv: algul pidi iga liige puudumise puhul maksma rubla, hiljem määrati presidendile koguni 3 rbl. puudumistrahvi. Kuid seegi ei mõjunud palju. Ja sellepärast leiti ka juba aasta algul tarvilikuks otsustada, et kirjatoimetaja Jõgever nii eestseisuse koosolekuil kui ka muidu vajaduse korral presidendi aset täidaks. [23])

Kui vähe neil seltsi juhtijail oli sidemeid seltsi endiste traditsioonidega, selle tõenduseks leiame küllalt näiteid. Nii loeme oma üllatuseks: «Otsustatakse, et kirjatoimetaja vanadest Seltsi protokollidest järele uurib, mis otstarbel Kreutzwaldi kapital asutatud on.» Kuid selle «uurimise» tulemuseks oli uus üllatus: protokollist leiti andmeid veel teisegi, nimelt Edasi-seltsi kapitali kohta, «mis mitu aastat enam kassa aruannetes nimetatud ei ole». [24])

Kuidas jälle mõni mees oma ühiskondlikku tegevust kujutles, näeme K. A. Hermanni loost. Ta pani äkki eestseisuse ja kirjanduskomisjoni liikme ning võidupeo muusikaarvustaja ameti maha. Põhjuseks: selts andvat palju tellimisi tema võistleja A. Grenzsteini trükikojale, kes töö konkureerimise tagamõttega odavamalt tegevat, tema aga sellepärast vähem teenivat. Eestseisus vabandas ja seletas, et kõik tähtsamad tööd Hermanni juures «on trükitud saanud ja saavad». [25]) Muidugi jäi Hermann nüüd kohale.

Millisesse seisukorda võis see seltsi juhtide salgake sattuda, seda osutab Jaak Järve lugu. 1888. a. algul alustas Kõrv ja Ko. nimelt oma salajast sõjakäiku «Valguse» võistleja «Virulase» vastu. Selle aasta veebruarist peale hakati Järve igapidi vintsutama, ilma et tema vastu meie mõistete järgi oleks võidud esitada mingit rasket süüdistust. Ja E. Kirjam. Seltsi märtsikuu üldkoosolek otsustas juba J. Tease ettepanekul, et seesugune liige, kes on «suure kaebduse all», tuleb uurimise ajaks seltsist välja heita. Kõik mõistsid, et kõne oli Järvest, ja nii mõistis seda ka Järv ise, pöördudes varsti sellekohase

---

[23]) Eestseis. prot. 11. II 1888. EKmS-i kogu EKlA.
[24]) Eestseis. prot. 13. ja 25. III 1888. EKmS-i kogu EKlA.
[25]) Eestseis. prot. 14. VII 1888. EKmS-i kogu EKlA.

järelepärimisega eestseisuse poole.[26]) Ja nii siis istus see vaene eestseisus koos ja arutas tolle aja kohta nii hädaohtlikku küsimust. Ning otsus oli Jõgeveri ettepanekul: Ei Teas ega koosolek ole kellegi nime nimetanud, ja sellepärast ei tea ka eestseisus kedagi välja heita.[27]) Sedamööda vastati siis ka Järvele, et «selle küsimuse kohalist asja sugugi ette ei ole tulnud».[28]) Kui aga Järv sama aasta sügisel maalt välja saadeti, siis kadus tema nimi muidugi seltsi liikmete hulgast.

Peamiseks ettevõtteks oli selgi aastal võidupidu. Arvestades varem tehtud etteheiteid paluti nüüd auhindajaiks ms. ka J. Hurt, J. Bergmann, R. Kallas ja M. Lipp.[29]) Kuidas viimased reageerisid, seda me ei tea, kuid Hurt on saatnud, nagu selgub, viisaka keeldumiskirja.[30]) Võistluskutsed saadeti terveni 62 kirjanikule, kelle hulgas olid küll kõik tol ajal ükskõik millisesse laagri kuuluvad sulemehed, kuid ka seesugused «kirjanikud» nagu preestrid Tiisik ja Värat ning keegi Kirpitšnikov.[31]) Kirjanduse alal määrati järgmised auhinnad: I eluaegseks seltsi liikmeks tunnistamine, s. o. 25 rbl.; II 5—10 rbl. eest seltsi toimetiste numbri all ilmunud raamatuid; III kiituskiri, mis anti ka I-se ja II-se auhinna saajaile.

Võidupidu toimus 17. juulil, ja osavõtt sellest olnud poole suurem kui eelmisel aastal. Kirjanduse alal leiti auhinna väärilised olevat: J. Kunderi käsikiri «Eesti kirjandus koolile ja kodule» (I auhind); M. J. Eiseni raamat «Elu pärast surma, Hiied ja Perma, Siuru, Lalli, Lijoni ingel» (III); J. Jungi tõlgeteos «Kodumaalt nr. 10» (III); M. Põdderi uudisjutt «Bob Ellerhein», mis ilmunud juba 1884. a. «Sakala» lisas (II); J. Orgusaare trükitud näidend «Inimese hind ja väimehe väärtus»

---

[26]) J. Järv — EKmS-i eestseisusele 8. ja 20. IV 1888. EKmS-i kogu ERMA.

[27]) Eestseis. prot. 29. IV 1888. EKmS-i kogu EKlA.

[28]) J. Jõgever — J. Järvele 2. V 1888. Mustand EKmS-i kogus ERMA. — Vt. ka Oma Maa 1888, lk. 140 j.

[29]) Eestseis. prot. 27. V ja 17. VI 1888. EKmS-i kogu EKlA.

[30]) H. Treffner — J. Hurdale 12. VII 1888. EKSA.

[31]) Eestseis. prot. 3. VI 1888. EKmS-i kogu EKlA.

(II); luuletajaist said auhindu P. Jakobson (I), Anna Haava (II), Jakob Liiv (II), Elise Aun (III), A. Lattik (III), M. Kampmann (III) ja J. Jänes (III). Kui aga sel peol siiski midagi ajakohast ja elustavat oli, siis küll kõigepealt Ado Reinvaldi tervituskõne. Vähem vaimustav oli juba tolleaegse «lauliku» M. Lembitu vaenukäik A. Haava vastu, millega ta esines nii peol endal kui hiljem ka eestseisuse ees ning ajakirjanduseski. [32])

Oleme siin jälginud ainult võidupidude kirjanduslikku poolt. Kuid nendel harrastati pea samas ulatuses ka näitekunsti, deklamatsiooni ja muusikat. Milline võis aga olla nendegi harrastuste tase, näeme näitejuhi, ikka tollesama M. Lembitu enda otsusest: «Viletsamad näitlust näitemängust ei ole veel, nii kaua kus mina näitemängu juhatanud olen vaatajatele ette toodud, kui viimane Võidu pidul M õ r s j a M ä r a t s e j a d ....» Sellepärast keeldub isegi see jantide juht E. Kirjam. Seltsi näitetrupiga edasi tegelemast. [33]) Kuid seda laadi oli kahtlemata suurem osa neist etendusist, milliseid seltsi ruumes näiteks sellegi aasta kolme suvekuu jooksul terveni kaheksa toime pandi. Väidetakse ainult, et tembutegijaid ja mõõganeelajaid pole olnud! [34])

Nii oli ka võidupidude mõte labastumas, olgugi et J. Jõgever seegi kord optimistlikult kirjutas: «Mitmed võera rahva liikmed, kõrgeste koolitatud mehed, kõnelesivad pidu kohta, et nad koguni ei oleks uskunud, et pidu nii õpetlik, tõsine ja ühtlasi armas ning lõbus saab olema, kui nad seda ise oma silmaga ei oleks näinud.» [35])

Kuid seesugust optimismi väljendati üksnes seltsi enesetunde tõstmiseks. Ükski teine eestseisuse liige polnud aga nii teadlik seltsi armetust seisundist kui just Jõgever ja keegi ei otsinud ka nii kramplikult abinõusid seltsi tõstmiseks kui tema. Juba eelmise aasta algul

---

[32]) Lähemalt Fr. T u g l a s , Juhan Liiv, lk. 148.

[33]) M. Lembit — EKmS-i eestseisusele 30. VII 1888. EKmS-i kogu ERMA.

[34]) EKmS-i arutande mustand Tartu politseile 30. XII 1888. EKmS-i kogu ERMA.

[35]) Eesti parema kirjanduse ja kunsti teise võidupidu raamat, lk. 12.

esitas ta erilise «Kirjanduse-kommissioni» asutamise projekti [36]) ja sama aasta 15. mai üldkoosolek Viljandis võttis selle ka vastu. Komisjoni ülesandeks pidi olema otsustada, millised raamatud on kõige hädavajalisemad, ja siis nende soetamise eest hoolitseda. Komisjoni hulka pidi kuuluma ka igakordne seltsi eestseisus, samuti kui ka komisjoni liikmed eestseisuse koosolekuist osa võtma. Komisjon valiti ja töötas ka mitu aastat, — ilma et seltsi tegevus oleks selle läbi nimetamisväärselt elustunud. Nüüd kõnesoleval aastal veendus aga Jõgever ikka rohkem, et E. Kirjam. Selts enam kuidagi meie vaimuelu juhtija ei ole. Ja kuu aega pärast võidupidu loeme juba eestseisuse protokollist: «J. Jõgever paneb küsimise ette, kudas E. Kirjameeste Seltsile enam elu sisse saada, nõnda, et tema tegevusest ka midagi, peale võidupidu näha oleks.» [37]) Et aga teist vastajat polnud, siis püüdis küsija ise vastust leida. Ja nii esines Jõgever veelgi paar kuud hiljem pikema projektiga, mis jaguneb kahte ossa. Esiteks tegevuse arendamine üldkoosolekute kaudu: «Selts piab aastas 6 koosolekut. Igal koosolekul olgu peale jooksvate Seltsi asjade toimetamise veel oma iseäraline ülesanne, iseäraline teaduse oks uurimise all.» Nii näiteks jaanuari koosolekul eesti keel ja kirjandus, märtsis ajalugu, mais rahvaluule, juulis võidupidu — ilukirjandus, augustis kasvatusteadus ja novembris loodusteadus. «Ülesanded saagu aasta peale ette ära määratud, nii et nende uurimiseks oma jagu aega oleks.... Iga Eestseisuse liige.... peaks enesele pühaks kohuseks tegema vähemalt 1 kõne aastas pidada selle teaduse oksa üle, mis temale lähem on. Selts võiks seda koguni nõuda.» — Teises projekti pooles käsitletakse eesti vaimuelu edendamist raamatute soetamise abil. Jõgever soovitab, et ses suhtes määrataks kindel kava kümne või vähemalt viie aasta jaoks. Iga aasta võimaldagu selts vähemalt ühe soliidse teose sündi, andes selleks autorile kuni 200 rbl. toetust. Omalt poolt esineb Jõgever raamatute nimestikuga, mida peab

---

[36]) J. Jõgever — EKmS-i eestseisusele 18. III 1887. EKmS-i kogu ERMA.

[37]) Eestseis. prot. 22. VIII 1888. EKmS-i kogu EKIA.

kõige vajalikumaiks: mitu sõnastikku, eesti ja üldise kirjanduse ajalugu, eesti keele grammatika, Homerose eeposte tõlked jne. [38])

See oli igatahes kava, mis oleks olnud pisutki energilisemate tegelaste puhul ka teostatav. Kuid E. Kirjam. Seltsist polnud enam kohustavate kavade tegijat. Eestseisus ühines küll Jõgeveri ettepanekuga ja esines vähemalt selle teise poolega ka üldkoosolekul ning laskis ta ka aastaraamatus ära trükkida, — kuid sellega asi lõppeski. Ja kust olekski leidunud töötegijaid, kui seltsis valitsev vaim haritumad ning andelisemad inimesed eemale peletas ega mingit arvustamist ei sallinud, leides selles kohe oma «au» haavamist! Ja kust oleks leitud ka ainelisi võimalusi, kui eestseisuse protokolles otse kroonilise järjekindlusega kordub lause: «Et seltsi kassas sugugi raha ei ole, sellepärast —» jne. Isegi kojamehe palka ei suudetud maksta!

Milline vaim siin tõesti valitses, seda osutab A. Buschi koosolekult kõrvaldamise või R. Sachkeri seltsist väljaviskamise lugu 1888. a., eriti aga Eduard Vilde episood. Selle aasta 26. märtsi üldkoosoleku kirjeldusest loeme nimelt:

Hra Daniel tähendas, kas ei olla kuidagi võimalik Postimehe kaastoimetajat E. Vildet selle eest vastutamise alla võtta, et tema Kirjameeste Seltsi kuluga trükitavat J. Kõrvi juttu «Kindel eesmärk» ajalehes ära laitnud, kuna selts otsuseks olla teinud, et seltsi asjad ainult seltsis seletatud piavad saama. Ka olla Kõrvi jutt Kindel eesmärk veel ilmumata ja juba laidetavat seda.

Vilde kostis, ei olla õige, et nimetatud jutt alles ilmumata, Valguses olla ta trükitud. Peale selle olla temal, Vildel, kui ajalehe toimetajal ilmunud kirjatööde üle täieline kriitika õigus ja ta ei saada milgi kombel lubama, et Kirj. Selts tema õigusi kitsendaks. Selle peale ütles seltsi esimees Vilde ja tema kirjatööde kohta sõnu, mida viimane oma tööde sõimamiseks pidas ja nimetada palus, missuguste tema tööde pealkirjad olla karskuseta, nagu esimees tähendanud? Esimees nimetas Jobu, millepeale Vilde kostis, et see nimi niisamasugune inimese nimi olla, nagu iga teine nimi. — Hra Teas: Teie ei tea mis kirjutate; Teie kirjutate purjus peaga. — Vilde: Teie ei tea küll, mis Teie luete. Siis läks rääkimine Vilde vastu veel käredamaks. Vilde ütles: Niisugusest seltsist astun mina välja, ja läks ära. Selts tänas ja esimees tähendas, see olla hea, et Vilde ise välja astunud, sest

[38]) Eestseis. prot. 21. X 1888. EKmS-i kogu EKlA.

ikka oleks halv olnud teda välja heita. Seltsile olla see auuks, kui niisugune inimene tema vastane olla.[39])

Ja Vilde ongi seltsist lahkunud, nagu näeme liikmete nimestikust. Tema leivaisa dr. Hermann aga jahmatas: kuidas võidi ometi seltsi presidendi Treffneri südamesõbra Kõrvi vaimusünnitist tema lehes laita! Ja ta esines avaliku vabandusega: «On «Kirjameeste selts» korra nõuuks võtnud seda juttu trükkida lasta, siis on jutt ka seda väärt, sest seda ei või ega taha keegi mõtleja ütelda, et Kirjameeste seltsis mõistjaid mehi ei ole.»[40])

Aga kui neid oligi, siis ometi vähe ja jäi kord-korralt ikka vähemaks. 1888. a. kevadtalvel suri Peterburis ka seltsi teine abiesimees Kunder, ja 18. juuli üldkoosolekul valiti talle järeltulija. Teadmata, kas ettevalmistamatuse või täieliku jõudude puuduse tundmise pärast valiti selleks nüüd ootamatult seesama dr. Hermann, keda veel äsja ei tahetud näha isegi laekuri abi kohal. Ta sai valimisel 41 häält ja cand. Jõgever ainult 19. Nii olid Hermanni soovid viimaks osaltki täitunud. Kuid et ta juba enne kuulus eestseisusse, siis ei lisandunud viimase tööjõud sellega kuidagimoodi.

Selle kehvuse märgi all kulus 1888. a. lõpule, ega olnud järgminegi tegevusaasta rõõmustavam. Jätkusid harilikud kõnekoosolekud oma truualamliku uimaga, kogunes raamatuid ja vanavara. Kuid jaanuari üldkoosolekust võttis osa ainult 20 liiget. Eestseisuse koosolekuil oli kolmel liikmel juba kvoorumiõigus, aga niigi jäi neid osavõtu puudusel pidamata. Ja jälle kurdetakse: seltsi kassa olevat revideerimata, aastaraamat eelmise aasta kohta ilmumata.[41]) Ning nende pahede vastu ei suudetud muud ette võtta kui valiti märtsikuu koosolekul eestseisusse ajutiselt terveni neli lisaliiget: J. Teas, J. Poska, M. Undi ja M. Vares.[42])

Kogu aasta tegevusest väärib mainimist jällegi ainult

---

[39]) Virulane 1888 nr. 14. — Umbes niisama kirjutab seda lugu ka ametlik protokoll.

[40]) Postim. 1888 nr. 33.

[41]) J. Teas — EKmS-ile 1. III 1889. ERMA.

[42]) Postim. 1889 nr. 25.

võidupidu. Seda peeti nüüd kaks päeva, 16. ja 17. juulil 1889. Seekord ei tea me peo ettevalmistusist kuigi palju. Kirjanduslikuks auhindajaks oli seltsi eestseisus ühes kirjanduskomisjoniga. Auhinnaväärilised leiti olevat: M. J. Eiseni raamat «Äike, Kõu ja Pikker» (I), H. Kivi referaat «Natukene ajaluolisest elajate armastamisest» (II), kooliõp. Ruudu «Kooli laulude kogu» (II) ja sama autori «Õigestkirjutuse õpetus» (kiitus), A. Kitzbergi jutt «Maimu», «mõni koht väljaarvatud, mis muutmist nõuab» (I-b), A. Saali jutt «Vambola» (III); luuletajaist said auhindu: A. Jürgenstein (I), Jakob Liiv (II), P. Grünfeldt (III), Liina Täker (III), G. E. Luiga (III) ja V. Univer (III). Ühtlasi olgu tähendatud, et sellest võidupeost, nagu selgub, ka Juhan Liiv on võistlejana osa võtnud. Ta oli märgi T.PXL. all saatnud hindamisele jutu «Onupojad» ja 21 luuletist[43]), kuid jäi auhinnata. — Seltsi eestseisus arvab ise, et seekordne pidu õnnestunud veelgi paremini kui senised.

Et selts haritud jõududest lagedaks oli jäänud ja alla käinud, see ei andnud ka mitmele seltsi sõbrale rahu. Ja just võidupeoga ühenduses peetud üldkoosolekul tõstis P. Jakobson selle küsimuse jälle üles. Tema algatusel tõusis —

pikem läbirääkimine selle kohta, kudas nende liigetele, kes omal ajal Seltsist välja astusivad, Seltsi tagasi tulemist kergitata. Mõnelt poolt tähendatakse, et Selts piaks neid paluma tagasi tulla, sest muidu võivad need karta, et Seltsil nende vastu vihavaenu on. Presidendi küsimise peale, kas on kellegil Seltsi liikmel nende vastu vihavaenu, vastab Selts ühel healel: «Ei ole.» Selle peale tähendab hra J. Kõrv: Neid on kirjalikult palutud, on ajalehtedes mitmel korral kutsutud Seltsi tagasi astuma. Selts on omalt poolt sammu neile vastu astunud, Selts ei või midagi rohkem teha, nemad peaksid omalt poolt ka vähegi vastu tulema.[44])

Ajakirjandusest näeme ometi, et koosolekul kindel leppimisotsus vastu võetud. «Vasturääkimist selle mõttele ei olnud ühegi poolt ja Selts otsustas ühel häälel seda ettepanekut vastu võtta ja presidendi herra H. Treffner käskis seda otsust protokolli panna ja seitungides kuulutada.» Ja leht nimetab koosolekut

[43]) EKmS-i kogu ERMA.
[44]) Üldkoosol. prot. 17. VII 1889. EKmS-i kogu EKSA.

ennastki selle tõttu «väga tähtsaks» ning lisab omalt poolt: «Selle otsusega on nüüdne Eesti Kirjameeste Selts ühe tänuväärt ja ajaloolikult tähtsa sammu astunud. Mis muud, kui soovime, et see hää nõuu ja tähtis otsus pea teoks saaks, nõnda kuidas ta kaunilt paberis seisab!»[45]) Ja vastasrühma lehtki kirjutas: «See Kirjameeste Seltsi otsus on rahva poolt ülirõõmustavat vastukõla leidnud, — ei sugugi ainult mõne erakonna poolt, mida rahva seas enam ei olegi, — vaid üleüldse kõige ärksama eluküsimustest osavõtja osa poolt....»[46])

Kuid see otsus oli ja jäigi «kaunilt paberisse». Ainult lihtmees võis selle maksvust uskuda või ajakirjanik näo teha, et usub. Seltsi praegused peremehed oleksid küll meeleldi näinud, et mõni suur nimi oma tagasitulekuga nende prestiiži oleks tõstnud, kuid neil ei tulnud mõttessegi tagasitulijatega võimu jagada. Silmapetteks hõõruti küll sõprust ja astuti viisakaid samme,[47]) mis millekski ei kohustanud. Erakirjad hõõgasid aga endist kildkonnaviha ja iga valimise puhul lõi see ilmsi lõkkele. See vimm paistis praegugi Kõrvi kõnest ja Treffneri veiderdaja-võttest, millega ta küsimusest üle sai.

Ja vastased ei lasknud end petta. Nii oli sellegi võidupeo puhul saadetud jälle vähemalt Hurdale ja R. Kaldale osavõtukutsed. Viimane neist vastas pikema lepliku, kuid väga tõsise kirjaga:

Kui meie nüüd kõik jälle nenda tagasi tuleksime nagu ei oleks midagi isiäralist sündinud, kuis võime meie seda julgeda! Eks meie pea teie enese seas kõneledes sedasama kartma jälle tulevat, mis teie meile ju avalikult ja oma seltsi-otsuste läbi olete lubanud....; mis usaldamist võib meil olla, kui meie teile kõnelema tuleme, et meid mitte juba enne seda hambapulgaks ei tehta, keda närida tuleb. — Minul ei ole midagi isiärilist viha või andeksandmata meelt. Mina ei kõnele mitte ka isienesest vaid kõigist neist meestest, kes sel ajal seda avalikku vaenulist meelt maitsta saivad. Kui siis Teie seda soovite et need sel ajal lahkunud Eesti mehed kellel võimalik on jälle Teie seltsi peaksivad tagasi tulema, siis peaksite Teie ometi ajalehes seda avalikult tunnistama, et see selleaegne vaenuline ning venna-

[45]) Olevik 1889 nr. 30.
[46]) Sakala 1889 nr. 32.
[47]) Nii võeti näiteks 1889. a. suvel kõige korrapärasemalt osa J. V. Jannseni 70 a. sünnipäeva pühitsemisest, kuna ligi kümne aasta eest hoopis teisiti oli toimitud.

teutav meel ning see vihaäritus, mis teil sel ajal meie vastu oli nüüd mitte enam Teie seas ei valitse, siis oleks meil usaldust jälle kindla meelega Teie sekka astuda. Sellega ei taha mina Teid mitte alandada, või kes teab, mis andekspalumist Teie käest kuulda, sest vissiste on süüd olnud rokkal ning süüd vasikal; vaid ma tahaksin aga usaldavat vundamenti, kus peal need lahkunud mehed võiksivad Teiega jälle ühendust leida. [48])

Aga just seda usaldust polnud — ei nüüd ega edaspidigi.

Samal ajal jäid aga seltsi tööjõud ikka vähemaks. Et Kurrik 1887. a. eestseisusest lahkus ja Kunder 1888. a. suri, sellele on juba tähendatud. Veel rohkem aga kaotas selts selle läbi, et kirjatoimetaja Jõgever 1889. a. lõpus Tallinnamaale rahvakoolide inspektoriks määrati ja Tartust lahkus. Suurema osa vähegi plaanikindlamaist seltsi ettevõtteist oli viimaseil aastail just tema oma vaikse visadusega läbi viinud. Nüüd aga tuli sellestki töömehest loobuda. Et seisukord selle tõttu veelgi raskenes, seda mõistis ka Treffner ja püüdis vastutusestki pääseda. Ning selle kavatsuse ta teostaski järgmisel aastal.

[48]) R. Kallas — EKmS-i eestseisusele 27. VI 1889. EKmS-i kogu ERMA.

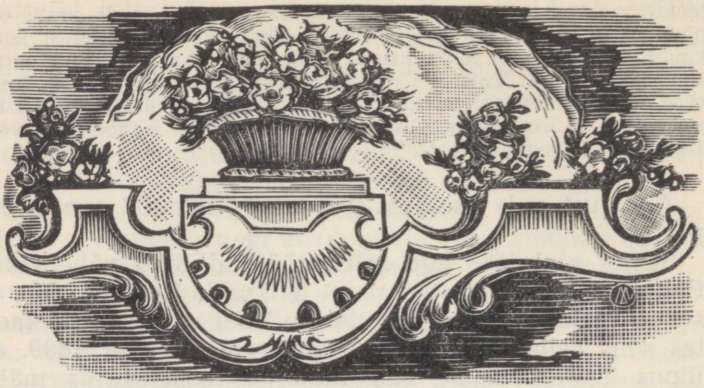

XIV. SELTSI TEGEVUS HERMANNI JA KÖLERI JUHATUSEL.

1890 ja 1891.

Nagu mäletame, levisid juba 1887. a. lõpus kuuldused, et Treffner tahtvat E. Kirjam. Seltsi esimehe ametist lahkuda. Asi piirdus ometi sellega, et ta suure osa oma kohuseist jättis kirjatoimetaja Jõgeveri hooleks. Siis esines Treffner 1888. a. novembri üldkoosolekul avalikult sooviga, et tal lubataks ajanappuse pärast eestseisuse koosolekuilt puududa. Koosolek arvas, et presidendil muidugi on voli oma abisid enese asemel koosolekuile saata. 1890. a. esimesel eestseisuse koosolekul esines aga Treffner jälle sama asjaga ja pani ette, et kassameistri abi Pellberg tema kohuseid täidaks. Eestseisus oli sellega nõus, kuid Pellberg keeldus. Koosoleku lõpus kordas Treffner oma soovi, nähtavasti juba täitsa esimehe ametist lahkumise mõttes: «President palus ennast kindlaste ja muutmadalt palju tööde pärast ametist lahti. Paluti ametisse edasi jäeda.»[1]) Märtsi

[1]) Eestseis. prot. 12. I 1890. EKmS-i kogu EKlA.

keskpaiku oli asi uuesti ees ja siis tehti lühike otsus: «Dr. K. A. Hermann on pääle abipresidendi ka tegev president.» [2]) Nii oleks Treffner juba nagu täiesti ametist taganenud. Ja sama kuu lõpul palus Treffner eestseisuselt luba veel ajalehis kuulutada, et tema 12. jaanuaril 1890 E. Kirjam. Seltsi presidendi ametist tagasi astunud ja et eestseisus 13. märtsil on dr. Hermanni ühel häälel tegevaks presidendiks «valinud ja palunud kunni suur koosolek lõpu otsuse teeb». Eestseisus oli üksmeelselt säärase kuulutuse avaldamise vastu.[3]) Kuid Treffner tegi seda keelust hoolimata ometi, isegi «suure koosoleku otsusest» midagi juurde lisamata.[4]) Selle peale aga tõstsid «Valgus» ja «Virmaline» kisa: kuidas tohtivat eestseisus seltsi presidente vahetada, mis on ju ainult üldkoosoleku asi! [5]) Kära põhjuseks oli muidugi see, et seltsi ametlikuks juhiks näis pääsevat vastaskildkonna mees. Ja siis ei jäänudki Treffneril muud üle, kui seletada, et siin olevat tegemist ainult eestseisuse sisemiste asjadega, kuna presidendi valimine kuulub muidugi üldkoosolekule. [6]) Et aga see seletus oleks kooskõlas eestseisuse protokollidega, siis võeti ka neis väike «parandus», teiste sõnadega võltsimine ette, mille jäljed on selgesti näha. Nii kuuldub nüüd ülal tsiteeritud 13. märtsi otsus järgmiselt: «Dr. K. A. Hermann on Seltsi presidendi ära olekul pääle abipresidendi ka tegev president Eestseisuse koosolekutel.» Nagu oleks see olnud mingi uudis, mida oli vaja veel ajalehis kuulutada!

Seisukord oli aga nüüd kujunenud selliseks, et Treffner 1890. a. maikuu üldkoosolekul presidendi ameti lõplikult maha pani. Ja harjunud kombe järgi valiti ta muidugi kohe seltsi auliikmeks! Tema asemele määrati kuni järgmise koosolekuni teine abiesimees dr. Hermann «tegevaks presidendiks». Kuid imelikul kombel ei toimunud presidendivalimine ei järgmisel ega sellelegi järgnevail koosolekuil. Põhjuseks näib olevat

[2]) Eestseis. prot. 13. III 1890. EKmS-i kogu EKlA.
[3]) Eestseis. prot. 27. III 1890. EKmS-i kogu EKlA.
[4]) Näit. Sakala 1890 nr. 12.
[5]) Valgus 1890 nr. 16; Virmaline 1890 nr. 15.
[6]) Postim. 1890 nr. 43.

see, et «tuisklaste» erakonnal enam ühtki juhti polnud, keda oleks usaldatud esitada presidendi kandidaadiks. Kui säärases olukorras oleks hakatud valima, oleks valik langenud kindlasti Hermannile, ja sellepärast lepiti meelsamini praeguse ajutise ning ebamäärase olukorraga.

Nii oli Hermann saanud viimaks ometi E. Kirjam. Seltsi juhiks, millisele kohale ta oli tagajärjetult kandideerinud juba a. 1881 ja 1887. Ja see oli ka seltsi ajaloo teisel poolel ainus kord, mil see amet oli vastaserakonna mehe käes, olgugi põhikirjas ettenähtamatul kujul ja olgugi selleks vastaserakondlaseks ainult Hermann.

Sellega ühenduses olgu juhitud tähelepanu veel ühele erilisele nähtusele. Kui Treffnerit enne presidendina harva nähti eestseisuse koosolekuil, siis hakkas ta seal nüüd auliikmena seda tihedamini käima. Kuna teda sinna omal ajal isegi trahvi ähvardusel ei saadud, siis mõlgutasid hiljem mõned eestseisuse mehed, kuidas sest segajast lahti saada. Nii polnud tema lahkumiseks küll mitte aja puudus, vaid mingid muud motiivid.

Nõnda oli Hermann 1890. a. algusest peale E. Kirjam. Seltsi tegelikuks ja s. a. maikuust peale ametlikuks juhiks. Ning tülikaid lahendamatuid asju leidus kohe palju. Sest samal maikuul nõuti kubernerile seltsi tegevuse aruandeid 1887., 88. ja 89. a. kohta, mis enne järjekindlalt iga aasta oli saadetud, kuid Treffneri presidendiks saamise ajast peale tegemata jäetud. Samal ajal suleti seltsi ruumides omavoliliselt avatud puhvet, ja sellegagi oli rohkesti sekeldusi. Maikuu üldkoosolekul tegi eestseisus ettepaneku, põhikirjasse puhvetipidamise õigus sisse võtta. «Viimane asi sünnitab pikka vaidlust, mis mitu tundi vältab. Puhveti tarvis luba palumine ei olla sünnis, sest et kainusepüid praegu edenemas on, mis vaimustavate jookide pidamist Kirjameeste Seltsi ruumides ei lase kiita . . . .»[7]) Kuidas nende «vaimustavate jookidega» jäi, seda me ei tea; kuid püsivat näitemüükide ja lugemislaua luba otsustati põhikirja muutmise teel igatahes muretseda.

[7]) Valgus 1890 nr. 20.

Üldiselt avaldas selts sel aastal rohkesti tegevust, kuid sel oli vähe sidet tema otseste ülesannetega. Nii oli eestseisuse koosolekuid terveni 42, mis aga kulusid suures enamikus muuks kui eesti kirjanduse eest hoolitsemiseks. Nüüdki oli esialal sissetulekute hankimine näitemängude, kontsertide ja muude pidudega ning äritsemine seltsi ruumidega, ilma et need sissetulekud ometi oleksid võimaldanud midagi nimetamisväärset kirjanduse heaks teha. Ja suurimaks ettevõtteks jäi selgi aastal lõpuks võidupidu, arvult juba neljas.

Seekord olid pidupäeviks 22. ja 23. juuli. Osavõtukutsed saadeti 43-le laulu- ja mängukoorile ning 74-le kirjanikule. Auhindadeks määrati seekord «kuld-, hõbe- ja bronkstähtedega diplomid».[8]) Auhinnamõistjaiks olid eestseisuse ja kirjanduskomisjoni kõrval palutud veel prof. Baudouin de Courtenay, dr. Veske, dr. Hurt, Eisen, Bergmann, M. Lipp, Tülk, J. Tamm, Kapp, H. Wühner, P. Jakobson ja A. Reinvald. Wühner kirjutas sel puhul Hurdale, et ta «põlastades kuulda saanud, kuida Sind ühes mitme tähtsama kirjanikkudega Eesti Kirjameeste võidu pidu talitajaks (kritikuks j. n. e.) olevat valitud ....» Kirjasaatja nimetab seda ainult «häbemata petmiseks».[9]) Ja teataval määral kometimäng see ju oligi. Tegelikult toimetasid auhinnangut ainult «omad jõud»: eestseisus ja kirjanduskomisjon, kelle ühiseks «presidendiks» oli auliige Treffner.

Kirjanduslikul alal võistlesid 41 isikut oma teostega ja 17 neist auhinnati. «Teaduslikkude tööde» eest, mille hulka arvati näiteks M. Varese kõned, M. Saare «Tõe terad» ja K. Ruudu «Nalja-kontsert», anti 8 auhinda. Jutustiste alal sai esimese auhinna Jakob Kõrvi «Luigemäe Olli» ja näidendeist P. Jakobsoni «Kustas kosib Mihklit». Ning luuletajaist auhinnati: J. Tamm (I), P. Jakobson (I), G. E. Luiga (I-b), K. Krimm (II), V. Univer (II), M. Undi (II-b), H. Sulsenberg, A. Lattik ja P. Grünfeldt (III-a).

---

[8]) Eestseis. prot. 10. VII 1890. EKmS-i kogu EKIA.
[9]) H. Wühner — J. Hurdale 22. III 1890. EKSA.

«Tänavune pidu oli osavõtmise poolest jällegi suurem kui endised pidud,» öeldakse aastaraamatus. «Võidupidul on eluvõimu, ja selle eluvõimu sünnitaja ning kosutaja on parema kirjanduse armastaja ning auustaja Eestlane ise.» Et aga asja korraldajate eneste hinnangut, kompetentsust ja maitset ei tule kõrgelt hinnata, seda osutab drastilisimalt asjaolu, et Kõrvi «Luigemäe Olli» pole midagi muud kui Chateaubriand'i «Atala» plagiaat.[10]) Terve võidupidu oma setukeelsete naljakõnede ja muude veiderdustega oli muutumas juba palaganiks.

Kuid ka palju sümpaatsema ettevõttega sai E. Kirjam. Selts sel aastal hakkama. Dr. Veske oli nimelt keset oma hooguvõtvat teaduslikku tööd 4. mail 1890 Kaasanis surnud. Ja selts oskas oma endise esimehe ja auliikme vastu osutada liigutavat huvi. Veske maeti esialgu küll Kaasanis, ilma et kodumaalt oleks saanud keegi ta matusele sõita. Kuid juba 9. augustil otsustas seltsi eestseisus lahkunu põrmu äratoomist hakata korraldama. Ja jälle nähti, kuidas laiemad hulgad appi tulid, niipea kui midagi tõesti ühist ette võeti: paari kuuga oli ligi tuhat rubla kokku pandud. Septembri lõpus saadeti seltsi esimene kirjatoimetaja A. Daniel Kaasani, Veske põrm toodi Tartu ja maeti siin 21. oktoobril üldise osavõtu saatel uuesti. See energiliselt ja hästi teostatud ettevõte äratas isegi vastastes lugupidamist seltsi vastu. Nii võtsid Veske mälestuse austamisest osa ka mõned ta vaenlased-pastorid ja isegi Hurt saatis raha tema haua ilustamiseks. Selts tahtis avaldada veel mälestusteost «Dr. Mihael Veske

---

[10]) Lähemalt Th. Kaljo, Jakob Kõrv'i «Luigemäe Olli» algupärast, E. Kirjand. 1930, lk. 353—364. — Olgu siin tähendatud, et kui Kõrv hiljem püüdis seletada, et ta pole mõelnudki algupärast tööd kirjutada ega ka kedagi petta, siis räägib sellele selgelt vastu ta enda kaaskiri «Luigemäe Ollile»: «Ma loodan, et tema komisjoni ja Teie ja meie alguskirjatööde edendaja herra ja suguvenna poolest lahket vastuvõtmist Eesti kirjanduse heaks saab leidma. Ta on algupäraline, aga ühe tähtja aja pilt meie Eesti rahva elus .... Ma usun aga, et see lugu Seltsi toimetustele häbi ei tee ....» (J. Kõrvi postkaart J. Jõgeverile 18. X 1888. EKmS-i kogu ERMA.) Kahjuks leidis EKmS-i eestseisus, et «Luigemäe Ollis» olevat ainult — «Liig vähe põnevust». (Eestseis. prot. 4. X 1889. EKmS-i kogu ERMA.)

suremine ja matuksed», mis pidi sisaldama Veske surma puhul tehtud leinaluuletisi, matusekõnesid jne.[11]) Isegi koguteose toimetajad olid valitud, kuid — siis lõppeski energia.

Sest igasuguseiks kestvaiks üritusiks, eriti kirjanduslikul alal, oli selts jõuetu. Ta liikmete arv oli 1890. a. lõpul ainult 132 ja näiteks s. a. novembrikuu üldkoosolekust võttis osa ainult 15 liiget ning sama palju võõraid.[12]) Eestseisuses puudusid kirjanduslike huvide ja võimetega inimesed. Aastaraamat 1890. a. kohta ilmus küll veel, kuid see jäigi viimseks. Ja selle järel katkeb meil ka trükitud protokollide puudumisel vähegi pidevam juhtlõng seltsi ajaloo jälgimisel. Ainus ühtlasem kokkuvõte seltsi viimaste aastate tegevusest leidub — vürst Šahhovskoi aruandes politseipeavalitsusele...

Nagu öeldud, töötas E. Kirjam. Selts suurema osa 1890. aastast ilma ametliku presidendita. Kuid kauemini ei võinud see enam nii kesta, juba põhikirja nõude pärast. Teiselt poolt näib venemeelseis ka kartus maad võtvat, et Hermanni tegelikul juhtimisel opositsioon seltsis kasvab või vähemalt selle mõttega harjutakse, et seltsi ülemjuhatus just «omade meeste» käes ei tarvitse ollagi. Ja kartuseks oli ka põhjusi.

1887. a. valimiskäärimised olid paljastanud seltsi liikmeskonnas maadvõtvat suunamuutust. Kuid täpsamat piirjoont kahe kujuneva erakonna vahel ei saa nende põhjal veel tõmmata. Meie ei tea, kas kõik Hermanni poolt hääletajad kindlad kroonumeelsete vastased olid või ainult isiklikel põhjusil Treffnerit seltsi eesotsas ei tahtnud näha. Samuti polnud Hermann kellegi põhimõttekangelane, kelle isiku pooldamine juba iseenesest oleks tähendanud mingi ideoloogilise suuna pooldamist. Ajajärk oli aateliselt ilmelt segane, vastuoludes mängis põhimõtteline pool kõrvalist osa. Kuid möödunud kolm aastat tõid vähemalt E. Kirjam. Seltsis rohkesti selgust. Opositsioonirühma nimeliseks juhiks jäi ka nüüd Hermann, kuna polnud teist populaarsemat meest. Kuid tema «juhtimisel» oli üldse vähe

[11]) Eestseis. prot. 26. X 1890. EKmS-i kogu EKlA.
[12]) Üldkoosol. prot. 24. XI 1890. EKmS-i kogu ERMA.

tähtsust, võrreldes sellega, et teadlikumail vastasrindlasil oli võimalik tema varjus seltsi koguneda ja seal eesleiduvat opositsioonimaterjali ideeliselt organiseerida. Ses ringkonnas on seltsi ülevõtmise lootus kohe pärast Treffneri tagasiastumist ja Hermanni ajutist esimeheks valimist võrdlemisi kindel olnud. Ka Hermanni enda kirjast kostab see lootus:

Mis Kirjameeste presidendi-ametist saab ja kelle kätte ta langeb, ei ole muidugi teada. Võib küll olla, et Kõrvi erakond kihutama hakkab ja asja teisele ootamata poole viib. Ei jää muud üle kui tuleva koosolekuni oodata. On asi nii, et mind kindlasti Kirjameeste seltsi presidendiks valitakse, siis saan kõiki meie mehi seltsi tööle paluma. Siis on ka kerge Kõrvi sarnaseid kõrvetajaid seltsist eemale jätta. Esiti jään sesse vankuvasse ametisse ja ootan ära, mis aeg toob. [13])

Selle järgi näib võit ikkagi nii kindel olevat, et ainult vastaste ägedam kihutustöö võiks selle veel «ootamata poole» viia. Ja samuti on selge, mis võidule järgneks: seni eemale hoidunud ringkond astuks seltsi, kuna käredamad vastased sealt välja surutaks.

Samu vaateid väljendab ka teine noilt ajult säilinud kiri. 29. augustil 1890 peeti nimelt E. Üliõp. Seltsis V. Reimani algatusel ja tegelikul korraldusel suurem kirjanduslik koosolek, millest peale seltsi liikmete ja vilistlaste võttis osa ka rida vanemaid, E. Kirjam. Seltsiga opositsioonis olevaid mitte-akadeemilisi tegelasi. Pärast seda koosolekut kirjutas aga Reiman:

Ma loodan, et see kirjandusline koosolek esimeseks ja viima[se]ks jääb s. o., et meil pea E. K. Seltsis võimalik on kokku tulla ja keele- ja teaduse asju ajada. Peaks Hermann tõesti presidendiks saama ja Kõrv ja Truusmann [välja] visatama, siis vähemalt mina astuksin kohe jälle Seltsi liikmeks, mitte üksnes tummaks päältvaatajaks. Sedasama võin ka mitmest teisest vilistlasest kindlasti ütelda. See oleks kallis asi, kui see lootus täide läheb. [14])

Tegelikult ei jäädud ainult lootustele puhkama, vaid püüti juba nüüd uusi jõude seltsi koondada. 1881. a. lahkunute tagasitulek oleks küll liiaks tähelepanuäratavana enneaegne olnud. Sellevastu astusid aga seltsi samamõttelised uue põlve mehed, kelle nimi ei öelnud veel palju. Nii esitati 1890. a. viimasel koosolekul 22

[13]) K. A. Hermann — V. Reimanile 26. V 1890. EKSA.
[14]) V. Reiman — O. Kaldale, daatumita. ERMA.

uut liiget vastuvõtmiseks. Nende hulgas oli ms. uuesti ka Villem Reiman ja seni üldsusele tundmatu Jaan Tõnisson,[15]) ning kummagi soovitajaks oli dr. Hermann. Kuid ka teiste uusliigete enamikult võis vaevalt loota venemeelse erakonna toetamist. Kuna seltsi asjad olid nii alla käinud ja senised tooniandjad oma krediidi kaotanud, siis oli vaja ainult opositsiooni organiseerimist ja uute tähiste püstitamist, et ka osa senisest loiust liikmete massist oleks uuendajate poole üle läinud.

Kõik see oli selge ka praegusile võimulolijaile seltsis. Ja et säärasest arengust ette jõuda, seks tuli presidendi valimisega rutata, mille tulemused ise oleksid näidanud, kelle käes selts siiski on.

Nii oli siis 1891. a. esimese üldkoosoleku tähtsaimaks päevakorrapunktiks seltsi eestseisuse ümbervalimine. See koosolek oli 4. jaanuaril ja sellest võttis kas isiklikult või volituste läbi osa ligi 60 seltsi liiget.[16]) Koosolek pidi algama kell 11 e. l., algas aga alles kell 2. Et juba eeskätt pinevust kardeti, näeme otsusest, et võõraid koosoleku ruumi ei lasta.[17]) Nagu tähendatud, oli eelmisel üldkoosolekul esitatud terveni 22 uut liiget vastuvõtmiseks. Nad võisid nüüd küll koosolekust osa võtta, kuid enne eestseisuse valimisi tuli nende puhul äge vaidlus, millest kirjutab seltsi praeguste peremeeste häälekandja järgmiselt:

---

[15]) Olgu tähendatud, et J. Tõnissoni avalik tegevus just E. Kirjam. Seltsis algaski ja tema nimi sellega ühenduses ka esmakordselt ajakirjanduslikku poleemikasse sattus. Mõnele kaasaeglasele näis, nagu oleks käärimise algatajaks seltsis olnudki ainult Tõnisson: «Kümme aastat pärast Hurti ja Jakobsoni tüli tõusivad uued riiud seltsis. Selleaegne üliõpilane J. Tõnisson astus seltsis mõjuvate meeste vastu välja ja see tegi suurt kihinat, kahinat.» (Mälestuse sõnad Eesti Kirjameeste Seltsi kohta, Isamaa Kalender 1895, lk. 144.) Tuleb ka märkida, et Tõnissoni juba ühenduses E. Kirjam. Seltsiga nimetati «kõigi eestlaste agitaatoriks». (V. Reiman — O. Kaldale 3. XII 1892. ERMA.)

[16]) Andmed koosolijate arvu kohta lähevad lahku. Postim. 1891 nr. 3 ütleb, et koos olnud umbes 50 liiget ja võõrast, Valgus nr. 4, et liikmeid olnud 32 ja volikirju 24, aga ERMA-s oleva protokolli järgi oli volikirju 23. — Samuti kõigub eespool mainitud uute liikmete arv 17 ja 22 vahel.

[17]) Eestseis. prot. 3. I 1891. EKmS-i kogu EKIA.

Kuna Eestseisuse poolt üles seatud ja kinnitatud päevakorra peal seltsi toimetused, selle hulgas ka uute liigete vastuvõtmine, pärast Eestseisuse valimist pidi tulema, siis nõudis liikmeks tahtja Tõnisson, et uued liikmed enne valimisi vastu saaks võetud. Seda nõudmist toetasid mitmed teised, nende hulgas mõni õige karedal toonil. Eestseisuse liikmed Kõrv, Pellberg, Daniel j. t. olid selle vastu ja tähendasid, et viimasel ajal liikmed ikka pärast eestseisuse valimist vastu võetud.

Prants: Enne on liikmed ikka enne valimist vastu võetud; Palun et healed ära saaks võetud, kes selle poolt, kes selle vastu....

Põder arvab, et koosolek siin küll seda otsustada võib, kas liikmed enne või pärast valimist vastu tuleb võtta.

Ka Org arvab seda.

Kõrv: Härra Org, mis põhjusel soovite päevakorra muutmist?

Org: Sell põhjusel, et see ka enne nõnda on tehtud, näit. Hurti ajal.

Kõrv: Tähendab, et see siin mõeduandvaks ei ole, sest igal ühel on meeles missuguse käraga teatud mehed sellel ajal seltsist lahkusid. [18])

Lõpuks otsustati 22 häälega 5 vastu, et uued liikmed alles pärast eestseisuse valimist vastu võetakse. Selle järel asuti esimehe valimisele. Kuid kohast kandidaati polnud ikkagi veel ei ühel ega teisel poolel! Ja sellepärast astusid senised võimulolijad sammu, mis vist haruldane seltside ajaloos: nad panid ette, et seltsi senine auliige ja aupresident valitaks ka tegevaks presidendiks. See ettepanek toimus kooliõp. G. Lutsu suu kaudu, kes selle juures toonitas Köleri kui «rahu Isa» osa. [19]) Samuti polnud ka vastasrinnal teist kandidaati peale Hermanni, kes nõnda nüüd juba kolmat korda kandideeris seltsi esimehe kohale — ja ikka ühteviisi õnnetult. Sest valimisel sai Köler 31 häält, Hermann 27 ja Kõrv 1. [20])

Nii oli Köler valitud, kuid ühtlasi selgus ka, kui suureks oli juba opositsiooni jõud paisunud. Sest 1887. a. oli Treffneri ja Hermanni vahekord 82:31, nüüd aga Köleri ja Hermanni oma 31:27. Kui kõnesolnud uusliikmed oleksid saanud kaasa hääletada, siis poleks olnud

[18]) Valgus 1891 nr. 4.

[19]) Üldkoosol. prot. 4. I 1891. EKmS-i kogu ERMA.

[20]) Olgu sel puhul märgitud huvitava nähtusena, et ka eemalviibiv Jõgever, kes oli tuntud seltsi senise suuna pooldajana, neil valimistel juba teisale kaldus. Ta valis nimelt omalt poolt presidendiks Hermanni, selle esimeseks abiks Truusmanni ja teiseks M. J. Eiseni. (EKmS-i eestseisusele saadetud valimiskiri 29. XII 1890. J. Jõgeveri kogu EKSA.)

vähimatki kahtlust opositsiooni võidus.[21]) Kuid säärasel puhul oleks ka seltsi saatus olnud kui mitte parem, siis kahtlemata teistsugune.

Nüüd oli seniste peremeeste seisukord ainult suuri vaevu päästetud. Ja selle päästmise juures unustati meelega kõik praktilised vaatekohad. Unustati, et Köler juba üle viiekümne aasta oli elanud eemal kodumaast ega tundnud lähemalt siinseid olusid; et tal tegelikult oli võimatu Peterburist juhtida Tartus tegutsevat seltsi ja et ta iial polnud mingis otseses tegemises meie kirjandusega. Peeti meeles ainult seda, et ta oli ainus autoriteetse nimega «oma mees», kes kuulaks ka ainult «oma meeste» informatsiooni!

Pärast seda vahekorra selgumist valiti eestseisus selle järgi, kuidas lubasid olemasolevad jõud. Esimeseks abipresidendiks määrati ikkagi Hermann — lihtsalt püstitõusmise läbi. Teine abi valiti aga jälle kinniselt, ja hääli said: Truusmann 35, dr. E. Jannsen 16, Prants 2 ning Jurkatam 1; nii oli Truusmann läbi läinud. Kirjatoimetajaks valiti Daniel, abideks Jõgever ja Kõrv; kassameistriks määrati Sachs, abideks Pellberg ja V. Reiman; samuti vanavarahoidjaks Jurkatam ja tema abideks dr. G. Köler ning Vares. Ühtlasi oli aga selge, et Hermann tulevikuski peab olema seltsi tegelikuks juhiks, sest teised presidendid elasid eemal. Ja üldse polnud eestseisuse koosseis, võrreldes eelmisega, tunduvalt muutunud, sest selle ainus täitsa uus liige Reiman elas samuti eemal ega saanud koosolekuist kuigi palju osa võtta. Köleri presidendiks valimisega oli ainult seltsi ametlik suund jälle kindlalt kätte osutatud.

Esimehe valimisel selgunud häälte vahekord, Hermanni ja Truusmanni osade vahetus ning Reimani pääsemine eestseisusse jättis opositsioonimeestesse mulje, et nende asi oli siiski edasi nihkunud. Ja sellele toetudes arvati loota võivat, et kümne aasta eest lahkunud tegelased võiksid nüüd juba hakata tagasi tulema. Kuid need ise ei jaganud ometi seda optimismi. Nii kirjutab ka M. Lipp Reimanile:

[21]) H. Prants ütleb, et k õ i k sel koosolekul olnud uued liikmed Hermanni pooldajate hulka kuulunud. Postim. 1906 nr. 197.

Kuis Kirjam. Seltsis asjad läinud sellest ei tea ma veel palju. Nii palju olen kuulnud, et ommeti kõik sääl nii rahuline ja asjaline pole olnud, kui Sina ja Hermann lootsivad. Seep see on, mis mina kartsin. Tuuled pole ammu veel nii tasased, kui nad peaksivad olema....

Näitab Teie valimine Seltsis ka nagu kompromiss olnud olevat — aga rõõmustavalt pole presidendi küsimus mitte ära kostetud. Kudas võib keegi ühe kirjanduse Seltsi president olla, kes ühes ainsaski ei elavas ega surnud keeles oma mõtteid avaldada ei jaksa? President peab Seltsi elu olema. Muidu on tema talle paljaks kammitsaks, mis tema jalad koguniste kinni peab. Nõnda ei või ka Teie Hermanniga suuri asju mitte ära toimetada. Ma oleksin rõõmus, kui minu pessimismusel mitte põhja ei oleks. [22])

Samuti näib eestseisuses ka mõni vana suuna mees lepitust soovivat ja lootvat. Sellise mulje jätab vähemalt uue kirjatoimetaja A. Danieli kiri dr. Hurdale, milles alles nüüd teatatakse viimase poolt juba möödunud aastal Veske haua ilustamiseks saadetud summa kättesaamist, «mille eest praegune E. Kirjam. Eestseisus Teid kõige alandlikumalt tänada julgeb. /Olgu see lahke and, kui nõnda ütelda tohime, kõige kindlamaks pandiks, et ajatormidel lahku löödud käed endid üle kalmu ühisele isamaalisele tööle ühendavad. / Alandlikus auutundmuses / E. K. S. Eestseisuse käsul» jne. [23])

Kahjuks ei võetud seda väljasirutatud kätt vastu, vaid taheti enne ilmtingimata lahendada presidendiküsimus. Selleks oli vaja kõigepealt prof. Kölerit mõjutada, et ta ise ametist loobuks. Ja P. Org informeeribki Reimani, et seltsi laekur Sachs Peterburis käinud, kuid —

et kõik katsed prohv. Kohlerit presidendi-ammeti vastuvõtmisest eemale hoida, nurja läinud. Tema ise [Köler] tuleb Märtsi kuul Tartusse ja lubab terveks aastaks siia elama jääda, et E. K. Seltsi asju juhatada nii kaua, kui teine saab valitud, sest seda ta ei võivat kannatada et Dr. Hermann presidendiks saab. Ka Peterburi-liikmed olla selle arvamise peal. Ma ei saa õieti aru, mis nendel Dr. Hermanni vastu on.

Ühtlasi väljendatakse samas kirjas mõtet, mis sellest peale mõne teisegi uuendusmeelse peas pesitses: «Kõikide healed näitavad endid enam ja enam, õpetaja

[22]) M. Lipp — V. Reimanile 6. I 1891. EKSA.

[23]) A. Daniel — J. Hurdale 11. I 1891. EKSA. Teine eks. P. Oru kogus EKSA.

härra, Teie peale ühendavat, kui kord presidenti peaks tarvis tulema. . . .» Selleks tulla endiselt «mõistlikka liikmeid» koguda, et «hädakorral jõuudu küllalt» oleks. Kuid — «Prohv. Kohleri vastu peame endid nõnda näitama, nagu ei oleks meil midagi tema vastu, kuna ta ju ka Seltsi auupresident on, siis ehk saab meie asi rutemini sihile ja määrale.» [24])

Nii jäi seisukord endiselt ebamääraseks ja vahekorrad vaenulikeks. Valimised olid tõmmanud ainult kindlama piirjoone: selts jagunes kaheks vahest peaaegu tasavägiseks rühmaks. Ühel pool olid nimeliselt Köleri juhatuse all olevad Jakobsoni epigoonid; teisel pool kasvav opositsioon, mille sildiks küll Hermanni nimi, kuid mille ideoloogiat võis oodata sootuks nooremate meeste poolt. Nagu esimese rühma ideoloogia oli degenereerumas lihtsaks kaasaaitamiseks venestusele, nii oli teise oma alles alalhoidlike traditsioonide toel kujunemas uueks agressiivseks rahvuslikkuseks. Ja parteilisemalt häälestatud tegelased ei suutnud kujutleda, et säärasest vastuolust teisiti üle saaks kui ainult võitluse läbi.

Tõenäoliselt provotseeris võimulolijaid just teisitimõtleva, kuid vaikimisele sunnitud vastasrinna olemasolu esinema kõige väljakutsuvamalt. See tuli eriti teravalt nähtavale samal 1891. a. jaanuari üldkoosolekul, kus Köler ja Hermann presidendi-koha pärast võistlesid. Tähtsamaina kõnelejaina esinesid siin Villem Reiman ja Jakob Kõrv. Esimene kõneles eesti koolist XVII sajandil — nii siis ainest, mis ainult kaudselt laskis näha kiriklik-rahvuslikku mõttesuunda. Teine aga rääkis jakobsonlaste Veske ja Kunderi viimastest töödest ning väitis ms.: «. . . . kui Eesti rahvas Vene rahva sisse ära sulab ja otsa saab, siis ei olla see üsna . . . . sugugi nii paha ega raske asi; nagu endised Soome-Eesti sugu rahvad põhja-Vene-maal aega mööda ja ilma vägivallata olla Venelasteks saanud, niisama võida ka praegused Eestlased Venelasteks saada.» [25]) See mõte selli-

---

[24]) P. Org — V. Reimanile 24. II 1891. EKSA.

[25]) Postim. 1891 nr. 3. — Sestsamast ka A. Grenzsteini päevikus 8. I 1891, mis ilmunud nn. «Ajaloo albumis» ja mida 1891. aastast peale võime kasutada samuti EKmS-i saatust jälgides.

ses alastuses oli siin esmakordselt meie oma «tegelase» läbi nii avalikult väljendatud. Kurvem oli asjaolu, et säärase propaganda kohaks oli saanud asutis, mis kord just eesti rahvusliku kultuuritöö jaoks oli rajatud! Ja veelgi kurvem, et selle vastu neis oludes ei siin ega mujal saadud sõnagi rääkida.

Kuid kuigi omaaegne rahvuslik suund selliseks värdjaks oli degenereerunud, siis vallutasid ta ninamehed just 1891. a. veel ühe ala, millel seni ainult vastaserakondlased olid tegutsenud. E. Kirjam. Selts ja Aleksandri-kool olid «rahvameeste» kätte läinud ja Lindaselts, nii palju kui sellest üldse võtsid osa parteitegelased, oli nende käes olnud. Ainult veel üks ärkamisaja üldettevõte — perioodilised laulupeod — olid puutumata jäänud, sest nende taga polnud püsivat organisatsiooni, mida oleks maksnud või saanud üle võtta. Nende korraldajaiks olid seni olnud lauluseltsid: a. 1869 ja 79 «Vanemuine» Tartus ning a. 1880 «Lootus» Tallinnas. Kuigi nende kõigi ametlikuks põhjuseks oli olnud mingi kroonu-patriootlik tähtpäev, siis olid nad sisuliselt ometi eesti rahvusliku äratustöö teenistuses. Kuid venestuslaine paisumisel pidi tulema ka see hetk, mil laulupidu sisuliseltki püütakse teha kroonu-patriootlikuks ettevõtteks. Ja see sündis just neljanda laulupeoga, mille toimepanijaks oli E. Kirjam. Selts 1891. a. suvel.

Ükski möödunud sajandi laulupidudest, peale esimese, pole olnud vaba erakondlikest tagamõtteist ja vastavaist intriigest. Nende üle ei saa üldse otsustada ajalehtede kõlavasõnaliste kirjelduste põhjal. Kuid ühegi teise telgitagune pole olnud nii põhimõttelage kui neljanda oma. Sest selle abil püüdis kroonu-patriootiline rühm end lõplikult maksma panna kogu meie avalikus elus ja ka teisitimõtlejaid tegelasi vähemalt näiliselt oma kaaslasiks teha. Kuid see triumf ei õnnestunud ometi. Muusikategelased, dr. Hermanniga eesotsas, ei taibanud küll palju ja ründasid igale poole, kus aga keegi lauluhäält tõstis. Kiriklik-alalhoidlik haritlaskond pööras aga teadliku põlgusega selja. Ja nii moodustab neljas üldine laulupidu ühe põnevaima võistlusepisoodi E. Kirjam. Seltsi ajaloos.

Mõte ka laulupidusid radikaalse rahvusliku liikumise huvides kasutada ei olnud uus. Selle algataja oli nähtavasti Kr. Valdemar, kes juba 1879. a. sügisel kirjutas Jakobsonile, et Lätis järgmisel aastal kavatsetakse korraldada laulupidu, mille etteotsa pastoreid üldse ei lasta. Ta soovitas sedasama teha Tallinnas ja arvas, et kuberner asja vastu ei ole, eriti kui tal Riia näide juba silmade ees. [26]) Kuid tegelikult jäi Tallinna laulupidu 1880. a. niisama «baltlaste» ettevõtteks, nagu oli seda olnud eelmise aasta oma Tartus. Ja kui Tartus, nagu mäletame C. H. Niggoli memuaaridest, «rahvaparteidele» sõnaõigust ei antud, siis astuti Tallinnas nende vastu koguni aktiivselt välja. Vähemalt käsitasid asja nii «tuisklased» ise: «Laulupidu kõnedes mõisteti rahvuslikka püüdmisi hukka ja üks Baltlane, Wühner, läks nii kaugele, et ta Tallinnas laulupidu kõnes kõiki piduosalisi avalikult Baltlasteks nimetas. Eesti nimegi ei tohtinud enam olla.» [27]) Kuid sellest peale on «oma laulupeo» mõte nähtavasti küdema jäänud. Kahjuks ei võidud aga kümme aastat hiljem, kui viimaks mõtte teostamiseni jõuti, neid teostajaid endid enam kuidagi eesti rahvuslasteks pidada.

Kavatsus võeti uuesti elavalt päevakorrale alles raskeimal depressiooniaastal 1887. Siis soovitas Ado Reinvald, et E. Kirjam. Selts üldise laulupeo korraldaks. [28]) Sedasama kordas varsti tema vend, «Virmalise» toimetaja J. Reinvald. [29]) Samal ajal ulatuvad teated kavatsusest ka ajakirjandusse. Kuid ometi näib laulupidu esialgu võetavat veel «Vanemuise» ja E. Kirjam. Seltsi ühise ettevõttena, kuigi soovitakse, et selle juures ka «vaese Eesti kirjanduse» peale mõeldaks. [30]) Aga siis vaikitakse jälle — võib-olla just selleks, et igasuguseist võistlejaist, olgu see siis «Vanemuine» või mõni teine, lahti saada.

---

[26]) K. Valdemar — C. R. Jakobsonile 21. IX 1879. J. Johanson-Pärna kogu EKIA.

[27]) Sakala 1884 nr. 2.

[28]) A. Reinvaldi telegramm EKmS-ile 15. VI 1887. ERMA.

[29]) J. Reinvald — EKmS-i eestseisusele 12. XI 1887. EKmS-i kogu ERMA.

[30]) Virulane 1887 nr. 43 ja 45.

Igatahes on neljanda laulupeo ettevalmistustöid aetud sootuks eraviisil, nii et neist ka E. Kirjam. Seltsi eestseisuse protokolles vähimatki jälge ei leidu, enne kui peoluba käes. Kuid juba juunikuus 1890 on Liivimaa kubernerile Zinovjevile, kes viibis siis Tartus, esitatud palvekiri, millele «Kirjaoskavate Eestlaste Seltsi» nimel alla kirjutanud K. A. Hermann ja H. Treffner ja milles öeldakse: «Ei või sõnul väljendada eesti rahva vankumatut truudust, lapselikku armastust, härrast jumaldamist ja tänu tema heategijaile, kõige armulikumaile Venemaa Monarhidele nende heategude ja õiguste eest, mis Nad on annetanud varem ja mis viimasel ajal on andnud temale kalleim Isa vene keele koolidesse viimisega ja eriti uute kohtute asutamisega Läänemerekubermangudes.» Kõike seda arvestades palutakse E. Kirjam. Seltsi nimel luba pidada Aleksander III kümne-aastase valitsemise juubeli puhul 1891. a. suvel üldist tänulaulupidu.[31]) 31. augustil 1890 saabuski luba, esialgu küll ainult Liivimaa jaoks, kuid hiljem, kui asja oli selgitatud, siis lubas Šahhovskoi ka Tallinnamaa kooridel osa võtta. E. Kirjam. Selts hakkas peo vastu valmistuma — ja nüüd kõneldakse sellest juba enam kui küllalt ka eestseisuse protokolles.

Kuid just see laulupidu ja sellega ühenduses olevad nähtused sundisid optimiste, kes lootsid seltsi suuna muutumist pärast viimaseid valimisi, jälle nägema, et kõik oli õieti endiseks jäänud.

Esialgu pooldasid rahvuslased laulupidu, nagu olid neid alati pooldanud. Nad heitsid isegi Grenzsteinile ette, et see jälle sapiselt eraldub. Kuid mida kaugemale arenesid peo ettevalmistused, seda suuremaid kahtlusi äratas neis ettevõte ise. Ja juba 1891. a. mai algul olid nad asetunud enam-vähem eitavale seisukohale. Nii küsib K. Koppel H. Rosenthalilt nõu, kuidas peaks E. Üliõp. Selts laulupeosse suhtuma, ja arvab omalt poolt: «.... nagu kuulda ja arvata on see pidu koguni üks Reclame mõne uuema püüdmise tarvis .... ja sellepärast ei ole [E. Ü.] S. liikmetel suurt himu temast osa võtta ....» Kuid nad ei tahtvat ka põhjuseta eemale

[31]) Liivimaa kuberneri kantselei toimik 1890 nr. 789. ERAKA.

jääda, sest seeläbi võiks E. Üliõp. Selts sattuda «mõjuvate ringkondade viha alla».[32]) Siin on väljendatud juba selge ülevaade seisukorrast: laulupidu oli kujunemas tõesti «reklaamiks ühele uuemale püüdmisele» ja tema boikoteerimine tähendas tõesti «mõjuvate ringkondade» viha alla sattumist. Kuid sellest hoolimata püüti ometi boikoteerida, niipalju kui vähegi võimalik.

See boikott algas juba peo ettevalmistuse ajal. E. Kirjam. Selts oli otsustanud paluda pidukomiteesse üle poolesaja väljapaistvama mehe eestlaste, sakslaste ja venelaste hulgast. Kutse võtsid aga vastu ainult poolteistkümmend. Muulastel oli keeldumiseks mitmesuguseid motiive, eestlastel ainult üks, kuid raskelt sõnastatav: Jakob Kõrvi vaim ähvardas saada tulevasel laulupeol liiga valitsevaks. Ja keeldujate hulgas polnud ainult eemalseisjad, vaid ka seltsi enese ning isegi eestseisuse liikmeid. Viimaste puhul võis küsimus olla muidugi ainult V. Reimanist. Eestseisuse koosolekul 21. mail selgitas ta oma eitavat seisukohta. Muidugi ei võinud ta ses vaenulikus ümbruses paljastada oma tõelisi mõtteid, vaid rääkis laulupeo vastu puhtpraktilisest vaatekohast. Ta rõhutas, et Viljandi-poolne rahvas kahtleb peo kordaminekus, ja soovitas seda edasi lükata, et oleks võimalik rohkem ette valmistuda. Seni pole veel pidukomiteed kokku saadud ja sellele presidenti leitud; Tartu linna poolt pole suurt osavõtmist ega lahkust loota; laulude õppimine lonkab; seltsi kassas pole kopikatki raha ega näe kuskil ka vastutajaid — ning laulupeoni on ainult kolm nädalat aega! Kuid kuna kõik see ei mõjunud, siis saatis Reiman mõni päev hiljem kirja, milles kordas juba omi koosolekul avaldatud väiteid ja lisas nendele: «Sellepärast sunnib minu tundmine ja teadmine mind avalikult auustatud Eestseisusele tunnistama, et mina omalt poolt ei mitte ka kõige vähemat vastutamist enese pääle ei või võtta, kui Eesti Kirjameeste Selts peo läbi kuidagi auu ehk vara kahju saab. Seda tun-

[32]) K. Koppel — H. Rosenthalile 6. V 1891. ERMA. — Nagu pärast selgus, võtsid eesti üliõpilased laulupeost küll korrapidajatena jne. osa, kuid väga vähesel arvul, mida vabandati suvise ajaga.

nistust palun auupaklikult protokolli panna.» [33]) Millised olid aga Reimani tõelised põhjused sel kaasatöötamisest loobumisel, näeme tema teisest kirjast, mis saadetud just samal päeval:

Kodumaal ei paista enam päikest.... Need, keda auusad mehed välja sülitanud omast suust, need juhivad Eestis rahvast ja püüavad nad võrku kinni. Tuleva peoga koetakse uut suurt võrku. Terve rahvas peab sisse mahtuma. Siis oleks pea ots rahva keelele, rahva usule.... Valguse ingli nägu katab põrgu tahtmise kinni. Neile, kes lähemal, tuleb mädahais ninasse ja põgenevad, aga mis teavad ja teevad kaugemad rahva lapsed! [34])

See «põgenemine» avaldus eriti drastiliselt selles, et E. Kirjam. Seltsi eestseisus kuidagi ei tahtnud leida pastoreid laulupeo jumalateenistuse pidajaiks. Suuri vaevu soostusid seda viimaks tegema Kambja pastor J. Rennit ja praost A. H. Willigerode. Enne seda olid aga keeldunud praost A. Westrén-Doll, R. Bidder, Willigerode-noorem, J. Bergmann, Hörschelmann. Kuna teised keeldusid ajapuudusel või muil ettekäänetel, siis ei jätnud Westrén-Doll oma motiive mainimata, vaid kirjutas E. Kirjam. Seltsi eestseisusele:

Eesti Kirjameeste Seltsi kirja peale.... pean mina leinades vastama, et mina 15., 16. ja 17. juunil Tartus ei saa üheks (missuguseks) eestuleva laulupidu jumalateenistuse pidajaks (kus kirikus ja mis keeles) olla, sest et mina tõega ja südamest ei võiks sel ajal hõisata ja tänada. — Balti rahvaste keele ja kodumaa Evangeeliumi kiriku lugu sunnib mind küll, ennast Jumala vägeva käe alla heitma ja risti enese peale võtma, Kristuse järel käies, nagu õpetajad Eisenschmidt, Sokolowski, Vogel etc. etc. ja koolmeistrid Kirsel, Pori, Raudsepp [35]) etc., aga mitte juubeli pidu pidama ja veelgi selle juures abiks olema. — Ka minu peale on kaks ehk kolm preestrit usu asjus, mis ainu üksi Jumalale anda, kaebanud, ja mind peetakse praegu tuhande rubla kautsjoni ketiga Viljandi kihelkonnas ja kreisis kinni! Ehk kannan mina juba kuupärast tähtsama martyri märgi. [36])

---

[33]) V. Reiman — EKmS-i eestseisusele 24. V 1891. EKmS-i kogu ERMA. — Vt. ka eestseis. prot. 28. V 1891. EKmS-i kogu EKlA.

[34]) V. Reiman — J. Hurdale 24. V 1891. EKSA.

[35]) Need pastorid olid vastutusele võetud kiriklike talituste pärast veneusuliste juures, koolmeistrid aga vallandatud sellepärast, et nad ei saanud õpetada vene keeles või muil seesuguseil põhjusil. F. T.

[36]) A. Westrén-Doll — EKmS-ile 16. V 1891. A. Grenzsteini Kirjakogu, 3. köide, lk. 163. EKlA. — Kiri on ka venekeelses tõlkes ilmunud Колывань'is 1891 nr. 126, kes ütleb ta omakord olevat võtnud Моск. Ведомости'st.

On ilmne, et sellele kirjale võis ainult mõni E. Kirjam. Seltsi eestseisuse liige anda esimese «avaliku käigu». Eestseisus ise vaikis ometi paar nädalat, kuid haaras siis asjast kinni. Nii loeme naiivitsevast protokollist: «Et Viljandi praosti A. Westren Dolli kiri 16 Maist s. a. . . . . eestseisusele politika sisuline näitab olevat, siis võeti otsuseks, kas asjatundja ehk kohalise prokuröri käest küsida, kas selle kirja sees midagi oleks, mis seadusega kokku ei sünni.» [37]) Prof. Köler, kes oli Tartu sõitnud, viis kirja prokuröri kätte, varsti oli sandarmiülem platsis ja E. Kirjam. Seltsi eestseisus muudkui muretses lisamaterjali. [38]) Kahjuks ei tunne me asja edaspidist arengut, [39]) ainult Grenzsteini päevikust loeme: «K[irik]-h[ärra] Reiman teatab mulle, shandarmi valitsus olla Dolli kümnest küljest päevapildistanud ja talle kihelkonna piirist ülemineku ära keelanud.» [40])

Umbes samalaadiline oli klaperjaht, mis tõsteti kooliõp. P. Oru vastu ühenduses laulupeoga. Asi ise oli tühine, kuid iseloomustab hästi tookordseid olusid. Juba veebruarikuul kirjutas Org: «kui prohv. Viskovatov pidukomiteesse palutakse, siis kül see ettevõtmine vette kukkub. Aga Teda ei saa palutud — ja linnapea Oettingen on siis lubanud nimetatud pidukomitee presidendi ammetit oma peale võtta.» [41]) Kui aga hiljem E. Kirjam. Seltsi kojamees komiteesse palutud isikuile kutseid laiali kandis, oli Org näinud ometi ka venestajale P. A. Viskovatovile määratud kirja ja öelnud, et säärasel puhul mõni teine oma kutse tagasi saadab. Ning sellest oligi küllalt, et Oru vastu hädaohtlikku uurimiskäiku alata. E. Kirjam. Seltsi eestseisus tagandas Oru ajutiselt komiteest, «Kolõvan» kirjutas tema vastu juhtkirja ja Org oli sunnitud juba oma õpetajakoha pärast kohtuprotsessi algama, mis lõppeski

[37]) Eestseis. prot. 5. VI 1891. EKmS-i kogu EKIA.

[38]) Eestseis. prot. 18. VI ja 10. VII 1891. EKmS-i kogu EKIA.

[39]) Tartu sandarmivalitsusel on olnud käesoleva asja kohta küll terve toimik, nagu näha ERAKA-s olevast nimestikust, kuid nüüd ei leidu enam neid dokumente.

[40]) A. Grenzsteini päevik 6. VIII 1891.

[41]) P. Org — V. Reimanile 24. II 1891. EKSA.

tema kasuks. [42]) Kogu selle loo avalikkuse ette tooja ja materjalide väljaandja pidi olema jällegi mõni eestseisuse koosolekuist osavõtja.

Kuid peale nende paari episoodi on käimas olnud nähtavasti veel üks eriline uurimus laulupeo asjus, nagu osutab Riigi Keskarhiivis olev Tartu sandarmivalitsuse toimikute nimestik, kuigi vastavad dokumendid kahjuks puuduvad.

Sääraste salajaste sammudega kõrvuti käis aga avalik agitatsioon vene lehtedes, mille järgi kogu laulupidu pole muud kui ainult venemeelsete ettevõte, mille vastu eesti rahvuslased poliitiliselt lubamatut propagandat teevad. Milliseid radu mööda käis see insinuatsioon, näeme jälle «Mosk. Vedomosti» tsitaadist:

Kuna laulupidu on määratud 15., 16. ja 17. juunile, siis on baltlased, et seda segada, määranud samadele kuupäevadele Kolõvanis [s. o. Tallinnas] pastorite sinodi. Sellega võtsid nad köstreil, kes on enamasti kooride ja orkestrite juhid, võimaluse peost osa võtta, sest pastori eemalolu puhul peab tema kohuseid koguduses täitma köster. Mulle on paljudest kihelkondadest teatatud, et pastorid ja koolmeistrid mööda külasid kõnelevad, et korraldatav pidu pole midagi muud kui vene lõks, millesse tahetakse püüda luteriusku eestlasi, et seltside lipud kastetakse õigeusu kirikuis pühitsetud veega ja et pärast seda seltse endid peetakse juba õigeusklikeks (!). [43])

Laulupeo asi läks ikka keerulisemaks ja ähvardas juba üldise rahva rahutusega. Ühelt poolt kurdavad peo korraldajad, et «kõik lehed ja mehed» pidu kahtlustavat ja et «luteri õp. partei juba hullustades sõdivat». «Ilmatari» laulukoor on isegi kahelnud, mis keeles pidukõned peetakse, ja talle vastatakse hambaid kokku pigistades, et «Eesti pidul vist ikka Eesti keeli kõneldakse. Siitpoolt ei ole selles asjas midagi ette kirjutatud.» [44]) Teiselt poolt kogunud aga politseivõi-

[42]) Eestseis. prot. 6. V 1891. EKmS-i kogu ERMA. — EKmS — P. Orule 9. V 1891. EKSA. — Колывань 1891 nr. 113 ja 126. — Koopia Tallinna ringkonnakohtu otsusest Oru kaebuse asjus «Kolõvani» toimetaja Ljašenko peale 20. IX 1891. P. Oru kogu EKSA.

[43]) Колывань 1891 nr. 126.

[44]) EKmS-i eestseisuse kirjamustandid — Rõngu mängukoorile 20. V, «Lootuse» seltsi näitlejaile 4. VI ja «Ilmatari» laulukoorile 17. V 1891. EKmS-i kogu ERMA.

mud teateid, kas see tõsi on, et «Kõrv laulupidul ühe suure seltskonnaga, lipp ees, õigeusu kirikusse marssida tahab, et seal oma usku vahetada. Selle juures tulla teised neile vastu, millest suur rusikasõda tulevat.» [45]) Kõigi nende kõmujuttude ja keerdkäikude tagant paistab aga ilmselt tendents E. Kirjam. Seltsi poolt korraldatud laulupidu teha venemeelsuse demonstratsiooniks ja seda terve rahva asjana esitada.

Laulupidu ise õnnestunud võrdlemisi hästi, kui vähegi uskuda ajalehtede kiidukirjeldisi. Igatahes oli nii lauljaid kui kuulajaid rohkem kui senistel laulupidudel. Ja küllap äratas seegi pidu sel surveajal ka kõige kiuste rahva ühistunnet ning rahvuslikku meelt. Kuid ta lähtekoht oli provokatsiooniline, ja on täitsa asjata temast rääkida kui jällegi mingist rahvuslikust suursaavutisest. Pärast laulupidu ütles Kõrvi «Valgus» umbkaudu õieti, et see pidu peetud «Vene-Eestimeelsete meeste abil ja toel» ja et seda «Baltia meeste poolest» igapidi püütud takistada.

.... tänu aga meie guberneri härradelle ja kõrge riigivalitsusele — see temp ja pettus ei läinud korda, ja nüid on pidu enese läbi selge, kuhu poole rahvas hoiab.... Kõik Baltlaste häbemata hässitamine on nagu tondikuju Eesti rahva eluviiside valge eest taganema pidanud.... See oli sinu [eesti rahva] esimene laulupidu.... Vene meeste lahke abiga.... Ajad on uued ja selle uue aja esimestest viljadest on: sinu.... tänu laulupidu. [46])

Kuid kuidas ka laulupidu oleks õnnestunud, E. Kirjam. Seltsi otsestel huvialadel polnud tast mingit kasu. Isegi mitte ainelist, sest puhast ülejääki oli ainult 105 rbl., ja seegi tuli jagada veel kirjanduse ning muusika toetamise vahel. Selle vastu, peo korraldamine tõi seltsile ainult kahju, juhtides ta õigeilt harrastusaladelt hoopis kõrvale. Ligi aasta jooksul polnud eestseisusel mahti mõelda kirjandusele, veel vähem midagi selle heaks teha. Sel ajal peetud üldkoosolekute kõned olid peale paari erandi tühised. Aastaraamat jäi välja andmata. Sissetulekud pillati sootuks teistele ülesannetele, mitte vähe ka truualamliku karmuga mürgitatud bankettidele, millel «tegelased» ise võisid hiilata.

---

[45]) A. Grenzsteini päevik 6. VI 1891.
[46]) Valgus 1891 nr. 28.

Laulupidu oli ainult osutanud, et Hermanni valimine E. Kirjam. Seltsi esimeseks abiesimeheks ja Reimani saamine eestseisuse liikmeks seltsi suunda veel vähimalgi määral ei muutnud. Uuenduslased olid laulupeo läbi kaudse hoobi saanud, vahekorrad veelgi teravamaks läinud ja arveteõiendamise vimm kasvanud. Opositsioonivõimetu Hermann oli kõigis tingel-tangleis kaasas olnud ja sellepärast jäeti ta rahule. Villem Reimani puhul aga oodati ainult soodsat juhust, ja see ei viibinudki kaua.

Juba mai lõpus kirjeldas «Valgus» omapärasel viisil Viljandimaa «X. Luteruse kiriku» jumalateenistust, kus pastor koguduse liikmeid nende tuimuse pärast noominud. Leht küsib: «Kas ei võiks õpetaja herra nimetada kes on tema arvamise järele kiriku müüri lõhkuja hunt? Kes lõikab Jeesuse Kristuse ihuliikmed üksteise järele küllest ära? Missugused pulmad õpetaja härrale nii vastumeelt on?» Ja leht laseb omalt poolt vastata, et «hundi» nime all tulevat mõelda «vist ikka meie armulist Keisri Herrat, tema seadustega segapaaride ja nende laste kohta». [47]) V. Reiman pidas seda alatust enese pihta käivaks — nagu see käiski.

Pärast laulupidu tõmbas aga «Valgus» juba eespool tsiteeritud peonumbris viimsed registrid lahti:

> Väga oleks aga soovida, et .... mõnede inimeste kohta, kes rahutumate jutlustega ja Jumala ja püha Õige usu teutusega .... rahvast ärritavad, ohjad põnevamalle tõmmataks ja rahu rikkujad kõik ära saadetakse .... Siin ei aita siis ka muu abinõuu, kui seadusline, järgiandmata karistus, miks ässitajaid, kes ennast, saatana salalikus meeles märtrilikku nime teutades, puhas vagaks «k a n n a t a j a - t e k s» teevad, et oma nurjatumat Baltia politika püideid, — mis nii jälgid ja ärahävitamise väärt on, kui iialgi, mis iial ennegi Baltia muisteses röövlite pesakonnas nähtud, — täide saata! ... Jumal on Eestirahvalle õnnistuse sarve äratanud V e n e t r o o n i l t. Jumal saab ka oma õiges vihas kord neid vait sundima, kes seda sinu õiget ja püha tundmist eksitada püiavad.

Neis eesti ajakirjanduse vahest kõige läilamais ridades püüdis Jakob Kõrv ühel hoobil tabada nii Reimani ja Westrén-Dolli kui teisigi pastoreid, kes ei tahtnud

[47]) Valgus 1891 nr. 23.

kaasa teha laulupeojanti. Provokatsioonisse mässitud Reimanil ei jäänud muud üle, kui teatada E. Kirjam. Seltsi eestseisusele:

Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuse liige Jakob Kõrv on «Valguses» .... minu auusa nime külge sell kombel puudutanud, mis mulle täiesti võimatumaks teeb, veel edaspidi Jakob Kõrv'iga sellesama eestseisuse pingi pääl istuda. Selle pärast palun auustatud E. K. S. Eestseisust, Jakob Kõrv'i niisuguse ränga kahtlustamise pärast vastutamise alla võtta. Ei arva E. K. S. Eestseisus mitte hääks, minu palvet tähele panna, siis on see mulle selgeks täheks, et E. K. S. E. minu kaastööd Eestseisuses ja Seltsis mitte ei soovi, ja põhjuseks tungivale palvele, mind E. K. S. Eestseisuse ja liikmete nimekirjast maha kustutada. [48])

See kiri saadeti kohe seltsi presidendi Köleri kätte seisukohavõtmiseks, ja sealt tuligi ootustekohane vastus:

Läkkitan Teile Kolga Jaani õpetaja kirja selle arvamisega, et tema palvet täita ja herra V. Reimani nime «E. K. S. «Eestseisuse ja liikmete nimekirjast maha kustutada».

Õpetaja herra ei taha enam herra J. Kõrviga ühe pingi peal istuda. H. Kõrvi seltsi liikmetest välja heita ei ole meil vähemat põhjust aga jutluse läbi mis õpetaja V. Reiman, selle (kaas saadetava) kirja läbi omaseks tunnistab võib Seltsile, kas Kohtu läbi tüli või veel suurem kahju tulla kui sarnane jutlustegija E. K. Seltsi liikmeks jääb. [49])

Asja edaspidine areng pole meile täitsa selge. Nende kirjade järgi otsustades pidi Reiman nii E. Kirjam. Seltsi eestseisusest kui seltsistki lahkuma, ja sedasama kinnitatakse järgmisel aastal ka avalikult. [50]) Teiselt poolt kuulus aga Reiman ometi kuni seltsi lõpuni selle liikmete hulka ja võttis isegi seltsi likvideerimisest just eestseisuse liikmena osa. Nii on ta siiski oma kohale jäänud ja tema lahkumise küsimus miskipärast teravuse kaotanud. Kuid ühtlasi on ka kindel, et ta oma varstise kohtu ja järelevalve alla andmise pärast võimaluse kaotas järgmisel aastal seltsi tervendamiskatseist isiklikult osa võtta. Vastaste intriigid olid kõige vajalikuma mehe rivist kõrvaldanud, ja see andis end kibedalt tunda.

---

[48]) V. Reiman — EKmS-i eestseisusele 20. IX 1891. EKmS-i kogu ERMA.

[49]) J. Köler — A. Danielile 27. IX 1891. EKmS-i kogu ERMA.

[50]) Колывань 1892 nr. 40.

Nii moodustas neljanda üldlaulupeo korraldamine E. Kirjam. Seltsi tegevuse küll kaugele kostva, kuid väga segaseid tundeid äratava lõppakordi. Pärast seda lakkas selts kirjandusliku organisatsioonina olemast. Küll mõlgutati veel mõtteid: «Kirjameeste Seltsist peaksivad Kõrv ja Consortes väljaheidetud saama ja jälle õpetud eestlasi liikmeks heitma, siis oleks loota, et aegamööda sääl ka jälle haketakse tööd tegema.» Sest «praegu tullakse paljalt kokku et tõinetõist elada lasta, sõimata ehk «rahva kasuks» rusikat vasta lauda põrutada ja pikki kõnesi selle üle pidada, mis EKS juba kõik maailmas ära on teinud».[51]) Tõeliselt ei või me siitpeale kõnelda enam ühestki kirjanduslikust üritusest, vaid jälgida ainult veel seda anarhilist heitlust, mida pidasid vaenulikud suunad ja isikud — kuni seltsi lõpuni.

[51]) O. Kalda päevik 7. XI 1891.

XV. JAANUARIKUU KOOSOLEK 1892.

Nii oli E. Kirjam. Selts oma kahekümne-aastase juubeli ajaks jõudnud haletsemisväärt seisukorda: tema juhid olid põhimõttevaesed, ta eestseisus ei tundnud huvi oma otseste ülesannete vastu ja liikmeskond jagunes kahte verivaenulikku leeri.

Kuid kõigest sellest hoolimata poleks selts tarvitsenud veel surra. Tema liikmete hulgas selgus ikka enam ja enam seltsi tervendamise tahe, mille poole olid sihtinud kõik viimaste aastate pingutused. Lõplikul jõukatsumisel oleks tulnud küll veel teravaid kokkupõrkeid, ülevõtmisi ja pereheitmisi, nagu kümme aastat tagasi. Kuid selle järel oleks selts võinud saavutada jälle ühtlasema ilme ja ühes sellega ka töövõime. Ning kõike seda näisidki uskuvat üksikud seltsi vanemad tegelased ja juurdetulnud entusiastid uuest sugupõlvest.

Kuid nad ei arvestanud siiski küllalt ajajärku ja olusid. Nad ei tajunud, kui mäda oli tõesti see aeg ja kui põhimõttelagedad ta nimekamadki tegelased. Nad ei kujutlenud, milliste provokatsioonideni võivad neist

mõned minna oma egoistliku jonni läbipressimisel. Ja ühtlasi ei arvestanud nad küllalt seda, et neid neis oludes üldse ei jäeta omapead vaenlastega heitlema, vaid et välisvõim sedamaid vahele segab, kui leiab selle olevat kasuliku oma sihtidele.

Kõige lisaks peab aga tähendama, et ka seltsi tervendajad olid ilma kindlama kavata, autoriteetse juhita ja püsiva omavahelise kontaktita. Nad ei toiminud igakord kaugeltki targasti, vaid impulsiivselt-meelevaldselt, astudes üle seltsi põhikirja ja oskamata end kaitsta provokatsioonide vastu. Ühtlasi olid nad ikkagi liiga naiivsed valitsusvõimu kavatsuste hindamisel.

See võim oli jätnud meie asutised küll kauaks ajaks täitsa omapead tegutsema. Ta ei avaldanud nendele isegi 80-ndate aastate algul nimetamisväärt survet, hoolimata sakslaste järelejätmatuist kaebusist ja provokatsioonest. Ta segas Aleksandri-kooli asjusse alles siis, kui omad tegelased teda appi kutsusid. Ja E. Kirjam. Seltsi asjusse polnud tal ka üldise poliitilise kursi muutumise järel põhjustki vahele segada. Sest seltsi juhtimine oli ju venemeelsete käes, ja nii pidi ka selts, vähemalt ametliku informatsiooni järgi, valitsuse poliitikale ainult kaasa aitama. See suhtumine võis muutuda alles reaktsiooni süvenemisel, mil valitsus hakkas piirama üldse igasugust ühiskonna enesetegevust, leides selle olevat asjatu lõbu truualamlikule rahvale. Eriti erksaks muutus aga valitsusvõimude tähelepanu siis, kui märgati vähimagi opositsiooni tekkimist pealesurutud suuna vastu. Kuid E. Kirjam. Seltsi tervendamispüüd tähendas just seesugust opositsiooni.

Lõplik konflikt tekkis E. Kirjam. Seltsis kahe võistleva erakonna vahel pealtnäha tühisel põhjusel, otsekui käsitamatu jonni pärast. Ta on meile ainult siis arusaadav, kui teame, et põhjus polnudki kellelegi tähtis, küll aga vahekordade selgitamine maksku mis maksab.

Lugu algas juba 1891. a. lõpul, 14. novembri üldkoosolekul. Et midagi erilist ei oodatud, osutab juba seegi, et koosolekule oli ilmunud ainult umbes 30 liiget ja niisama palju võõraid. Kuna järgmisel koosolekul oleks tulnud seltsi kirjatoimetaja valida, siis tõsteti nüüd

üles küsimus, kuidas mõista põhikirja määrust, et «Eestseisus ja tema abilised valitakse.... Seltsi liikmete läbi, kes koosolles ise, äraolles kirja läbi oma hääli avaldavad». Kakskümmend aastat oli selts tegutsenud ja küllalt ka kirjalikke valimisi toimetatud, kuid asja tõelist alust polnud keegi uurinud. Nüüd alles märgati, et nii sagedasti praktiseeritud kombel, volikirja abil lasta teisel enese eest koosolekul esineda, üldse mingit alust polnud. Põhikirja järgi võis liige ainult valimistel oma hääle kirjalikult ühele või teisele kandidaadile anda. See oli nüüd selge, kuid mõtete lahkuminekuid tuli veel nende kirjalike häälte eneste pärast, nagu jutustab koosolekukirjeldis:

Kuna J. Kõrv selle poolt oli, et lihtlabase kirja läbi valitaks, soovisivad Pellberg, Jõgever, Tõnisson, Org, Kalamäe ja suurem osa seltsi, et need seltsi liikmed, kes koosolekule tulla ei saa, vaid kirja läbi eestseisust valivad, peavad valimise kirja all nime ametlikult, kas vallavanema, või kirjutaja, politsei või notariuse poolest kinnitada laskma, et mitte seltsi liikme nimel mõni kelm kaugelt valimise kirja ei saada.[1])

Ainus, kes seda otsust ei mõistnud või mõista ei tahtnud, oli Kõrv. Kuid ta oli suhtunud seltsisse alati üleolevalt, sellest hoolimata et kuulus ise eestseisusse. Ikka oli ta «rahva nimel» õpetanud ja käsutanud, nagu mõni kõrgem autoriteet. Nii oli ta 1888. a. oma viletsale tõlgeteosele «Ben Hur ehk Kolgata» lasknud omavoliliselt, ilma eestseisuse teadmata, seltsi toimetiste numbri peale trükkida.[2]) 1889. a. protestis ta selle vastu, et selts lubas oma koosolekul A. Buschil, kes polnud veel 21 aastat vana, kõnet pidada, ja lubas sellepärast oma kõne pidamata jätta.[3]) Samuti oli ta oma lehes ühtesoodu seltsi tegelasile ja ettevõtteile, mis talle miskipärast ei meeldinud, kallale kippunud. Kuid see kõik polnud midagi võrreldes sõjakäiguga, mis ta nüüd seltsi vastu algas kirjaliku hääletamise asjus tehtud otsuse pärast. Nii kirjutas «Valgus» kohe sest koosolekust:

[1]) Postim. 1891 nr. 174.
[2]) Eestseis. prot. 10. VI 1888. EKmS-i kogu EKlA.
[3]) Eestseis. prot. 7. I 1889. EKmS-i kogu EKlA.

Kaugelt polnud, nagu Novembri koosolekul ikka, mitte peaaegu sugugi liikmeid tulnud. Ainult Tartust endisi õpetaja Hurti aegseid liikmeid ja peale selle Tartu universiteedi tudendid olid ilmunud ning sellepärast pandi siis ka üks imelik nõudmine ette.... Selle vastu rääkis kõige pealt selle lehe toimetaja J. Kõrv, tähendades, et Eesti Kirjameeste Selts on auus kogu ja see nõue oleks iga liikme õiguste kitsendamine.... Põhjuskirjas seisab, et kirjalikult võib valida — ja ei seisa mitte, et Selts iseenese liikme kirja ei usu.... Mis tuleks siis välistel liigetel Kirjameeste Seltsi valimised maksma?! J. Kõrvi seletuse poolt oli ka hr. Bleier, Pellberg ja muud, aga suurem healte hulk oli tudentidega ühes.... J. Kõrv protesteeris selle otsuse vastu, sest et otsus ka põhjuskirja vastu käis ja seletas, et see otsus kitsendab Seltsi liigete auu ja õigust. Pealegi oli J. Kõrvil selleks protestiks iseäranis veel ühe teise poole pealt õigus, sest kuratori herra ringkirja järele ei ole tudentidel õigust, seltsidest ilma kuratori härra iseäralise luata osa võtta ega oma noori päid, mis piab õppimisele pühendatama, väsitada.... Seega ei maksa see Seltsi otsus, kus korralisi liikmeid väga vähe oli, mitte, ja lähemal valimisel võivad liikmed põhjuskirja peale tuetades omad valimise kirjad nii sisse saata, nagu seniajani on nähtud.... Tartu tudendid muretsegu aga eneselle, kui koosolekust osa tahavad võtta, oma koolivalitsuse selged luba tähed....[4])

Et põhikirja kaitsmine polnud siin Kõrvile peaasjaks, on selge. Liiatigi ei käinud see otsus ka sugugi põhikirja vastu, vaid seda võib mõista ainult viimase täiendusena ja seletusena. Kirjaliku valimise kuju oleks pidanud juba ammu olema kodukorras kindlaks määratud, samuti kui rida teisigi põhikirja puudusi selgitatud. Kuid ühtlasi on ka selge, et nüüd maksma pandud valimiskirjade kinnitamise viis sai võimulolijate valitsusele seltsis hädaohtlikuks — ja sellest siis Kõrvi opositsioon. Kõigil oli teada, et Tartus, kus ju E. Kirjam. Seltsi üldkoosolekute enamik peeti ja ka eestseisuse valimised toimusid, opositsioon senise suuna vastu ikka tugevamaks kasvas. Kui nüüd kirjalike valimiste puhul oleks hakatud veel säärast tülikat ja kulukat kinnitamissüsteemi nõudma, siis oleksid eemalolijad liikmed saanud valimistest vähe osa võtta, need oleksid jäänud enam-vähem tartlaste asjaks — ja tulemus oleks olnud selge. Kuid peale selle on võimalik, et lugu nende kirjalike valimistega juba ennegi korras polnud, näiteks H. Treffneri presidendiks valimisel, — ja nii oli nüüd ka haiget kohta osatatud.

[4]) Valgus 1891 nr. 49.

Kõige lisaks võib aga olla, et Kõrv siin teades-tahtes provotseerivalt toimis, eriti sellepärast, et seltsi tegelikuks juhiks oli ta ajakirjanduslik võistleja Hermann. Sest pärast Järve hävitamist ja Tallinna ajakirjanduses ainuvalitsejaks saamist algas Kõrv samasugust võitlust Tartu lehtede vastu. Kui see nii oli, siis ei suutnud ta oma provokatsiooniga küll Hermanni väärata, asetas aga Grenzsteini veel halvemasse valgusse Šahhovskoi ees — ja hävitas E. Kirjam. Seltsi.

Esialgu ei paistnud Kõrvi sõjakäik kaugeltki nii hädaohtlik olevat. Talle võidi koguni rahulikult vastata: «Et hr. Kõrv koguni nii kaugele läheb ja Seltsis ühel häälel — pääle Kõrvi — tehtud otsust üsna tühiseks tunnistab, põhjuskirja vastu ütleb olevat ja liikmeid otse kutsub, selle vasta talitama, sellega on ta kardetavale teele astunud.» [5]) Pigemini ennustati säärasest sammust halba Kõrvile kui E. Kirjam. Seltsile: nüüd oli ta ometi piisava põhjuse andnud vastutusele võtmiseks ja vahest ka seltsist väljaheitmiseks! Ning ainsa ettevaatusabinõuna peeti nüüd tarviliseks, et seltsis olevad üliõpilased endale rektori loa muretseksid — «et pahandust ei tule». [6]) Kahjuks jäi aga seegi tegemata.

Seltsi järgmine üldkoosolek oli 4. jaanuaril 1892. Koos oli 41 liiget ja umbes 30 külalist. Juhatas esimene abipresident dr. Hermann. Üheks päevakorrapunktiks oli kirjatoimetaja valimine lahkunud A. Danieli asemele. Oma hääled olid kirjalikult saatnud 14 liiget. Valimiseks esitati kaks kandidaati: kirjanik A. Saal ja Julius Erlemann — esimene «Oleviku» mees ning uuenduslaste kandidaat, teine aga nende vastaste oma. Pidi olema veel teinegi uuenduslaste kandidaat P. Org, [7]) kuid nähtavasti oli lõpuks Saali peale kokku lepitud. Valimisel sai Saal 39 ja Erlemann 16 häält, ning sellega oli Saal valitud, — esimest korda avaldus seltsis uuenduslaste ilmne ülekaal! Selle valimisega ühenduses tehti otsuseks, et kui mõni liige kirjalikul hääletamisel viimase aasta liikmekaardi juurde lisab, siis piisab sellestki, ilma et muud kinnitust nõutaks.

[5]) Postim. 1891 nr. 192.
[6]) V. Reiman — J. Tõnissonile 1. XII 1891. ERMA.
[7]) V. Reimani viimasena tsiteeritud kiri J. Tõnissonile.

Koosoleku lõpul luges seltsiliige cand. J. Lellep juba eespool tsiteeritud Kõrvi kirjutise «Valgusest» ette. Sellele järgnenud mõttevahetusest annab ülevaate koosolekukirjeldis ajalehes:

Selles «Valguse» sõnumis leidis selts ennast kahtlustatud ja teotatud olevat ja nimelt kõige raskemini, sest kui keegi avalikult ütleb, et selts põhjuskirjade vastu otsusi teeb, siis tahab ta seltsi surmata, sest iga selts lõpetatakse ära, kui ta põhjuskirjade vastu teeb. Ka nimetati mitme kõneleja poolest.... et mitte mõned «Hurti aegsed liikmed» ega studendid seda otsust ei olla teinud, vaid terve selts; otsus ei käia ka milgi kombel põhjuskirja vasta, ja hr Kõrvil ei olla mitte õigust liikmeid seltsi otsuste täitmata-jätmisele kihutada. Hr Kõrv püüdis näidata, kuda selts seda ei või tähele panna, mis üks ehk teine ajakirjanik väljaspool seltsist kõneleb ja protesteeris selle pärast kõige selle läbirääkimise vasta, aga selts ei võtnud seda kuulda. Nüüd sooviti, et hr Kõrv seni kaua koosolekust eemale läheks, kui selts asja üle otsuse teeb. Hr Kõrv täitis seda soovi. Näidati nüüd, et hr Kõrv ajalehes «Valguses» Eesti Kirjameeste seltsi raskesti kahtlustanud ja teotanud ja pandi ette, et sellele trahv määrataks. Juhataja nimetas, et sest küll ei saaks, kui hr Kõrv oma ütelused avalikult tagasi võtab. Mitmepoolse ettepaneku pääle võttis aga selts otsuse ja heitis hr Kõrvi üheks aastaks eestseisusest ja seltsist välja; kui see aasta mööda, siis võib ta jälle seltsi sisse astuda, kui ta oma ütelused seltsi vastu avalikult tagasi võtab. See otsus tehti 25 häälega 2 hääle vastu, kellele viimastele pärast veel 2 juurde tulivad.[8]) Otsus anti hr Kõrvile, kes jälle saali kutsuti, teada. Hr Kõrv protesteeris selle otsuse vastu ja ütles, et ta seda nulliks peab ja seda meest tunda tahab, kes teda seltsist välja heidab; tema võida «uhkest ja rõõmsast südamest» ütelda, et tema seltsi ei olla tahtnud pahandada, vaid üksnes seltsi kasu nõudnud. Aga selts jäi oma otsuse juurde.[9])

Selle hääletamise tulemused osutavad, kui väikesearvuliseks oli jäänud juba ametliku suuna rühm vähemalt koosolnud seltsiliikmete keskel. Suur enamik ei tahtnud enam kuuldagi Kõrvi seltsi jäämisest. Taheti maksku mis maksab vabaneda isikust, kes oli alles hiljuti siinsamas kuulutanud oma venestamisevangeeliumi, ilma et talle sel puhul oleks võidud sõnagi vastu öelda. Kuid nüüd oli küsimus seltsi asjust, ja siin ei kardetud väljendada oma tülgastust säärase tüübi vastu.

---

[8]) Teiste andmete järgi olnud Kõrvi väljaheitmise ajal koos 31 liiget; neist hääletanud Kõrvi vastu 25, poolt 4, kuna 2 jäänud erapooletuks. (Postim. 1892 nr. 22.)

[9]) Postim. 1892 nr. 4.

Kõrvi kõrvaldamist nõudsid kõigepealt noored haritlased, kes olid alles hiljuti seltsi liikmeiks astunud. Nii olnud see just üliõpilane J. Tõnisson, kes öelnud, et «Kõrv seltsile, põhjus kirjade üleastumist süüks andes, nööri kaela ümber pannud, see on seltsi surmata tahtnud». [10]) Ja samad ringkonnad rõõmustasid nüüd ka eriti koosoleku tulemuste üle. Nii kirjutas V. Reiman, kes oli sellal juba uurimise all ega tohtinud kodust lahkuda: «Kaua aja järel saab ka midagi rõõmustavat kuulda, et Saal pukile ja Kõrv kerima saanud.» Kuid samuti aimati ka kohe, et Kõrvi vaenukäik pärast ta seltsist väljaviskamist ei tarvitse nõrgeneda, pigemini kasvab see. Nii jätkas ka Reiman samas kirjas: «Et aga nüüd vahid ka valvsaks jäävad ja soldatid alati platsis oleksid, et jälle äpardust ei juhtuks. Sest ega Kõrv veel lootust ei jäta ega käed sülle ei pane.» [11]) Samuti kirjutas Grenzstein juba paar päeva pärast koosolekut: «Org.... avaldas kartust, et Kõrv vahest Kirj. Seltsi kinni ajab.» «Mina ei karda seda mitte,» arvab aga kirjutaja omalt poolt ja lisab: «Kõrvi väljaviskamine teeb kõigile elavat rõõmu.» [12])

Kuid see rõõm muutus ometi varsti rahutuseks, kui nähti, millise vihaga Kõrv oma asja hakkas ajama. Kõigepealt laskis ta juba «Valguse» koosolekukirjeldises süüdistuste valangu lahti. Ta naeruvääristas juhataja Hermanni igat kanti tema koosolekul peetud lapsiku kõne pärast ja kirjeldas siis kahtlustavalt uuesti päevakorrale kerkinud vaidlusi valimiskirjade kinnitamise puhul:

Student Normann hüüdis: «Meil pole siin Vene seadusega, vaid Kirjameeste Seltsi seadusega tegemist.» Selle lehe toimetaja J. Kõrv tähendas, et see ütelus sündmata on, sest meie Kirjameeste Seltsi põhjuskirjad on Veneriigi seaduse järele lubatud ja Selts kinnitatud. Ta palus juhatajat *Dr.* Hermanni student Normann'ile vähemalt üht noomitust anda. *Dr.* Hermann, kui juhataja ja lektor, ei pannud seda tähele ja ütles, see ütelus ei olevat laituse väärt. J. Kõrv pani sellepärast student Normann'i üteluse protokollisse ja, et juhataja parteiline näitas olevat, andis Kõrv protokolli kirjutuse hra Jürka-

[10]) Postim. 1892 nr. 8.
[11]) V. Reiman — J. Tõnissonile 8. I 1892. ERMA.
[12]) A. Grenzsteini päevik 7. I 1892.

tammile ära. Mitmed liikmed, kui Normanni ütelust kuulsivad, läksivad koosolekult ära...

Seejärel seletab Kõrv oma suhtumist väljaheitmisotsusesse:

Selle lehe toimetaja J. Kõrv seletas: et see kaebtus ajalehe kohta käib, mis Seltsisse ei puutu, ja et see kaebtus mitte seaduslikult ei ole eestseisusele teada antud, ning päeva korrale pantud, ja et meie Seltsi president professor J. Köhler, kes ülema valitsuse ees Seltsi seaduslise korra ja olu üle vastutab, sellest midagi ei teadnud, mis *Dr.* Hermann, kes oma võimuse piirest üle astus ja enne koosolekut eestseisusele sellest midagi ei teatand ning pärast ometi seaduse vastaselt laskis ühe sarnase tüli asja ja määrata kaebtuse ühe eestseisuse liikme peale noorte meeste läbi ette võtta, kes ennast seltsis ka täna väga imelikult olivad üles näitnud — ja et see kõik nii väga seaduse vastaselt oli sündinud, siis ei p i a J. Kõrv sellest otsusest midagi — tunnistab selle täitsa nulliks, ei astu Seltsist välja, kuis see noorte meeste kogu — 24 meest ja *Dr.* Hermann soovivad, vaid jäeb rahva ja Seltsi heaks oma kohut täitma. «Ma tahan seda meest, ütles J. Kõrv, tooli peale istudes, näha, kes ütelda tohib, et mina Seltsist pian lahkuma!» Selle peale jäivad need targad kõik vait. *Dr.* Hermann kogus omad aabitsa raamatukesed kokku ja teised tema mehed läksivad ka kõik!

Ning Kõrv lõpetab oma kirjeldise ilmsete ähvardustega:

Nõnda lõppes see imelik vägimeeste töö, kellel meie vast alles edespidi õiget palka näeme! Sarnast veidrat ja seaduse kõrvalist koosolekut meie küll kaua aega «Eesti Kirjameeste Seltsist» pole näinud, kui selle suure kära-tembu nimetamata jätsime, mis õntsa C. R. Jakobsoni ajal Baltlaste pastorite partei oma Seltsist lahkumisega tegi. Meie usume ja arvame, et ka see veider *Dr.* Hermanni juhatusel peetud koosoleku lõpp üks Balti partei hinge heitlemine on ja oli. Ja meie ei leia muud põhjust selle imelikule sündmusele kui seda, et Eesti rahva ja «Valguse» vastased tänavu, kus nad näevad, et «Valguse» lugejate kogu nii kasvab, kuidas seda enne veel ei ole olnud, viha ja kadeduse pärast mõned noored ja paar vanemat pead tuliseks on ajanud ja arvasivad meie lehele ja nende vihatud J. Kõrvile hoopi anda. Aga see hoop on vette langenud! Meie nende meeste eest Seltsist ei tagane! Ehk saavad mõnedgi oma tormi kahetsema!

Samasugused ähvardused kordusid ka juba artikli algul: «kes teisele auku kaevab, see langeb ise sisse! Oma otsuse ja olekuga on nad iseennast löönud.» [13]) Kõige järgi oli ilmne, et Kõrv kavatses kogu asja poliiti-

[13]) Valgus 1892 nr. 3.

lisele pinnale kiskuda ja sel teel oma vastaseid hävitada.

Kuid «Valguse» hääl ei kostnud ometi sinna, kuhu ta peremees kõigepealt sihtis. Ja sellepärast võttis viimane kohe ka teised vahendid tarvitusele. Vene lehtedes tuli nüüd robinal kirjutisi E. Kirjam. Seltsist ja Kõrvi väljaviskamisest — nii «Kolõvanis», «Rižski Vestnikus», «Mosk. Vedomostis». Juba eelmise aasta lõpul oli «Kolõvanis» kiputud eesti seltside kallale — nõudes eriti «Estonia» sulgemist või vähemalt tema nime muutmist, [14]) — mispuhul Grenzstein tähendab, et see «Kõrvi abil» sünnib. [15]) Nüüd polnud algatajas vähimatki kahtlust. Et aga Kõrv muukeelses ajakirjanduses esinemiseks oli liiga harimatu, siis pidi ta selleks teisi omamõttelisi kasutama. Vene lehtede ässituskirjutisis anti asjale ilme, et Kõrv just ja ainult sellepärast seltsist kõrvaldati, et ta olevat venemeelne. Teiselt poolt rõhutati, et seltsi juhtivat luteri usku pastorid ja teoloogia üliõpilased. Ning vähe aitasid siin «Postimehe» vastuväited, milles selgitati Kõrvi väljaheitmise põhjusi või kinnitati, et seltsiliikmete hulgas leidub ainult üks pastor ja kaks üliõpilast — «üks jurist, teine ökonomia õpilane». [16])

Kõrvuti selle meeleolu valmistamisega astus Kõrv ka ametliku sammu: ta kaebas Liivimaa kubernerile Zinovjevile ja palus seltsi otsust tühistada. Kaebekiri ise pole meil kasutada, ja nii ei tunne me tema täpsat sisu ning tendentsi, kuid temast kõneldakse igatahes mitmel pool mujal, ms. ka Tallinnamaa kuberneri ettekandes politseipeavalitsusele. [17])

Ajakirjanduslik poleemika jätkus, telgitagused sekeldused tõstsid põnevust ja üldine ärevus kasvas. Ja nii sai E. Kirjam. Selts, vaatamata kõigele oma mannetusele, veel kord meie avaliku elu huvide keskuseks. Algas jälle tunduv liikmete juurdevool, mida põhjustas osalt tõeline seltsi päästmise soov, osalt kahjurõõm

[14]) Колывань 1891 nr. 270.
[15]) A. Grenzsteini päevik 19. XII 1891.
[16]) Postim. 1892 nr. 18.
[17]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 285.

Kõrvi väljaviskamise pärast, osalt aga lihtne sensatsioonihimu. Üldiselt jäi seltsi saatus kõrvaliseks asjaks, pearõhk oli erakondlikul rammukatsumisel.

Viimane koosolek oli õieti arvestanud, et kuna opositsioonipesa on Tartus, siis peaks ka seltsi järgmine üldkoosolek siin olema, kui tahetakse, et võetud suund jääks püsima. Koosoleku päevaks määrati küll 2. märts, kuid et koosolek just Tartus oleks pidanud olema, selle kohta ei leia me tagajärele täiesti veenvaid tõendusi, kuigi sellest igatahes on kõnet olnud. Aga just selle ebamääraseks jääva otsuse täitmisel osutasid uuendusmeelsed, kõigepealt just seltsi tegelik juht Hermann, argust ja saamatust, niipea kui kohtasid esimesi takistusi.

Seltsi president Köler, kes olukorda vähe tundis, ei võtnud paari nädala jooksul kindlamat seisukohta. Ta kogus ainult nii ajalehtedest kui «oma meeste» kirjadest informatsiooni. Kõrv oli talle soovitanud, et ta seltsi üldkoosoleku 2. märtsiks Tallinna kokku kutsuks ja ühtlasi Hermanni peale ametivõimudele kaebaks. Köler oli esimese ettepanekuga päri, lükkas aga teise tagasi, nagu näha tema vastusest:

Et tülita sassi haetud asja parandada näitab mul Teie arvamine parem olevat et 2 Märtsi k. koosolek Tallinnas saaks peetud . . . .

Põle tarvis selle tühja asja pärast mis meie eneste keskes õientada võime suurt kära teha, mida vagusam Kirjameeste Selts oma tööd teeb seda parem ilma et meie keegi Riigiametniku tülitaks.

Kudas mehed ütlevad, kes Dr. H[ermanni] heaste tunnevad — ei ole tema mitte eesti vastases (baltlaste) vaimus vaid üksi et temal väha poliitika takti. Konkurentsia tüli ajalehtede keskel ei tohi mitte Kirjameeste Seltsi kantud saama.[18])

Nagu näeme, võttis Köler, kes ei tundnud kõiki asjaolusid, seisukorda rahulikult. Tal oli ikka sama käsitus «tuisklaste» ja «baltlaste» vahekorrast, mis valitses Jakobsoni ajul. Teiselt poolt näis ta küll aimavat, et E. Kirjam. Seltsi tülides ka paljas ajalehtede omavaheline võistlus osa mängis. Neid leplikke mõtteid avaldas ta paar päeva hiljem Jõgeverilegi:

Ma ei karda mitte et raske oleks Tartus sääduslikule korrale tagasi jõuda aga et tartulased ei mõistnud sääduse teed käia, siis

[18]) J. Köler — J. Kõrvile 19. I 1892. J. Jõgeveri kogu EKSA.

olgu neile Tallinnasse tulemine trahviks, ja neil kes süüdlastest kirjateel oma soovi avaldanud olgu kohtu tunnistus ligi kudas nemad ise otsustanud, ja studiosustel veel sääduslik luba Seltsi astuda. Ei ole neil seda mitte siis tunnistavad nad sellega ise oma Tartus tehtud otsused tühjaks mis protokolli üles võtta. [19])

Avaldades nõnda oma leplikke kalduvusi, saatis aga Köler ühtlasi Hermannile järgmise ametlikult noomiva kirja:

Te olete neile, kes mind palusid presidendi ametit vastu võtta, õiguse anndud, et Teie liiga nõrk olete Seltsi hukkumisest päästma. Te olete lasknud õigustamatul kõnelejal teha karistamatult märkusi vene seaduste kohta, mis võib tuua õelaid tagajärgi Seltsile. Te olete, sellest hoolimata et Teie tähelepanu sellele juhiti, lasknud teha õigustamatuid tähtsaid otsuseid, mille läbi Selts peaks liikmete puudusel põhja minema, sest kui paljud seltsiliikmed laseksid endale meeldida sellistel kuulmatuil kitsendusil ja väljaminekuil?

Kõigi nende põhjuste pärast sunnite Teie ise mind asjas vahele astuma, et jälle seaduslikku korda maksma panna, milleks järgmine koosolek 2. märtsil Tallinnas aset leiab, millise teadaandmise eest Jõgever hoolitseb. [20])

Nagu näeme, püüdis Köler võtta asju formaalsest vinklist. Viimased koosolekud pole üliõpilaste osavõtu pärast seaduslikud ja sellepärast pole maksvad ka seal tehtud otsused: valimiskirjade kinnitamise nõue, Saali sekretäriks valimine ja vist ka Kõrvi väljaheitmine, olgugi et Köler just viimast ei maini. Sellevastu ei tunnista ta Saali igatahes mitte seltsi kirjatoimetajaks, kuna pöördub alles endise abi Jõgeveri poole.

Vastavalt Köleri kirjale ilmuski varsti Köleri ja Jõgeveri allkirjaga kuulutus, milles E. Kirjam. Seltsi 2. märtsi koosolek oli määratud Tallinna. Päevakorras on ms. kirjatoimetaja valimine, «Januari Seltsi-koosolekust ühes võerastega tehtud otsuste läbi vaatamine» ja «Januari kuu Seltsi-juhatamise üle otsustamine». [21]) On selge, et see koosolek oleks kujunenud kohtupidamiseks Tartu koosoleku üle.

Arg Hermann langes pärast selle Köleri kirja saamist täitsa verest ega julgenud midagi peale hakata. Ühelt poolt ei leidnud ta teistelt Tartus olevailt eest-

[19]) J. Köler — J. Jõgeverile 21. I 1892. EKSA.
[20]) J. Köler — K. A. Hermannile 19. I 1892. ERMA.
[21]) Valgus 29. I 1892 nr. 6.

seisuse liikmeilt mingit toetust, kuna need olid kas Köleri seisukohal või üldse seisukohata. Teiselt poolt oli ta aga vähemalt nimeliselt uuendajate ninamees, ja need nõudsid viimase koosoleku otsuse täitmist ning uue koosoleku kokkukutsumist Tartu. Hermann ei usaldanud ei Kölerile alistuda ega koosolekut kokku kutsuda. Tema rabelemine vastandlike otsuste vahel on kaasaeglaste kirjelduse järgi lihtsalt traagikoomiline. Kord oli ta nõus koosoleku kuulutuse avaldamisega, kord taganes sellest nõust, ja seda palju kordi. A. Saal jutustab, kuidas Hermann tema poole pöördunud: «Kutsuge teie oma nimel selts kokku, teie olete ju seltsi sekretär.... Mina olen perekonna isa ja võin lektori koha kaotada, teile ei või Köler midagi teha.» Saal oligi sellega päri ja astus vastavaid samme, kuid siis langes Tartu politseimeister Rast ta kallale: «Kui mina siin ei istu, siis võib minu aset kas gorodovoi täita, aga milgi tingimisel politsei sekretär.... Laske oma president alla kirjutada ja pidage siis minupärast igapäev koosolekuid.» Kuid Hermann ei usaldanud, vaid kartis, et Köler juba õppekonna kuraatorile on tema peale kaevanud! Selle järel tahtis ta E. Kirjam. Seltsi juhataja ametit maha panna, siis aga Riiga sõita ennast vabandama. Sellega olidki seltsi uuendajad päri, ja Tõnisson kirjutanud isegi paberile, mis Hermann Riias peaks rääkima. Kuid — ka selleks sammuks puudus tal julgus. Lõpuks pandud lootust veel Hermanni abikaasa mõjutusele — asjata seegi! [22])

V. Reiman, kes pidas Köleri tegevust «tembutamiseks», saatis Hermannile instruktsioone ja algatas protestikirjade saatmise Kölerile.

Köleri tahtmine [on] päevaselge ja plaan läbipaistev: Tartus enam ei lähe, viime Selts Tallinna! See ähvardus liikus juba ammu õhus aastate kaupa....

Et seega Seltsil haud kaevatud, mis Köler sest!.... Muud tagaajajat temal ei ole kui põlev viha Hurti ja nende vastu, kes Hurtist lugu peavad....

K õ i k Tartu eestseisuse liikmed, kõik Tartu poolsed lihtliikmed peaksid ü h e l meelel ja ü h e l häälel selle vastu panema. On tulevane koosolek Talliñas, siis tehakse muidugi otsus 3 häälega:

[22]) Ajaloo album, lk. 94 j.

Köler, Truusmann, Jõgever. Selts Tallinnasse ja pailaps Kõrv teiseks auupresidendiks! [23])

Samasugust vankumatut seisukohast kinnipidamist nõudsid ka mõned teised seltsi liikmed. Nii kirjutas valklane H. Einer: «Asi on tõsine ning nõuab v a p r a t võitlemist. Ma arvan, et parem on K. S. auuga võitluse väljal surra kui Kõrvi kaigaste all kiratsedes hinge vaakuda. Olgu mis tahes, Selts peab Tartus ja mitte Tallinnas kokku tulema — Tallinna on Seltsi surm!» [24]) Ühtlasi avaldas rida seltsi liikmeid kaks korda avalikku protesti Köleri vastu koosoleku Tallinna määramise puhul. [25])

Nende protestide kaudu saame ka suurema ülevaate seltsi tervendamise poole püüdjate rühma koosseisust. Nii leiame protestide alt nimesid: P. Grünfeldt, Juhan Liiv, P. Org, A. Rennit, T. Riomar, H. Prants, A. Saal, M. Ostrov, K. E. Sööt, G. Wulff, H. Einer, M. Kampmann, P. Jakobson jt. Viimases protestis öeldakse, et sel kombel seltsi põhikirjast ja otsuseist mööda minnes «võiks edespidi juhtuda, et iga üksik eestseisuse liige Seltsi sinna kokku kutsub, kuhu soovib». Protestijate tegevuskava positiivne pool selgub P. Oru vastusest eespool tsiteeritud Einerile kirjale:

Kõik Tartlased on selle poolt, et ligem E. K. S. koosolek Tartus ära peetakse, kui aga ülemalt poolt midagi takistust kogemata ette ei tule. Peaks seda aga tulema, siis ei jää muud nõuu üle, kui kõige kamanduga Tallinnasse sõita ja seal neid majoriseerida ehk vähemalt neile protesteerida ja.... tosina kaupa uusi liikmeid ette panna, keda järgmisel koosolekul Tartus vastu võetakse, nõnda et meie ikka enamusesse jääme; sest üksnes nõnda on meil võimalik nendest kaela-leikajatest jagu saada.

Kes aga ise koosolekule ei saa ilmuda, need peaksid kirjalikult teatama oma nõudmised, mille peapunktid järgmised: A. Saal jääb kirjatoimetajaks, jaanuari koosoleku otsused jäävad maksma ja samuti oli selle koosoleku juhatamine seaduslik. [26])

---

[23]) V. Reiman — J. Tõnissonile 27. I 1892. ERMA.
[24]) H. Einer — P. Orule 6. II 1892. EKSA.
[25]) Postim. 1892 nr. 23 ja 39.
[26]) X [P. Org] — H. Einerile 9. II 1892. EKlA.

Kuid kõigest sellest sõjakusest hoolimata oli seisukord segane ja väljavaatetu ning V. Reiman pidi vähemalt oma nurga liikmeist pessimistlikult kirjutama: «Tallinna sõitjat meie meestest küll ei saa. On liig arad ja kardavad kolli .... Aga häälekesi ja valimise kirju nad ikka saadavad. Katsuge, kui tarvis, ikka muialt tublit tagavara väge koguda .... Mina ei pääse ei Tartu ei Tallinna. Seda on Kõrv nii targasti mõistnud seada.» [27])

Kuna seltsi uuendajate leeris nõnda küll hetke tähtsust mõisteti, kuid energilise ja autoriteetse juhi puudusel enam-vähem juhusele loodeti, siis polnud seisukord vastaslaagriski parem. 6. ja 7. veebruaril pidasid Tallinnas asuvad eestseisuse liikmed omavahel nõu. Ja tutvunud igakülgselt olukorraga, kirjutas Jõgever Kölerile pika kirja, mille tähtsamad kohad järgmised:

Nii heaste vana Kirjameeste Selts kui ka uued mehed Hermanniga on selles asjas umbes ühes mõttes, et koosoleku koha küsimus põhjatu tähtjas on, uued mehed ei kauta aga kaugeltki lootust.... Tartus lautatakse [jutte] laiale, et Teie vististe järele saate andma.... Meie omad, või vana Kirjameeste Selts, [on] jault sala Hermanni, õigem Reimanni s. o. kirikuõpetajate parteis, avalikult aga erapoolsed; — jault kõik oma töötamise himu kautanud ja ühte viisi valmis Seltsi kas kirikuõpetajate kätte jätma, või lõpetama, või enese käes edasi pidama. Sarnane olek on õige külge hakkanud ja minul oli peaaegu kindel nõuu.... Teile palvet saata, et mina Eestseisuse liigete hulgast maha saaksin kustutatud, lubasin aga ainult selle tingimisega oma soovi täitmata jätta, kui, nagu kuulutatud, koosolek Tallinnas saab peetud. Kui siis Teie otsuseks teete koosolekut Tartus ära pidada, ehk teda edasi lükata.... siis palun mind Eestseisuse liigete hulgast maha kustutada. Luteruse kirikuõpetajate hulka mina heaste ei kõlba, pealegi on neil ju omade meeste jauks kohte Eestseisuses tarvis. Meie laul on ikka lauldud kui koosoleku kuulutuse kohta järelandmist sünnib.

Oleks koosolek otsekohe Tartusse saanud kuulutatud, nagu meie esialgne plaan oli, siis oleks hoopis teine asi olnud. Kõrvi asja õiendamise vastu ei oleks kellegil vististe midagi olnud, ning Selts oleks võinud minu poolest kas või Hermanni juhatusel endist viisi heaste või halvaste edasi astuda. Tallinnasse koosoleku kutsumise läbi, mille kohta mina iga tahes, nagu Teie mäletate, iseäralist headmeelt ei avaldanud, on kahe partei elu või surma küsimus Kirjameeste seltsis päevakorrale astunud....

Nad [baltlased] teavad, et Kõrvi väljaheitmine meile asja täieste on selgeks teinud ning ei oota ühtegi armu meie poolt. Nad kõnelevad Tartus avalikult, et meie nemad, kõige pealt Hermanni, Saali

[27]) V. Reiman — J. Tõnissonile 4. II 1892. ERMA.

ja Reimanni, kui meil aga võimalik Tallinnas, mis ju muidugi õige, Eestseisusest välja saame heitma.... Tahame meie Tartusse nüüd kokku tulla ehk viivitada, siis anname parem auuga ja omast heast tahtmisest Seltsi nende, s. o. Reimanni ja Co kätte, lass teevad temaga mis nad tahavad.

Et Tallinnas koosolekut 2. Märtsil ära pidades võit nii ehk teisiti meie kätte ei jääks, seda ei karda ei mina ega teised Tallinna liikmed. Võit jääb vististe meile ja meie oleme sunnitud Hermanni ja Reimanni Eestseisusest välja heitma. Vähemalt ilma Hermanni väljaheitmiseta ei ole meie võidul midagi tähendust: Hermann teeb Tartus uue koosoleku, kus Tallinna koosolek seadusevastaliseks ja Jaanuari koosolek täieste seadusliseks saab otsustatud ja asi on niisama kaugel kui praegu.... Nüüd tuleb aga küsimine, mis meie omasid õige pessimistideks teeb: mis siis peale hakata? Kes on meie töölised? Kust saame rahalist tuetust? Liht põllumehed on meie poolt, aga nad võivad meid vähe aidata; koolmeistrid, linnakäsitöölised, kaupmehed jne. jne. on kõik pea aegu viimse meheni nende omad, kui nad üle pea kellegi poolt on. Valgust luevad ainult veikese haridusega mehed ja kiidavad teda, teised luevad vahest ka, aga vannuvad teda põrgu põhja! «Näe meest, kes avalikult meile käsib oma usku ja keelt maha jätta! Tehku ise alustust, vahest me hakkame teda siis kuulama!» Seda mõtet nende ehk teiste sõnadega avaldatud, olen ma tuhandete suust kuulnud.... Rahvas.... põlgab meid, endisid Kirjameeste Seltsi töötajaid, kui Valguse parteid, kui venestajaid — Teid auustab ta veel, aga kui kaua, on teadmata.

Kui meie aga sellest põlgdusest hoolimata siiski südame rindu võtaksime ja Tallinnas Seltsi eneste kätte võttes edasi töötada ise oma jõul katsuksime, siis oleks meie plaan järgmine: põhjuskirjad muuta lasta, Seltsi teadusliseks ajaloo, etnographia ja keeleteaduse Seltsiks ümber muuta, healeõigust ainult nendele lubada, kes vähemalt kreiskooli haridust on saanud (kõik vallakoolmeistrite kogu, mis ennast nii kergeste partei tülide juures tarvitada laseb, jääks siis heale õigustest ilma), poliitika lehtede toimetajate ja vaimulikkude meeste Eestseisusesse valimine ära keelata. Vahest saab siis Kirjameeste Seltsist, sellest, nagu õnnis Dr. Kreutzwald olevat ütelnud, surnud sündinud lapsest, eluloom, vahest suudab ta siis kasu tuua. Läheb ta siis sarnasel näul Baltlaste kätte, siis ei ole sest minu arvates midagi kahju, Balti keskaja kiriklik vaim on siis Seltsis murtud. Praegusel näul ei või ta kellegi, ei meie ega Baltlaste käes midagi sünnitada peale tülide ja riidude, Eesti Kolumbuste [28]) ja üksteise Seltsist väljaheitmise. — Otsus jäägu Teie teha. [29])

---

[28]) Vihje dr. Hermannile, kes EKmS-i 1892. a. jaanuarikuu üldkoosolekul väitnud, et eestlased enne Kolumbust Ameerika avastanud. F. T.

[29]) J. Jõgever — J. Kölerile 9. II 1892. Mustand J. Jõgeveri kogus EKSA. Ilmunud suurte väljajätetega E. Kirjand. 1906, lk. 107—109. Originaali ülaserval Jõgeveri enese «Hilisem tähendus»: «V. Reimannile on täitsa ülekohut kirjas tehtud. Kiri ei ole arvatavasti mitte [Kölerile] ära saadetud, vähemalt mitte sõna sõnalt.»

See kiri annab halastamatu läbilõike eesti avalikust elust 90-ndate aastate algul ja E. Kirjam. Seltsi seisundist eriti. Meie ühiskonna ühes pooles oli endisena säilinud Jakobsoni-aegne vaen luterlik-kirikliku vaatesuuna vastu, kuid positiivsed, edasipoole osutavad ideed ammu lahtunud. Tundes aga ise oma ideoloogia pankrotti ja üldise vaenu kasvamist eneste vastu, ei suudetud ometi vabatahtlikult tagasi tõmbuda. Eriti tunti oma teguvõimetust E. Kirjam. Seltsis, kuid sellestki lahkumine oli niisama raske. Ainsat tegevusvõimalust nähti veel vabanemises radikaalitsevast poolharitlasest, kellele Jakobson omal ajal oli just toetunud. Kuid kuna ühtlasi mingit väljavaadet polnud koostööle alalhoidliku rahvusliku ringkonnaga, siis olid kõik tulevikuteed suletud. Jõgever on siin vähemalt enese isiku suhtes erakordselt avameelne olnud.

Nii valitses pärast jaanuarikuu üldkoosolekut mõni aeg kummaski E. Kirjam. Seltsi pärast võistlevas rühmas peataolek. Väljapoole oldi küll vahva, kuid sisemiselt kõheldi kas autoriteetse juhatuse või enda jõupuuduse tundes. Säärane segane seisund oli aga soodsaks eelduseks, et isegi A. Grenzstein tundis tarviliku olevat seltsi päästjate kilda astuda.

Grenzstein oli küll 1881. aastast kuni siiamaale E. Kirjam. Seltsist eemal seisnud, esiti «pastorite partei» liikmena, pärast ilma kindlama seisukohata. Kuid oma täiskäänakut polnud ta veel teinud ja võis nii siis veel küllaltki esineda rahvuslaste ridades. Kuna tema sõber ja kaastööline Saal oli valitud uuenduslaste poolt E. Kirjam. Seltsi eestseisusse, siis oli ta seltsi asjus hästi informeeritud. Ja kuna ta alati oli rõhutanud oma üleolu Hermannist, siis avanes nüüd hea juhus näidata, kuidas Hermanni poolt rappa aetud vankrit tuleb kuivale kiskuda. Grenzstein hakkas tuntud viisil plaanitsema ja kirjutab 25. veebruaril oma päevikusse:

Täna panin mina Kirj. Seltsile A. Saali läbi ette: Seltsi ligim koosolek võtku mind seltsi liikmeks ja valigu mind kohe Kõrvi asemikuks. Mina sõidan siis kohe kuberneri jutule ja Witwitzki juurde ja katsun neid uue seisukorra sõpradeks saada, et seltsi lõpetamise mõtet eemale hoida. Siis võtan mina oma peale, Vene lehtedele tarvilisel korral vastata ja asja nii ajada, et mina nii ütelda isiklikult seltsi välguvarras olen. Siis on Seltsil ja Hermannil rahu, mida neile

tarvis läheb. Kõrv annab mulle siis asja, et ma tema lehele vastata võin. Ma teen siis selgeks, et Kõrv oma, s. o. Vene asjale kahju teeb ja ennast võimetuks on teinud. Vahest astub ta selle peale kõigi oma sõpradega seltsist välja, ja siis võib seal jälle tööd teha. [30])

Kogu see plaanitsemine oli täitsa Grenzsteini stiilis, ilma mingi reaalse aluseta. Aga juba kuuleb ta, et «Tallinnas olla Kõrvi sõbruskonnas suur hirm, et mina vahest K. S. astun ja seltsi asju juhatama hakkan. Selleo. teevad nad kõik, et Kõrv võidaks. Teised tahavad mind kätel seltsi kanda.» [31]) Kuid hiljem selgus, et need «teisedki» Grenzsteini ettepaneku ainult «naeruga tagasi lükanud»! [32])

See nii veidrana näiv episood on ometi mõnes suhtes tähtis. Kuigi Grenzsteini plaanidest avalikult ei kirjutatud, siis ulatusid need muidugi ka Kõrvi kamba kõrvu, ja neid osati kasutada. Tallinna venestajad esitasid kuberner Šahhovskoile Grenzsteini nimelt ikka veel eesti rahvuslaste ja pastorite partei peajuhina. Nüüd oli aga jälle soodus juhus osutada, et E. Kirjam. Seltsi käärimiste taga ei seisa keegi muu kui just Grenzstein. Ja see asjaolu pidi diskrediteerima ühel hoobil nii seltsi kui ka Grenzsteini. Ning et siin õieti oli arvestatud, seda näeme hiljem Šahhovskoi aruandest.

[30]) A. Grenzsteini päevik 25. II 1892.
[31]) A. Grenzsteini päevik 28. II 1892.
[32]) A. Grenzsteini päevik 2. III 1892.

XVI. MÄRTSIKUU KOOSOLEK 1892.

Nii kulus aeg kahe erakonna telgitaguses võitluses kuni veebruarikuu teise pooleni. Kaalul polnud väliselt muud kui ainult küsimus: kas pidada seltsi järgmine üldkoosolek Tartus või Tallinnas? Kuid kumbki erakond teadis, et võit oleneb koosoleku koha valikust, ja pidas sellepärast visalt oma seisukohast kinni.

Abitu Hermann otsis meeleheitlikult väljapääsu kujunenud olukorrast. Ja lõpuks arvaski ta selle leidvat: ta palus Liivimaa kubernerilt luba E. Kirjam. Seltsi koosolekut 2. märtsil Tartus ära pidada. Seesugune luba oli küll täitsa ülearune, sest seltsi järjekorralisiks koosolekuiks Tartus ei vajatud ega nõutud iial erilist luba. Kuid Hermann tahtis oma seljatagust kuidagi ametlikult kindlustada ja tal õnnestuski see: kuberneril polnud midagi koosoleku vastu. Ja nüüd usaldas Hermann sellest ka avalikult teatada. Nii tõi «Olevik» juba 17. veebruaril sõnumi, et E. Kirjam. Seltsi järgmine koosolek on 2. märtsil Tartus. «Et mingisugust takistust

ei tuleks, selle eest olla juba muretsetud ja asi korda seatud.» [1])

Kuid asi polnud veel kaugeltki «korda seatud». Oli vaid jõutud nii kaugele, et üheks ja samaks 2. märtsiks oli määratud kaks E. Kirjam. Seltsi üldkoosolekut: üks seltsi presidendi poolt Tallinna ja teine abipresidendi poolt Tartu! Kogu konflikt oli nüüd ainult täies ulatuses avalikkuse ette jõudnud. Ja paari nädala jooksul tuli see lahendada, maksku mis maksab.

Nüüd oli Tartu koosoleku pooldajate suurimaks mureks Kölerit nii kaugele saada, et ta oma Tallinnasse määratud koosoleku kuulutuse tagasi võtaks ja Tartu meestele järele annaks. Talle kirjutas Hermann, kirjutas Reiman ja vahest veel mõni teinegi. Kuid just veebruari keskel saabus Kölerilt Hermannile kiri, mis kõneleb kõigest muust kui järeleandmisest:

Usun juba, et Teile K. Selts on vähem südame ligi kui oma partei tahtmise täitmine, nagu Te seda kord juba tõestasite ja Seltsi katsusite oma parteiga lõhki ajada; kuid ei see ega need sündmatud anonüümsed kirjad kui ka avalikud ähvardused ja Teie poolt ülesässitatud seltsiliikmed saa mind tagasi hoida sellest, mis ma hea leian olevat seltsi rahule ning kestvusele....

See on tõesti häbi ühele doktorile, kes minu tegevust nii kaua tunneb ja kel sealjuures vähimatki aimu pole sellest, mis mina olen ja mis minust arvata võib....

Ilmaski ei salli ma, et E. K. Selts nii väärituks tehakse, et teda ajalehtede võistluse või muu erakisklemise tööriistana või poliitilise parteitallermaana kasutatakse, mis peab viima Seltsi sulgemiseni....

Lõpuks soovitan ma Teile edaspidiste agiteerimistega oma kohta ülikooli juures mitte võimatuks teha....

Nii kaua kui Teie edasi agiteerite ja mina ähvarduskirju saan ega mingit rahu pole loodud, nii kaua ei lase ma ühtki koosolekut pidada. [2])

Muidugi langes Hermann selle kirja saamisel jälle paanikasse, nagu näeme Köleri sellekohasest rahustamisest: «palun mind mitte Tartu küünarpuuga mõõta ja moraalselt mind mu vastaste nivoole alavääristada; kui ma Teid hoiatasin, et võite end ülikooli juures võimatuks teha, siis on see nõuanne ja tõesti heasoovlik, ega mitte minupoolne ähvardus Teile seal enda mõju-

[1]) Olevik 1892 nr. 7.
[2]) J. Köler — K. H. Hermannile 16. II 1892. ERMA.

tusel halba teha.» Lõpuks õhkab vanamees: «Mul peab oma eestlastega neetult palju kannatust olema kõrgema moraali taotlemiseks.» [3])

Igatahes oli nüüd Köler omakord raskes seisukorras: talle ei meeldinud isiklikel kaalutlustel, veel enam aga erakonnasõprade pealekäimisel Tartu koosolek; kuid ta ei tahtnud ka kord võetud seisukoha pärast seltsi saatust jonnakalt hädaohtu panna. Teine abipresident Truusmann oli soovitanud lihtsalt kuberneri paluda, et see Tartu koosoleku ära keelaks. Köler oli aga ikka veel igasuguse ametivõimude asjasse segamise vastu: «Ma arvan et mitte hr. Truusmanni nõu täita .... mis jälle suurt kära teeb Seltsi häbiks, meie peame eneste keskel asja korrale saata ....» [4]) Ja samal ajal, kui Köler Hermannile ähvardav-vihaseid kirju kirjutas, oli ta ise otsustanud taganeda, — just 16. veebruaril on ta koostanud järgmise kuulutuse: «Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek ei saa mitte 2 märtsi k. p. peetud, vaid jääb edespidiseks ajaks. E. K. Seltsi president J. Koeler.» Kuigi siin pole öeldud, kumma linna koosolekut mõeldakse, siis oli ometi kõigile selge, et Köler ainult tema poolt Tallinnasse määratud koosoleku kutse tühistas. Ja see asjaolu andis tartlastele põhjust seda energilisemalt samme astuda, et nüüd Tartu koosolek õnnestuks. Nüüd usaldas ka Hermann viimase kohta kuulutuse avaldada. Ja nii ilmus näiteks «Olevikus» otse Köleri teadaande all, et koosolek edaspidiseks jääb, abipresident Hermanni ja kirjatoimetaja Saali allkirjaga kuulutus, et koosolek «ülemate lubaga põhjuskirja § 13 järele» on Tartus 2. märtsil. [5])

Kuid seda viimast polnud Köler oma taganemisega ometi mitte mõelnud. Juba eeskätt hoiatas ta Hermanni, nähtavasti selle järelepärimise peale: «Nagu olen Teile juba telegrafeerinud, on liiga hilja ettevalmistusi teha ühe seadusliku koosoleku pidamiseks 2. märtsil, mis ka, mitte mulle, vaid Teile enesele kahjuks oleks.» Ta palub Hermanni «nii ruttu kui võimalik» Peterburi

---

[3]) J. Köler — K. A. Hermannile 19. II 1892. ERMA.
[4]) J. Köler — J. Jõgeverile 26. II 1892. EKSA.
[5]) Olevik 24. II 1892 nr. 8.

sõita, «sest ainult suusõnal võime asja korda seada, mis Teie enese huvi nõuab ja misüle Te imestama saate». Ühtlasi leiab Köler soovitava olevat, et ka Tartu tegelane G. Goldmann kaasa sõidaks ja nõupidamisest osa võtaks. [6])

Kuid Hermann ei sõitnud, vaid vastas ainult kirjalikult. Samal ajal sai Köler ka Hermanni poolt määratud koosoleku kuulutuse. Seal toodud päevakorra järgi pidi see olema täielik koosolek, kõigi harilike asjaajamistega. Ja Köler kirjutas sedamaid jälle Hermannile:

Kui Selts Teile pisutki kallis on ja Teie teda meelega hävitada ei taha, siis tulge kiiresti siia nõu pidama, kuidas seda asja päästa. Mitte siin ega Tallinnas ei istu Teie vaenlased, vaid Tartus, kes oma edevust kõditades Teid salakavalalt nagu pimedat tööriista kasutavad nii minu kui Kõrvi vastu, ja kui Teie nende tugede poolt olete paljaks röövitud, siis on asi valmis, Teid kõrvaldatakse kui kõlbmatu mööbel, siis on Selts moraalsete kaabakate käes — ning eksisteerib viimast aega. — Kõrv oli siin ja mõistab täielikku hädavajadust Teiega Tartu salanõu vastu ühte hoida, tahtis koguni oma väljaheitmist ära kannatada, et säästa mind sekeldustest ja kui see Seltsile võiks kasuks olla....

See puder, mis Te oma 2. märtsi koosoleku kuulutusega valmistasite, on ainult intrigaanidele teretulnud. Põhikirja § 10 ütleb, et president vastutab juhtimise eest, ja politseil pole mingit õigust seda lubada, [7]) mille eest minul tuleb seaduslikult vastutada. 2. märtsil ei tohita kümmet laadi põhjuste pärast mitte mingisuguseid seaduslikke otsuseid teha....

Lugesin praegu sõna-sõnalt Teie kuulutuse, ta on a-st kuni z-ni täitsa seaduse- ja põhikirjavastane. Kui Tartu tuleb mõni silmamoonutaja, siis praalib ta ülemuse loaga, kuid politseil pole mingit õigust Teile luba anda seadusevastaseiks toiminguiks — nii siis telegrafeerige otsekohe, kas Te ülehomme olete siin, muidu olen sunnitud Teid edasi blameerima ja Teile distsipliini meelde tuletama. [8])

Kuid Hermann ei saabunud ei «ülehomme» ega hiljemgi. Ja ühtlasi jääb meile täitsa tundmatuks see Tartu «salanõu», millesse Köler tahtis teda pühendada. Võibolla polnud see midagi muud kui ainult Grenzsteini pentsik «seltsi päästmise» plaan, nähtuna Kõrvi vahetalituse vinklist. Mis aga puutub Köleri enda plaani, siis oli see nähtavasti järgmine: kuna koosolek on kord

---

[6]) J. Köler — K. A. Hermannile 22. II 1892. ERMA.

[7]) Mõeldud Hermanni poolt kuberneri käest hangitud koosoleku luba. F. T.

[8]) J. Köler — K. A. Hermannile 25. II 1892. ERMA.

Tartus välja kuulutatud, siis pole selle vastu enam parata, kuid ometi ei saa seda koosolekut pidada ka seadusepäraseks. Ja sellepärast soovitab Köler Jõgeverile, et

Eestseisus oma poolt mitte koosolekust osa ei võtta vaid üht või paari meest saata avaldamisega et koosolek sääduse ja Eestseisuse vastu kokkukutsutud ja sellepärast mingisugust otsustamisi ette võtta ei tohi. Kui koguni uksed kinni panna siis võivad tulnud liiget ennast vihastada kes mitte süüdlased aga sel viisil laseme jonni mehed jampsida mitte meie vaid politsei vastamise al....

Muidugi mõista kui presidendi ja eestseisuse protestid ette loetud peavad saadikud koosolekust ära minema. [9])

Üldiselt näib aga Köler olevat võrdlemisi optimistlik asja lõpliku lahenduse suhtes. Kuid tema kaaserakondlased ei jaganud seda optimismi. Kõigepealt tegi Jõgever, kes oli juba ennustanud, et koosoleku Tartu määramise puhul nende «laul lauldud» oleks, Köleri järeleandmisest vastavad järeldused. Ta saatis seltsi eestseisusele järgmise teadaande: «Et mina uues Eesti Kirjameeste Seltsi Eestseisuses vististe üle aru olen, siis palun mind Eestseisuse liikmete nimekirjast maha kustutada ja minu asemele uus abikirjutaja valida.» Samuti pani ta maha kirjanduskomisjoni juhataja ja liikme, aastaraamatu toimetaja ning kirjandusliku aruandja kohused. «Uuel Eestseisusel saavad vistist uued soovid ja püüdmised mõlemate toimetuste kohta olema....» Ta lõpetab oma kirja «Seltsile uue juhatuse all ilma parteita, ilma kärata, kasulist teaduslist töötamist rohkel mõedul südamest soovides....» [10])

Jõgever seletas hiljem, et ta selle taganemissammu tõesti selleks astunud, et võimalust anda mõnel Tartus elaval tegelasel seltsi eestseisusse astuda. Ja tema ülal tsiteeritud kiri jätabki sellise mulje. Kuid teiselt poolt tunneme selle loobumisega ühenduses üht episoodi, mis osutab, et Jõgeveri sel hetkel ometi suur kibedus juhtis. Sest paar päeva hiljem kutsus ta kui rahvakoolide inspektor kuus temale alluvat Väike-Maarja õpetajat —

[9]) J. Köler — J. Jõgeverile 26. II 1892. EKSA.

[10]) J. Jõgever — EKmS-i eestseisusele 26. II 1892. J. Jõgeveri kogu EKSA.

M. Kampmanni, Jakob Liivi, Gustav Kala, Johannes Kõrvi, Juhan Elkeni ja Priidik Trinkmanni, kes ka koosoleku Tallinna määramise vastu olid protestinud, — Rakverre enese juurde ning nõudis kategooriliselt, et nad E. Kirjam. Seltsist lahkuksid. Nad olidki sunnitud seda tegema, kuid neisse jäi kustumatu kibedus Jõgeveri nagu kroonu tšinovniku vastu.

Uuendajate leeris ei tuntud nende ettevalmistuste ajal kuigi hästi asjade seisukorda, manati vaid Kölerit: «Nüüd on küll kits kärneriks juhtunud ja nagu näha, käib ta tõsiste asjadega eht Kilpla laadi ümber. — Päästa meid ära sest kurjast!» [11]) Kuid niipea kui selgus, et koosolek toimub siiski Tartus, tärkas neis ka võidulootus. V. Reiman, kes ise oli sunnitud jääma ikka oma Patmosele, saatis instruktsioone koosoleku jaoks:

1. Köler jätke päris rahule. Nagu ei oleks midagi sündinud, pidage koosolek vaiksel, rahulisel viisil ära. Iseäranis üliõpilased olgu ettevaatlikud.
2. Hermann ärgu unustagu hakatuses Боже царя!
3. Järgmise koosoleku kohta kindel otsus: 6. Mail 1892 Tartus.... Abipresidendile pannakse palve ette, hästi aegsasti kuulutada....
4. Kandke hoolt, et koosolek punkt 2 algab. Mitmed kooliõpetajad sõidavad k. 7 ära.
5. Januari protokoll tuleb kinnitada, hääks kiita ja varmalt trükki panna kas näit. Postimehes, et igamees ise näeks, mis sündinud, mis luisatud.
6. ....Meil läheb pea mehi eestseisuse valimisel tarvis. Ja meie mehed olgu Tartus, et alati platsis. Kui muid uusi liikmeid leida, oleks väga hää....
7. Enne koosolekut pidagu ninamehed nõuu kokku, mis teha tuleb, ja kaalugu kõik läbi, et Überrumpelung võimatu.

Lõpuks: «Soovin kõikidele võitlejatele jõudu ja tarkust, parajust ja õnne tähtsal ajal.» [12]) Nagu osutas koosolek, vajasidki osavõtjad neid voorusi suuremal määral, kui tõeliselt omasid.

Nii siis kogunes E. Kirjam. Selts 2. märtsil 1892 jälle koosolekule. Osavõtjaid, nii liikmeid kui külalisi, oli palju, kuigi meil täpsad andmed puuduvad. Uuenduslased väitsid, et paljalt seltsi liikmeid olnud umbes

[11]) H. Lellep — J. Tõnissonile 23. II 1892. ERMA.
[12]) V. Reiman — J. Tõnissonile 29. II 1892. ERMA.

100, [13]) mis ei taha küll õige olla, sest kogu liikmeskond polnud tollal sest arvust palju suurem, ja saabunud olid peamiselt ainult tartlased. Teiselt poolt väideti senise eestseisuse ringkonnast, et koos olnud ainult «ligi 40 liiget (arv pole konstateeritud) ja silmatorkavalt palju võõraid (üliõpilasi, käsitöölisi ja teisi linlasi)». [14]) Igatahes oli koosolekusaal puupüsti täis.

Uuendusmeelseid rabas kohe alguses üllatus: prof. Köler oli saabunud ise koosolekut juhatama! Selleks oli ta mitme eestseisuse liikme poolt telegraafi teel Peterburist välja kutsutud ja alles samal päeval enne lõunat kohale jõudnud. Ja kohe pärale jõudes korraldas ta eestseisuse nõupidamise, et võtta järgnevate sammude suhtes seisukohta. Nagu mäletame, arvas Köler varem, et eestseisus sellest üldkoosolekust ei peaks üldse osa võtma, vaid ainult paari oma liikme läbi koosoleku ebaseadusepärasust deklareerima, mille järel isegi need liikmed peaksid koosolekult lahkuma. Praegusel nõupidamisel kiideti ometi tagasihoidlikum taktika heaks. Tehti nimelt otsuseks, et kõik kohalolevad eestseisuse liikmed koosolekust osa võtavad, samuti kui seltsi president Köler seda isiklikult juhatab. Kuid see koosolek pole harilik, vaid «pidulik» — eriti et ta langeb keisri troonile astumise päevale. Sellekohaselt koostati ka päevakord: koosoleku avamine prof. Köleri poolt, cand. J. Lellepi kõne Kreutzwaldi «Lembitust», J. Tõnissoni kõne «Uue Testamendi ümberpanekust», dr. K. A. Hermanni kõne «Õigest kirjutamisest» ja lõpuks aruanded. Nii oli siis kõnede osa täielik, sellevastu aga keelatud seltsi jooksvate asjade ajamine ja läbirääkimised nende puhul. Ning kõik see sellepärast, et ei tuleks jaanuarikuu üldkoosoleku protokolli vastuvõtmist ja seal mainitud otsuste, eriti Kõrvi väljaviskamise lõplikku kinnitamist!

Sellest «pidulikkuse» põhimõttest püüdiski Köler koosoleku juhatamisele asudes kinni hoida. Kõigepealt lauldi kolm korda keisrilaulu. Siis teatas Köler, et ta küll selle koosoleku vastu olnud, kuid tahtvat selle

[13]) Olevik 1892 nr. 9.
[14]) N. Dörptsche Ztg 1892 nr. 55.

siiski seaduslikuks, mitte aga täielikuks tunnistada. Seda juba sellegi pärast, et liikmed kahel pool väljakuulutatud koosoleku tõttu on segadusse sattunud ja paljud ei teadnud siia tulla. President võivat vastutada ainult piduliku koosoleku eest, kus üksnes kõnesid peetakse, kuid jooksvaid asju ei aeta. Ühtlasi süüdistas juhataja seltsi liikmeid põhikirja mittetundmises ja seltsi asjade tuisupäises ajamises.

Kuid koosolijate suur enamik oli sootuks teisel arvamisel ega tahtnud teadagi neist piiritõmbamisist ja noomitusist. Veel enne kui Köler sai oma avasõna lõpetada, algasid protestid. J. Tõnisson palus sõna, kuid Köler ja Treffner teatasid, et täna läbirääkimisteks üldse sõna ei anta, vaid tuleb käia päevakorra järgi. Siis nõuti vähemalt päevakorra teadaandmist, ja kui see oli sündinud, selle täiendamist eelmise koosoleku protokolli ettelugemisega ning teiste seltsi toimetustega. Jälle deklareerisid Köler ja Treffner, et koosolekul pole siin midagi juurde lisada, vaid peab käima selle järgi, mis eestseisus päevakorras ette määranud. Kui Tõnisson veel kord tõendas, et praegune koosolek on täiesti seadusepärane ja otsusvõimeline, nõudsid Köler ja Treffner temalt tunnistuse ettenäitamist, et ta kui üliõpilane üldse tohib seltsist osa võtta. Küsitav vastas, et üliõpilastel oma ülemuse teadmisel luba on teaduslikes seltsides tegutseda, kuid otsest luba tal ometi polnud.

Et segadusest üle saada, pani juhataja ette, et mindaks päevakorra kõnede juurde. Kuid nüüd alles selgus, millises armetus seisukorras oli eestseisus: kõik ettenähtud kõnelejad — Lellep, Tõnisson, Hermann — olid ju uuendusmeelsed! Kui Köler pöördus Lellepi poole, et see algaks oma referaati, vastas see, et ta ei või kõnelda koosolekul, mis pole «seaduslik ja täielik». Köler seletas, et koosolek olevat küll seaduslik, mitte aga täielik. Selle peale Lellep: tema rääkivat ainult täielikul koosolekul.[15]) Teiselt poolt väidetakse, et J. Tõnisson, H. Lellep, P. Org ja H. Prants otse takistanud kõnelejat oma ülesande kallale asumast. Segadus aina paisus: nooremad seltsiliikmed rääkinud valjusti ja vii-

[15]) Postim. 1892 nr. 53.

sakusetult presidendi vastu, olnud üldine sõnelemine ning jalgadega trampimine, mis ei tahtnud lõppeda. [16]) Vaidlus kaldus jälle päevakorra täiendamisele, ja — «otse parlamentlise tormiga nõuab koosolek mineva kordse koosoleku protokolli ettelugemist». «Protokoll! protokoll! protokoll! mineva koosoleku protokoll!» [17]) Igatahes ei tulnud kõne algamisest midagi.

Kui Jõgever oli kahtlust avaldanud, kui kaua veel Köleritki austatakse, siis oli tal õigus olnud. Nüüd mõistis ka Köler ise, et ta polnud seltsis enam autoriteet. Nähes oma võimetust korda ülal pidada, teatas ta, et on sunnitud koosoleku lõpetama. Kuid selle peale tõusis H. Lellep üles ja ütles: «Herra professor Koeler on mitu korda seletanud, et ta vastutamist selle koosoleku üle enese pääle ei võta, sellepärast avaldan ma soovi, valitagu hr Dr. Hermann koosoleku juhatajaks.» Nüüd luges president enese ja Tallinnas asuvate eestseisuse liikmete dr. Köleri, Truusmanni ning Kõrvi nimel ette kirja, milles protestiti selle põhikirja- ja seadusevastase koosoleku kokkukutsumise vastu, ning teatas eestseisuse nimel, et koosolek on lõppenud. Ta lahkus saalist ja ühes temaga H. Treffner, G. Sachs, J. Pellberg ning J. Teas. Kõrvalruumis korraldasid nad kohe eestseisuse koosoleku, millel ühel häälel otsustasid ja protokollisid, et üldkoosoleku edasipidamine on täiesti seadusevastane.

Nii oli sündinud midagi samalaadilist kui 1881. a. augustikuu koosolekul: kokkupõrge eestseisuse ja üldkogu vahel. Kuid siis tundis vähemalt osagi seltsiliikmeist eestseisusele kaasa ja lahkus ühes temaga, nüüd jäid aga kõik kohale ning jätkasid koosolekut. See eestseisus oli oma krediidi täielikult kaotanud!

Asjaolud olid aga kujunenud nüüd sellisteks, et dr. Hermann tõesti tahes või tahtmata pidi koosolekut edasi juhatama. Kõigepealt lauldi jälle hümni ja «hüüti kõige suurema vaimustusega hurraa» ning asuti siis päevakorra kallale. Esimese punktina loeti ette jaanuari koosoleku protokoll ja võeti mõnede lisandustega vastu. Nii oli siis Kõrvi väljaheitmine lõplikult kinni-

[16]) N. Dörptsche Ztg 1892 nr. 55.
[17]) Valgus 1892 nr. 12.

tatud. Pärast cand. Lellepi kõnet kandis juhataja ette Jõgeveri teadaande oma lahkumisest kirjatoimetaja abi kohalt. Uut abisekretäri seekord veel ei valitud, kuid A. Saalile anti üle seni Jõgeveri käes olnud aastaraamatu toimetaja kohused, samuti kui volitati Hermanni Jõgeverilt tagasi nõudma seltsi paberid ja pitsat. Peale selle volitati esimest abipresidenti dr. Hermanni siitpeale seltsi asju ajama ja üldkoosolekut 9. maiks Tartu kokku kutsuma. Isegi selle koosoleku päevakord, millesse kuulus ka kirjatoimetaja kahe abi valimine, määrati juba nüüd kindlaks. «Tohter Ostrov andis teada, et ta tulevaks koosolekuks prof. Kölerilt tema teo üle seletust saavat nõudma, ning Kõrvi kohta pani J. Tõnisson küsimuse ette, kas teda Seltsi kahtlustamise pärast kohtu alla ei tule anda. See asi jäeti tulevaks korraks läbirääkida....» [18]) Uusi liikmeid võeti vastu 12 (teiste teadete järgi 11), uute liikmete kandidaate esitati aga terveni 136 (134), — seega rohkem kui seltsil praegu üldse liikmeid oli! Juba see osutab, millist huvi jälle seltsi vastu tunti. Kuna selts oli saanud 20-aastaseks, siis kavatseti pidada ka vastavat juubelipidu; samuti soovitati käesolevalgi suvel võidupidu korraldada.

Nii näis koosolek minevat kõigiti normaalselt, kuid meeleolu oli ometi ärev ja kurjakartev. Seda näeme Hermanni rõhutamisest, et selts olevat ainult kirjanduslik, mitte poliitiline. Ühtlasi otsustati Liivimaa kuberneri tänada ja lauldi talle «vaimustatult» elagu. Lisaks lauldi koosoleku lõpul veel kord hümni — nii siis viies kord ühe ja sama koosoleku jooksul!

Järgnevad paar nädalat ei toonudki veel midagi halba. Uuendusmeelsete käes olevad «Postimees» ja «Olevik» tõid ainult neile soodsaid koosolekukirjeldusi. Sellepärast ei jäänud senise eestseisuse liikmeil muud üle kui kasutada kohalikku saksa lehte oma seisukoha selgitamiseks. Kuid dr. Hermann, kes oli ikka veel julgust kogunud, usaldas oma vastuses tarvitada hoopis teravat tooni. Ta kinnitas, et vastaste väited ei vasta milgi juhul tõele.

---

[18]) Olevik 1892 nr. 9.

Kirj. Seltsi enamik on .... härra maalikunsti professori J. Köleri teguviisi nii avalikult kui ka viimasel koosolekul seaduse- ja põhikirjavastaseks tunnistanud, kuna ta 4. jaanuari koosoleku otsuse vastu tahtis koosolekut Tallinnasse kokku kutsuda ega tunnistanud 2. märtsil Tartus kokku tulnud koosolekut, olgugi et ta ka ise oli sellele ilmunud. Välja arvatud mõni eestseisuse liige, ei pooldanud ükski hääl üldkoosolekul tema teguviisi. Teistes seltsides on kombeks, et esimees ametist lahkub, kui teab enamiku enese vastu olevat. Härra maalikunsti professor Köler ei teinud seda mitte ....

Praegune esimees on nõnda ütelda esimees ilma seltsita. Peakoosolek nägi sunnitud olevat ennast tema vastu kaitsma, kuna tema, esimees, ei austa peakoosoleku otsust, piirab seltsiliikmete väljendusvabadust ja kahtleb koosoleku maksvuses. Selts on kestnud kakskümmend aastat ja ühtki ta koosolekut pole tunnistatud kunagi maksvusetuks, nüüd tuleb korraga kaks koosolekut lihtsalt maha kustutada, sellepärast et üks eestseisuse liige, kes seltsi avalikult diskrediteerinud, on välja heidetud! [19])

Kõike seda kordas Hermann veel «Postimeheski». Ja samasugust sõjakat optimismi väljendasid uuendusmeelsed ka erakirjades. Kölerit, Treffnerit, Pellbergi ja teisi eestseisuse liikmeid nimetati «põgenenud saksteks». Haletseti Kölerit, kes olevat vana, haige ja «ühesilmine või õigem Treffner-Kõrvi silmine» ning tehti plaane, keda järgmisel koosolekul abikirjatoimetajaiks valida. [20]) Saksa lehes kirjutanud eestseisuse liiget soovitati võtta kohtulikule vastutusele. [21]) Ja õhati uuesti Köleri puhul: «Ei või midagi parata, vaid peab ka vanakesele .... kallale asuma .... Ta on kord niisugune väetikene, kes, kui pilliroog tuule käes, ainult teiste najal seista võib, noh eks ta siis võib ka tunda saada mis hääd see talle sisse toob.» Ja lisaks: «Kuidas ma täna kuulda sain, ihkuvat Tallina prokurör Kõrvi pääle hammast ja imestama, et üksgi niisuguse roojase elaja pääle kaebtust ei tõsta.» [22])

Kuid kõik need kavatsused ja lootused osutusid enneaegseiks. Sest hoolimata oma masendavast ülekaalust ei suutnud ega mõistnud võimuhaarajad ometi võimu pidada — ja seda sellepärast, et nende ninameheks oli

---

[19]) N. Dörptsche Ztg 1892 nr. 56.

[20]) V. Reiman — J. Tõnissonile 5. III 1892; teine kiri daatumita. ERMA.

[21]) H. Lellep — J. Tõnissonile 9. III 1892. ERMA.

[22]) M. Ostrov — J. Tõnissonile 15. III 1892. ERMA.

dr. Hermann. See on E. Kirjam. Seltsi heitliku ajaloo kõige kurb-naeruväärsemaid episoode...

Juba kaks nädalat pärast viimast üldkoosolekut tõi «Postimees» sõnumi: «Nagu kuulda, olnud neil päivil Eesti Kirjameeste seltsi eestseisuse liikmed lähemalt ja kaugemalt linnadest siin koos. Mis nad nõuu pidanud, ei ole meie mitte kuulda saanud.» [23]) Nii ei võtnud siis seltsi esimene abipresident ja tegelik juhataja sellest koosolekust osa, olgugi et teisi eestseisuse liikmeid oli saabunud isegi «kaugemalt linnadest». See üksikasi osutas küll, et eestseisuse enamik ei tundnud end veel kaugeltki «põgenenud sakstena». Ja kui vähe selle eestseisuse ringkonnas valmis oldi asjaajamist uutele tegelastele üle andma, näeme ka Jõgeveri halvakspanevast kirjast: «Keegi A. Saal soovib Dr. Hermanni käsul minu käest Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatu materjali.» Kirja saatja palub sellele Saalile teatada, et tema kätte mujalt mingit materjali aastaraamatu jaoks pole tulnud, seks otstarbeks valmistatud omad tööd olevat ta aga valmis üle andma «ainult ühele korralisel ja seaduslisel Seltsi koosolekul seaduslikult valitud aastaraamatu toimetajale». [24]) Juba need üksiknäited ei ennustanud midagi head.

Samuti märkis tolleaegne kuulduste korjaja ja ilmade ennustaja kohe pärast märtsi üldkoosolekut: «Nüüd tehakse küll selleks tööd, et seltsi kinni panna.» Ja paarkümmend päeva hiljem: «Selle soovijad on teadagi Kõrvi sõbrad. Võimata ei ole see sugugi, et nad seltsi langema panevad. Hermann ei ole mees, kes seda eemale võiks hoida....» [25]) Ning vähemalt viimases suhtes oli ennustajal täieline õigus.

Lisaks juhtus märtsi teisel poolel veel midagi, mis polnud uuendusmeelseile soovitav. Nimelt saabus nüüd Liivimaa kuberneri vastus Kõrvi kaebuse peale tema väljaheitmise asjus. Kuberner ei tahtnud aga nähtavasti veel lähemalt seltsi sisemistesse asjadesse segada, vaid

---

[23]) Postim. 1892 nr. 61.

[24]) J. Jõgever — EKmS-i eestseisusele, daatumita. J. Jõgeveri kogu EKSA.

[25]) A. Grenzsteini päevik 2. ja 21. III 1892.

võttis seisukoha ainult ses üksikküsimuses. Ta lükkas 4. jaanuaril tehtud otsuse ümber, põhjendades oma sammu esiteks sellega, et Kõrvi väljaheitmise küsimus polnud eeskätt päevakorras, ja teiseks sellega, et koosolekust võtsid osa ka üliõpilased, kellel teotsemine seltsides õppekonna kuraatori ringkirjaga keelatud.[26]) See oli igatahes hoop uuendusvoolule, kuigi ka seda püüti veel enda huvides kasutada. Vähemalt kirjutas voolu häälekandja, nagu oleks kuberner ühtlasi käskinud, et «J. Kõrvi väljaheitmise asi järgmisel koosolekul 9. mail Tartus peab päevakorrale pandama ja uuesti otsustamise alla tulema».[27]) Nähtavasti oli see seletus küll omavoliline, liiatigi et säärasest «käsust», mis uuendajaile nii kasulik oleks olnud, hiljem enam midagi ei kuule. Kuid sellega oleks võinud lugu sedapuhku jäädagi: Kõrvi asi uuesti otsustamisele tulla ja nüüd juba kõiki formaalsusi silmas pidades just samasuguse lahenduse leida.

Kuid seesugused kirjad ongi medali pahemal küljel. Sellevastu leiame aga teiselt poolt kindla väite, et esialgu «oli terve eests. otsuseks teinud oma ametit maha panna, sest kõik lootused olivad kadunud».[28]) Ja märgid viitavadki selle poole. Igatahes polnud senisel eestseisusel tõesti enam millelegi loota: seltsi suur enamik oli tema vastu ega olnud tal endalgi enam mingit ühendavat alust. Väljapoole näidati küll veel oma üksijäämise kibeduses hambaid, kuid soodsail tingimusil oleks kapituleeritud. Nüüd polnud muud vaja, kui kindlaks määratud ajal selts seadusepäraselt kokku kutsuda — ja tagajärjeks oleks olnud kahtlemata uue eestseisuse valimine.

Kuid just seda ei usaldanud Hermann! Ei usaldanud üldse midagi! Tema mõtteosalised ootasid juba järgmise koosoleku kuulutust, mis pidi ilmuma seekord õieti varakult, kuid Hermann kõhkles. «Vana, haige väetikene» Köler oli kuidagi ähvardavalt vait püsinud — ja see kohutas Hermanni. Ta saatis, nähtavasti omal

---

[26]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 285.
[27]) Postim. 1892 nr. 72.
[28]) A. Saal — H. Einerile 23. IV 1892. EKlA.

algatusel, Kölerile mingi seletus- ja vabanduskirja, mille teksti pole meil tarvitada. Ja siis vastas juba Köler — nii et oli vastatud:

See kurjus, see vaenulikkus, mis novembrikuu koosolekul nagu seeme külvati, puhkes jaanuaris seadusevastasuseks ja lõi veebruaris Teie poolt korrale vastuhakkamise, oma poolehoidjate omavolilise, eestseisuse tahtmise ning teadmise vastu kokkukutsumise näol täiele õitsele.

Säärase käitumisega olete Teie Kirj. Seltsi viinud kuristiku äärele — «kas olla või mitte olla».

«K. Seltsi» sallitakse ainult siis, kui tema eesotsas seisab seesugune isik, kelle vastu on valitsusel usaldust, ja kui Seltsis mingeid vastumeelseid tendentse ei jälgita.

Kui Te minu nõu järgi oleksite käinud ja erapooletult seadust silmas pidanud, siis oleksin ma juba ammu võinud presidendi ametist lahkuda. Nüüd olen ma kompetentseilt isikuilt küsinud, kas võiksin presidendi ameti maha panna? Vastus oli: «Oleks kahju Seltsi pärast, ta suletakse, kui mõni mitteusaldatav isik on teie asemel.»

Et Teie oma tendentsidega ja Teie läbi tekkinud rahutustega K. Seltsis mitte seda ihaldatud usaldust pole võitnud, on päevselge. Säärased ässitamised, nagu Teie olete esile kutsunud, rahustatakse süüdlase kaugemaisse kubermangudesse väljasaatmisega, ilma ühegi kohtuta, — kus Te oma kangelastegude üle võite mõne aasta järele mõtelda.

Kuna Teiega üldse [ei saa] kõnelda, nagu selgus eestseisuse koosolekul; kuna Teie oma Peterburi tulekust pettuseks nii telegraafi kui kirja teel teatasite; kuna Teie ka Tartus, kus ma mitu päeva toas istusin, mind selleks üles ei leidnud, et segadustesse selgust tuua; ja kuna Te jonnakalt oma patte teiste selga laote, kuid enesest ilmsüütult tagaaetud tallekest etendate, Selts aga selgele seaduslikkuse alusele peab tagasi viidama, siis olin ma sunnitud paluma, et abipresident Truusmann selle ülesande enese peale võtaks, kuna ma ise sellega mitmesuguseil põhjusil toime ei tule.

Teie ähvardate minu peale kaevata, — tehke aga seda, kui tahate mind sundida, et ma omalt poolt Teie vastu karmilt välja astuksin. Nagu näib, pole Teil vähimatki aimu, mil määral Te kõigi vene seaduste vastu olete eksinud. Teie esinete sel kombel, nagu keegi, kes elab vabariigis, kus on lubatud paljugi, mis käib meie juures ränga karistuse alla....

Kui Teile K. Selts nagu Teie oma nahk kallis on ja kui hra Truusmann oma kaebuse peab tagasi võtma, siis peate tema poole pöörduma, kordasaadetud seaduserikkumisi otsekoheselt kahetsema, kõik asja selgitamiseks tegema ja siis Truusmanni paluma eestseisuse koosolekut pidada, kus abinõud kindlaks määrataks, millega korda ning rahu jalule seada; ei taha Teie seda mitte, siis pole võimalik Teid aidata.[29])

[29]) J. Köler — K. A. Hermannile 26. III 1892. ERMA.

Nagu näeme, kasutas «väetikene» Köler Hermanni vastu oma kord juba äraproovitud hirmutamisvahendit. Ja selle mõju oli põrutav: seltsi ülevõtjate ninamees, kes alles hiljuti oli halvakspanevalt kirjutanud «maalikunsti professorist» kui «esimehest ilma seltsita», oli lõplikult löödud.

Kohe Köleri kirja saabumise päeval kutsus ta Tartus olevad eestseisuse liikmed tulise kiiruga kokku. «Kutsekiri oli nii hilja saadetud, et vähed kokku tulivad. Hermann andis teada, et ta K. S. esimehe ameti maha on pannud ja seda ka pr. Köhlerile teatanud. Tagasiastumise põhjuseks olla see kartus, et ta palju protsessisid kaela saab, mis palju kulu teevad, kuna selts temale mingit kasu ei saada.... Nüüd võib Köler seltsiga teha, mis ta tahab! Nii mängib Hermann selle usaldusega, mis koosolek talle andis.» [30]) Ainult teiste eestseisuse liikmete tungival soovil jäänud Hermann ometi nagu kohale. Kuid ühtlasi oli selge, et mehest, kes ainult repressioonide hirmu ja presidendi au vahel väriseda oskas, enam mingit seltsi uuendajate juhti ei võinud olla. Ja kõigepealt oli selge, et pärast selle armetuse avalikuks tulekut senised seltsi juhid ei mõelnudki enam taganemisele, — nagu väidab ka Saal.

Iseenesest ei sündinud küll veel midagi kohutavat. Köleri kirjast kuulsime, et Truusmann möödunud koosoleku kohta mingi kaebuse esitanud. Hiljem kuuleme, et ka Köler mingi «seletava kaebtuse» sisse andnud. Lisaks olevat veel Grenzstein ja Saal Köleri peale kaevanud. [31]) Kuid igatahes ei avaldanud veel ükski neist kaebusist mingit mõju. Sellevastu liikusid aga kõige hullemad kuuldused: siseministri abi Plehwe olevat Hermanni enese ette kutsunud, Hermann kaotavat oma lektorikoha ja Jõgever saavat tema asemele jne. [32])

[30]) A. Grenzsteini päevik 28. III 1892. — Grenzstein, kes Köleri kirjast veel midagi ei teadnud, arvas Hermanni lahkumisel küll sootuks teise põhjuse olevat. Nimelt vallandati samal ajal Tartu tsensor dr. E. Jannsen ja — Hermann pannud kohe EKmS-i presidendi ameti maha, et tsensori kohta enesele paluda! Vaevalt oli aga Hermannil mahti ses paanikas veel mingile karjäärile mõelda, veel vähem lootust tsensori kohta saada.

[31]) J. Jõgeveri päevik 3. IX 1892.

[32]) A. Grenzsteini päevik 29. III ja 5. IV 1892.

Need hirmulood olid küll aluseta, kuid ei jäänud mõjuta. Ning nende sekka juba eht pinkertonlikud sõnumid: «Imelik kadumine. Herra A. Saal, Eesti Kirjameeste seltsi uus kirjatoimetaja, on Dr. Hermann'ile teatanud, et tema toas on see protokolli mustkiri, mille J. Kõrv Eesti Kirjameeste seltsi 4. jaanuari koosolekul kirjutas, pooleks lõigatud ja teine pool ära kadunud. Kuhu see on jäänud, see on arusaamata.» [33]) See protokollikoht käinud just üliõp. Norrmanni inkrimeeritud ütluse kohta. [34])

Sellised kõmulood aina suurendasid paanikat, segasid uuendajate ridu ja kaotasid nende viimse usu Hermannisse. «Tartu poolt kuulub halva,» kirjutab V. Reiman, «nimelt E. K. S. asjus .... Iseäranis kirju oleks kui Hermann tagasi astuks. Ma ei saa aru, mis kasu tema sest loodab. Sündinud asjad ei saa see läbi sündimataks ja tema seisukoht ei lähe seega mitte kindlamaks. Kui mees peaks ta nüüd edasi, veest ja tulest läbi .... Hermann peaks viibimata E. K. S. tuleva koosoleku kuulutuse ilmuda laskma.» [35]) Asjatud lootused! Hermann käis esiti Riias ja siis aprilli keskel Peterburis ning jäi selle järel hoopis vait. Polnud juttugi sellest, et ta oleks usaldanud 9. maikuupäevale määratud üldkoosolekut välja kuulutada. Sellevastu kuuldus, et ta küll juba kubernerile teatanud oma presidendiametist loobumisest ja kõik seltsi asjadki Kölerile üle andnud. [36]) Kuid sedagi ei söandanud ta avalikult teatavaks teha!

Missugune meeleolu valitses tollal seltsi uuendajate eneste hulgas oma juhi vastu, seda näeme A. Saali pikemast kirjast, milles antakse veel kord ülevaade Hermanni tegevusest või õieti tegevusetusest:

Meie sõjaväepäälik on plehku pannud ja meid lahingu väljale ilma sõjariistadeta vaenlase armu ja hirmu hooleks jätnud. Ärauurimata on tema kõrgemat sorti argdus, 10 korda jürilikum kui kõige hullem jürikuuilm.

Koosolekul tõutas ta ometigi seltsi otsuseid täita, seks võttis ta

[33]) Postim. 1892 nr. 73.
[34]) A. Grenzsteini päevik 2. IV 1892.
[35]) V. Reiman — J. Tõnissonile 10. IV 1892. ERMA.
[36]) A. Grenzsteini päevik 13. IV 1892.

ju ka kirjaliku volituse vastu. Kes pidi siin veel kahklema! Aga kui kuulutus ei tahtnud ilmuda, käis ühel õhtul kiri eests. liikmete keskel ümber, et Dr. Herm. eestseisust kokku kutsub ja oma ametit maha panna tahab. See oli välk heledast taevast. Keegi teine ei olnud aga prof. Köleri keelu peale tulnud, kui minakene.

Tema ütles seal mulle kõige suurema rahuga, et tema Kölerile juba teada annud oma ametist ära astumist ning et ta kõikumata selle juurde jääda.

Pool ööd vaidlesime kahekesi selle kallal: ta jäi oma ettevõtte juurde kindlaks ja tõotas teisel päeval juba Postimehes seda avalikult teada anda. Teisel päeval hom. vara käisin ma hullu lugu sõpradele teatamas. Pärast lõunat oli veike koosolek ning plaan sai valmistehtud, mis nüüd peale hakata: kohe seltsi liikmete seast saatkond kuberneri juurde saata ning luba tuua seltsi ka siis kokku kutsuda, kui seltsi volinik Dr. H. oma voli maha visanud. Ei ole veel koost ära saanud, kui Postim. sinna tuleb, aga välja ast. sõnumit ei too. Ühtlasi oli ta teada lasknud anda, et ta veel ametisse jääb. Meie rõõm oli suur. Kandsime meest kui käte peal ja hellitasime teda kui Penu Mari oma esimest siidi rätikut.

Armsad päevad läksid mööda. Dr. kirjutas Peterburi, et tema lahti ütlemine järgmisest koosolekust saadik alles maksma hakkavat. Aga mõne aja järele oli mees jälle kahe vahel, kas peab koosolekut kokku kutsuma või mitte. Oli see nüüd üks hiigla töö, temale selgeks teha, et ta seda peab tegema, kui ta kui auumees tahab olla....

Seal tuli kuberneri otsus, Kõrvi asja uuesti ette võtta, appi ning vanake ütles: Ja seda ma peangi tegema, sest kubern. on seda käskinud. Ja mees oli silmapilguga kangelane. Ma kutsun koosoleku kokku! tõotas ja meie tänasime teda ja läksime rõõmsalt suure võidulootusega koju.

Aga ta tahtis veel vähe aega järelmõtlemiseks, sest veel olla rohkem kui kuu aega.... Aga kui kuu möödas, siis lubas ta tõesti kuulutada, kui minake ka oma nime alla kirjutan. 10 korda, kui tarvis, kinnitasin minake.

Aeg oli täis, mil ta viimse kuulutuse termini annud; Org läheb küsima, kuidas kuulutusega lugu, ja saab lihtsalt vastuseks: nüüd ei või ma enam kuulutada, ma olen vaheajal ka kubernerile teada annud, et ma ametist lahkun. Teie sõna, Doktor! oli Org temale vastu silmi visanud — midagi. Ei või, ei või! Tehku Köler, mis tahab, kutsugu kokku, millal soovib — mina midagi parata ei või. Talle on kõik võimalikud ja võimata etteheitmised sõna murdmise, petmise jne pärast tehtud — midagi.[37])

Nii lähenes ettemääratud koosolekupäev, ilma et keegi oleks midagi kindlamat teadnud. Nagu näeme äsja tsiteeritud kirjast edasi, püüdis Saal esiti Hermannilt volikirja saada, et omal nimel koosolekut välja kuulutada, kuid Hermann ei julgenud sedagi anda. Siis

[37]) A. Saal — H. Einerile 23. IV 1892. EKIA.

kirjutas Saal hädas Kölerile ja palus, et vähemalt see nüüd koosoleku välja kuulutaks. Ühtlasi pidas ta Grenzsteiniga nõu, kas poleks kohane politseimeistrilt koosoleku luba paluda, mil puhul, kui Köler ei peaks saabuma, esimeseks päevakorra punktiks oleks koosoleku juhataja valimine.[38]) Kuid kõik need plaanitsused jäid tagajärjetuks. Ja alles siis, kui kavatsetud koosolekuni oli jäänud ainult kaks päeva, avaldas Saal, keda uuendajad pidasid ikka veel seltsi kirjatoimetajaks, järgmise optimistliku seletuse:

Need kartused, et E. K. Seltsis mõni teine võim kui Seltsi enese, tahaks Seltsi tööle ehk kooskäimistele seismist tuua, on täiesti ilma põhjata. Sellepoolest võivad kõik seltsi liikmed ja sõbrad rahul olla ja meie heldet ja isalist riigivalitsust tänada, et ta meiega nii armulikult ümber käib.... 9. maiks ära määratud koosolek peab sellepärast pidamata jääma, et Seltsi siiamaalne juhataja abipresident hr Dr. Hermann, kes seltsi käest voli ja käsu sai järgmist koosolekut 9. maiks kokku kutsuda, vahe ajal ametist on lahkunud ning sellepärast enam oma pääle võetud kohust täita ei võinud.

President Kölerit olevat küll palutud koosolekut mainitud päevaks kokku kutsuda, kuid ta polevat seda teinud.

Ja alles selle Saali seletuse järelkirjas usaldab viimaks ka Hermann teatada, et ta tõesti abipresidendi ametist olevat lahkunud. Ta kinnitab, et ta «teisiti e i v õ i n u d», kuid ligemaid põhjusi võivat ta ainult seltsi koosolekul mainida. Ainult möödaminnes viitab ta nendele: «Nii palju võin siin ütelda, et hr prof. Köler on enese poolt seletava kaebtuse seltsi koosolekute tühjakstegemise pärast Liivi-maa Kuberneri herrale sisse andnud....»[39])

Näis, nagu oleks sellega isegi mõte seltsi lähemal ajal kokku kutsuda lõplikult maha maetud. Kuid ometi polnud see nõnda. Köler oli Hermanni küll hirmutanud, nagu oleksid nii selts kui ka Hermann täitsa hukatuse äärel. Ise oli ta aga palju optimistlikum ega mõelnud nähtavasti ka Hermanni vastu isiklikult mingit sammu astuda. Sai sellestki, kui Hermann ise hirmu pärast ka-

[38]) A. Saal — P. Orule 3. V 1892. EKSA.
[39]) Postim. 1892 nr. 101.

pituleerus! Pärast seda hakkas aga Köler jälle seltsi asjade eest muretsema. Ja nii kirjutas ta varsti Jõgeverile, kes oli uuesti Tartu asunud: «Herra Saali kirja järele näitab, et üht ruttulist Kirjameeste seltsi koosolekud on tarvis ära pidada, sellepärast pidage siis eestseisusega nõu, kas mitte võimalik ei oleks Juni kuus üht üleüldist seltsi koosolekud ära pidada ja teatage seda minule nii ruttu kui võimalik.» Nähtavasti pole Köleril midagi selle vastu, kui koosolek peetaks jälle Tartus. Polevat põhjust oodata ka vastust kubernerile saadetud kaebuse peale 2. märtsi koosoleku maksvuse asjus. Sest kuna Kõrvi väljaviskamine üliõpilaste osavõtmise pärast selle otsustamisel on ümber lükatud, siis on sama põhjus muidugi maksev ka märtsikuu koosoleku kohta. «Sellega võib iga ühe baltlase käratseja suu kinni pantud saada.» Kuid — «Jättame meie suurkoosolekut liig kaugele siis võib «Selts» kahju saada.» [40])

Mõned eestseisuse liikmed polnud aga ometi nii optimistlikud. Neile ei meeldinud, et Köler üldse veel seltsi asjadega lähemalt tegutses. Nii kirjutas Truusmann: «Pärast Tallinnast ärasõitu andis prof. Köler Eesti Kirjameeste Seltsi asjaajamise minu kätte, ja mina tegin presidendi asemikuna juba mõned korraldused. Kuid üks asi on veider: Köler jätkab endiselt kirjavahetust seltsi liikmetega ja isegi Saaliga, annab nõu, teeb ettepanekuid jne. Lõppude lõpuks võin mina paista usurpaatorina.» Nähtavasti ei usaldanud või ei tahtnud need eestseisuse liikmed ka kuni kuberneri otsuseni üldkoosolekut kokku kutsuda. [41])

Need vahekordade arenemised jäid üldsuse eest muidugi varjule. Ajakirjandusele polnud E. Kirjam. Seltsi jälle nagu olemaski. Või kui näiteks «Postimees» ta kohta veel mõne lühikese sõnumi tõigi, siis — «Riižski Vestniku» vahetalitusel. Nii teatas ta selle allika järgi mai keskel, et seltsi eestseisus Tartus koos olnud ja otsustanud üldkoosolekut augustikuus pidada. «Prof. Kölerile olla lepitust pakutud hra Saali ja kümmekonna

[40]) J. Köler — J. Jõgeverile 25. V 1892. EKSA.
[41]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 4. VI 1892. EKSA.

liikmete poolt.»[42]) Ning nähtavasti loidus noil ajul tõesti vaen vähemalt seltsi presidendi ja uuendusmeelsete vahel. Aga ikka sama allika kaudu kuuleme mai teisel poolel ka sellest, et «Liivi-maa kuberneri herra [E. Kirjam. Seltsi] novembri, jan. ja märz koosolekud seadusevastaliseks on seletanud, sest et studendid neist osa on võtnud».[43]) Kuid selle järel vaikib «Postimees» — nagu õieti teisedki lehed — seltsi suhtes ligi pool aastat.

See kolme viimase koosoleku seadusevastaseks tunnistamise teade näib olevat küll tuulest võetud. Vastasel korral oleks eestseisusel olnud mässava seltsi taltsutamiseks hoopis tõhus relv ega oleks ka keegi hiljem usaldanud enam nii jonnakalt nõuda nende «seadusevastaste» protokollide ettelugemist. Lugu oli aga nii, et kuberner kasseeris ainult Kõrvi väljaheitmise otsuse, jättes kõik muud riiuasjad veel seltsi enese lahendada. Meil on isegi dokumentaalne tõendis selle kohta, et vähemalt hilissügiseni nii Köleri kui Truusmanni kaebusil Hermanni vastu mingit tagajärge polnud. Nimelt teatab Truusmann oktoobri lõpus Jõgeverile igaks juhuseks: «Volitan teid teatama, et Riia prokuröri abi ei leidnud Hermanni tegevuses (kriminaalse) kuriteo tunnuseid ja jättis sellepärast minu palve, teda kaelakohtulisele vastutusele võtta, tähelepanemata.» Samuti palub Truusmann teateid muretseda, kuidas on lõppenud prof. Köleri kaebus Hermanni vastu märtsikuu koosoleku seadusevastase kokkukutsumise asjus.[44])

Kuid oma mõju oli sel põhjendamatulgi sõnumil, liiatigi et seda keegi ümber ei lükanud. Ta suurendas omalt poolt peataolekut ja segadust. Ning seltsi tegelased osutasid neist ülesaamiseks veelgi vähem oskust ja distsipliini kui seni.

---

[42]) Postim. 1892 nr. 105.
[43]) Postim. 1892 nr. 112.
[44]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 29. X 1892. EKSA.

XVII. NOVEMBRIKUU KOOSOLEK 1892.

Oleme jõudnud ajajärku, mil teguvõimelist E. Kirjam. Seltsi ei näi enam olemas olevat. Kuid enne tema täielikku lõppu leidus ometi mees, kes tegi seltsi päästmiseks kõik, mis tema võimuses. Et ta oma ettevõttes ei õnnestunud, see olenes nii päästjast enesest kui ümbritsevaist oludest. Kuid katse ise oli ometi väga tõsiselt mõeldud.

Teatavasti viibis Jaan Jõgever aastast 1889 kuni 92 rahvakoolide inspektorina Tartust ja ühes sellega ka E. Kirjam. Seltsi tegevusest eemal, olles aga nimeliselt ikka veel seltsi kirjatoimetaja esimeseks abiks. Kuid nagu mäletame, teatas ta 1892. a. veebruari lõpus, et lahkub eestseisusest. Tema lahkumiskiri tuli märtsi üldkoosolekul arutamisele ja võeti ka vastu, kuid alles ses osas, mida juhatas dr. Hermann. Sama aasta kevadtalvel määrati aga Jõgever Tartusse tsensoriks. Ja varsti pärast seda kirjutas talle prof. Köler: «Et Teie nüüd jälle Tartus elate, siis on mul ka suur lootus Teie peale, et vana soodu saate kirjameeste seltsis töötama. Teil

on asi kõik tuttav ja olete ka tüdimata igas töös ja ammetis ennast ülesse näitanud, nõnda ka Kirjameeste seltsis.» [1]) Ning samasugune näis olevat teistegi eestseisuse liikmete vaade. Kuid et Jõgever oleks võinud uuesti eestseisuses tegevusele asuda, selleks oli vaja kõigepealt ta väljaastumiskiri tühjaks tunnistada. Ja seda polnudki raske teha, kuna lahkumiskiri oli esitatud märtsi üldkoosoleku «mitteseaduslikul» poolel, eestseisus aga asjast ametlikult «midagi ei teadnud». Ses mõttes lahenduski küsimus 1. juulil, mil näib olevat üldse esimene korralik eestseisuse koosolek pärast märtsikuu segadusi. Hiljem päris Jõgever veel president Köleri arvamist ses asjas ja sai vastuseks, et Jõgever «kui õige Kirj. Seltsi liige, kes mitte oma väljaastumisega Seltsi asju segada ei taha,» loomulikult peaks ametit edasi pidama, kuni omal ajal lahkunud A. Danieli asemele seaduslikul viisil uus sekretär valitakse. [2])

Sel 1. juuli koosolekul jagati ka tegelikult ametid Tartus asuvate eestseisuse liikmete vahel. Et siin enam ühtegi presidenti polnud, siis oli Truusmann määranud seltsi «juhatajaks» kassameister Sachsi, kuna kirjatoimetajaks jäi Jõgever. Sachs pidi ka alles nüüd seltsi dokumendid endiselt abipresidendilt Hermannilt ja «ebaseaduslikult» kirjatoimetajalt välja nõudma, mis alles pikema vaeva järel osaliselt õnnestus. [3]) On huvitav, et eestseisus segastest oludest hoolimata vähemalt veel ühe tulevikukavatsusega tegeles: nimelt paluti seltsile lugemislaua asutamise õigust — ja see saadigi umbes seltsi sulgemise laupäevaks.

Nagu kuulsime, pidi nüüd üldkoosolek olema augustikuul. Kuid möödus nii august kui september, ilma et eestseisus, otsustades vähemalt protokollide järgi, oleks küsimust puudutanudki. Veel juuli keskpaiku oli Köler eespool tsiteeritud kirjas Jõgeverile soovitanud, et «K. Seltsi asi joonele saaks et suurt koosolekut võiks pidada». Ja samas mõttes on Jõgever ka Truusmannile

---

[1]) J. Köler — J. Jõgeverile 25. V 1892. EKSA.
[2]) J. Köler — J. Jõgeverile 18. VII 1892. EKSA.
[3]) Eestseis. prot. 1. ja 31. VII ning 1. VIII 1892. EKmS-i kogu ERMA.

kirjutanud, rõhutades nähtavasti, et eriti Saali poolt pole midagi karta. Kuid siis saabus Truusmannilt vastus, mis osutab palju põhjalikumat telgitaguste tundmist. Selles seotakse E. Kirjam. Seltsi asjad juba tolleaegsete Narva töölisrahutustega ja jätkatakse siis:

Saali kohta on mul järgmised teated: karskusseltsi «Võitleja» abiesimehe Paabu juures Narvas toime pandud läbiotsimisel leiti: 1, Saali kiri, milles ta Tartu Kirjam. Seltsi nimel palub Paapu hoolitseda mainitud seltsile liikmete muretsemise eest, et tõendada, et Kõrvi väljaviskamine rahvale meeldib; 2, «Oleviku» talituse arve Paabule, mille all oli (juuni lõpus) tähendatud, et Kirjam. Seltsi asjus võib loota jälle midagi head; 3, «Oleviku» kontori arve, milles (all) Saal teatab, et Reinvald on Soomes diskrediteeritud; 4, kaks hra Grenzsteini kirja, milles ta õpetab Paapu, kuidas Reinvaldi «Võitleja» seltsi presidendi ametist lahti lasta....

Eelpool öeldust järgneb, et ma Teie arvamisse Saali kohta umbusklikult suhtun. [4])

Siin on esmakordselt ühte puntrasse kistud E. Kirjam. Selts ja Narva rahutused, Saal, Grenzstein ja «Oleviku» abikontori pidaja Paap ning viimaste vaenlane, venestuslehe «Virmalise» toimetaja J. Reinvald. Nagu näeme hiljem, on neil näiliselt nii vähe ühtekuuluvatel mõistetel ja nimedel E. Kirjam. Seltsi surma-dokumentides väljapaistev koht. On ühtlasi soovitav meeles pidada, et nende esimene ühtesiduja on — Truusmann.

Nagu kõik tolleaegsed poliitilised läbiotsimised toimusid saladuse katte all, nii ei võinud üldsus midagi kuulda ka Paabu juurest leitud dokumentidest. Kui Truusmann ometi oli asjasse pühendatud, siis oma seisukoha tõttu kuberner Šahhovskoi juures ja kuuluvuse pärast Kõrvi ning Reinvaldi kampa. Teiselt poolt kasutas ta asjaolu kohe E. Kirjam. Seltsi parteivõitluse vinklist ja informeeris Narva leidudest kahtlemata ka Kölerit. Ning juba sessamas eespool tsiteeritud kirjas Jõgeverile võibki ta lisada: «Pärast Narva paljastusi teatas mulle prof. Köler, et parem on E. Kirjam. Seltsi koosoleku kokkukutsumisega oodata.»

Muidugi ei jätnud Truusmannilt saadud andmed ka Tartus asuvatesse eestseisuse liikmetesse mõju avaldamata. Ja kui nad oleksidki veel tahtnud koosolekut

[4]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 5. VIII 1892. EKSA.

kokku kutsuda, siis poleks nad seda võinud, kuna mõlemad presidendid olid selle vastu.

Nii kulus aeg septembri keskpaigani, ilma et asi oleks kuidagi edasi nihkunud. Siis hakkasid uuendusmeelsed end jälle liigutama. Koguti nimelt allkirju ja saadeti prof. Kölerile palve, et ta üldkoosoleku vähemalt novembrikuus kokku kutsuks. «Allkirjasid oli 28,» teatab J. Tõnisson. «Kas säält midagi välja tuleb, ei tea ütelda. Kui prof. Koeler mitte vastama ei peaks, siis, jah siis tahavad mehed kuberneri juurde kaebama ja luba paluma minna. Arvavad mõned, et prof. Koeler nüüd kukutada tuleb, kui ta ikka isemeelselt jonni ajab.» Ühtlasi kaalutleti ka juba, keda siis presidendiks valida, ja mainiti dr. Koppelit, dr. Ostrovit, G. Goldmanni ja P. Orgu, kuna V. Reiman oli ikka veel kitsendatud seisukorras, aga — «Dr. Hermann ei lähe mitte läbi». [5])

Kuid Köler polnudki nii jonnakas, kui arvati. Nähtavasti mõjus temasse just see Tartust saadetud kiri, ja ta oli koosolekuga päri. Samuti saabus Truusmannilt oktoobri algul kiri, milles soovitati Tartus koosolekut korraldada. «Selle juure lisan, et minul ammeti poolest võimata Tartu sõita Seltsi koosolekut juhatama, mida, minu arvamise järele, võiks hr. tsensor Jõgever toimetada.» [6]) Eestseisus otsustaski üldkoosoleku korraldada 14. novembril ja määras juhatajaks Jõgeveri. [7]) Viimane aga ei leppinud ainult abipresidendi ja eestseisuse otsusega, vaid pöördus veel president Köleri poole, kes saatis samuti kirjaliku volituse, lisades ühtlasi, «et minu lootus üksi teie peal on K. Seltsi jala peal hoida». [8]) Nii oli siis E. Kirjam. Seltsi kogu ajaloo kestes tulemas esmakordselt üldkoosolek, mille juhatajana polnud ette nähtud ükski esimeestest.

Varemail ajul oleks Jõgever seesugusest ülesandest kahtlemata keeldunud, nagu keeldus a. 1888 talle pakutud abiesimehe kohast. Vaikse töömehena oli ta täitnud

---

[5]) J. Tõnisson — V. Reimanile 14. IX 1892. EKSA.

[6]) J. Truusmann — EKmS-i eestseisusele 4. X 1892. EKmS-i kogu EKSA.

[7]) Eestseis. prot. 9. X 1892. EKmS-i kogu ERMA.

[8]) J. Köler — J. Jõgeverile 10. XI 1892. EKSA.

aastate kaupa vähe tähelepandavaid, kuid palju aega ja energiat nõudvaid seltsi arhiivihoidja, sekretäri ning aastaraamatu toimetaja kohuseid. Kuid seltsi praegune seisund sundis teda teisiti mõtlema ja nõudlikumaks saama. Ta ei leidnud seltsi juhtivate tegelaste hulgas kedagi, kes oleks tõeliselt olnud huvitatud sest asutisest. Juba mõni nädal varem, kui tal polnud veel aimu oma osast seltsi lõpptragöödias, kirjutas ta sarkasmiga:

Tuli meelde Kirjameeste selts, ja tänaseks õhtuks kadus kõik töölust. Selts on surmaeelseis krampides ja ainult ime võib teda päästa. Köler on karakterivaene inimene ja kõigub kui kõrkjas. Talle lendavad mitmelt poolt kõige vastakamad ettepanekud seltsi asjus, ta on valmis neid igaüht täitma, kuid on jõuetu millelgi kindlal peatuma; vormiliselt andis ta juhtimise Truusmannile üle, segab aga ise ühtesoodu vahele. Kord tahab ta koosolekut kokku kutsuda, kord seda mitte iialgi teha, kord lahkuda presidendi ametist, kord kõiki asju üksi ajada. — Truusmann on kuni haigluseni närviline.... Peab ainult ennast eestlaste päästjaks, kõigis teistes näeb äraandjaid ja mässajaid. Ta kutsuks küll koosoleku kokku, kuid selleks tahab ta kindlustust.... et selts teeks otsuseks, et eestlased peavad siitpeale kõnelema ainult vene keeli ja minema otsekohe vene usku.... Treffner ei peaks enam üldse mingit osa seltsis etendama, kuid miskipärast on kombeks võetud teda ikka [eestseisuse] koosolekuile kutsuda, kus ta oma kisaga ainult asjaajamist segab. Ta arvab, et terve selts kuhugi ei kõlba, sest et teda presidendiks ei valitud [?], ta on valmis kasutama kõiki abinõusid, et aga selts kinni pandaks.... Nende kolme inimese — iseloomutu Köleri, närvihaige Truusmanni ja kõlblusetu Treffneri — käes on seltsi saatus. [9])

See on hävitav otsus E. Kirjam. Seltsi tolleaegsete juhtide kohta. Ja see kordub ikka jälle: «Inimesed, kel pole mingit huvi eesti kirjanduse ja keele vastu, kes osalt on üldse ilma igasuguste teaduslike huvideta, vallutasid Kirjam. Seltsi, ei taha ise tööd teha ega luba ka teistel.» [10]) Mis aga eriti üllatav, see hävitav otsus tuleb inimeselt, keda üldsus pidas nendesamade juhtide täieliseks mõtteosaliseks. Ja see ongi asja keerulisemaid külgi.

Muidugi, oli küllalt põhjusi pidada ka Jõgeveri pesuehtsaks «vene sõbraks». Selle eelduseks olid juba ta usk, haridus ja amet ning, seltsi vinklist võttes, ka tema

[9]) J. Jõgeveri päevik 10. IX 1892.
[10]) J. Jõgeveri päevik 2. X 1892.

pikemaajaline kuuluvus venesõbralikku eestseisusse. Samuti polnud tal mingit sümpaatiat eriti eesti pastorite ringkonna vastu ja ta oleks meeleldi näinud, et seltsi eestseisuses oleks olnud võimalikult rohkesti kreeka-katoliiklasi, mida rõhutab tihtipeale. Kuid ometi poleks ta tahtnud seltsi praeguste juhtidega tegemist teha. Ainult — «Saatuse kibeda iroonia tõttu arvab rahva hääl ka mind sellesse kampa, kuigi mul pole olnud nendega iial midagi ühist. Muidugi, ka mina pole eestlaste suhtes unistaja, kuid ma olen, kui tohib nõnda enese kohta öelda, teaduse inimene.» [11])

See määratlus selgitab ka Jõgeveri erakordset kiindumust E. Kirjam. Seltsi. Talle kui usinale tööinimesele oli vastik iga teine tegelemine seltsis peale kaine ja asjaliku töö nende sihtide saavutamiseks, milleks selts oli kord asutatud. Ta oli vaenulik «baltlaste» erakonnale, kuid niisama ka nende vastastele. Kui aga esimeste hulgas oli vähemalt haritud töömehi, siis teiste keskel peamiselt oma «rahva sõprusega» demagoogia tegijaid. Mass ise aga ei maksnud praegustes oludes enam midagi. «1882. aastast kuni siiamaale on selts üle elanud ühe avarii teise järele, ja polegi ime .... Mis on maamatsil või külakoolmeistril, kes ise vaevalt aabitsast jagu saab, tegemist seltsi teaduslikkude ülesannetega. Tal lase ainult valimistel lärmata, kui aga valimised mööda, siis kaob ka tema, sest selts pakub talle ainult sest vinklist huvi. Sellest järgneb iseenesest, et seltsi liikmeiks võib lasta ainult haritud inimesi.» [12]) Kuid õnnetuseks leidus kõrgemate vaimsete huvidega inimesi seltsis vaevalt nimepoolest. Ja jälgides seltsi ajalugu nägime, et 1885. aastast peale kõik algatused, mis tõesti kohased k i r j a n d u s e seltsile, tulid suures enamikus Jõgeverilt, kuid ei äratanud ka palju kellegi teise huvi, peale tema enese.

Kui Jõgever nüüd uuesti seltsis tööle asus, oli seisukord muutunud veel palju halvemaks. Mõne aasta eest oli vähemalt selts olemas, kuigi see enam palju kirjan-

---

[11]) J. Jõgeveri päevik 2. X 1892.
[12]) J. Jõgeveri päevik 14. X 1892.

dusega ei tegelnud; nüüd aga tuli kahelda seltsi olemasoluski. Just tema tervendamiskatsed olidki viinud lõpliku anarhiani, sest need ise olid meelevaldsed ja süsteemilagedad. Sel kujul ei lootnud Jõgever neist midagi. «Kui võidavad «meie» omad, siis pannakse selts Kõrvi ja Treffneri meeleheaks kinni.... võidavad Grenzstein ja Saal, siis muudetakse selts palaganiks.» [13]) Näeme, et Jõgever ise ei pea ennast ühessegi võistlevasse rühma kuuluvaks ja varustab ka sõna «meie» hanejalgadega. Ja lõplik õnnetus oligi selles, et tal polnud mingit seljatagust, asudes ühel hoobil võitlusse nii degenereerunud eestseisuse kui ka distsipliinilageda liikmeskonnaga.

Kuid igatahes, kui Jõgever oktoobri algul sai Truusmanni ettepaneku seltsi kokku kutsuda ja koosoleku juhatamist enese peale võtta, siis haaras ta seltsi päästmise mõttest erakordse energiaga kinni: «üks nööri ots on mul käes, ja ma ei lase seda nii kergesti lahti». Ta tegi palavikulise innuga kavatsusi, kuidas saada president Kölerilt volitust, kuidas saada teised eestseisuse liikmed oma nõusse ja kuidas kõrvaldada auliige Treffner eestseisuse koosolekuilt. Nüüd tahaks ta meeleldi saada ise esimeheks, et päästa seltsi! [14]) Ta korraldas eestseisuse koosoleku, ja see läks ootamatult hästi, sest et «kisakõrid Treffner ja Vares puudusid», ning koos olid peale Jõgeveri ainult Pellberg, Jurkatam ja Sachs. Tema ettepanekud võeti kõik vastu. [15]) Ja varsti ilmusid ka koosoleku kuulutused ajalehis.

Selle järel elab Jõgever üle kuu aja, kuni koosoleku päevani, ainult mõttega E. Kirjam. Seltsist, analüüsides lakkamata seltsi seisundit ja omi võimeid. «Selts elab praegu läbi kriisi, mis on palju hirmsam sellest, mis oli 10 aasta eest. Siis koosnes Jakobsoni partei seltsi sõpradest, nüüd pole tal aga sõpru üldse, kõik püüavad teda hävitada, ühed, et venelaste, teised, et sakslaste meele järele olla. Kolmandad, lõpuks.... ei tea isegi, misjaoks, kuid hävitama peab. Ma olen ometi peaaegu

[13]) J. Jõgeveri päevik 20. IX 1892.
[14]) J. Jõgeveri päevik 8. X 1892.
[15]) J. Jõgeveri päevik 9. X 1892.

kindel, et selts sellegi kriisi üle elab. . . .» [16]) Kuid sealsamas jälle: «Kas ma ei korralda Kirjameeste Seltsi koosoleku asemel mingi koosoleku paroodia? Kas mul on seltsi juhatamise oskust, vahest olen ma ainult mõttekujutuses, sõnades kangelane?» [17])

Jõgever kavatses toetuda oma päästmistöös piinlikult seaduslikkuse alusele ja toimida pedantse formalismiga. Oli selge, et viimaseil üldkoosolekuil oli astutud omavolilisi samme, nii et mõned otsused võidi tunnistada mittemaksvaiks. Selle tõsiasjaga tuli leppida, seltsi tegevus viia seaduslikkuse piiridesse ja alles nende ulatuses hakata seda tervendama. Kõrvi väljaviskamine polnud seekord seaduslik, — kuid see ei tähenda veel, et ta igaveseks peab seltsi jääma. Saali kirjatoimetajaks valimisega oli juhtunud lihtsalt eksitus, — miski ei takista teda aga korrapäraselt uuesti valimast. Oli väidetud, et praegune otsus kirjalike hääletamiste kohta pole kokkukõlas põhikirjaga, — kuid põhikirja võib ju ettenähtud korras muuta. Nendest kolmest punktist aga oligi õieti küsimus. Tuli toimida ainult ettevaatlikult ja hoiduda äärmustest. Igatahes ei tohtinud aga seltsi tervendamisel ka «baltlased» saada seal sellist ülevõimu, et kreeka-õigeusulisil muutuks tegutsemine võimatuks!

Et kõige vastu valmis olla, selleks märkis Jõgever oma kavatsused paberile. Koosoleku päevakorra punktide juures on ka viited seltsi põhikirja vastavate paragrahvide juurde. Ja et koosolijaid ilmtingimata sundida tegutsema ainult nende paragrahvide piirides, selleks koostas Jõgever hoopis drakoonilise määrustiku päevakorra lõppu:

Täh. 1. Järg, milles nõuupidamised üksikute põhjuskirjas nimetatud asjade üle koosolekul piavad sündima, niisama ka nende asjade valimine, põhjuskirjas nimetatud asjade hulgast, mille üle nimelt tänasel koosolekul tuleb nõuu pidada, jääb Seltsi määrata.

Täh. 2. Seltsi liige, kes kahekordsest juhataja poolt antud noomimisest hoolimata ühte ja seda sama, põhjuskirjas mitte nime pidi lubatud, asja püüab ette tuua, ehk toimetuste ja nõuupidamiste ajal ennast korratumalt üles piab, saab kui Seltsi põhjuskirja meelega

[16]) J. Jõgeveri päevik 12. X 1892.
[17]) J. Jõgeveri päevik 10. X 1892.

rikkuja ja Seltsi tegevuse takistaja, kes Seltsi liikmete kohusid ei taha täita, nagu põhjuskirja § 3 nõuab Seltsi liikmete arvust maha kustutatud.

Täh. 3. Sõna paludes piab iga liige põhjuskirja § nimetama, kelles temast ette toodav asi lubatud on, muidu ei saa temale sõna lubatud, ning kui ta edasi nõuab, saab temaga tehtud, nagu täh. 2 määrab. [18])

Samuti kirjutas Jõgever oma avakõne valmis. Ta algab jumalasõnaga: «Kui Jehova ei ehita koda, siis hoone ehitajad näevad sääl kallal vaeva ilmaaegu.» Selle järel siirdub ta truualamlike tunnete avaldamise kaudu, — mille juures riigihümn juba iseenesestmõistetav, — seltsi asjade juurde: teatab, et tema on volitatud seltsi presidendi ja eestseisuse poolt koosolekut juhatama, sest president Köler olevat Peterburis haige, abipresident Truusmann ei saa ametitalituste pärast Tallinnast lahkuda, teine abipresident Hermann on aga oma kohused maha pannud. Tartus puudus juhataja, koosolek Tallinnas ei meeldinud jälle mõnele liikmele. Nüüd aga asutagu töö kallale! Kõigepealt tuleksid ette lugeda jaanuari- ja märtsikuu üldkoosolekute protokollid, kuid viimane ainult selle kohani, mil Köler tunnistas koosoleku lõpetatuks. Jaanuari koosoleku protokolli kohta kavatses aga Jõgever järgmist öelda:

4. Jaanuari protokolli XIII. punkt hra Kõrvi väljaheitmise kohta on Liivimaa kuberneeri herra poolt tühjaks mõistetud. Herra Kõrv jääb siis meie Eestseisuse liikmeks veel üks aasta, kuni tema aeg täis saab, ning Seltsi asi on siis teda uueste valida, või mitte valida.

4. Jaanuari protokolli VIII punkti valimise kirjade ametliku kinnitamise kohta mõistab Seltsi põhjuskirja 12 § tühjaks, kus valimise viis määratud on; ning põhjuskirja ei või muidu muuta ega täiendada, kui § 16 põhjusel. Soovib Selts, et otsustatud asi maksvaks jääks, siis piame tema uueste ette võtma, ning § 16-ma nõudmised täitma....

4. Jaanuari protokolli p. 7 kohta kirjatoimetaja valimisest on mull nimetada, et kumbki selles punktis nimetatud kandidaat, ei hra Erlemann, ega hra Saal Seltsi liikmed ei ole, ning nendele antud hääled midagi ei maksa. Herra Erlemann ei ole mõnda aastat enam Seltsi liige ja hra Saal sai küll Jaanuari kuus 1891 liikmeks vastu võetud, ei ole aga kuni 1891 lõpuni liikme raha ära maksnud ning sellega põhjuskirja § 5 põhjusel Seltsi liikmete hulgast lahkunud. [19])

[18]) EKmS-i kogu EKSA.
[19]) EKmS-i kogu EKSA.

Nii oli Jõgever oma teades kõik teinud, et juhtida seltsi jälle seaduslikkuse roobastele. Kuid ta oli kõik teinud üksi, asetumata kontakti seltsis võistlevate rühmadega või eestseisusega. Ühendusepidamine «baltlastega» ei võinud tulla kõne allagi. Eestseisusest arvas aga Jõgever just nende plaanide tegemise ajal: «Oleks kõige parem, kui kogu praegune eestseisus, välja arvatud vahest mõned liikmed.... läheks kus kurat.» [20]) Juba paljas kartus, et Truusmann või Köler koosolekule saabuvad, «mürgitab olemasolu». [21]) Nii rõhutab Jõgever, et ta just eestseisusele oma kavatsusi ei paljasta, kartes selle vahelesegamist. Ja veel paar aastat hiljem kirjutab ta, püüdes selgitada oma tookordset suhtumist eestseisusse — peamiselt küll selle Tartust eemal olevaisse liikmeisse: «Minu plaanist ei võinud Eestseisus midagi aimata, kuna nemad mind oma tueks ja vastalised Kõrvi ja Varese hännakandjaks pidasivad. Seda arvamist ei tahtnud ma sugugi kautada, sest et siis mu mõju Eestseisuses oleks kaduma läinud ja mina eestseisust kukutada ei oleks saanud.» [22]) Kõige selle pärast vaikis ka Jõgever eestseisuse koosolekuil oma plaanidest, kuulates ainult teiste arvamisi, ja esitas üldkoosoleku päevakorragi eestseisusele vastuvõtmiseks alles koosoleku eelõhtul. [23])

Ühtlasi on Jõgever neil ajul teinud veel omapäraseid kalkulatsioone E. Kirjam. Seltsi praeguse ja ka võimaliku tulevase koosseisu kohta. On nimelt säilinud tema poolt koostatud 1892. a. liikmete nimestik, mis jagatud kahte ossa, — ühel pool nimedeposti kohal «Meie mehed», teisel pool «Baltlased». Kui see nimestik on täppis, siis oleks seltsis olnud tollal 29 «meie meest» ja 61 «baltlast». Sellevastu on aga «meie poolt» ette pandud ligi 60 uut liiget, kuna soovitajaina esinevad peamiselt Jõgever, Kõrv ja Truusmann. Lisaks on aga 21 nime rubriigis, mis kannab märkust: «Tänavu aastased liikme kaardid pettuse teel saanud, aga ei ole liik-

---

[20]) J. Jõgeveri päevik 29. X 1892.
[21]) J. Jõgeveri päevik 12. X 1892.
[22]) J. Jõgeveri päevik 13. II 1894.
[23]) Eestseis. prot. 13. XI 1892. EKmS-i kogu ERMA.

med. Soovitada liikmeks, et nurinat ei oleks.» Ja arvates nii kõik tõelised liikmed, liikmekandidaadid kui ka need «pettuse-mehed» baltlaste arvel kokku, on Jõgever leidnud kuldse tasakaalu: «meie mehi» 87, «baltlasi» aga 86.[24]) Igatahes annab see nimestik huvitava ülevaate seltsi liikmeskonna meelsusest kõnesoleval ajajärgul.

Paar päeva enne kauaoodatud üldkoosolekut märkis Jõgever oma päevikusse: «Loomulikult on kõik minu mõtted keskendunud Kirjameeste Seltsi koosolekule, sellele otsustavale sündmusele eestlaste elus, mis tõenäoliselt paljudeks aastateks määrab nende vaimuelu suuna.... Vähesed võitlejate hulgast mõistavad selle loo tõelist mõtet, milles nad ise esinevad tegelastena.»[25]) Kahjuks — ka Jõgever ise eksis selle ajaloolise hetke hindamisel.

Nii saabus 14. november 1892 — E. Kirjam. Seltsi viimse koosoleku päev.

Kuid selle päevaga näivad esimesel pilgul kaduvat kõik harilikud allikad seltsi ajaloo jälgimisel: lõpevad eestseisuse protokollid, katkeb kauaks ajaks Jõgeveri päevik, vaikivad isegi ajalehed. Nii toob «Postimees» ainult lühikese märkuse, milles kirjeldatakse mõne sõnaga koosoleku algust ja — «Siis luges hr Jõgever ka 2. märzi koosoleku protokolli ette selle kohani, mil prof. Köler koosoleku oli lõpetanud. — —»[26]) Sedasama ja niisama ebamääraselt ütleb ka «Olevik».[27]) Kõik lõpeb üllatavalt järsku, nagu oleks koosolek ühes kirjasaatjatega langenud maaväringu ohvriks.

Alles mõni päev hiljem ulatus tartlasteni «Valgus»,[28]) mis ainsana eesti lehtedest tõi põhjalikuma ülevaate sest koosolekust. Ja samuti alles mõne päeva pärast usaldas tuua sellise ka «Postimees» — kuid jällegi «Riižski Vestniku» järgi![29])

Ometi pole sellega öeldud, et meil oleks liiga vähe

---

[24]) EKmS-i kogu EKSA.
[25]) J. Jõgeveri päevik 11. XI 1892.
[26]) Postim. 1892 nr. 260.
[27]) Olevik 1892 nr. 46.
[28]) Valgus 1892 nr. 49.
[29]) Postim. 1892 nr. 263.

andmeid selle koosoleku käigust. Neid tuleb vaid ammutada väga mitmesuguseist, seni vähe ülevaatlikkust võimaldanud allikaist. Kõike kokku võttes oleks pilt järgmine.

14. novembri hommikul oli E. Kirjam. Seltsi maja uksele riputatud järgmine teadaanne: «Uks avatakse kell $^1/_2$12, koosolek algab 12.» Sees olid seinale riputatud Jõgeveri poolt koostatud ja juba varem siin esitatud reeglid koosoleku jaoks, millele veel lisatud esimese punktina: «Iga liige, kes soovib koosoleku saali astuda, peab ette näitama igakord seltsi põhikirja oma nime ja seltsi pitsatiga.» [30]) Et säärane vali uksekontroll nõudis erilisi abijõude, on selge. Jõgeverile oli küll, nagu ta hiljem jutustab, tungivalt soovitatud juba eeskätt politsei abi tarvitada, [31]) «kuid sellekordsed koosoleku ärapidamiseks luba saanud isikud pidasivad politsei appivõtmist liig alandavaks Seltsi kohta». [32]) Ja sellepärast oli palgatud ainult neli ekspressi, kes pidid tõelised liikmed sisse laskma, võõrad aga tagasi tõrjuma. Kuid nagu osutas järgnev etendus, lõid need korravalvurid ainult skandaali õhkkonna, ilma et neil oleks ometi olnud jõudu ja «autoriteeti» korda pidada.

Juba varakult kogunes seltsimaja õue hulk rahvast. Kell $^1/_2$12 avati uks ja hakati inimesi sisse laskma. Algul oli kontroll tõesti vali: ei aidanud ainult liikmekaart, vaid kontrolliti, kas isik on ka tõesti seadusepärane liige; samuti nõuti põhikirja eksemplari ettenäitamist, mida sai küll siitsamast osta. «.... põhjuskirja ei olla aga mitte igale ühele antud. Ka see olla Jõgeveri lubal sündida võinud. Nõnda jäänud siis vana härra Goldmann, Saal, Mietra, Hermann ja teised välja. Hra Org viinud neist mõne suure tüliga sisse.» [33]) Igatahes ei lastud koosolekule ühtki üliõpilast, kellel seltsist osavõtmine oli ikka veel keelatud.

Jõgever ise on koostanud ka koosolekust osavõtnute nimestiku. Selle järgi pidi seltsil olema üldse 88 täis-

---

[30]) P. Вестник 1892 nr. 255.
[31]) J. Jõgeveri päevik 15. II 1894.
[32]) E. Kirjand. 1906, lk. 107.
[33]) J. Tõnisson — V. Reimanile 26. XI 1892. EKSA.

õiguslikku liiget, ja neist olid kohal 26: E. J. Bleyer, P. Grünfeldt, teener Hansen, M. Hanser, K. A. Hermann, J. Jõgever, J. Jurkatam, õp. Kallamäelt, kaupm. Karja, G. Karu, J. Lellep, K. Maasik, M. Michelson, J. Must, P. Org, J. Orgusaar, M. Ostrov, J. Ots, J. Pellberg, H. Prants, M. Reinik, A. Rennit, G. Sachs, K. E. Sööt, P. Tamm ja M. Undi.[34]) Peale nende veel mõned üksikud täiesti usaldusväärsed külalised.

Neid aga, kes jäid esialgu õuele novembrikuu vilu ilma kätte külmetama, oli mitu korda rohkem. Ja siin kohtame ühe huvitava küsimusega, mida lõplikult lahendada on vist üldse võimatu. Jõgever ütleb ise: «Käratsejad ei ole iial Seltsi liikmed olnud, vaid kõrtsidest kokku korjatud kelmid, kes Seltsi käratsema saadetud.»[35]) Ja hiljem:

Nõnda hooples üks isik, kes sellel ajal Eestis suures lugupidamises oli, pärast Seltsi kinnipanemist nende ridade kirjutajale, tema olevat paari saja rubla eest mehi tellinud, kes asjaajamist Seltsis võimatuks teeksivad ja Seltsi kinnipanemist aitaksivad toime panna. Selle juures olnud tema ainukene siht Seltsi surmata. Tal oli igatahes isiklisi arveid Seltsiga õiendada, kas ta aga tõeste selle jaoks paar sada rubla ära kulutas, on muidugi tema enese teada. Ilma midagi paha aimamata jagasivad Tartus elavad juhatuse liikmed ülemal nimetatud meestele .... rahakviitungite asemel Seltsi liikmekaardid kätte, selles kindlas arvamises, et maksjad tõesti Seltsi liikmed on.[36])

Ja veelgi hiljem ning veelgi selgemini ütleb Jõgever: «G. eestvõttel korjati paari nädala jooksul poolteistsada meest, muretseti neile G. enda ütlemise järele G. kulul hoopis kõrvalistel teedel seltsiliikme kaardid ja tuldi, jällegi G. tunnistuse järel, selle otsekohese sihiga et Seltsi lõpetada, Seltsi koosolekule.» Selle kirjutise ridade vahele on pliiatsiga lisatud: «ma ei nimeta selle mehe nime, keda igaüks muidugi tunneb, vastutan aga selle eest, et ma tema minule avaldatud sõnad õigeste avaldan.»[37]) Kuid teisal paljastab Jõgever ometi selle

[34]) EKmS-i kogu EKSA.
[35]) J. Jõgeveri päevik 15. II 1894.
[36]) E. Kirjand. 1906, lk. 105 j.
[37]) J. Jõgeveri käsikiri «Lubatagu kaheksakümnendate aastate võitluste peale Eestis ka teisest seisukohast vaadata». J. Jõgeveri kogu EKSA.

nimegi: «Nagu hiljem avalikuks tuli oli pea-agiteerija ja häälte ostja A. Grenzstein, kes seda ka otsekohe, ilma salgamata tunnistas.» [38])

Lugu näib olevat selleks liiga fantastiline, et seda vähemalt ta täies ulatuses ja ilma rohkemate tõendisteta uskuda. Kuid teiselt poolt jääb koosoleku käigust ometi mulje, nagu oleks sellest peale taltsutamatust seltsi tervendamispüüdest aetud tulipeade ka mingid hämarapärased, ainult käratsemiseks mobiliseeritud isikud osa võtnud. Igatahes näib kahtlane olevat, et nende arv võis ulatuda poolteisesajani, liiatigi kõneleb ka Jõgever ise vahel ainult poolesajast.

Sellal kui ukse taha jäänud publik oma rahulolematust avaldas, algas aga sees koosolek. Algul on see ikkagi kuidagi läinud, igatahes on Jõgever oma avakõne saanud lõpuni pidada ja sellega ühenduses lauldud ka kolm korda riigihümni. Segadused on nähtavasti alles siis alganud, kui juhataja keeldus märtsikuu koosoleku protokolli teist poolt ette lugemast. Umbes sel ajal jõudnud kohale ka uuendajate seekordne ninamees dr. Ostrov. [39]) Ja umbes samal ajal kaotanud ekspressidki oma «autoriteedi»: «tükki poolsada võerast.... lükkasivad ekspressid eest ära ja tormasivad sisse. Koosolek.... oli segatud jäädavalt. Mõned seltsi liikmed.... astusivad käratsejate eestvedajateks ja tegivad.... kõik toimetuse võimatuks.» [40])

Seal seisis paarkümmend Seltsi liiget, kes umbes 100-st liikmest koosolekule olivad ilmunud, pooleteise saja rahakviitungi mehe vastu, kes lihtsalt kehalise jõuu abil Seltsi liikmed eemale tõrjusivad ja otsused Seltsi surmamiseks seda mööda tegivad, kuidas nende palkaja neile ette oli määranud....

Seltsi õnnetus oli see, et temal kehaline jõud puudus oma ruumidest jaolt ära eksitatud, jaolt ära ostetud Seltsi lõhkujaid välja ajada, kes seltsi nimel otsusid tegivad, ilma et nad Seltsi liikmed oleksivad olnud ja Seltsi põhjuskirja tundnud. [41])

Eestseisus oli määranud koosoleku protokollijaks küll J. Jurkatami. Ometi on meile säilinud ainult juhataja

---

[38]) J. Jõgeveri kirja mustand J. Kölerile 9. II 1892, äärel olev «Hilisem tähendus». J. Jõgeveri kogu EKSA.

[39]) J. Tõnissoni eespool tsiteeritud kiri V. Reimanile.

[40]) J. Jõgeveri päevik 15. II 1894.

[41]) E. Kirjand. 1906, lk. 106 j.

Jõgeveri enda koostatud protokolli mustand — äärmiselt katkendlik, alguseta ja lõputa visand. Selle kaudu satume kohe koosolekul valitsenud kärarikkasse möllu:

Herrad klp. Org, õllepruuel Lellep, arst Ostrov, rätsepp Mihelson ja mõned hüüavad läbi segamine vahele: Saal on kirjatoimetaja. Astugu ametisse! Mis lastakse Seltsi liikmeid väljas külmetada.

Juhataja: Palun, et mitte kõik ühekorraga ei kõneleks. Lõpetame esite protokolli asja ära! Mul on veel paar kirjalist protesti ette panna, mis tänasesse protokolli tulevad üles võtta.

Tõuseb uueste kära, eesotsas kõige aja kuni koosoleku lõpetuseni 4 nimetatud herrad. Juhataja helistab kella. See ei mõju. Hüütakse: Luetagu Märtsi kuu protokoll lõpuni.

Juhataja tarvitab veikest vaiksemat vaheaega ja seletab: koosolek võttis Märtsi protokolli lõpuni vastu ning on ta Seltsi lubal juba allakirjutatud. Pärast presidendi teadaandmist, et «tema seega koosoleku lõpetada», ei või enam Seltsi koosolekust ega koosoleku protokollist juttu olla. Era kõnelemised pärast ametlist koosoleku lõppu ei saa teistes Seltsides, ei ole meil enne, ei pruugi ka nüüd Seltsi protokollidesse üles võetud saada, sest et nad Kirjameeste Seltsisse ei puutu. Läheme siis jälle päevakorra juure ja võtame liikme kandidaadid vastu.

Juhataja tahab esimese liikme kandidaadi nime nimetada, aga valju järsku tõusnud kära pärast, millest midagi aru ei saa, ei ole nime kuulda.

Juhataja hüüab valjuste: Kas Selts soovib, et liikme kandidaatid saaksivad vastu võetud? — Vaikus. Selts avaldab ühel healel soovi, et liikme kandidaadid otsekohe saaksivad vastu võetud. Juhataja tahab nimesid nimetada, aga uue kära pärast on see jälle võimata. Kooliõpetaja P. Org astub keset saali ja hüüab: kõik liikme kandidaadid on liikmeteks vastu võetud.

Juhataja tuletab hra Orule meelde, et temal kui kooliõpetajal ei ole mitte sünnis ennast nii korratumalt üles pidada, ning käsib protokolli üles võtta, et hrad Org ja arst Ostrov Seltsi liikmete hulgast on maha kustutatud.

Sel karistamiskatsel polnud aga mingit mõju. «Ostrov ega Org pole sest midagi küsinud.» [42]) See ajas vaid koosolijad veel enam marru. Nii ei tulnud ka uute liikmete vastuvõtmisest midagi välja. Selle järel tegi Jõgever katset seltsi 20-aastase tegevuse aruannet ette kanda, kuid —

Juhataja alustab aruannet, aga uueste algav kära ei lase tal ühtegi sõna kuulda. Ostrov, Org, Mihelson, Lellep ja mõned teised koguvad

[42]) J. Tõnissoni eespool tsiteeritud kiri V. Reimanile.

keset saali ja hüüavad juhatajale: Meie ei tunne Teid! Kes on Teid volitanud?

Juhataja näitab presidendi ja abipresidendi, nagu ka Eestseisuse volid ette. — Need volid ei maksa midagi. Valime uue juhataja.

«Vaheaeg 10 minutit» teatab juhataja.

Pärast vaheaega teatab juhataja: «Et tänasel koosolekul rahulist töötamist loota ei või, et pealegi suur hulk võeraid on väe kaupa saali tunginud, kuna tänasel koosolekul ainult Seltsi liikmed ja Eestseisusest sisse toodud võerad võivad osa võtta, siis teatan mina sellega, kui volitatud seadusline koosoleku juhataja, et tänane koosolek lõpetatud on.[43])

Sellega oli ka Jõgeveri ülesanne lõpule jõudnud. Tema seltsi päästmise katse oli kõige armetumalt nurjunud. Ja see oli vahest kõige kibedamaid kogemusi ta elus. Veel aastate kaupa mõlgutas ta selle üle, leides, et tema poolt tulnud «eksitus eksituse pihta, nii et ma suurel mõedul ennast selles süüdlaseks luen, mis tuli».[44]) Ja jälle: «Tõsi on, et ma selle kinnipanemise juures ilusat rolli ei mänginud, aga teisiti ei võinud.... Ma lootsin, et Selts mind vähegi saaks usaldama.... Pimedast peast läks Selts ise oma surmale suhu. Kui ma.... palusin mõistlikult toimetada, sest muidu pandavat Selts kinni, naerdi minu üle.»[45]) Ning veelgi:

Mina olevat tema hauda saatnud, kui mitte meelega, siis olla ma ilma enese teadmata teiste tööriist olnud. Protesteerisin mõlemate süüdistuste vastu, kuid vastatakse, ma ei mäletavat vist enam ehk vabandavat ennast nüüd põhjustega, mida mull sell ajal ei võinud olla. Tõsi on ju, et seltsi kinnipanemise süüst ma ei pease, aga ma olen seal niisama süüdlane, kui majaperemees, kes maja ei jõudnud tule eest kaitsta, kuna kange maru ajal naabri maja põlema läks ja tule leegid tema maja peale lendasivad.[46])

Küsimus polnud ju mitte selles, et Jõgever koosolekut ei suutnud valitseda ja selle lõpetas ilma midagi korda saatmata, vaid ses korralageduses, mis nüüd alles algas. Sest selle päeva draama polnud veel kaugeltki lõpule etendatud.

Nagu sama aasta 2. märtsil, nii ei mõelnud ka nüüd koosolijad juhataja lõpetamisteadaande järel laiali minna, vaid jätkasid koosolekut. Kõik kordus, ainult selle vahega, et seekordsed ninamehed olid tunduvalt

[43]) EKmS-i kogu EKSA.
[44]) J. Jõgeveri päevik 13. II 1894.
[45]) J. Jõgeveri päevik 12. II 1894.
[46]) J. Jõgeveri päevik 10. II 1896.

vastutusvõimetumad ja mass distsipliinilagedam. Jõgever kinnitab, et tõelised seltsi liikmed, välja arvatud mõned erandid, keda ta juba eespool nimepidi maininud, ka nüüd korralikult esinesid. Kuid nemad polnudki nüüd tooniandjad, vaid isikute kogu, kelle enamik ei kuulunud kahtlemata mitte seltsi täisõiguslike liikmete hulka ja kellel oli vähe tegemist seltsi ning tema huvidega. Need olid tolle aja «tegelased», kes kippusid «rahva nimel» asju korraldama, küsimata sellest, kas need nendesse puutusid või mitte. Neid ei tule igatahes samastada selle ringkonnaga, kes veel aasta algul hoolitses seltsi tõelise tervendamise eest. Et siit V. Reiman puudus, seda teame, kuid samuti puudus ka J. Tõnisson ja rida teisi nooremaid haritlasi. Toimingu juhtnööreks polnud mitte niipalju erinevad põhimõtted seltsi tulevase tegevuse korraldamisel kui lihtne kildkondlik löömavaim.

Sellest koosolekust, mis nüüd järgnes, pole meile säilinud kuigi palju kirjalikke teateid. Seda aga teame, et juhatajaks valiti Nõo kihelkonnaarst dr. M. Ostrov, kelle Jõgever alles äsja oli tunnistanud seltsist väljavisatuks. Muidugi taheti vähemalt nüüd märtsikuu koosoleku protokolli lõpuni ette lugeda, kuid selleks vajati kõigepealt seda protokolli. «Jõgever tahab ära minna; küsitakse temalt Seltsi raamatuid, see ei ole neid käest annud. Ei ole teda aga raamatutega ära minna lastud, vaid astutud temale teele vastu. Pea vägivallaga katsunud mõni mees raamatuid tema käest ära võtta, aga Jõgever on tubliste hoidnud.» [47]) «Keegi rätsep hiilis kavalal kombel härra Jõgeveri juurde ja oleks sellel raamatud kunstvõttega peaaegu käest ära rebinud; ettevõte lõppes aga täieliku äpardumisega. Üldine naer; rätsep, pea häbistatult norus, hiilis oma kohale.» [48]) Ja nii ongi Jõgever, nagu mäletab H. Prants, istunud koosoleku lõpuni, seltsi raamatud kramplikult kaenla alla pigistatud.

Koosolek ise kujunes kohtumõistmiseks senise eestseisuse üle ja lõppes viimase tagandamisega. Lõplik

[47]) J. Tõnissoni eespool tsiteeritud kiri V. Reimanile.
[48]) P. Вестник 1892 nr. 255.

asjaõiendamine jäeti aga järgmiseks koosolekuks, kuhu Köler, Truusmann, Jõgever ja Hermann oleks nõutud aru andma oma tegudest. Juba Hermanni vastutuselevõtmine osutab, et siin polnud enam täiesti tooniandev see ringkond, kes alles 2. märtsil valis just Hermanni oma juhatajaks. Kõige rohkem võis siin osa mängida selle ringkonna teine, «Oleviku» poole hoidev tiib. Lähem koosolek määrati 2. jaanuarile 1893 Tartus. Kuid kuni selleni määrati tagandatud eestseisuse asemele seltsi asjade ajajaks neljaliikmeline komisjon — provisoorium. Sellesse valiti dr. M. Ostrov, kirjanik A. Saal, pankrottunud raamatukaupleja Kuuse ja boheemlane-salmitaguja M. Undi.[49]) Nendest polnud keskmised üldse seltsi seadusepärased liikmed, ja esimenegi oli alles hiljuti seltsi astunud. Nii oli otsustamine seltsi saatuse üle antud isikute kätte, kellele olid võõrad seltsi minevik ja traditsioonid. «Terve eestseisus heideti ametist ära, ilma et uus asemele oleks valitud,» kaebab Jõgever. «See oli lausa põhjuskirja rikkumine.» Kui sellise teguviisi pärast hoiatatud, et see seltsi kindlasti surma viib, siis vastatud, et seltsi keegi kimbutada ei tohtivat. «Vähearvuliste Seltsi liikmete hääled karjuti võõrastest lihtsalt surnuks. Katsed koosolekule ära seletada, kui tungivalt tarviline eestseisuse küsimuse korraldamine põhjuskirja põhjal on, kuna Seltsil ilma seaduslise eestseisuseta sugugi enam kokkukutsujat ei ole, lämmatati jalgade trampimise, vilistamise ja käraga enne ära, kui neid jõuti avaldada.» [50])

Nii oli koosolek kestnud kell $^1/_2$1-st päeval ligi kella 8-ni õhtul. «R. Vestnik» ütleb oma kirjeldises: «Oleks vist veel kauemini nõu peetud ja tülitsetud, aga kell 8 õhtul pidi saal maskeraadi jaoks vabastatud olema.»

Aga kui seltsi väljaüüritud saalis Tartu pisipürjerlik maskeraad algas, siis oli ka seltsi enda erakondliku kempluse maskeraad lõpule jõudnud. Kuidas see provi-

---

[49]) Mõne allika järgi kuulusid provisooriumi ainult Ostrov, Saal ja Undi ning ka ainsas dokumendis, mis see provisoorium ise avaldas, puudub Kuuse nimi.

[50]) E. Kirjand. 1906, lk. 106 j.

soorium tõesti seltsi asju mõtles edasi ajada, seda me ei tea. A. Saal ütleb küll oma E. Kirjam. Seltsi lõpu enam kui segases kirjelduses: «Meie esimene kohus oli seltsi uuele peakoosolekule kokku kutsuda, et töövõimulist eestseisust valida ja seltsi tööle koguda.» [51]) Kuid see on otsekui naljatamiseks öeldud, ilma asja lõpuni mõtlemata. Siin oli algatatud ainult revolutsiooniline aktsioon, ilma et selle taga oleks olnud ometi mingit jõudu. See juhuslik inimkogu oli omameestega arveid õiendades küll vahva, kuid ülemusega asju ajades arg kui lambakari. Kui aga noil ajul ses politseiriigis väiksemgi üleastumine võis saada organisatsioonile hädaohtlikuks, siis polnud säärase korrarikkumise puhul lootagi, et seda rahulikult pealt vaadatakse.

Kuid seda peab ütlema, et provisoorium vähemalt kiire tegutsemisega püüdis oma seisukohta päästa. Ta tahtis asjad käima panna, enne kui kõmin sellest, mis seltsis tõeliselt toimunud, oleks kaugemale ulatunud. Nii osutus asjale kasulikukski, et Jõgever tsensorina oli koosoleku kirjelduse «Postimehes» ja «Olevikus» ära «pühkinud», nagu ütleb H. Prants oma päevikus.

Kuid et siin just ruttu kavatsetakse toimida, seda aimasid ka senise eestseisuse liikmed. Kui Truusmann sai Jõgeveri aruande koosoleku käigust, soovitas ta sedamaid pöörduda ringkirjaga kõigi politseivõimude poole, kellele allus kuulutuste tsenseerimine, ja teatada, et kui mõned E. Kirjam. Seltsi liikmed kavatsevad seltsi üldkoosolekut lähemal ajal kokku kutsuda, siis ei tule säärast kuulutust kui mitteseaduslikku ja mitte eestseisuse poolt tulevat läbi lasta. Kõigi teiste sammudega seltsi tegevuse viimisel seaduslikule alusele olevat aega. [52])

Aga seltsi ülevõtjad toimisid veelgi rutemini. Ainult paar päeva pärast eelmist koosolekut ilmus «Postimehes» ja «Olevikus» kuulutus järgmise koosoleku kohta, olgugi et selleni oli veel poolteist kuud aega. Koosoleku päevakorras oli ette nähtud: juhataja avasõna, protokollide lugemine ja kinnitamine, uute liik-

[51]) Ajaloo album, lk. 96.
[52]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 16. XI 1892. EKSA.

mete vastuvõtmine ja ettepanemine, «Teadaandmised arunõudmiste peale eestseisuse liikmete käest», eestseisuse täiendamine, kõned, «Hra Kõrvi asi», nõupidamised ja järgmise koosoleku määramine. Kuulutuse alla olid kirjutanud «Seltsi poolt eestseisuse asemele valitud ajutised volinikud: M. Ostrov, M. Undi, A. Saal». [53])

Esimesel hetkel paistsid asjad politseile kõigiti korras olevat ja ta laskis kuulutuse läbi. Nähtavasti oli ta unustanud hiljutise konflikti Saaliga: siis ei tohtinud viimane seltsi isegi selle sekretärina kokku kutsuda, nüüd aga küll «eestseisuse asemele valitud ajutise volinikuna». Kuid see silmapete kestis üürikest aega: varsti tühistas Truusmann avalikult nende «volinikkude» kuulutuse kui põhikirja vastu käiva. [54]) Siis jahmatas ka politsei ja keelas kategooriliselt koosoleku pidamise. Ning varsti hakkas sandarmivalitsuski uurima, «mis viimasel K. S. koosolekul õieti on tehtud». [55])

Nähtavasti sel ajal on provisoorium leidnud tarviliku olevat Tartu politseimeistrile esitada viimase koosoleku protokolli. See protokoll on antud lugeda Jõgeverile, et ta teeks märkused nende kohtade puhul, «mida peab valedeks». Ja Jõgever saadabki politseimeistrile pikema vastuse, milles teatab, et talle esitatud kirjutisel «on väga vähe tegemist E. Kirjam. Seltsi 14. novembri koosolekuga ja et see kujutab endast arvatavasti ainult kuulujuttude põhjal koostatud visandit ajalehe jaoks». Pärast mõnede omapoolsete õienduste ja täienduste tähendab Jõgever:

Kõigel sellel, mis esitatud anonüümses kirjutises [protokollis] pärast vaheaja kuulutamist, pole mingit tegemist E. Kirjam. Seltsi 14. novembri koosolekuga ega puutu minusse nagu selle koosoleku juhatajasse. Pole minu asi otsustada, kas oli Seltsi eestseisusel õigust lubada Seltsi saali jääda rahvahulgal, kes ei piirdunud ainult lõbusa jutuajamisega, vaid püüdis etendada ka mingit seltsi, valides endale mitmesuguseid ametitäitjaid, olgugi et see kujutas pigemini mõnd lapsikut mängu, tahtmist jätkata enam-vähem süütut skandaali, kui midagi kuriteolist.... [56])

---

[53]) Postim. 1892 nr. 258; Olevik 1892 nr. 46.
[54]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 23. XI 1892. EKSA.
[55]) A. Grenzsteini päevik 26. XI 1892.
[56]) J. Jõgeveri mustand EKmS-i kogus EKSA.

Volinikud ei kaotanud kõige selle järel ometi täitsa julgust, vaid püüdsid veel seltsi huvisid kaitsta. Eespool tsiteeritud «R. Vestniku» kirjutis novembrikuu koosolekust lõppes järgmise märkusega: «Seltsis valitseb täielik kaos: ta eestseisus pole täisarvuline ja koosolekud mööduvad alati riiuga kõigi osavõtjate vahel. Tülide üheks põhjuseks on see, et selts on oma aja ära elanud: ta (põhikirjas ettenähtud) ülesanded ja tegevus ei vasta enam käesoleva aja nõuetele.» Teiste sõnadega: E. Kirjam. Selts kui rahvuslik asutis tuleb lõpetada. Kuid selle vastu võttis A. Saal sealsamas «R. Vestnikus» sõna ja osutas, et selts kord just selleks asutatud, et «võimaldada eestlastele vene keele teadmist ja tutvumist suure isamaaga». «Sellepärast on soovitav, et kurvad arusaamatused seltsi liikmete vahel lõpeksid nii pea kui võimalik, et selts mõtleks rahva suurenenud huvi rahuldamisele oma laia isamaa suhtes ja hakkaks avaldama populaarseid teoseid Venemaa geograafiast, ajaloost ja etnograafiast ning tõlkima paremaid [vene] isamaalisi kirjanikke.... Kõik see vastab aja nõuetele ega ole vastuolus põhikirjaga.» [57]) Nii olid rahvuslasedki sunnitud kordama vastaspoole programmi.

Vaheajal lähenes üldkoosolekuks määratud päev. Siis tehti veel kord katset koosoleku luba saada, kuigi mitte enam provisooriumi liikmete, vaid nende mõtteosalise P. Oru poolt. Viimane esitas nimelt Tartu politseimeistrile pika palvekirja, mis koostatud 24. detsembril ja sisaldab veel kord ülevaate 14. novembri koosolekust ning seltsi seisundist üldse. Selle järgi toimis Jõgever täitsa seadusevastaselt ja omavoliliselt ning koosolek oli sunnitud eestseisusest mööda minema. «Sellepärast julgen pöörduda Teie kõrgeaususe poole alandliku palvega lubada E. Kirjam. Seltsi 1892. a. 14. novembri üldkoosoleku otsuse kohaselt selle seltsi koosolekut 2. jaanuaril 1893 kokku kutsuda, et teha lõpp sellele halvale seisukorrale, milles selts praegu on, ja ka selleks, et lõpeksid igasugused õiglusetud ning teenimatud kaht-

---

[57]) Tsiteeritud N. Dörptsche Ztg 1892 nr. 281 järgi.

lustused ülemuse ees.» Lõpuks tuuakse 13 seltsiliikme nimed, kes võiksid kinnitada paluja väiteid. [58])

Kõrvuti selle palvekirja esitamisega käis dr. Ostrov veel isiklikult politseimeistrilt koosoleku luba nõutamas. Kuid politseimeister olnud «väga karvane»: «Ta ei luba mingil tingimisel K. S. koosolekut. Kui seda siisgi tahetavat pidada, võtvat ta kõik maalt tulnud inimesed vangi, kes ilma passita sinna tulevad.» [59]) Ja lõpuks loeme 2. jaanuaril 1893 kavatsetud koosoleku kohta: «See koosolek jäi pidamata. Senise eestseisuse liikmed panid koosoleku saali ukse lukku ja patrioodid ei julgenud seda lahti murda.» [60]) See ruumide lukustamine toimunud Truusmanni otsesel käsul. [61])

Ja sellega lõppeski ajutiste volinike uhke tõotus «seltsi tööle koguda», nagu lõppes üldse seltsi töö varigi.

Viimaks veel üks märkus, ühenduses 1892. a. novembrikuu üldkoosolekuga. Näib, nagu oleks prof. Köler jäänud E. Kirjam. Seltsi esimeheks kuni seltsi lõpuni, kuid see pole ometi nõnda. Neli päeva enne seda koosolekut saatis Köler seltsi eestseisusele järgmise lakoonilise sõnumiku: «Palun koosolekule teadustada, et mina edespidi mitte enam Seltsi eest vastutada ei või ja presidendi ametit maha panen.» [62]) «Ma vastasin talle,» ütleb Jõgever omalt poolt, «et ma tema loobumist koosolekule ei teata, või vahest ainult sel puhul, kui me lõplikult lüüa saame.» [63]) Kuid selle ebamäärase «meie» lüüasaamine oli nii põhjalik, et Jõgeveril mahti polnud isegi enam presidendi äraastumist teatada. Ja pärast kiitis Köler selle heaks, et tema tagasiastumisteade jäi avaldamata. Kuid ta andis seltsi juhtimise täitsa Truusmannile üle ega võtnud oma lahkumisteadaannet enam tagasi, vaid soovitas seda ainult seni «eneste keskel

---

[58]) Saksa- ja venekeelne mustand P. Oru kogus EKSA.
[59]) A. Grenzsteini päevik 29. XII 1892.
[60]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 287.
[61]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 14. XII 1892. EKSA.
[62]) J. Köler — EKmS-i eestseisusele 10. XI 1892. EKmS-i kogu EKSA. — J. Köler — J. Jõgeverile 10. XI 1892. EKSA.
[63]) J. Jõgeveri päevik 11. XI 1892.

hoida, kui Seltsi kasu seda nõuab». [64]) Kui talle viimaks nagu presidendile seltsi lõpetamiskäsk saabus, siis ei võtnud ta ka seda vastu, vaid laskis Truusmannile saata. [65])

Nii puudus E. Kirjam. Seltsil ta lõpu eel nii president kui ka esimene abipresident. Oli olemas ainult teine presidendi abi — Jüri Truusmann. Kuid siin alles avaldubki seisukorra armetus. Sest E. Kirjam. Seltsi ainus alles jäänud ametlik esindaja ja huvidekaitsja oli just see mees, kes kasutas kõik tema võimuses olevad abinõud ainult seltsi sulgemiseks.

---

[64]) J. Köler — J. Jõgeverile 2. III 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 110.

[65]) J. Köler — J. Jõgeverile 19. V 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 110.

XVIII. SELTSI LÕPETAMINE.

1892—1907.

Kuigi E. Kirjam. Seltsi tegevusalaks oli kogu Eesti, siis allus selts oma Tartus oleva keskkoha tõttu esmajoones ikkagi Liivimaa kubernerile. Selleks oli kõnesoleval ajajärgul kindralleitnant Zinovjev. See administraator suhtus aga oma venestamisülesandesse igatahes tagasihoidlikumalt kui tema Tallinna ametivend vürst Šahhovskoi. Vähemalt avaldas ta selles vähem isiklikku indu ja algatust ning hoidus drastilisemaist võtteist. Olen püüdnud teisal osutada, milline kasu oli meile venestusajal meie maa poolitumisest kahte kubermangu: kubernerid ajasid valitsuse poliitikat eri tempos, sellest sigines nende eneste vahel rida vastuolusid, nii et venestustki ei saadud ühtlaselt läbi viia ja lõpptulemusena pääses Lõuna-Eesti rahvuslik elu ikkagi kõige kohutavamast lagastusest.[1]) Jälgides siin E. Kirjam. Seltsi sulgemislugu, jõuame just samadele otsustele.

[1]) Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 174—178.

See kuberneride vastuolu ei päästnud küll seltsi, kuid igatahes ei vaadanud Zinovjev seltsile nii musta prilli läbi kui Šahhovskoi. Teda ei huvitanud sel määral eesti rahvusliku elu lämmatamine ja ta ei võidelnud ka põhimõtteliselt seltsi nagu selle elu alalhoidja vastu. Kui siis Šahhovskoi oma ettepanekute ja survenõuetega tema valitsusalale tungis, siis leidis ta juba enda prestiiži pärast vajaliku olevat seltsi isegi kaitsta. Igatahes võib öelda, et Zinovjev kuni 1892. a. lõpuni ühtki sammu pole astunud, mis viitaks püüdele seltsi tegevust hädaohtlikult piirata või teda koguni lõpetada. Kui ta Kõrvi väljaheitmise otsuse kasseeris, siis seaduses ettenähtud põhjuste pärast; otsus ise aga oleks võinud seaduslikus korras uuesti esile tulla. Seevastu jättis Zinovjev kõik teised kaebused, ükskõik kelle poolt need tulid, lihtsalt tähele panemata. Võib ainult arvata, et ta nende kaebuste tõttu hakkas seltsi vastu suuremat huvi tundma ja tema kohta andmeid koguma. Nii nõudis ta pärast Kõrvi väljaviskamist koosoleku protokolli ja pärast 1892. a. märtsikuu koosolekut seltsi põhikirja Riiga saatmist. Kuid see oli ka kõik. Kui ta lõpuks ometi sulgemiskäsu andis, siis ühelt poolt sellepärast, et selts ei mõelnudki enam korrale alluvaks asutiseks saada; teiselt poolt aga ilmselt välise surve tõttu.

Hoopis suurema huvi ja teadvusega suhtus seltsi asjadesse Šahhovskoi, võttes neidki oma programmi teostamise seisukohast. Nagu mäletame, annetas ta ajajärgul, mil seltsi ainuõiguslikeks peremeesteks olid kroonu-patrioodid, oma poolehoiu märgina seltsile isegi Kreutzwaldi büsti. Kuid niipea kui tekkis opositsioon, mis pürgis seltsi tervendamisele rahvuslikus vaimus, muutus ka Šahhovskoi suhtumine. Eriti hädaohtlikuks sai aga viimane sellepärast, et Šahhovskoi informeerijad ja nõuandjad olid just need seltsi tegelased, kelle vastu see tervendusaktsioon käis. Ja nende õhutusel astus Tallinnamaa kuberner kaugelesihtivaid samme seltsi vastu juba enne 1892. a. novembrikuu koosolekut.

Nagu mäletame, saatis Jüri Truusmann juba 5. augustil Jõgeverile kirja, milles anti ülevaade Narvas H. Paabu juures läbiotsimisel leitud dokumentidest ja

milles E. Kirjam. Seltsi sisetülide õhutajaina tõsteti eriti esile A. Saal ning A. Grenzstein. Enam kui poolteist kuud hiljem, 22. septembril, saatis aga Šahhovskoi siseministrile märgukirja «Eesti poliitilistest parteidest», mis täidab trükituna terveni 17 suurt lehekülge.[2]) Ja seda lugedes ei või kahelda, millisest allikast Šahhovskoi on ammutanud oma andmed eesti avaliku elu kohta ning nende valgustuse. Šahhovskoi ise ütleb sealsamas: venemeelse erakonna «poolehoidjaks oli ja on Eestimaa kubermangus ajalehe «Valguse» väljaandja ning toimetaja Jakob Kõrv. Kuid selle erakonna tõeliseks ja kõige tugevamaks esindajaks loetakse kõigi haritud eestlaste keskel Tallinna tsensorit Truusmanni». Kogu märgukirja andmestik on kogutud ja rühmitatud ainult selle eesmärgiga, et anda hoopi Kõrvi vaenlasile. Märgukirja sisu aga osutab sellist meie elu ja kirjanduse pisiasjade tundmist, mida ei või oletada ühelgi vene bürokraadil ega harilikul kohalikul politseiametnikul. Jah, paiguti langeb see märgukiri isegi ühte tolleaegsete Truusmanni erakirjadega.[3])

Kuigi see märgukiri pole pühendatud veel täies ulatuses E. Kirjam. Seltsile, siis käsitleb ta teiste ainete kõrval ometi pikemalt ka juba seltsi ajalugu, tegevust ja viimaseid segadusi. Seal öeldakse:

Viimasel ajal kuulusid seltsi eestseisusse ms. järgmised isikud: esimees prof. Köler, vene voolu mees, kuid veendunud luteri usu pooldaja; patriootide poolt vihatud venesõbraliku ajalehe «Valguse» toimetaja J. Kõrv, kellest rahva sekka lastud jutt, et ta on läinud õigeusku; Tallinna tsensor Truusmann, abiesimees; endine rahvakoolide inspektor, praegune Tartu tsensor Jõgever, kirjatoimetaja; salmilaulja Pellberg, laekur. Kolm viimast on õigeusulised. Teised eestseisuse liikmed, kuigi nad pole õigeusulised, on üldiselt kaine

---

[2]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 261—277.

[3]) Nii hoiatab Truusmann juba selle aasta suvel Jõgeveri: «Hoiduge tulevikus trükiluba andmast seesugustele brošüüridele nagu Järve «Karolus» 1892. Kui kuskil juhtub mäss olema ja sel puhul sellele raamatule tähelepanu juhitakse, siis läheb tsensoril jubedasti.» (J. Truusmann — J. Jõgeverile 29. VII 1892. EKSA.) Kuid Šahhovskoi märgukirjas tuuakse just samast «Karolusest» terve lehekülg tsitaate ja avaldatakse arvamist, et see ühes teiste isamaaliste romaanidega on mõjutanud Narva töölisrahutusi ja põhjustanud «sotsialistlikke vaateid ning viha venelaste vastu». Säärased «brošüürid» tulevat kategooriliselt ära keelda!

mõtlemisega inimesed. On arusaadav, et seltsi eestseisuse sellise koosseisu juures ei võinud tema tegevuses kõnetki olla Grenzsteini ja tema mõttevendade patriootilisist unistusist. Sellepärast ei lasknud viimased mitte asjata juttu lahti, et selts on langenud õigeusuliste «venestajate» kätte. Kõrvi väljaheitmisele anti tähendus, et see on patriootide esimene katse seltsi aegamööda üle võtta.... Pole sellepärast kahtlust, et seltsi eestseisuse uue koosseisu juures saab seltsi tegevus käima risti valitsuse sihtide vastu; ta saab töötama vene keele ja üldse vene kultuuri levitamise vastu eestlaste keskel. Ühtlasi on selts ise pärast vene keele maksmapanu koolis, ametiasutisis ja kohtus oma põhikirja § 1 kohaselt olemasolumõtte kaotanud; sest valitsusvõim on ise kõrvaldanud need kohalikud olud, mille vastu võitlemiseks selts tekkis. Mis aga puutub põhikirjas väljendatud arvamisse, et eestlaste keskel võib haridust oma emakeeles «rutemine, kergemine ja kindlamine» levitada kui võõras keeles, siis on seesugune mõte muutunud praegusel ajal ebakohaseks.

Ühtlasi tuuakse esile kõik pisiasjad, mis võiksid kuidagi kahjustada seltsi, või esitatakse seltsi lähedaste tegelastena isikuid, keda tahetakse kahjustada. Kõrvi võistleja ja vaenlane Grenzstein näib olevat otse seltsis kavatsetud revolutsiooni peamees. Ja Saali puhul ei jäeta jälle korduvalt lisamata, et ta on Grenzsteini kaastööline. Ei jäeta mainimata seltsi aastaraamatus ilmunud Grenzsteini «ateistlikku» luuletist ega refereerimata «Grenzsteini kaastöölise» Saali ajaloolis-isamaaliste romaanide sisu. Ei jäeta mainimata ka H. Paabu käest läbiotsimisel leitud «Grenzsteini kaastöölise» Saali kirju.

Kuid kõige selle järel ei tee Šahhovskoi ometi veel siseministrile seltsi sulgemise ettepanekut, vaid resümeerib oma esitise ses punktis järgmiselt: «Tartu Eesti Kirjameeste Seltsi põhikirja läbivaatamine selle eesmärgiga, et Seltsi tegevust kokkukõlastada piirimail muutunud olukorraga.» Teiste sõnadega: E. Kirjam. Selts tuleb muuta avalikult venestamisasutiseks.

Et rauda samas suunas edasi taoti ja näiteks Köleritki ses vaimus valgustati, seda näeme mõne aja pärast just Köleri teatest:

Täna sain Narvast kirja, et karskuse seltsi «Võitlejal» Eesti Gubeneeri poolt teadustatud: «et kui neli Baltimeelsed meest, kelle hulgas ka S a a l Kirjameeste Seltsi liikmete koguja ja Oleviku pea agent on, mitte kahe kuu jooksul seltsist välja ei saa heidetud, siis Selts kinni saab pantud.» Selle järel on selge et ka K. Seltsil võib kinni-

panemine tulla kui herra Saali veel Eestseisusse valitakse mis tarvis seltsil, järelmõtlemiseks avaldada. [4])

Kuid vaevalt sai bürokraatlik masinavärk Peterburis Šahhovskoi märgukirja peale veel liikumagi hakata, kui E. Kirjam. Seltsi asjad olid juba nii kaugele arenenud, et tarvilikuks peeti veelgi resoluutsemaid samme nõuda. Selleks otsustavaks momendiks oli 14. novembri koosolek ta korralageduse ja omavoliga. Pärast seda oli nii seltsi sõpradele kui vaenlastele selge, et asutisest, vähemalt ta senisel kujul, enam elulooma ei saa.

Kohe pärast koosolekut oli Jõgever Truusmannile kui seltsi ainsale presidendile saatnud sündmusist pikema aruande. Sellele reageeris Truusmann: «Sain Teie kirja ja vastan rõõmu pärast sedamaid. Näib, et paremat ei või välja mõeldagi kui see, kuidas Teie toimisite.» Nähtavasti on Jõgever samal hoobil ette pannud seltsi põhikirja muuta, et korralagedusele lõppu teha. Truusmann kahtleb igatahes Jõgeveri soovitatud abinõudes ja teatab omalt poolt, «muidugi kõige suuremas saladuses», et Tallinnamaa kuberneri poolt on saadetud siseministrile «hiiglasuur» esitis, milles soovitatakse A. Grenzsteini administratiivsel teel maalt väljasaatmist, E. Kirjam. Seltsi põhikirja muutmist, mõnede karskusseltside sulgemist ja rahvuslike romaanide väljaandmise keeldu. «Ma arvan, et nende asjade ja teadaannete puhul ka Liivimaa kuberneri arvamist küsitakse. Ma mõtlen, on ükskõik, missugust arvamist ta avaldab; kui see on soodus [süüdistatavaile], siis seda parem, — [kuberner] teeb sellega ainult endale paha; sest oma arvamist peab ju tõsiasjadega tõendama.» [5]) Näeme, kui hästi on Truusmann informeeritud Šahhovskoi 22. septembri märgukirjast ja kui truult ta oma leivaisa huvisid Zinovjevi vastu kaitseb. Kuid oma lõpliku arvamise seltsi asjas jättis ta ka Jõgeverile avaldamata.

Ühtlasi oli Jõgever 14. novembri koosoleku käigust kirjutanud ka Kõrvile, ja viimane oligi sellest materjali ammutanud oma kirjelduse jaoks «Valguses». Eraviisil

---

[4]) J. Köler — J. Jõgeverile 10. XI 1892. EKSA.
[5]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 16. XI 1892. EKSA.

reageeris Kõrv sõimuvalanguga seltsi ülevõtjate aadressil: «Baltia narrilased», «P ä r i s t o r m i d!», «kelmid», «h u l l u d e k a r i!», «S a a t a n a p u g a l a d!», «müra ja hullamiste tarvis ei peeta Seltsi tõeste mitte!» [6]) Kuid selle sajatuste roduga näibki lõppevat Kõrvi osa E. Kirjam. Seltsi sulgemisloos. Tema algatusel ja tema nimel sündis saatuslik konflikt, kuid selle lõplikul lahendamisel ei näi ta enam kaasas olevat. See kiri ise peegeldab tema suhtumist riiuküsimusse: selts peab edasi elama, kuid kui ta peaks sattuma baltlaste kätte, siis ennem suletagu ta! Ometi pole meil vähimaidki andmeid selle kohta, et ta omalt poolt veel seks sulgemiseks oleks midagi teinud. Veel enam, on põhjust oletada, et ta, nagu teisedki, polnud isegi lähemalt informeeritud, mis siitpeale seltsi surmamiseks ette võeti. Kõik niidid jooksevad kokku ainult Truusmanni juurde, kes ka ise neil ajul kinnitab: «Kõrv pole mulle enam autoriteet.» [7])

Lugu oli seda lootusetum, et Truusmann oli siitpeale ainsaks isikuks, kes võis veel ametlikult seltsi nimel esineda. Tartus olevad eestseisuse liikmed olid abitus seisukorras: nad ei mõelnudki Seltsi asjaajamist «provisooriumile» üle anda, kuid neil polnud ka voli midagi muud teha. Liiatigi olid nad kõik hirmunud, nii et keegi ei usaldanud enam vastutust kanda. Või nagu kirjeldab seisukorda Jõgever:

> Eestseisus pidi nõuu pidama, mis ette võtta. Aga eestseisuse koosolekut ei võinud ära pidada, sest ühtigi presidenti ei olnud saadaval. Sachs oli Truusmanni poolt ainult kuni selle [14. novembri] koosolekuni .... Eestseisuse juhatajaks volitatud. Ei jäänud siis muud nõuu üle, kui protokollid Tallinnasse saata, et seal eestseisuse koosolekud saaksivad ära peetud, kuna seal presidendi abi, kirjatoimetaja [abi] ja kassameister [tõeliselt küll raamatukoguhoidja abi dr. Köler] elasivad. Seda otsustasivad ühel healel Tartu eestseisuse liikmed. [8])

Jõgever nimetab seda protokollide Tallinna saatmist kõigi tema enda ja eestseisuse poolt tehtud vigade hul-

---

[6]) J. Kõrv — J. Jõgeverile 18. XI 1892. EKSA.
[7]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 5. VIII 1892. EKSA.
[8]) J. Jõgeveri päevik 16. II 1894.

gas «suureks veaks». Sest sellega olid seltsi lõpetajale just kõik vajalikud andmed kätte muretsetud. Truusmann kinnitas Tallinnas asuvaile liikmeile, et ta nad varsti kokku kutsub seltsi põhikirja muutmise üle nõu pidama. Kuid — «Samal ajal teatas ta viimasest koosolekust ja seal lubatud seltsi põhikirja rikkumisest hr. Liivimaa kubernerile, paludes seda, kas ta ei leiaks mitte võimaliku olevat abinõusid tarvitusele võtta edaspidise seltsi põhikirjast üleastumise ja eesti intelligentsi meeltesegamise vastu.» [9]) Jõgever omalt poolt teab, et selles kaebekirjas rõhutatud: «Selts olevat mässajate pesa, Luteruse kirikherrade tööriist jne.» Ja — «Sellest kirjast ei aimanud keegi, et Köhler, ega teised eestseisuse liikmed vähematki, enne kui Seltsi kinnipaneku sõnum ilmus.» Sedasama kordab ka Köler: «Nagu mul auustavalt poolt teadustadi, olla hra Tr[uusmann] Kirjameeste seltsi kinnipanemiseks töötanud. Oleks mina arvata võinud, et Tr. ilma eestseisuse ja minu arvamise järel küsimata vastutamist säherduse toimetamise eest oma peale soovis võtta . . . .»! [10]) Ning Grenzstein seletab jälle: «Tr[uusmann] olla riigivalitsuselt K. S. kinnipanekut palunud. Šahhovskoi olla palvekirja Peterburisse viinud ja teda toetanud. Nii olla selts ilma Liivi kuberneri teadmata kinni pandud.» [11])

Nagu osutavad muud andmed, on lugu ka nii olnud, ainult asjakäik pole siiski nii sirgjooneline ja seltsi sulgemine ei teostunud igatahes mitte ilma Liivimaa kuberneri teadmata.

Lähemat selgust toovad asjakäigusse ühelt poolt Truusmanni kirjad, teisalt aga Šahhovskoi arhiivi andmed. Nende järgi selgub, et siseministeerium alles novembrikuu keskpaiku on jõudnud reageerida Šahhovskoi poolt septembrikuus saadetud märgukirjale, milles nõuti E. Kirjam. Seltsi põhikirja muutmist. Sest siis teatab Truusmann: «Siseminister kohustas Liivimaa kuberneri selle kohta oma otsust saatma, kas ei tuleks

---

[9]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 288.

[10]) J. Köler — J. Jõgeverile 19. V 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 110.

[11]) A. Grenzsteini päevik 2. VI 1893.

Eesti Kirjameeste Seltsi põhikirja muuta ja aja nõuete kohaselt ümber teha. Järelikult saab eestseisus kindlasti lähemal ajal Liivimaa kubernerilt ettepaneku uue põhikirja projekti Valitsusele heaksarvamiseks esitada. Ja järelikult on baltlased kaotanud. Pärast Ülemuse ettepanekut tuleb seltsi koosolek ilmtingimata Tallinnas kokku kutsuda.» [12])

Kuid sündis midagi hoopis muud, kui oli Truusmann lootnud: Liivimaa kuberner ei mõelnudki põhikirja muutmist pooldada, vaid hakkas seltsi ta praegusel kujul kaitsema! Nimelt kirjutab Truusmann ise jälle detsembrikuu keskel «kõige valjumas saladuses»:

Nüüd teatas kindral-leitnant Zinovjev, et kuigi Eesti Kirjameeste Seltsi üldist suunda ei või pidada kasulikuks, kuid tema põhikirja osaline muutmine parandab vaevalt ta sihti, seltsi sulgemine ilma küllaldase põhjuseta tõstab aga kohaliku elanikkonna keskel soovimatut rahutust ja suurendab tema silmis mainitud seltsi tähtsust. Silmas pidades ülalesitatut näib kuni seltsi sulgemise küsimuse tõstmiseks sobiva põhjuse leidmiseni kõige otstarbekohasem olevat tähelepanelikult juhtida kooliasjanduse korralikku ajamist Läänemere kubermangudes, millega mainitud seltsi ebausaldatavate liikmete pingutused saavad tunduval määral halvatud. [13])

Truusmann lisab sellele omalt poolt:

See tähendab, teiste sõnadega öeldes, Liivimaa kuberner ei mõtlegi seltsi baltlikku agitatsiooni takistada. Mis peame tegema? Minu arvates jääb üle Liivimaa kubernerist mööda minna, saates Tallinnamaa kuberneri kaudu ministeeriumile uue põhikirja projekti, või viia asi sellise skandaalini, mis sunniks Liivimaa kuberneri oma poliitikat seltsi suhtes muutma

Mina kavatsen kuni viimse võimaluseni võidelda.

Valmistage igaks juhuks muudetud põhikirja projekt ja saatke mulle. Oleks soovitav seda eestseisuse nimel kinnitamiseks esitada, kuid kahjuks leidub eestseisuse liikmete hulgas isikuid, kellele on ebamugav anda seda allakirjutamiseks. [14])

Nagu näeme hiljem, on Jõgever selle järel mitugi uut põhikirja projekti valmistanud. Ja igatahes on Tartus sellele väljapääsuvõimalusele lootma jäädud.

---

[12]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 26. XI 1892. EKSA.

[13]) See Liivimaa kuberneri otsus on tsiteeritud sõna-sõnalt ka Šahhovskoi järgmises märgukirjas, ainult «sobiva põhjuse leidmisest seltsi sulgemiseks» ei räägita seal midagi.

[14]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 14. XII 1892. EKSA.

Kuid ühtlasi äratab tähelepanu, et Truusmann selle järel hakkab koguma mitmesuguseid andmeid seltsi senise tegevuse kohta: kui palju on olnud seltsil liikmeid viimasel viiel aastal, kui paljud neist on koosolekuist osa võtnud, kui palju on seltsis õigeusulisi liikmeid ja kes neist koosolekuil olnud? [15]) Siis selgus, et Hermann, samuti nagu enne teda Treffnergi, polnud kubernerile seltsi tegevuse aastaaruandeid saatnud. Truusmann laskis need Jõgeveril koostada, kuid nõudis ühtlasi eriti raamatukogusse, vanavarasse ja seltsi väljaannetesse puutuvais osades mingeid muudatusi.

Üldiselt: kuivalt, lühidalt, selgelt (piirdudes rohkem arvude ja pealkirjadega). Lugu on nimelt järgmine: nähtavasti käib Tallinnamaa kuberneri märgukirja ja Liivimaa kuberneri ettekande vahel võitlus. Esimese märgukiri saadeti nähtavasti teisele ja viimane tahab nähtavasti enesele seltsi aruannetes tuge leida. Sellepärast ärge andke talle selgust (raporteerima peaks nõnda: liikmeid niipalju, raamatuid biblioteegis niipalju, väljaandeid niipalju, kuid kõigi teiste võimalike küsimuste puhul «ei ole teada» jne.) [16])

Kuid samast kirjast loeme midagi veel hädaohtlikumat: Jõgever on andnud Truusmanni kätte mingi ülevaate seltsi tegevusest kogu selle kestuse ajal. Nagu pärast selgub, oli see mingi kõne, võib-olla seesama, mida Jõgever tahtis pidada seltsi 20-aastase juubeli koosolekul. [17]) Kuid nüüd teatab Truusmann, et see ülevaade «peaaegu tervena on läinud Tallinnamaa kuberneri märgukirjasse». See märgukiri polnud aga miski muu kui «Ettekanne Politseipeavalitsusele Eesti Kirjameeste Seltsi kohta Tartu linnas», mille Šahhovskoi on dateerinud 13. jaanuaril 1893 ja mis täidab trükituna 13 lehekülge. [18])

Selle märgukirja sissejuhatuses ütleb Šahhovskoi selge sõnaga, et ta oma arvamised rajab «peamiselt protokollilistele andmetele, mis teatanud mulle praegune Eesti Kirjameeste Seltsi asjade ajaja Tallinna tsensor Truusmann». Kuid pole vähimatki kahtlust, et suurt osa sest materjalist, mis see märgukiri sisaldab, iial seltsi

[15]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 16. ja 20. XII 1892. EKSA.
[16]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 4. I 1893. EKSA.
[17]) J. Truusmann — J. Jõgeverile, daatumita. EKSA.
[18]) Из архива кн. С. В. Шаховского III, lk. 282—295.

protokolles ei võinud olla. See on kogutud hoopis teisel teel ja teistest allikatest, ega või sel eriti temale antud värvingu ja tendentsi poolest olla midagi ühist seltsi protokollide või Jõgeveri ülevaatega, mida seal, nagu kuulsime, on kasutatud.

Šahhovskoi peaväited on lühendatud sõnastuses järgmised:

Niikaua kui valitsevaks elemendiks seltsis on luteri usku kooliõpetajad ja köstrid, kes olenevad pastoreist ja mõisnikest, ning pastorid ise, ei või seltsi tegevus iial olla kokkukõlas valitsuse sihtidega, vaid selts võõrutab eesti soost elanikke vene rahvast. Siin ühinevad nagu kontrollita keskuses valitsusele vaenulikud elemendid pastorite ja eesti patriootide hulgast, kes võitlevad eesti rahva tervikluse ning olemasolu eest.

E. Kirjam. Seltsi liikmeskogu on koosseisult äärmiselt muutlik. Harilikult vahetub see koosseis ühtaegu kolmeks aastaks valitava eestseisusega. See osutab seltsi alluvust välismõjudele, kõigile poliitilistele ja rahvuslikele kirgedele.

Kuni kooli, politsei ja kohtu reformini võistlesid seltsis kaks erakonda: iseseisva eesti kultuuri eest võitlev patriootiline ja saksa kultuuri eest võitlev balti-pastorlik partei. Pärast reforme selgus kõigile, et sel maal pole kohta muulaste — saksa, eesti või läti — kultuurile. Tundes isegi eesti rahvuse hävimise hädaohtu, liitusid patrioodid tihedamini, et vallutada ainust keskust, kus oleks kõige kergem teostada oma patriootilisi ülesandeid. Oma lähimaks eesmärgiks seadsid nad eestseisusest ja seltsist isikute kõrvaldamise, kes ei usu iseseisva eesti kultuuri olemasolu võimalust.

Nii kõrvaldati seltsist «ainsa venesõbralise eesti lehe «Valguse» toimetaja J. Kõrv».

Ühtlasi hakati tugevasti agiteerima seltsi liikmeks astumise heaks. Nii esitatigi ennekuulmatu arv liikmekandidaate. Nende meelsuse üle võib otsustada selle järgi, et neid soovitasid tuntud patrioodid, samuti kui et «nende hulgas osutub ka patriootide peamees, «Oleviku» toimetaja Adolf Grenzstein».

Põhikirjast üleastumine pole seltsis haruldane asi.

Selts on küll 21 aasta jooksul avaldanud umbes 100 teost oma «toimetuste» numbri all, kuid neid ei või pidada õieti tema toimetisteks. Kümne esimese tegevusaasta jooksul pole ta üldse ühtki raamatut kirjastanud, milleks ta asutatigi, peale aastaraamatute. Tema tegevuse raskuspunkt oli koosolekuil peetud kõnedes, mis aga pole seltsi põhikirja järgi üldse lubatud. Hilisema aja kirjastusäri kohta pole peetud mingit kontrolli ega seda revideeritud.

Selts pole täitnud oma põhikirjas ettenähtud ülesandeid: toetanud teoste kirjutamist ja uurimisreise.

Seltsi kirjastusladu, raamatukogu ja muuseum on korratuses ning kontrollita.

Aastaraamatuid pole seadusepäraselt välja antud.

Ja Šahhovskoi võtab oma arvustuse kokku:

1. Eesti Kirjameeste Selts allus kergesti poliitilistele ja rahvuslikele mõjudele, mis valitsesid teatud momendil eesti haritlaskonna keskel.

2. Kuni sel maal teostatud kooli, politsei ja kohtu reformini polnud seltsi tegevus, mis käis saksa kultuuri vastu, vaenulik vene suunale.

3. Aja jooksul ikka enam ja enam oma põhikirja aluselt kõrvale kaldunud seltsi mõju ja populaarsus nõrkes pikkamööda, nii et praegu pole seltsil rahva hulgas ei tähtsust ega autoriteeti.

4. Seltsi keskjuhatus on saanud praegu kahe — venemeelse ja patriootilise — partei poliitilise võitluse näitelavaks. Ses võitluses on põhikirjas ettenähtud seltsi sihid ja ülesanded andnud aset ainult poliitilist laadi sihtidele ja ülesannetele.

Ning neist aksioomest järeldab Šahhovskoi:

Pole raske ette näha, et patriootiline erakond saavutab lähemas tulevikus täieliku võidu, kui riigivalitsus võtab selle vastu, mis praegu sünnib E. Kirjam. Seltsis, oma juhtnööriks *laissez faire, laissez aller* poliitika, mida soovitab Liivimaa kuberner. Kuid mis tähendab patriootilise partei võit? — Eesti separatismi avalikku tunnustamist. Praegu on see uus poliitiline tegur alles sündimas, värbab endale poolehoidjaid ja püüab organiseeruda. Eesti separatismi mõttekandjaks on seni ainult võrdlemisi väike rühm isikuid, kes kuuluvad niinimetatud eesti haritlaskonda; rahvas pole veel nakatatud sest ideest. Kuid juba praegu võib märgata tema meeltesegamise ja võitlussekiskumise katseid. Kelle vastu ja mille nimel? Valitsuse sihi vastu müüdilise eesti idee nimel. Ajajärgul enne reformide algust oli meil Baltimaal tegemist saksa separatismiga, mis väljendus põhimõtteis: Baltischthum ist Deutschthum; Deutschland über alles; Hier kennen wir keinen Russen, Esthen, Letten oder anderen, hier sind nur Deutsche.... Selle põhimõtte asemele valmistub astuma nüüd teine — Eesti ainult eestlastele. Kui esimene printsiip oma praktilises kasutamises osutub riigile hädaohtlikuks, kui mitu korda hädaohtlikum on siis teise võit?! Sakslasi on sel maal tühine protsent, võrreldes kohalike eesti ja läti elanikega....

Jagamata käesoleval korral kindral-leitnant Zinovjevi arvamist, pean ma oma ametikohuseks õigel ajal juhtida valitsuse tähelepanu eestlaste keskel tekkivale hädaohtlikule voolule. Ei või lasta sellel küpseda ja areneda. Korratused, mis on esinenud kogu möödunud aasta jooksul E. Kirjam. Seltsis, annavad küllalt põhjust seltsi sulgemiseks. Kartuseks, et see samm kutsuks esile rahva seas rahutusi, pole piisavaid põhjusi. Rahvas suhtub sellesse sündmusse ükskõikselt; rahulolematud on ainult rühm enesevolitatud poliitikuid, Grenzsteiniga eesotsas.... Kuid sellele rühmale ei tule pöörata tähelepanu.

Nii oli Šahhovskoi Truusmanni truul kaasabil kõik öelnud, mis tal oli ses suhtes öelda. Ta oli oma poliitika vinklist asju võrdlemisi õieti võtnud. Muidugi oli ta

liialdanud, kujutades E. Kirjam. Seltsi separatismi pesana: küllap oleksid seltsi tervendajadki alustanud oma koosolekuid keisrilauluga. Samuti oli kuberner väärradadele veetud, kui talle oli esitatud Grenzsteini «patriootide peamehena ja seltsis möödunud aastal ettetulnud korratuste tekitajana». Kuid seltsi käärimiste tendentsi on venestuse vaatekohast üldiselt õieti nähtud.

Millised võisid olla aga Truusmanni motiivid tema osa etendamisel? Jõgever ütleb, et Truusmann temale samal suvel tunnistanud: ta tahtnud E. Kirjam. Seltsi selleks lõpetada, et seltsi varandus oleks antud Vene Geograafilisele Seltsile (mille liige Truusmann tõesti oli) selle tingimusega, et selle abil oleks kirjastatud tema teoseid. Ja ta otse jahmatanud kuuldes, et E. Kirjam. Seltsil pole õieti mingit varandust. [19]) Kuid küllap oli selle egoistliku tagamõtte kõrval mõjumas ka see venestamispoliitikale kaasaaitamise püüd, mis juhtis Truusmanni ja tema mõtteosalisi Tallinnas. Ning ei saa lõpuks unustada ka asjaolu, millele juhivad tähelepanu nii Jõgever kui teisedki Truusmanni tundjad, et tema mõningaid samme ei võinud üldse võtta normaalse inimese loogika vinklist... Või nagu ütleb käesoleval juhul ka Köler: «Hra Tr[uusmann] olli ikki iseäralise mõttedega. Kes teab mis tema meelt on koguni seganud, ta on E. K. S. asjus ennast enam venelaseks näitanud kui keegi täis venelane.» [20])

Arhiivandmestiku varal ei saa me enam jälgida Šahhovskoi märgukirjale järgnenud seisukohavõtte ja -vahetusi valitsuseasutistes. Seda ainult leiame, et Truusmann esimesena ka seltsi sulgemisest kui tõsiasjast teatab. Nimelt kirjutab ta Jõgeverile ühes daatumita kirjas, mis aga muu sisu järgi otsustades on pärit 1893. a. aprillikuu algult: «Järgneb suur uudis: kas teate, mille poole see kõik kaldub? Seltsi saatus on otsustatud.... Seltsi varanduse saatuse küsimus on mulle alles teadmata. Kuni pole ametlikke teateid, palun ma käes-

---

[19]) J. Jõgeveri päevik 16. II 1894.

[20]) J. Köler — J. Jõgeverile 4. X 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 112.

olevat teadet saladuses hoida.» Ja varsti kirjutab ka Kõrv: «Olen kuulnud, et parem on, kõik asjad E. Kirjam. Seltsiga õiendada.» Palub sellepärast oma «Kindla eesmärgi» honorari välja maksta. «Kelle heaks ta senna piaks jäema?» [21]) Ja alles kaks nädalat hiljem teatab jälle Truusmann: «On saabunud ametlik teade (16. aprillist s. a.) Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise kohta, — «temas ette tulnud korratuste ja põhikirjast üleastumise pärast».» [22])

Nii oli see traagiline heitlus lõpule jõudnud. Tema viimaseid arenemisjärkusid võime ainult kujutleda. Tõenäoliselt kaotas Zinovjev pärast Šahhovskoi teist märgukirja, mille mõnes kohas tema üle ironiseeritakse või teda otse seltsis esineva korralageduse toetajana valgustatakse, võimaluse veel seltsi kaitsta. On teadmata, kas tema käest üldse veel uut seletust nõuti; vahest kirjutati talle seltsi lõpetamise otsus lihtsalt ette, ja ta oli sunnitud ainult käsku täitma. Igatahes kannatas Liivimaa kuberneri autoriteet tunduvalt ses jõukatsumises. 1893. a. suvel, mil Zinovjev viibis paar päeva Tartus, pöördusid E. Kirjam. Seltsi senised tegelased Treffner, Sachs, Jõgever, Pellberg ja Jurkatam isiklikult tema poole, et kuulata maad uue kirjandusseltsi asutamise võimaluste kohta. Ja J. Jurkatam jutustab oma sellekohaseis mälestusis:

Kaaslaste soovil võtsin esiteks kõne alla E. Kirjameeste Seltsi sulgemise: ütlesin, et see on tulnud kõigile täitsa ootamata, et Seltsi liikmeid pöördub nüüd sagedasti eestseisuse poole järelepärimistega, mispärast on Selts suletud; eestseisus aga ei saa neile mingit rahuldavat, tõeoludele põhinevat vastust anda, sest tal enesel ei ole midagi teada neist asjaoludest, mis põhjendasid siseministri korralduse. Palusin seepärast kuberneri meile teatavaks teha E. K. S. sulgemise põhjused.

Kuberneri kulmude vahele tekkis paar kortsu — nähtavasti oli selle asja puudutamine talle vastumeelt — ja ta vastas lühidalt: «Mina ei tea samuti midagi Teie seltsi sulgemise põhjustest.» Jatkasin: Arvatavasti on siin tegu pealekaebamisega; paluksime teid, ekstsellents, kui võimalik, meile teatada, kelle poolt on kaebus esitatud siseministeeriumile.

«See on Eestimaa kuberneri vürst Šahhovskoi tegu (это дело эстляндского губернатора князя Шаховского), enam ei tea ma sest asjast midagi,» oli jälle lühike vastus.

[21]) J. Kõrv — J. Jõgeverile 10. IV 1893. EKSA.
[22]) J. Truusmann — J. Jõgeverile 26. IV 1893. EKSA.

Asja valgustavaid andmeid leiame veel paar aastat hiljem, juba pärast Zinovjevi surma, ka Grenzsteini päevikust: «Kuberneri kantseleis tuli jutt Kirj. S. kinnipanemise peale ja mina ütlesin, et Eesti kuberner seda olla toimetanud. Ei, kosteti mulle. Meie andsime lõpetamise soovi ülemale poole ette. Aga Eestimaa kuberneri ja Truusmanni sellekohane soov oli ka siin. Mulle näidati neid aktisid.» [23]) Nähtavasti ei tahetud oma allajäämist ometi tunnistada.

Juba aprillikuu teisel poolel valgus seltsi sulgemise kuuldus ka ajakirjandusse. Ja Šahhovskoil oli sedapuhku õigus: see teade ei tekitanud mingit nähtavat rahutust. See lõi vaid järjekorralise astme ses pankrotimeeleolu arenemises, mis oli vallutanud kogu eesti ühiskonna. [24]) Nagu ei loodetud enam midagi, nii ei üllatanud ka enam miski. Küll oli aga Šahhovskoi veetud eksiteele oletusega, et vahest ainult Grenzstein rahulolematust avaldab. Just Grenzstein oli juba enne seltsi sulgemist arvanud, et seesugune samm oleks vahest kõige parem, [25]) ja pärast sulgemist kirjutas ta oma lehes:

Kõrge riigivalitsus on E. Kirj. Seltsi kinni pannud ja seega on meil üks valulaps vähem....

Kadunud selts põdes kaua, veel kauemine kui ta tervises tööd tegi. Haigus ei tulnud mitte väljaspoolt, s. o. valitsuse võimu poolt, kes ta viimaks pidi lõpetama, vaid seespoolt, s. o. seltsi liikmete eneste poolt.... Meie arvame, et Eestlaste keskes praegu palju neid on, kes riigivalitsust tänavad, et ta tüliõuna kord käest ära võttis. Kirj. Selts oli üheks kohaks saanud, mis kosutuse asemel väsimust saatis.... Oleks selts ju 12 aasta eest kinni jäänud, see oleks parem olnud, sest palju pahandust oleks tulemata jäänud....

Valitsusele anti omal ajal tänu seltsi luba eest. Nüüd tuleb tänu anda seltsi lõpetamise eest. Nagu nii mõneski muus, nii sai iseäranis selles seltsis tema osavõtjate kohta üks vana ähvardav sõna tõeks: *Mene, mene tekel, ufarsin.* [26])

Grenzstein oli juba lõplikult oma täiskäänakut tegemas. Ja selle juures unustas ta kõik enesegi tegele-

[23]) A. Grenzsteini päevik 12. III 1896.

[24]) Olgu tähendatud, et just aprillikuus 1893 ka Linda-seltsi nime taha lõplikult rist pandi.

[25]) A. Grenzsteini päevik 30. XII 1892.

[26]) Olevik 1893 nr. 18.

mise seltsiga viimaseil aastail, unustas ka juubelduse, millega ta alles aasta eest oli Kõrvi seltsist väljaviskamist tervitanud. Nüüd andis «kõrge riigivalitsuse» samm talle ainult võimalust teiste seltsi uuendajate kulul veel pealekaebamistega hakkama saada. Nimelt avaldas tolleaegne «Postimehe» toimetuse liige H. Prants soome lehes «Lappeenrannan Uutiset» kolmest numbrist läbi ulatuva kirjutise eesti asjust ja eriti E. Kirjam. Seltsi sulgemisest. Lehe toimetus oli omalt poolt kirjutise lõpus lootust avaldanud, et küllap kord veel kotka küünedki nürinevad! Ja sedamaid kirjutas sest «Olevik», juhtides tähelepanu sellele, et säärane riigivastane kirjutis on tulnud «Postimehe toimetuse ringkonnast». [27]) Tagajärjeks oli see, et Prants pidi kiireimas korras «Postimehe» juurest lahkuma ja Soome põgenema.

Teisitimõtlejail polnud neis oludes nimetamisväärt vabadust oma arvamist avaldada. Liiatigi ei võinud neil olla kuigi suurt ülevaadet neist keerdkäikudest, mis oli tehtud viimaseil aastail E. Kirjam. Seltsi hävitamiseks. Aga ometi oli nendegi arvamine, et see katastroof ei tulnud «mitte väljastpoolt, vaid seestpoolt». «Tema tuli üksikute auuahnusest, valesti kasvanud enese armastusest ja piirita küsimataolekust.» Ja sellisena pidi ta olema manitsuseks järelemõtlemisele, patukahetsemisele ning tagasipöördumisele. «See matus siin,» kirjutas «Postimees», «peaks iga eestlase hingest läbikäima kui kaheteraga mõõk, tema peaks läbilõikama meie südamest kui terav nuga!» «Kas ei oleks siis põlev eraviha ning näriv eravaen ka mitte eraviisil tasutud võinud saada, kui ta mitte lepitusesse ja armastusesse ära uppuda poleks saanud!? Aga sääl ep see viga on.» [28]) Seejuures alustatakse seda «põleva viha ja näriva vaenu» ajalugu täitsa õieti juba Jakobsoni ning Hurda aegadest.

Iseenesest polnud E. Kirjam. Seltsi kadumine või püsimine, vähemalt sellisena nagu ta oli veetnud oma viimased aastad, suure tähtsusega. Palju tähtsam oli

---

[27]) Olevik 1893 nr. 21, 23 ja 26.
[28]) Postim. 1893 nr. 100 ja 101.

see, et tema saatuses peegeldus kogu meie ühiskonna allakäik viimase kümnendi jooksul ja tema lõpp võrdkujustas ka selle armetuse viimset astet. Sellega oli likvideeritud viimne ärkamisaja algatis ja meie rahvale ei jäänud poolteiseks aastakümneks enam mingit ühist ettevõtet. Kuid veel pahem, see kaotus pani kahtlema üldse selle rahva tulevikus ja mattis kõik väljavaated pessimismi uttu. Sest eeldused katastroofiks olid loodud tõesti «seestpoolt», selle eest olid vastutavad meie eneste tegelaste egoism, armetus ja alatus. Oli asjatu hilisem püüd kujutada E. Kirjam. Seltsi ainult venestusvägivalla ohvrina. Välissurve vaid kasutas neid seestpoolt antud eeldusi. Ja nii täitus täiel väel Koidula ammune ennustus:

Kirjameeste Selts ei enne lange,
Kui ta ise end ei hukkanud!

Nüüd oli «tüliõun» igatahes käest võetud. Oli järele jäänud vaid seltsi tegelik lõpetamine. Truusmann oli seltsi vaenlasena ta sulgemise nõutajaks ja ainsa juhina ka lõpetamise korraldajaks. 29. mail teatas ta Tartus olevaile eestseisuse liikmeile seltsi ametlikust surmaotsusest ja neli kuud hiljem palus ta Liivimaa kuberneri käsu peale — «Seltsi liikmed viibimata kokku kutsuda, et selle üle otsust teha, kuhu Seltsi varandus tuleb määrata». [29]) Kuid ometi ei tehtud nüüd ega mõni aeg hiljemgi selle käsu täitmiseks midagi. Ja põhjus on arusaadav: nüüd alles taibati, mis oli tõesti sündinud. Oli kahju seltsist, ta katkevast tööst, ta varandusest. Ja sellepärast püüti kas senise seltsi sulgemist tühistada või ruttu uut seltsi asutada, mis oleks pärinud nii vana seltsi ülesanded kui ka varanduse. Neid katseid tehti nii Tartus kui Tallinnas, nii senise eestseisuse kui ka uuendajate ringkonna poolt — kahjuks ilma mingi tulemuseta.

Ses närvilises tegutsemises, millest üldsus palju ei kuulnud, kulus aasta lõpule. Kuid siis näis ometi võimatu olevat kauemini viivitada. 1894. a. algul on Truus-

[29]) J. Truusmann — EKmS-i eestseisusele 14. IX 1893. EKmS-i kogu EKSA.

mann jälle Tartus elavaile eestseisuse liikmeile kirjutanud, paludes neid G. Sachsi juhatusel kokku tulla, et nõu pidada seltsi asjade üle, ta varandust korraldada ja viimast koosolekut määrata. See eestseisuse koosolek oli 3. veebruaril 1894 ja sellest võtsid osa Sachs, Pellberg ning Jurkatam. Protokollis nimetatakse seda E. Kirjam. Seltsi «endise» eestseisuse koosolekuks. Nüüd otsustati seltsi lõpetamiskoosolek pidada 25. märtsil. Päevakorda võeti: koosoleku juhataja teadaanne seltsi lõpetamise kohta, aruanne seltsi varandusest, selle varanduse saatuse otsustamine ja koosoleku protokolli allakirjutamine. Ühtlasi otsustati abipresident Truusmannile kirjutada, et ta ise tuleks seda lõpetamiskoosolekut juhatama.[30])

Kuid enne seda pidas eestseisus veel kaks koosolekut, nüüd juba suuremal osavõtul, kus korraldati seltsi ainelisi asju ja lahendati nõudeküsimusi. Teiseks koosolekuks jõudis pärale ka Truusmanni teade, et tema ei saa vist 25. märtsi üldkoosolekule tulla ja sellepärast jätab juhatamise mõne eestseisuse liikme hooleks. Ühtlasi hoiatas ta, et koosolekul võivat tulla kõne alla «ainult see küsimus, kuhu seltsi varandus tuleb määrata». Eestseisus protokollis omalt poolt: «Et seltsi põhjuskirjas selle kohta midagi üeldud ei ole, et ilma presidendita ehk abipresidendita seltsi koosolekut tohiks pidada, sellepärast ei julgenud ükski eestseisuse liige koosoleku juhatamist enese peale võtta, vaid arvasivad, et kui seltsi abipresident ei peaks koosolekule ilmuma, aga liikmeid hulk kokku tuleb, siis võib küll seltsi varanduse ära-määramise üle nõuu pidada, aga mitte lõpu otsusi teha.»[31]) Ja 25. märtsi üldkoosolek jäigi pidamata, kuna ka liikmeid oli liiga vähe kokku tulnud.[32]) Ning selle järel jäi kõik jälle paariks kuuks vait.

Vaheajal oli aga Truusmann, kes ise ei usaldanud enam koosolekule ilmuda, kuid sunnitud oli ometi asja lõpetama, teisi abinõusid tarvitusele võtnud. Ja 24. mail

---

[30]) End. eestseis. prot. 3. II 1894. EKmS-i kogu ERMA.
[31]) End. eestseis. prot. 24. III 1894. EKmS-i kogu ERMA.
[32]) Postim. 1894 nr. 67.

teatab ta, et ta Jurjevi linna politseimeistri kaudu Liivimaa kubernerilt käsu saanud E. Kirjam. Seltsi liikmed 20. juuniks 1894 kokku kutsuda seltsi varandust jagama; kui aga seltsi president või selle abid koosolekule ei ilmu, siis peab koosolekut juhatama koosolijate poolt valitud isik.[33]) Et aga peale Truusmanni üldse polnud kedagi oodata, siis oli nüüd selge, kuidas toimida.

Teiselt poolt aga kujunesid ka muidu olud nõnda, et seltsi lõpetamine igatahes teises vaimus toimus, kui oleks võinud loota.

Aasta 1894 märgib huvitava murrangu algust meie ühiskonnas. Ametlik venestus kestis küll täiel väel, samuti võtsid selle vabatahtlikud aitajad alles hoogu, — eks avaldanud Grenzstein just sel aastal oma «Eesti küsimuse». Kuid just samal ajal, sellest hoolimata ja selle kiuste näeme tugevnevat ka vastaka tendentsi: hakkab pikkamööda kujunema edasiosutav, pead püsti hoidev, olude armetust trotsiv uus rahvuslik ideoloogia. Hurda juhitud alalhoidlased olid osutunud jõuetuiks võitluses, Jakobsoni käremeelsed järglased kõige oma võiduga pankrotini jõudnud. Oli vaja uut põlve uue tunde- ja mõttelaadiga, et leida väljapääsu sest umbkotist. Ja nii näemegi sel ajal uue põlve mehi tihedamalt hakkavat liituma ja avalikes asjus kõvemini kaasa rääkima, et panna alust tõusule, mis võttis selgema ilme alles sajandite vahetusel. Siin hakkab meie ühiskonna mõõdukas, kuid potentsilt jälle jõuline tiib uuesti etendama oma osa meie ajaloos. Kuid samuti hakkab sajandi lõpus ka uue radikaalse põlve senisest sootuks erinev ideoloogia kuju võtma ja rakendusvõimalusi otsima. Ning 1905. a. tormitingimusis kordusid jälle nende kahe vastasleeri dramaatilised kokkupõrked.

1894. a. laulupidu Tartus oli esimene üritis, kus näeme juba selle uue rahvusliku põlve tööle rakendumist. Pidutoimkonna juhatajaks oli dr. H. Koppel, kirjatoimetajaks J. Tõnisson. Hurdal, Bergmannil, Jürmannil ja Willigerodel polnud enam põhjusi keelduda laulu-

---

[33]) J. Truusmann — EKmS-i eestseisusele 24. V 1894. EKmS-i kogu ERMA.

peo jumalateenistuse pidamisest, samuti kui mõõdukal haritlaskonnal peost osavõtust. 1891. a. laulupidu jäi Jakobsoni epigoonidele esimeseks ja viimseks katseks end ka sel teel maksma panna. Nüüd oli nende täielik pankrott selge. Ja selle pankroti-meeleolu mõjul langes isegi nende viimse kantsi — E. Kirjam. Seltsi — lõpetamine vastaserakonna noorte juhtide hooleks. Ning see toimuski just selle laulupeoga üheaegselt.

On huvitav, et meile pole säilinud mingit kava selle kohta, kuidas seltsi senised juhid oleksid tahtnud seltsi varandust jagada. Ainult H. Treffner on 24. märtsil 1894 eestseisuse koosolekul arvanud, et «seltsi maja ja varandus peaksivad lahutamata ühtekokku jääma, — Eesti hariduse edendajate tarvitamiseks, nagu maja ostjad ja ostmise raha kinkijad omal ajal seda on soovinud ja ära määranud. Maja ja varanduse valitsemine võiks ühe Eesti seltsi ja selleks valitud meeste kätte ustud saada.» Kuid seda ettepanekut ei tuletata enam kuskil meelde ja see näis olevat ka teostamatu. Muidu olid senised juhid seltsi lõpetamisel niisama initsiatiivita, kui olid olnud selle viimaseaegses juhtimiseski. Nad alistusid nähtavasti vastupanuta opositsioonimeeste ettepanekuile. Ja nii oli see opositsioon, mis nii kaua oli asjata nõudnud tunnustamist, viimaks ometi seltsi peremees — kahjuks ainult selleks, et seltsi lõpetada!

Kohe selle järel, kui see lõpp osutus paratamatuks, pöördus «Postimees» manitsusega päranduse jagajate poole: «Neil on võimalik oma otsustega selgesti näidata, et Eesti Kirjameeste Selts Eesti kirjanduse pärast rajatud on. Sellepärast peaks nemad kõik ühelmeelel püüdma, et seltsi varandus Eesti parema kirjanduse kasuks tarvitada määrataks.» [34]) Sedasama kordas ta enne 25. märtsile 1894 määratud koosolekut, esitades koguni kindla kava, mille suunas seltsi varanduse jagamine hiljem ka toimus. [35]) Kuid niisama vahetati ses ringkonnas kogu aeg erakirjadeski mõtteid, muretsedes eriti seltsile kuuluva vana-

---

[34]) Postim. 1893 nr. 108.
[35]) Postim. 1894 nr. 66.

vara saatuse pärast.[36]) Ja tänu neile ettevalmistusile ning ka V. Reimani kuuluvusele E. Kirjam. Seltsi eestseisusse jagatigi seltsi pärandus tema likvideerimisel meie kultuurihuvidele vastavalt.

Enne seltsi lõpetamiseks määratud üldkoosolekut peeti 1894. a. laulupeo viimasel päeval, 20. juunil, veel eestseisuse koosolek. Sellest võtsid osa Sachs, Pellberg, Reiman ja Jurkatam ning majakomisjoni liige Teas. Siin koostati seltsi varanduse jagamise lõplik kava — võibolla oli see Reimani poolt juba varem valmis tehtud — ja võeti vastu.[37]) Ning üldkoosolek ei leidnud põhjust olevat seda nimetamisväärselt muuta.

Samal päeval kokkutulnud üldkoosolekust võtsid osa: eestseisuse liikmed Sachs, Pellberg, V. Reiman ja Jurkatam, majakomisjoni liikmed Teas, J. Reimann ja Bleyer ning seltsi liikmed: M. Põdder, M. Undi, R. Peerna, A. Lattik, J. Kotli, J. M. Sommer, J. Pohm, P. Org, K. Luts, H. Prants, J. Kallamäelt, A. Saal, A. Järv, H. Stein, P. Lensin, M. Michelson, J. Tiedt, J. Reinvald, K. E. Sööt, G. Wulff, M. J. Ott, J. R. Rezoldt ja H. Ode — kokku 30 isikut.

Aasta varem oli kardetud, et likvideerimiskoosolek saab tormine, liiatigi et seltsi asjad olid korratuses.[38]) Kuid nüüd ei tulnud silmapilgu tõsiduse tõttu omavahelised jonniasjad enam meeldegi. Ei hakatud isegi uurima, kas kõik koosolijad olid ka seltsi lõpetamise hetkel tema täisõiguslikud liikmed, — nagu nad seda tõepoolest polnudki.[39]) Ühel häälel valiti koosoleku juhatajaks V. Reiman ja protokollijaks J. Jurkatam. Samuti tehti peaaegu kõik otsused ühel häälel.

Kui juhataja Reiman oma avasõnas koosolijaile rahu ja üksmeelt oli soovitanud ning seltsi lõpetamise kohta

---

[36]) Näit. J. Hurt — A. Grenzsteinile 1. V 1893. A. Grenzsteini Kirjakogu 2, lk. 74. EKlA. — J. Hurt — V. Reimanile 6. VII 1893. EKSA. — V. Reiman — J. Hurdale 3. III 1894. EKSA. — O. Kallas — V. Reimanile 16. III ja 7. IV 1894. EKSA.

[37]) End. eestseis. prot. 20. VI 1894. EKmS-i kogu ERMA.

[38]) Postim. 1893 nr. 108.

[39]) Üle poole neist pole vähemalt a. 1890—1892 maksnud mingit liikmemaksu. Eriti olgu tähendatud, et kohalolnud eestseisuse ja majakomisjoni liikmeist ainult V. Reiman oli ka seltsi täisõiguslik liige! Vt. EKmS-i kassaraamat 1890—1894. EÜSA.

käivad kirjad ette lugenud, asuti seltsi varanduse jagamisele. Aluseks võeti eestseisuse poolt koostatud kava, ja otsused kujunesid lühendatud sõnastuses järgmiselt:

1. Seltsi võidupidudele saadetud käsikirjad antakse nende autoreile tagasi.
2. J. Järve poolt eesti kirjanduse edendamiseks annetatud kapital, mille suurus praegu 188 rbl. 88 kop., antakse kinkija soovi kohaselt Põltsamaa E. Põllum. Seltsile eestikeelse põllutöö-kirjanduse väljaandmiseks.
3. M. J. Eisenile antakse 50 eks. tema «Kalevala I» tõlkest, mis tal honorarina veel saamata.
4. Seltsi maja ja krundi müümine jäetakse likvidatsioonikomisjoni hooleks. Müügihinnaks 2800 rbl. Ostueesõigus Tartu E. Käsitööl. Seltsil, kes seda palunud.
5. Dr. Veske haua ilustamiseks kingitud raha 134 rbl. 53 kop. antakse G. Sachsi, G. Goldmanni ja J. Tease hoole alla, kuni saab võimalikuks Veske hauale mälestusmärki püstitada.
6. C. R. Jakobsoni rindkuju ostmiseks kingitud raha 127 rbl. 84 kop. antakse Jakobsoni laste kasvatamiseks nende hooldaja kätte.
7. «Kreutzwaldi kapital» 558 rbl. 46 kop. ja «Kopika-kapital» 37 rbl. 89 kop. suuruses määratakse dr. Hurdale vanavara väljaandmiseks, selle tingimusega, et kirjastamisest sissetulev raha läheb jälle samaks otstarbeks. Kui dr. Hurdal pole võimalik seda ülesannet täita, siis andku ta raha Soome-Ugri Seltsile Helsingis sama ülesande täitmiseks.
8. Numismaatilised ja etnograafilised kogud antakse ühes kappidega Õpet. E. Seltsile, selle sooviga, et need ka tulevikus E. Kirjam. Seltsi kogude nime kannaksid. Vanu rahasid on 4056 tükki, etnograafilisi esemeid, mitmesuguseid kivistunud ja muid asju 296 numbrit.
9. Dr. Kreutzwaldi rindkuju kingitakse samuti Õpet. E. Seltsile.
10. Raamatukogu, milles on 1840 numbrit, käsikirjad, protokolli- ja kassaraamatud antakse ühes kappidega E. Üliõp. Seltsile.
11. Kirjastusladu — ühtekokku 15.553 eks. — jagatakse E. Üliõp. Seltsi ja eesti koolide vahel. E. Üliõp. Selts peab müügist saadud raha kasutama uute eestikeelsete raamatute väljaandmiseks.
12. Kui seltsi immobiili müümisest pärast võlgade tasumist veel midagi üle jääb, siis antakse ka see dr. Hurdale samaks otstarbeks kui eelmisedki kapitalid.

Seesugune oli E. Kirjam. Seltsi testament. Kõik need ettepanekud võeti, nagu öeldud, ühel häälel vastu, välja arvatud viimane punkt, kus 6 liiget soovisid ülejäävat summat määrata eestikeelse põllutöö-kirjanduse väljaandmiseks. Kuid ka siin otsustas asja 23-hääleline enamus.

Nende otsuste täitmiseks valiti viieliikmeline likvideerimiskomisjon järgmises koosseisus: G. Sachs, J. Pellberg, P. Org, J. Jurkatam ja A. Saal. Komisjoni juhatajaks määrati G. Sachs. Ühtlasi avaldati soovi, et komisjon oma tegevusest ajalehis aru annaks. Kui protokoll oli ette loetud ja vastu võetud, lõpetas juhataja koosoleku. Protokollile kirjutasid alla juhataja, protokollija ja 23 koosolekust osavõtjat.

Sellega oli lõppenud E. Kirjam. Seltsi tegevus. Ta viimne koosolek oli kahtlemata kurvem ja väljavaatekehvem kui esimene. «See on kultur-ajalooline sündmus,» ütleb läti leht «Deenas Lapa» seltsi lõpetamisest. «Kas võisivad Dr. Hurt ja C. R. Jakobson sellel ajal arvata, kui nad käe adra külge panivad .... et Eesti oma rahva seast mehed tõusevad, kes soovi avaldavad ja kohalist valitsust paluvad seda asutust kinni panna? Ei .... oleks nad seda ette näha võinud, siis ei oleks nad seda tööd ehk sugugi ette võtnud.» [40]) Kuid vahepealsed 22 aastat tähendasid ka igavikku eesti ühiskonna meeleolude arenemises.

Kuu aega pärast seda koosolekut saatis prof. Köler Jõgeverile kirja. See oli — «Valukarjatus vanakese suust Kirjameeste Seltsi vara ärajaotamist teada saades, millega viimased lootused, Seltsi nii või teisiti uuesti elule äratada, surmale suikusivad. Valu sunnib kirjutaja suust karedaid ütelusi, osalt ka ülekohtusid, selle aja tegelaste kohta välja. Kirja ei saa avaldada.» [41]) Meile pole ta säilinudki. Samuti kuu aega pärast seda koosolekut kirjutas Hurt Reimanile, tänades seltsi testamendis vanavarale osaks saanud tähelepanu eest: «Ole terve, et Sa hingava Seltsi nii auusasti oled matnud.» [42])

Nüüd asus tegevusele likvideerimiskomisjon. 25. juunil 1894 saatis ta lõpetamiskoosoleku protokolli venekeelse tõlke Liivimaa kubernerile ja palus luba asuda koosoleku otsuste teostamisele. Seda oodates revideeris komisjon seltsi varandust, korraldas selle üleand-

---

[40]) Tsiteeritud Postim. 1894 nr. 148 järgi.
[41]) E. Kirjand. 1906, lk. 113 j.
[42]) J. Hurt — V. Reimanile 21. VII 1894. EKSA.

mist neile, kellele see määratud, ja ajas veel mõningaid jooksvaid asju. Oma koosolekute kohta pidas komisjon protokolle, mis kirjutatud küll lahtistele poognatele, kuid millest suur osa säilinud.

Säärane likvideerimine võtab muidugi aega, kuid et ta käesoleval korral tõesti nii kaua kestis ja koguni kaugele sellesse sajandisse ulatus, seda on vaevalt aimanud isegi likvideeritava seltsi liikmed.

Kõigepealt ei saadud kubernerilt esialgu vähimatki vastust likvideerimiskoosoleku otsuste kohta. Oodates kulus lõpuni 1894. a., samuti ka järgmine, kuid kõik oli vait. Siis pöördus likvideerimiskomisjon uue seletus- ja palvekirjaga ülemuse poole, ning alles 3. aprillil 1896 tuli kuberneri kohusetäitjalt vastus, milles teatati, et siseministeeriumi ja kubermangu ülemuse poolt pole takistusi likvideerimiskoosoleku otsuste täitmisele. Ühtlasi tehti aga tingimuseks, et komisjon töö lõpetamise järel esitaks oma protokollid ja aruanded kubernerile. [43])

Kuid ka nüüd ei asunud komisjon lõplikule tegevusele, vaid viivitas käsitamatul kombel veel terve aasta. Et see rahulolematust äratas, eriti asutiste ja isikute hulgas, keda seltsi testamendis mainitud, on arusaadav. Komisjoni virgutamiseks kirjutas K. Parts: «Mis lõpetamise-kommission on teinud, kas lõpetamise-koosoleku otsused täidetud, mis, ja kui palju keegi varapärija Eesti Kirjameeste pärandusest on saanud, — kõigest sellest ootavad kadunud seltsi sõbrad ja endised liikmed asjata teatust.» [44]) Selle peale teatanudki Sachs, et tal «nõuu olla» komisjoni tööga jaanuarikuu jooksul lõpule jõuda. Ja detsembris olnudki mingi nõupidamine, ning Pellberg kinnitanud jälle, et «Nüüd saab ruttu toime». [45]) Tegelikult aga — «Need mehed .... ei liigu paigast ehk ei saa liikuda, sest et president Sachs kokku ei kutsu». Selle presidendi kohta käivat Tartus kahtlased jutud ringi, ja sellepärast soovitab Reiman, et

---

[43]) Liivimaa kuberneri kantselei — Tartu politseimeistrile 3. IV 1896. EKmS-i kogu EKSA.

[44]) Postim. 1896 nr. 265.

[45]) J. Tõnisson — V. Reimanile 7. ja 30. XII 1896. EKSA.

Hurt rahvaluule väljaandmiseks määratud summade pärast ametlikke samme astuks.[46])

Alles 30. aprillil 1897 kogunes komisjon esmakordselt, et asuda seltsi varanduse lõplikule likvideerimisele. Üldse kutsuti komisjon sel aastal vähemalt 22 korda kokku, kuid mõned koosolekud jäid mõne liikme puudumisel pidamata.

Tähtsaimaks ülesandeks oli seltsi maja müümine. Likvideerimiskoosolek oli küll otsustanud ostueesõiguse anda Tartu E. Käsitööl. Seltsile, kuid et viimane asja vastu enam huvi ei tundnud, siis müüdi maja 1897. a. kevadel maalermeister J. Buchmeisterile 2800 rbl. eest. Et aga majal võlad olid, siis sai komisjoni käsutusse sest müügist ainult 1350 rbl.

Niisama anti 1897. a. kevadel E. Üliõp. Seltsile ja Õpet. E. Seltsile määratud pärand üle. Huvitava üksikasjana olgu märgitud, et seltsile kuuluv sinine siidlipp «Karskuse Sõbrale» anti, «sest et peale maalitud tähed E. K. S. üksi Karskuse Sõbra alguse tähtedega kokku käivad».[47]) Seltsi kirjastatud raamatuid olid palunud üle saja rahvakooli ja said ka. Seltsi mööblist sai tunduva osa Tartu E. Käsitööl. Selts. Üldse on komisjon, otsustades üleandmisdokumentide, kviitungite ja erakirjade põhjal, talitanud lõpetamiskoosoleku otsuste kohaselt, nõnda et kõik hilisemad vastupidised kuuldused on aluseta.

Kuid rahalistele lõppselgitustele asumisel hakkas seltsi endine laekur ja komisjoni juhataja Sachs tõrkuma, — ei kutsunud enam koosolekuid kokku ega ilmunud ka teiste liikmete poolt kokkukutsutud koosolekuile. Ja kui A. Saal 1897. a. lõpus kodumaalt lahkus, siis hakkas komisjoni töö sootuks lonkama. Igatahes pole 1. oktoobrist 1897 kuni 23. detsembrini 1899 ühtki koosolekut protokollitud. Selle vahe sees protsessis komisjon küll mõne endise seltsi tegelasega rahaasjus kuni senatini — ja võitis. Alles 12. aprillil 1900 ilmus Sachs jälle koosolekule. Kuid tema raamatupida-

---

[46]) V. Reiman — J. Hurdale 10. III 1897. EKSA.
[47]) Komisjoni prot. 23. V 1897. EKmS-i kogu ERMA.

mine näib täiesti segi olevat, ja komisjoni liikmed ei saa teda 1900. a. jooksul enam kordagi ühiselt näha. Lõpuks ähvardavad nad kubernerile teatada, «et neil võimalik ei ole nende peale pandud kohuseid täita, ja paluvad tema käest juhatust, mis neil edespidi teha tuleb».[48]) Selle peale ilmub Sachs kord veel koosolekule, kuid kaob siis lõplikult. Kolm ülejäänud komisjoni liiget püüavad küll koosolekuid pidada ja tööd lõpule viia, kuid neil puuduvad vajalikud andmed. Viimne koosolek, mis meil teada, on olnud 15. märtsil 1901. Selle protokoll lõpeb järgmiselt: «Lähem koosolek peetakse 26. märtsil 1901, kell 1/29 õhtul, millest G. Sachsile teada antakse. Komisjoni liikmed: P. Org, J. Jurkatam, J. Pellberg.» See on ajaliselt viimne dokument, mis kannab oma pealkirjas E. Kirjam. Seltsi nime. Me ei tea ei 26. märtsi ega järgnevaistki koosolekuist enam midagi.

Meie põlve üllatab kuulda, et viimseid Linda-seltsi likvideerimis-operatsioone tehti alles 1905. aastal. Kuid kahtlemata veelgi üllatavam on kuulda, et E. Kirjam. Seltsi varajagamine kestis sellestki kauem. Sest lõpliku kokkuvõtte oma tööst tegi lõpetamiskomisjon alles 21. septembril 1907! Selle aruande järgi pidi seltsil ta lõpetamise ajal olema raha 290 rbl. 97 kop., mis tegi ühes majamüügist saadud summaga kokku 3090 rbl. 97 kop.; aga kui sellest kõik võlad maha arvati, jäi järele ainult 34 rbl. 61 kop. See summa ühes erikapitalide ja nende protsentidega kokku oli 902 rbl. ning selle pidi seltsi lõpetamiskoosoleku otsust mööda saama dr. Hurt vanavara väljaandmiseks. Kuid, öeldakse samas aruandes — «kuna .... nimetatud teadusemees vaheajal ära surnud on, siis läheb see summa selleks-samaks otstarbeks Helsingis asuva Ugri-Soome seltsi kätte»,[49]) mis ka lõpetamiskoosoleku otsuses oli ette nähtud. Ja Soome-Ugri Seltsi käes ongi see E. Kirjam. Seltsi viimne pärand[50]) — rahakursi languse tõttu küll

---

[48]) Komisjoni prot. 1. XI 1900. EKmS-i kogu ERMA.

[49]) Elu 1907 nr. 36.

[50]) Vt. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXV (1908), Vuosikertomus 1906—1907, lk. 38 j.

väärituks muutununa. Peale selle aga, ütleb J. Jurkatam oma sellekohaseis märkmeis — «Kui likvideerimiskomisjon oli teostanud E. K. S. viimse koosoleku otsused, koostas ta oma tööst üksikasjalise aruande ja saatis selle ühes tõendavate dokumentidega (protokollid, kviitungid) Liivimaa kubernerile.»

Nii oli E. Kirjam. Seltsi lõpetamine kestnud ligikaudu 15 aastat. Kuid sellal, kui vana seltsi lõpetamiskomisjon pidas oma viimast istungit, oli uus kirjandusselts töötanud juba üle poolteise kuu.

XIX. UUE SELTSI ASUTAMISE KATSEID. 1881—1907.

Koos E. Kirjam. Seltsi tegevuse teise poole ja lõpu kirjeldusega tuleks käsitleda veel üht ainet, mis on otseselt või kaudselt seotud seltsi ajalooga. Kõne on nimelt teise samalaadilise seltsi asutamise kavatsusist ja katseist kas olemasoleva seltsi kõrvale või tema jätkuks.

Näib, nagu poleks enne 1881. a. augustit olnud põhjust sellise kavatsuse tekkimiseks, sest E. Kirjam. Selts pidi üldiselt oma ülesannet täitma. Kuid ometi on meil andmeid, et just selle aasta suvel säärast võistlevat seltsi on plaanitsetud. Tõsi küll, neid andmeid varjutab ja segab üks eriline asjaolu. Nimelt asutati 1881. a. Viljandis saksakeelne arheoloogiat ja ajalugu harrastav selts Literärische Gesellschaft zu Fellin, mis juba juunikuus kinnitati. «Selle seltsi asutaja on vana lossi kaevanduse komitee ehk toimekond....» ütleb eesti leht. «Muidugi ei saa sarnane selts meie Eesti rahva

laps olema, vaid Sakste selts....» [1]) Ja asi olekski selge, kui me samal ajal ei loeks teisest lehest: «Viljandis peab üks uus Eesti selts asuma, selle nime all: «Kirjanduse Selts». Tartus on juba kirjameeste selts; Viljandi maa mehed tahavad vist sellest seltsi lahku lüia.» [2]) Ka nüüd võiksime oletada, et ajakirjanik Viljandi saksa seltsi asutamisest lihtsalt on valesti aru saanud, kui selle vastu ei räägiks üks tunnistus. Nimelt hoolitses tollal Liivimaa rüütelkond oma sõjakäigus eesti seltside vastu ka selle eest, et vähemalt uutele seltsidele asutamisluba ei antaks. Ja nii hoiatab 14. juulil 1881 resideeriv maanõunik A. v. Richter Liivimaa kuberneri, et ka «Viljandi Kirjandusseltsi», mis asutamisel, ei tule lubada. [3]) Vaevalt võib mõelda, et siin pimedast peast omameeste ürituse vastu on raiutud! Kõik muud andmed selle teise eesti kirjandusliku seltsi asutamise kohta puuduvad meil täielikult. Kuid kui säärane ettevõte tõesti oli käimas, siis peame oletama, et tema taga seisid mõned ägedamad sakalased, kes olid kaotanud kõik lootused veel E. Kirjam. Seltsis midagi korda saata ja kes olid valmis ikka sessamas opositsioonipesas Viljandis võistlevat seltsi asutama.

Varsti ei vajanud nad seda igatahes mitte. Sest 28. augusti üldkoosolekuga said just nemad E. Kirjam. Seltsi peremeesteks. Seevastu hakkasid aga nüüd seltsist lahkujad paralleelseltsi plaane hauduma. See kestis aastaid ja kuigi nad uut seltsi ei asutanud, siis leidsid nad lõpuks ometi võimaluse ühiselt oma harrastusi jätkata.

Nagu mäletame, teatas Jakobson mõni päev pärast 1881. a. augustikuu üldkoosolekut, et E. Kirjam. Seltsist lahkunud vastased kavatsevad asutada uut seltsi. Selle nimi pidi olema Õpetatud Eestlaste Selts ja asutis ise olema kinnine, nii et liikmeks võiks saada ainult kutsumise peale. Kuid vaevalt oli siis veel asutajail enestelgi kindlamat kava. Nii kirjutab M. Jürmann omalt poolt paar päeva pärast mainitud koosolekut

[1]) P. Postim. 1881 nr. 37 ja 27.
[2]) Valgus 1881 nr. 32/33.
[3]) Liivimaa kuberneri kantselei arhiivi toimik nr. 910 (1880). ERAKA.

Hurdale: «Meie ette astub nüüd käskivalt küsimus midagi uut luua ja uuele seltsile anda sellised põhialused, mis seesugust krahhi üldse ei võimaldaks. Tartus peame ses asjas küll palju nõu pidama, kahju et Sind siin juures pole. Nii pea kui midagi paberile oleme saanud, saadame selle loomulikult otsekohe Sulle heakskiitmiseks.» Ühtlasi palub kirjasaatja, et ka Hurt omalt poolt mõned põhimõtted kujutletava seltsi kohta üles märgiks. [4])

Igatahes näib aga seltsi asutamise plaan alles algastmel olevat. Ja plaanitsedes lastaksegi õige aeg mööda minna. Sest viis kuud hiljem kirjutab Jürmann Hurdale ikka veel niisama:

Sinu arvamus ja soov oli, et me pärast krahhi Kirj. Seltsis peaksime jälle midagi kodumaistes asjades tegema, ja kui midagi teha, siis kõigepealt soliidne, korralik selts asutada. Mina isiklikult arvan, et sellega peaks õige pea peale hakkama. Eisenschmidt tahab veel ära oodata. Wühner arvab, et nüüd olevat juba peaaegu hilja, ja on otsekohese asutamise poolt.... Mitmel korral on minu poole küsimusega pööratud, kas on väljavaateid korraliku seltsi saamiseks.... Paljud on meie eeskujule järgnenud ja Kirjam. Seltsist lahkunud. Nüüd ei tohi me neid maha jätta, vaid neile uue haridusasutise avama.

Seekord teatab Jürmann ometi, et ta ühes kirjaga ka uue seltsi rutuliselt koostatud põhikirja kavandi saadab, ja palub, et Hurt selle kohta oma arvamist avaldaks. [5]) Kuid aeg kulub edasi, ja paar kuud hiljem kordub ikka veel sama: «Peaküsimusi on ju see, kas peame ühe uue seltsi asutama või peame veel ootama ja selle ootamise sihina nägema liitumist Kirjam. Seltsiga.» Nähtavasti on Hurt — arvestades Jakobsoni lahkumist elavate hulgast — ka viimast võimalikuks pidanud. «Mina aga arvan, et meie uuesti Kirjam. Seltsi astumisest midagi välja ei tule.» [6])

Veel kuu aega hiljem kirjeldab Jürmann 4. mail peetud Aleksandri-kooli komitee koosolekut ja jätkab siis:

---

[4]) M. Jürmann — J. Hurdale 1. IX 1881. EKSA.
[5]) M. Jürmann — J. Hurdale 28. I 1882. EKSA.
[6]) M. Jürmann — J. Hurdale 11. IV 1882. EKSA.

Lõpuks kõnelesime veel sõprade ringis uue eesti seltsi asutamisest. Peale seda, kui Veske on Kirjam. S. juhatajaks valitud, pole mõeldagi täielikule ja peatsele leppimisele selle rühmaga. Sellepärast olid kõik Tartusse kogunenud arvamisel nüüd iseseisvalt tegutseda, eriti soovis seda veel Rosenthal enese ja tallinlaste nimel. Rosenthal on nimelt selle poolt, et me konstitueeruksime vägeva vene seltsi «Общество для улучшения народного труда на память Александра II» haruseltsina. Seal oleks meil tugev kaitse, suured õigused ja siiski väga küllaldane iseseisvus, kuna sõltuvus seisvat ainult aastaaruande saatmises peaseltsile Peterburgi. «Народный Труд'i» haruseltsil olevat muuseas ka koolide asutamise õigus, nii võiksime siis viimati vahest ka Aleksandri-kooli kindla kaitse alla viia ja kuratooriumi liikmete valimise õiguse uuele seltsile üle kanda.

Jürmann soovitab, et Hurt omaltki poolt tolle vene seltsiga lähemalt tutvuks.[7]) Kuid — siis vaikitakse ses asjas jälle terve aasta.

Täitsa unarusse ei jäänud aga «Народный Труд'iga» ühinemise plaan siiski. Sellega on tutvunud Grenzstein ja omalt poolt vastava põhikirja koostanud. Me ei usuks, et viimane kuulub sellesse ajajärku ja tuleb selle ajajärgu Grenzsteinilt, kui seda ei kinnitaks korduvalt vastavad daatumid ning allkirjad. Sest kõne on nimelt «Vene-Eesti Seltsi» põhikirjast, mis koostatud A. Grenzsteini poolt 26. märtsil 1883 ja milles öeldakse:

§ 1. Vene-Eesti Seltsi sihiks on eesti rahva vaimse ja majandusliku heaolu progressiivne edendamine rahvalikul alusel, arvestades selle rahva riigikuuluvust.

§ 2. Selle sihi saavutamist taotleb Selts 1) hea rahvusliku kirjanduse loomise ja levitamisega rahva sekka; 2) ida kultuuri tutvustamisega eesti rahva hulgas; 3) rahvamajanduse edendamisega ja 4) üleliigsete põllutööliste üleviimisega Läänemeremaade eesti osast riigi sisemistesse kubermangudesse....

§ 4. Et lahendada § 2 punktis 2 märgitud ülesannet, selleks levitab Selts häid vene kirjandustooteid ja tutvustab üldse sõna ja kirjaga ida kultuuri, eriti aga vene keele oskust eestlaste hulgas. Viimaseks otstarbeks annab ta välja häid venekeelseid õppe- ja lugemisraamatuid, peab tarviduse korral praktilisi keelekursusi ning edendab igas suhtes riigikeele oskust eestlaste keskel....

§ 23. Seltsi asukoht on Tartus. Ta liitub Peterburis tegutseva seltsiga «Общество для улучшения Народного труда».[8])

---

[7]) M. Jürmann — J. Hurdale 9. V 1882. EKSA.
[8]) A. Grenzsteini Kirjakogu 15. ja 17. EKIA.

On võimatu kujutledagi, et meie ühiskonna mõõdukam, protestantlik-lääneliste traditsioonidega tiib oleks võinud liituda s ä ä r a s e programmi alusel! See oli ja jäi ainult näiteks, milliseid surmasõlmi võis teha Grenzstein juba tollal oma plaanitsemishoos.

Vahepeal lõi aga vihatuli vaenulike leeride vahel, nagu teame, veel kord kõrgele: Aleksandri-kooli peakomitee ülevõtmine! Ja nii manitseb M. Jürmann veel kord Hurta: «me peaksime midagi positiivset ette võtma. Mõtlen siin ühele seltsile, et päästa kõhklejaid ja kaitsta rikkumatuid ultrasakalistliku epideemia eest. Säärane sanitar cordon ja seesugune kõlblis-arstlik ravimine puudub meie vaesel rahval. Kuidas ma seda asutatavat positiivset seltsi kujutlen, see on ju teada. Nüüd on tulnud jälle kriitiline silmapilk ja nüüd peaksime käed külge panema selle hädapärase asutamiseks.» [9]) Kuid sellega katkeb ka see plaan. Nähtavasti oli see ainult Jürmannile südameasjaks, kuna teised sellesse passiivselt suhtusid. Tõsi küll, järgmisel aastal mõlgutas mõtteid veel ka Grenzstein, ühenduses E. Kirjam. Seltsiga: «Meie peame vististe ühe Eesti seltsi asutama.» [10]) Kuid sellega näibki lõplikult mattuvat 1881. a. tekkinud paralleelse kirjandusseltsi asutamise kavatsus.

Siitpeale plaanitsetakse ja katsetatakse, kuidas saaks mõne juba olemasoleva organisatsiooni tiiva all E. Kirjam. Seltsis võimatuks saanud tegevust jätkata.

1887. a. algul, mil Hermann Treffneriga E. Kirjam. Seltsi esimehe koha pärast võistles ja alla jäi, tõi «Postimees» sõnumi, et «Läti kirjanduse selts» olevat saksa kirikuõpetajate käes ja sellepärast asutanud «Läti lõbuselts Riias» kirjandusliku osakonna ning kavatsevat hakata raamatuid välja andma. Leht omalt poolt soovitab Tartu «Vanemuisel» sellest eeskuju võtta. [11]) Näib, nagu oleks Grenzstein just sellest märkusest algatust saanud, kui ta mõni aeg hiljem suure õhinaga kirjutab:

---

[9]) M. Jürmann — J. Hurdale 20. VII 1883. EKSA.
[10]) A. Grenzstein — J. Hurdale 5. I 1884. EKSA.
[11]) Postim. 1887 nr. 2.

Asutame Vanemuisele üks kirjanduse osakond juurde! Vanemuisel on kindel põhi al ja tema juurde võiksime meie need kokku koguda, kes meie kirjanduse hääks midagi tahavad teha. Selle mõtte teuks tegemise tarvis tuleks minu arvates järgmist teed käia.

Meie palume riigivalitsuselt umbes sel mõttel enestele kirjatöö luba, nagu kõrval seisav kiri seda näitab.... On meil luba käes siis astume kokku ja valmistame terve põhjuskirja, mille järele kirjatöö tuleb ette võtta. Kui arvatakse, siis laseme see põhjuskiri kõrgemalt kinnitada, aga asi peab nii minema, et endised kurvad tülid võimata on.

Nagu selgub, on Grenzsteinil selle kirjandusliku osakonna asutamiseks isegi palvekiri valmis, mida palutakse vene keelde tõlkida. Allkirjad oleks ta hiljem korjanud. Asi pidavat sündima salaja, nii et vastased sellest teada ei saaks. [12]) Kuid kahjuks — ka meie ei tea temast rohkem. Grenzstein oli küll mees asjade algatajaks, mitte aga nende läbiviijaks. Paar kuud hiljem mõlgutas ta juba teist plaani. Nimelt avaldas «Olevik» juhtkirja «Kirjanduse kapitalist», milles osutatakse, kui tähtis oleks asutada kapital, mille abil võiks kirjastada. Autor arvab, et see oleks koguni tähtsam kui Aleksandri-kooli kapital:

Meie küsime: Kuidas oleks lugu, kui Eestlased 27-me aasta eest Al. kooli kapitaali asemel üht kirjanduse kapitaali oleksivad korjama hakanud? Kuidas käiks Eesti kirjanduse käsi, kui tal poolegi Al. kooli kapitaalist, ütleme 50000 rbl. käes oleks? Ja mis saadaks meie rahva haridusele enam kasu, kas üks ülem kool ehk niisugune kirjanduse kapitaal?

Oleks Eestlased oma kirjanduse hääks 50,000 rubla kokku korjanud, siis oleks neil selle kapitaali aastane intress 2500 rubla iga aasta tarvitamiseks käes. Sellega oleks k õ i g e t u b l i m kirjandus võinud saada muretsetud.... [13])

Mõte oli küll õige ja ilus, ning sellega näib ka «Postimees» päri olevat. [14]) Kuid kahjuks oli see hiljaks jäänud, — neil ajul ei tahtnud rahvas üldkasulikest korjandusist enam teadagi!

Ühelgi seni esitatud kavatsusel polnud reaalset tagajärge. Kuid just nüüd asus üks kinnine organisatsioon kirjanduse ühise viljelemise kallale — ja positiivsete

[12]) A. Grenzstein — J. Hurdale 2. VI 1887. EKSA.
[13]) Olevik 1887 nr. 34.
[14]) Postim. 1887 nr. 35.

tulemustega. E. Üliõp. Seltsil olid selleks ka soodsad eeldused. Ta oli tollal ainsaks eesti haritlaskonna koondiseks, tema eesmärgiks oli rahvuslike traditsioonide selgitamine ja omakeelsele kultuuriloomingule kasvatamine. Kuid kõigepealt, tunduv osa neist, kes kord vastaste kätte langenud E. Kirjam. Seltsist lahkusid, kuulusid selle koondise vilistlaskonda. Kui nad ühelt poolt «rahvameeste» agitatsiooni, teiselt poolt venestusaja olude tõttu kogu rindel tagasi tõmbusid, siis kasvatasid nad siin endale järelpõlve — küll kiriklik-alalhoidlikus, kuid igatahes rahvuslikus vaimus. Ja polnud midagi iseäralikku, kui nad enesele kirjanduslikku tegevusvõimalust otsides selle lõpuks just oma organisatsiooni raames leidsid.

Nii võttis E. Üliõp. Selts ajapikka oma kavasse peaaegu tervikuna E. Kirjam. Seltsi tegeliku tööprogrammi: perioodilised väljaanded, kirjanduslikud kõned, vanavara kogumise, rahvusraamatukogu ja muuseumi asutamise. Ning kui E. Kirjam. Seltsi lõpetamisel tema raamatukogu, käsikirjad ja protokollid E. Üliõp. Seltsile üle anti, siis toimus see teadmises, et viimane õieti ongi nende õige pärija.

Kavatsus E. Üliõp. Seltsi «Toimetusi» hakata välja andma tekkis peaaegu juba seltsi algul, 1883. a. kevadel, nii siis ainult paar aastat pärast E. Kirjam. Seltsi pereheitmist. [15]) Ja algatajaks oli P. Undritz — just üks E. Kirjam. Seltsist lahkunu. Kuid ometi ei saadud sellega kaua aja jooksul hakkama. Alles a. 1887 hakkas seltsi albumite asi liikuma, nii et selle aasta sügisel võidi vilistlastele teatada: «Albumi sisu eest peavad Seltsi liikmed muretsema, saavad aga vilistlaste poolt saadetud kirjatööd suure tänuga vastu võetud. Selts valib ühe oma liigetest kes albumi redaktsioni oma peale võtab, kuna üleüldise soovi peale õp. Bergmann ühte viimast keelelist ja sisulist läbivaatamist oma peale lubas võtta.» [16]) Esiotsa oli mõeldud iga-aastast aastaraamatut välja anda ja seda peamiselt üliõpilaste kirjanduslike katsetega täita. Tegelikult tuli väljaandeid

[15]) Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I, lk. 112.
[16]) E. Üliõp. Selts — J. Hurdale 28. IX 1887. EKSA.

küll vähem — a. 1889—1902 ainult seitse, — seevastu kujunesid nad aga kahtlemata soliidsemaiks, kui oli algul loodetud. Neid võib kujutleda niisama hästi ka E. Kirjam. Seltsi aastaraamatuina, ainult ilma viimaste jooksva materjalita, — kui selts oleks nimelt oma endises sihis edasi arenenud ja ajakohastunud. Vaim, harrastusalad ja isegi suur osa kaastöölisist on samad. Ega ole ime, et albumi esimene vihk on pühendatud just Jakob Hurdale tema 50-ndaks sünnipäevaks. See ilmus veel E. Kirjam. Seltsi tegevusajal. Kuid siis jäi see album 90-ndate aastate jooksul meie ainsaks arvessevõetavaks kirjanduslikuks häälekandjaks. Kõrvuti selle peamiselt haritlaskonnale määratud väljaandega hakkas aga E. Üliõp. Selts 1896. aastast peale ka kalendrit «Sirvilauad» välja andma. Veerand sajandi jooksul saatis see umbes 25 000 eksemplaris ilmuv tähtraamat suure hulga populaarset lugemist laiade rahvahulkade kätte.

Samuti püüdis E. Üliõp. Selts täita ka muidu kirjandusliku ja kodumaiste teaduste seltsi ülesandeid. Nii peeti, nagu juba öeldud, 1890. a. V. Reimani algatusel ja korraldusel esimene kirjanduslik koosolek, millest võttis peale seltsi liikmete osa ka neid, kes olid katkestanud sidemed just E. Kirjam. Seltsiga: A. Grenzstein, J. Kurrik, C. H. Niggol, J. Kapp, H. Wühner jt. Ning seesuguste kirjanduslike koosolekute traditsioon jäi püsima. Nii oli neid näiteks 1891. a. esimesel semestril 4 ja neil peeti terveni 11 kõnet — nii siis igatahes mitte vähem kui parimailgi ajul E. Kirjam. Seltsis. Samuti hakkas E. Üliõp. Selts juba E. Kirjam. Seltsi eluajal jätkama viimase poolt unarusse jäetud kultuuriloolise materjali kogumist. Tema raamatukogu ületas juba mõne aasta pärast nii suuruselt kui väärtuselt E. Kirjam. Seltsi oma, — ja sellest saigi meie arhiiv-raamatukogu alus. Niisama hakati koguma etnograafilist muuseumi, ega ole vähesed E. Üliõp. Seltsi teened ka sõnalise vanavara ja rahvaviiside kogumisel. Võib kahklemata öelda, et E. Üliõp. Selts paarikümne aasta jooksul kõigil neil aladel on rohkem korda saatnud kui E. Kirjam. Selts samuti oma paarikümne-aastasel tegevusajal. Vahe on vaid selles, et tema saavutisil hilisema ajajärgu tõttu

enam seesugust algatuslikku tähtsust ei võinud olla; samuti kui ka selles, et ta kinnise asutisena üldse mingit rahvalikult-koguvat mõju ei võinud avaldada.

Kuna E. Üliõp. Seltsi kirjanduse harrastus jäi ikkagi kitsa ringi asjaks, siis nõudis laiem üldsus oma osa kirjandusega aktiivselt kaasa elamises. Oli võrsunud isegi uus kirjanike põlv, keda E. Kirjam. Selts ei rahuldanud, kuid kellel puudus ka iga teine koondumiskoht. See sundis mõtteid mõlgutama ja abinõusid otsima omavaheliseks liitumiseks. Nii kirjutab Juhan Liiv 1889. a. lõpus Viljandist: «Mis saab meie kirjandusest nõnda viimaks, kust tuleb talle peastja ingel?» Ja ta teatab, et «mõnel ärksamal suguvennal» olevat soov «kuskil, näit. Tartus nooremaid kirjamehi ja kirj. sõpru kokku paluda, kus mõnda mõnust saaks arutada, võib olla, et see soov kord täide lähebki. (Kirjameeste Seltsi nad ju ei tule.)» [17]) Järgmise aasta võidupeo ajal koguneski K. E. Söödi kutsel poolteistkümmend nooremat luuletajat Tartus, «et isikliku tutvusega alates mingile puhaskirjanduslisele noorte ringile alust panna», nagu ütleb A. Jürgenstein. [18]) Kahjuks lõppes see katse ka ainult sellega. [19])

Aga samal aastal on esil olnud laiemgi kavatsus, mida osutab juhuslik sõnum, seekord Tallinnast: «U u s s e l t s olla siin asumas. Nimelt olla nõuu üht seltsi asutada, kes raamatute väljaandmist hakata toimetama, nõnda siis Kirjameeste seltsi vend ehk asemik saada olema. Kas tuleb, on teadmata.» [20]) Et ta ei «tulnud», seda teame; kuid teadmatuks on jäänud seegi, kes seisid selle kavatsuse taga.

Nõnda oleme aga jõudnud hetkeni, mil E. Kirjam. Seltsi olemasolu senisel kujul sai võimatuks. Nagu mäletame, olid A. Sperrlingk ja J. Jõgever juba varem nõudnud tema põhikirja muutmist, et lõpetada senist ülidemokraatlikku ning võhikulist asjaajamiskorda.

---

[17]) Juhan Liiv — J. Tülgile 31. XII 1889. E. Kirjand. 1918/19, lk. 283 j.

[18]) E. Kirjand. 1916, lk. 41.

[19]) Lähemalt Fr. T u g l a s, Juhan Liiv, lk. 129.

[20]) Postim. 1890 nr. 60.

Pärast 1892. a. 14. novembri segadusi sai see otse paratamatuks. Kui Šahhovskoi pisut varem oli nõudnud seltsi põhikirja muutmist venestamissihtide seisukohast, siis püüdis seda nüüd Jõgever teha seltsi kirjandusliku teadusliku töövõime tõstmise eesmärgiga. Meile on säilinud mõned tema poolt koostatud põhikirja-kavandid. Nagu näeme, tegeles ta selle küsimusega püsivalt veel järgmise poolteise aastakümne jooksul, ja sellepärast pole täpselt teada, millisesse ajajärku kuuluvad just need kavandid. Kuid kuna neis eriti silmas peetakse 1892. a. 14. novembri koosoleku kurbi kogemusi, siis võib arvata, et nad sündisid ka varsti pärast seda daatumit. Ja kuigi siin peaks olema tegemist hilisemate kavatsustega, siis lasevad nad ometi aimata, millised võisid olla Jõgeveri seltsi reformimisplaanid ka 1892. a. lõpus. Nende projektide järgi võiks uuendatud selts kanda järgmisi nimesid:

1. Eesti Teaduste-Selts (end. Eesti Kirjameeste Selts).
2. Eesti Selts Kasulikkude Teadmiste levitamiseks.
3. Eesti kirjandus-kirjastuslik Selts.

Põhikiri koosneb 63-st paragrahvist. Seltsi sihiks on nii omal kui kõrvalisel kulul algupäraste ja tõlgitud eestikeelsete teoste väljaandmine, kõigepealt praktiliste teadmiste, põllumajanduse, mereasjanduse, käsitöö ja tööstuse alalt, siis ajaloost, geograafiast, keeleteadusest, kirjandusest ja loodusteadusest. Seltsil on tegev-, au- ja toetajad liikmed. Liikmete vastuvõtmine toimub kinnisel hääletusel ja liikmekandidaat peab saama vähemalt kaks kolmandikku koosolijate häältest. Igaks juhuks peab ta liikmemaksu enne valimisi ära maksma, saab aga selle tagasi, kui teda ei valita. Tegevliikmed maksavad korraga 30 rubla, hiljem mitte. Hääleõigus on au- ja tegevliikmeil, toetajaliikmeil ainult sõnaõigus. Presidendil on õigus liikmelt sõna ära võtta ja liiget seks päevaks koosolekult ära saata. Esimees või tema abi elab Tartus. Eestseisuse liikmeiks ei või valida luteri usu pastoreid ega poliitiliste lehtede toimetajaid. Iga aasta lahkub eestseisusest kaks liiget, kuid neid võib viie aasta pärast uuesti tagasi valida. Aastakoosoleku juhataja valitakse igakord eraldi tegevliikmete hulgast. «Koosolekud lõpevad juhataja selle-

kohase teate peale ja, kui juhataja leiab tarviliku olevat, siis võib ta nõuda, et koosolijad sedamaid laiali läheksid.» Eestseisuse liikmeid ei või enne nende ametiaja lõppu lahti lasta. [21])

Nagu näeme, on neis projektides püütud ette näha ühelt poolt eestseisuse järkjärgulist uuendumist, teiselt poolt aga tema kaitsmist üldkoosoleku tujude vastu. Ja peab arvama, et samast vaimust olid kantud kõik teisedki põhikirja-kavandid, mis Jõgever koostas.

Kuid ükskõik milline oli Jõgeveri poolt kavatsetud uus põhikiri, ta jäi sellega hiljaks. Vahepeal suleti E. Kirjam. Selts. Selle järel tehti aga pea samaaegselt kõigi kolme E. Kirjam. Seltsi ümber võistleva rühma poolt rutulist katset vana seltsi veel elustada või uut samalaadilist asutada. Ja kiirustamise põhjuseks oli igatahes soov enne uus organisatsioon käima panna, kui vana varandus on jagatud.

Esimese katse tegija polnud keegi muu kui J. Truusmann oma mõtteosalistega Tallinnas. Sellest kavatsusest, kuigi teda küll peaaegu ainsana on hiljem mainitud, teame siiski vähe. Nähtavasti selgus Truusmannile varsti, et E. Kirjam. Selts oma praeguse liikmete koosseisu juures Vene Geograafilist Seltsi ometi oma pärijaks ei tee. Teiselt poolt oli nüüd just juhus kirjandusseltsi asutada, kes oleks Šahhovskoi venestuspoliitikat omalt poolt toetanud. Juba mai keskel on Köler kuulnud sest Truusmanni «Eesti-vene õpetatud kirjandusseltsist», «kellele Tartust pärandust oodetakse». [22]) Juunikuus tuntakse seda kavatsust ka laiemalt. Ja septembrikuus «rändavat põhjuskiri juba instantsisi mööda», nagu teatab Truusmann ise. [23]) Kuid vaheajal on tekkinud mingi arusaamatus kavatsuse kohta. Juba juunikuus on «Rižski Vestnik» sellest kirjutanud ja tema järgi ka «Olevik» ning «N. Dörptsche Zeitung». Selle informatsiooni järgi on seltsi asutamiskohaks

---

[21]) J. Jõgeveri kogu EKSA.

[22]) J. Köler — J. Jõgeverile 19. V 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 110.

[23]) J. Truusmann — J. Jõgeverile, daatumita. EKSA. — J. Jõgeveri päevik 13. IX 1893.

Tartu, kus «mõned mehed kokku astunud, kes uue seltsi asutamise käsile olla võtnud, põhjuskirjad juba ülesse seadinud .... ja juba sada asutaja allkirja saanud». Seegi «Selts kanda Vene-Eesti seltsi nime ja tahtvat rahvale odavaid raamatuid Vene ajaloost, geograafist, põllutööst jne pakkuda, Vene kirjanikkude töösid Eesti tõlkes trükki muretseda, et Eestlasi Saksa-Lutheruse mõjust eemale hoida. Ajalehe toimetajad ja vaimulikud mehed ei tohtida eestseisuse liikmed, kirikuõpetajad ka mitte seltsi liikmed olla.» [24]) «R. Vestnik» esitanud omalt poolt kahe eesti usaldusmehe arvamised, kellest üks pooldanud seltsi asutamist, teine aga leidnud, et seltsil poleks mingit *raison d'être*'i, veel enam, see olevat täitsa ülearune ja kahjulik. Ei võivat olla enam juttugi eestikeelsete kooliraamatute väljaandmisest ja üldse olevat eesti kirjandusega tegelemine liiga kitsas ala ühele seltsile: «eesti rahvas peab lühema või pikema aja jooksul ikkagi vene rahvaga ühte sulama». Ja toimetus lisavat omalt poolt: asjale, mis end sugugi ära ei tasu, kulutatakse uue seltsi asutamisega ilmaaegu vaeva ja raha. [25]) Ning «Olevikki» arvab omalt poolt: «Palume pisut vagusat vaheaega.»

Nii polnud isegi säärane seltsi-värdjas ametlikult valitsevale vaimule vastuvõetav. Teiselt poolt aga veendus Truusmann ikka enam, et E. Kirjam. Seltsilt õieti mingit rahalist pärandust polnud loota. Ja sellepärast, kui ta septembrikuu algul veel oma seltsi asja ajas, siis arvas ta sama kuu lõpul, et eestlased kümne aasta pärast juba kas venelased või sakslased olevat. «Sellep. ei olla neile enam tarvis seltse asutada ehk muud ette võtta.» [26]) Novembrikuus ulatusid teated sellest loobumisest ka ajakirjandusse ja aasta lõpul teati koguni öelda, et uue seltsi kinnitamise katse olevat tagasi lükatud. [27]) Kuid asi jäi ikkagi ebaselgeks, nii et veel järgmise aasta algulgi võidi eemalseisjate poolt kartust avaldada: «Vist püüavad Köleri ja Truusmanni

---

[24]) Olevik 1893 nr. 26.
[25]) N. Dörptsche Ztg 1893 nr. 141.
[26]) A. Grenzsteini päevik 30. IX 1893.
[27]) N. Dörptsche Ztg 1893 nr. 283.

sarnatsed «rahva isad» asja nõnda segada, et kõik Seltsi vara uue asutatava Vene seltsile j ä ä b s. o. ilma E. K. S. otsuseta.» [28])

Kuid kõrvuti Tallinna venestajate ettevõttega tegid ka Tartus asuvad E. Kirjam. Seltsi senise eestseisuse liikmed uue kirjandusseltsi asutamise katset. See sündis aga palju vaiksemalt ja ettevaatlikumalt ning jäi Tallinna üritise varju. Ajakirjanduses näivad mõlemad projektid segi minevat, ja see seletabki, miks «Vene-Eesti Seltsi» asutamiskohana mainitakse viimaks Tartut. Samuti ei või me teistegi teadete puhul igakord kindlad olla, kumma ettevõtte kohta need õieti käivad.

Nagu eespool kuulsime, peeti ka Kölerit üheks Truusmanni kaaslaseks ta seltsi asutamisel. Kuid asi oli hoopis vastupidi: niipea kui Köler Truusmanni kavatsusest kuulis, kirjutas ta sellest kohe juba varem tsiteeritud kirjas Jõgeverile: «Arvate Teie, et Tartlased selle hobi läbi targemaks on saanud ja et seal mehi on, kes uut seltsi elul hoida jõuavad,» — siis rutatagu selle asutamisega. Tema tegevat Peterburis omalt poolt kõik, et põhikiri kinnitataks. Ja tartlased ei viivitanudki, et aga Truusmannist ette jõuda või oma projektiga vähemalt samal ajal esineda.

Tartus seisid asja eesotsas Jõgever, Jurkatam, Sachs, Pellberg, Teas, Treffner ja A. Nõu. Uue organisatsiooni nimeks oli umbes «Kirjanduse ja teaduste edendamise selts». Võib-olla oligi siin tegemist just selle Jõgeveri põhikirja kavandiga, mida eespool refereerisime. Igatahes oli põhikiri juba juunikuus Köleri käes, kuid suvise aja tõttu võis ta selle alles augusti lõpus esitada siseministri asemikule Plehwele. Viimane olnud kõigiti lahke, kuid lubanud enne kinnitamist ometi Liivimaa kuberneri arvamist pärida. Ja sellepärast soovitab Köler kõigepealt kuberneri nõusolu muretseda, sest ilma selleta ei tule asjast midagi. [29]) Selle järgi kavatseti paar meest vastava seletuskirjaga Riiga saata ja ühtlasi kuberneri paluda, et see E. Kirjam. Seltsi varanduse

[28]) V. Reiman — O. Kaldale; kuupäeva pole märgitud, kuid muu sisu järgi otsustades on kiri pärit 1894. a. algult. ERMA.

[29]) J. Köler — J. Jõgeverile 24. VI ja 27. VIII 1893. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 111.

jagamisega lubaks niikaua viivitada, kuni uus selts oleks kinnitatud. [30]) Siis saabus aga kuberner paariks päevaks ise Tartu, ja 29. septembril läksid, nagu mainitud juba eelmises peatükis, E. Kirjam. Seltsi senised tegelased tema jutule. Kuid nad olid saatuslikult hiljaks jäänud! Uue seltsi põhikiri oli juba Riias olnud ja kuberneri välismaal viibimise ajal tema abi poolt jälle tagasi ministeeriumi saadetud, märkusega, et kõne olevat samast seltsist, mis juba kord suletud, liikmedki olevat osalt samad. [31]) Mis aga selle tagajärjed pidid olema, seda ei salanud ka kuberner. Selle peale oli Jurkatam küsinud: «Kui sellesama põhikirja ja palve esitaksid siseministeeriumile teised isikud, kes on seisnud väljaspool Eesti Kirjameeste Seltsi, kas oleks siis loota ettevõtte kordaminekut?» — «Need võiksid õnne katsuda,» oli vastus, «olgugi et praegusel ajal ei ole kerge saada luba rahvuslikke sihte taotleva seltsi asutamiseks.» [32])

Novembri algupoolel kirjutas Jõgever oma päevikusse: «Truusmann teatab, et meie Seltsi asutamise proekt läbi kukkunud. Vististe hõiskas ta selle üle niisama kui Kirjam. Seltsi kinnipanemise üle. On ju temal jällegi lootus selle läbi kasvanud Seltsi varandust enesele pärida, kelle peale ta nii majas näikse olema.» [33]) 17. novembril saabuski siseministeeriumist ametlik teade seltsi kinnitamata jätmisest.

Köler ja Jõgever ei rahuldunud aga ometi selle kurva tulemusega, vaid astusid veel järgmisel aastal enne vana seltsi likvideerimiskoosolekut sammusid «Eesti kirjanduslik-kirjastusliku Seltsi» loa saamiseks. Ja jälle hoiatas Köler: ärgu peetagu enne seda E. Kirjam. Seltsi lõppkoosolekut ega ärgu jagatagu tema varandust! Ka selle uue seltsi põhikiri oli esitatud siseministeeriumi, [34]) kuid tema edaspidisest saatusest ei kuule me midagi.

---

[30]) J. Jõgeveri päevik 30. VIII 1893.

[31]) J. Jõgeveri päevik 29. IX 1893. Vt. ka A. Grenzsteini päevik 30. IX ja 18. XI 1893.

[32]) J. Jurkatam-Tamme käsikiri.

[33]) J. Jõgeveri päevik 10. XI 1893.

[34]) J. Köler — J. Jõgeverile 24. II, 21. IV ja 1. VI 1894. EKSA. E. Kirjand. 1906, lk. 112 j.

Neljas katse sel alal tehti seltsi tervendajate rühma poolt. Nad ei esinenud mingi uue seltsi põhikirjaga, vaid palusid lihtsalt, et E. Kirjam. Seltsi sulgemise käsk tagasi võetaks, — olgugi et just neil puudus juriidiline õigus seltsi nimel esinemiseks. Me ei tea, millal see aktsioon alati, kuid nähtavasti varsti pärast sulgemisteate saabumist. Vastus tuli küll alles pärast likvideerimiskoosolekut ja oli lakooniliselt selge: «Sellega teatatakse Liivimaa kuberneri kohusetäitja poolt A. Saali, K. A. Hermanni jt. palve peale, et nende palve suletud Eesti Kirjameeste Seltsi tegutsemist lubada jätkata, Hr. Siseministri poolt on tagasi lükatud.» [35]) Kes olid need «teised», seda me ei tea, [36]) kuid juba kahe esimese allakirjutanu nimed osutavad, et ses katses olid ühinenud mõlemad uuendajate rühma tiivad — nii «Oleviku» kui «Postimehe» mehed. Kuid juba paljalt «Grenzsteini kaastöölise» Saali ja 1892. a. märtsikuu ebaseadusliku koosoleku juhataja Hermanni nimest piisas, et teha see katse täitsa lootusetuks.

Kuberner Zinovjevi arvamine, et loasaamine «rahvuslikke sihte taotleva» seltsi asutamiseks pole kerge, osutus paikapidavaks. Igasugune organiseerumine «muulaste» rahvusliku kultuuri arendamiseks oli keelu all. E. Kirjam. Selts oleks võinud veel edasi hingitseda, kui ta poleks end ise hävitanud, kuid uuele ei anta enam milgi tingimusel luba. See oli põhimõte, mille vastu purunesid kõik 90-ndail aastail tehtud seltsi asutamise katsed.

Kuid neid katseid tehti ikka jälle, või mõlgutati vähemalt mõtteid nende üle. Nii kuuleme, et juba E. Kirjam. Seltsi lõpetajad 20. juunil 1894 ühtlasi ka uut seltsi on plaanitsenud. [37])

Eriti oli aga asi südame lähedal Jõgeveril, kes ilma seltsita otsekui oma töömehe-energiat ei osanud kuhugi

---

[35]) Liivimaa kuberneri k. t. — Tartu politseimeistrile 5. VIII 1894. EKmS-i kogu EKSA.

[36]) Nagu näha J. Jõgeveri päevikust 13. VII 1894, pidi kogu ettevõtte taga seisma J. Tönisson.

[37]) Isamaa Kalender 1895, lk. 144.

rakendada. Hoolimata püsivast pessimismist ütleb ta ise, et oma katseid enne ei taha jätta, «kui surm seda sunnib tegema». «Seltsi luba peab ükskord tulema.»

Nii kohtuvad 4. oktoobril 1894 juhuslikult Jõgever, Pellberg ja Treffner ning hakkavad muidugi jälle seltsi asutamise mõtet harutama. Lootusi pole küll mingisuguseid, ka ei usalda Jõgever Treffnerit, kuid ometi käiakse jälle nõu pidamas ja koostatakse uus põhikiri. Aga siis ei leidu allakirjutajaid! «Tartlased taganesid .... Võrust ei olnud saada ....» Jõgever ise ja teised tema kaaslased ei tohtinud kui E. Kirjam. Seltsi endised tegelased asutajate hulgas olla. Taheti esineda sootuks tundmatu nimestikuga: «mõeldud on võimalikult talu matsid ja rahva kooliõpetajad». Alles järgmiseks aastaks on Jõgeveri tuttav kogunud paarkümmend allkirja, peamiselt Võrumaalt, ja põhikiri ühes palvekirjaga saadetakse ära.[38]) Võimalik, et siin on tegemist sama Jõgeveri paberite hulgas leiduva projektiga, mis kannab nime «Põllumajanduslike teadmiste levitamise seltsi «Hariduse» põhikiri» ja millele esimestena alla kirjutanud A. Daniel, A. Hebbe ning T. Luts.[39]) Igatahes järgneb ka sellele katsele vaikus. Seda ainult teame, et meil 1895. a. mingi kirjanduslik selts tegevusele ei asunud.

Milline pessimist oli Jõgever ise oma katse suhtes, näeme sellest, et ta juba põhikirja kinnitamisele saatmise päeval hakkas plaanitsema, kuidas teeb j ä r g m i s e katse! Isegi Tartu linn näis olevat kahtlane, ja seepärast tuleks selts asutada Valka! Kes teab, tekkis just säärases meeleolus ka «Eesti ajaloo ja etnograafia Seltsi ....» kavatsus, milline selts pidi asuma Tallinnas.[40])

1895. a. lõpul mõlgutab Jõgever uuesti: «Kas saata jälle ühe põhjuskirja projekt ülemale poole kinnitada? .... Seltsi ülesanne oleks Eesti keele ja kirjanduse tundmine ja uurimine. Mõtlesin ja heidsin käega.

---

[38]) J. Jõgeveri päevik 4., 10., 25. X ja 19., 21. XI 1894; 10., 20. ja 28. I 1895.

[39]) J. Jõgeveri kogu EKSA.

[40]) J. Jõgeveri kogu EKSA.

Tühi töö. Põhjuskirja sisse peaks nii ehk teisiti nimi Eesti tulema. Endiste katsete järge ei saa niisugust põhjuskirja kinnitatud.» Kuid see käegaheitmine oli ometi hetkeline. Varsti on uus plaan valmis:

Nüüd võtan lihtlabaselt Vanemuise Seltsi põhjuskirja, jätan sealt laulu, muusika, näitemängu, ballid ja maskaaradid välja ühes määrustega, mis nende kohta käivad. Põhjuskiri on nii laialdane, et meie plaanitav keele ja kirjanduse uurimise töö küll veel sinna ära mahub.... Seltsi nimi saab «Kalevala» olema, liikmete arv saab ainult 30 peale määratud, sest rohkemat arvu töötajaid liikmeid on võimata leida, suure käratsejate karjaga ei saa aga midagi ära teha. Liikmed saavad eluaegsed olema, ehk sellest küll põhjuskirjas midagi määratud ei saa....

Sedamaid on ka selle «akadeemia» põhikiri koostatud. Hiljem kavatseb Jõgever sellesse siiski muusika harrastuse jätta, «sest muidu võib kahtlus tulla, mis Selts siis tegema hakkab. Ütelda, et ta keelt uurida tahab.... seda ei ustaks....» K. E. Sööt võtab allkirjade korjamise enese peale, kuna Jõgever ise jälle esineda ei kavatse. Kuid algataja Jõgeveri vastu on liiga palju umbusku.[41]) Ja nii vaibub seegi katse ilma lõplikku kuju võtmata.

Selle «umbusu» ja üldse ajajärgu olude kohta pakub huvitavaid märkmeid dr. H. Koppeli kiri V. Reimanile:

Mida vähem lootust uute Seltside kinnitamiseks on seda suurem näitab praegu asutamise tuhin olevat. Nii sain ma mõne päeva eest tsensor Jõgeveri juure palutud, kus ta mulle täada andis, et meil praegu kadunud Kirjameeste Seltsi asemel hädasti uut kirjanduse seltsi tarvis olevat. Tal oli selletarvis ka juba põhjuskiri valmis, mis muidu Vanemuise põhjuskirjaga kokku käis, muud kui pallid, tants, buffet ja näitemäng puudusid. Siis on liikmete arv 30 pääle ära määratud, et liig palju liigete sisseastumise läbi ühine töö takistatud ei saaks. Kirjanduslised koosolekud ja kõned oleks nii lubatud ja sest põhjusest oleks töö tegemiseks küllalt. Päris Kirjameeste Seltsi luba ei olevat praegu enam loota.... Liikmeteks oli ta keiki meie praeguseid kirja põllul töötavaid mehi, kes ju suuremalt jaolt õpetajad on, arvanud. Enesest ütles ta, et tema esiteks küll välja pidavat jääma, sest et pää töömehed teda liig venelaseks saada pidama ja temaga mitte ühes töötada ei tahtvad. Ta saavat ennast aga pärast väga rõõmustama, kui teda ka liikmeks vastu võetaks. Grenzsteini eest palus ta ettevõtet iseäranis salaja pidada, kelle teoks ta oma esimese katse nurjaajamist peab....

---

[41]) J. Jõgeveri päevik 3., 12., 17., 19., 26. XI ja 16. XII 1895.

Mul' näitas Jõgeveri nõu päris otsene ja tõsine olevat, siiski ei suutnud ma kohe esiteks täiesti usaldada ja palusin asjaga veel natuke kannatada ja tääda katsuda saada, kas meie pää kirjanikud, kelle poolt töötegemist loota on ka tõesti ühte niisugusesse seltsi sisse saaks astuma. Ei sünniks see mitte, siis oleks meil pääle muide üks kiratsev selts veel juure tulnud.

Omalt poolt soovitab Koppel, et kirjanduslikud jõud lihtsalt «Vanemuise» liikmeiks astuksid ja seal kirjandusliku osakonna asutaksid. [42]) See mõte jäi küll mõneks ajaks päevakorrale, kuid tegelikke samme ses suunas ei tehtud, nagu ei sündinud sel rindeosal ka muidu midagi otsustavat seltsi asutamiseks.

Tõsi, O. Kallas kirjutab küll juba 1894. a. lõpus Narvast: «Me peaks aegamööda hakkama nõutama, et Tartu mõne parema Eesti seltsi saaks. Hakkatuses väga väikene, väga exclusiv. Nii näit., kui mõnes Soome õpetatud seltsis, et liikmeks ainult kutsutakse. Et asi tarviline on, sest ei maksa rääkida. Ehk saab kuidagi viisi luba. Ütleme mõne Häätegeva Seltsi põhjuskirjadel.» [43]) Kuid vastus pole lohutav: «Uut seltsi on Tartus raske asutada. Puudub mehi, puudub tahtmist, puudub osavust, puudub ühendust. Peame ootama, kunni meie [E. Üliõp.] Seltsi meestest rohkem Tartu elama saab. Kidur laps on viletsam kui ei midagi.» [44]) Näib küll, nagu oleks siin kõne mingist üldisest haritlaste seltsist, kuid kahtlemata oleks see pidanud neis oludes täitma ka kirjandusliku keskuse ülesandeid. Veel selgem on aga O. Kalda meeldetuletus järgmise aasta lõpus Peterburist: «Kas ei katsuks Kirjameeste Seltsi jälle elusse puhuda? Ehk saaks kinnituse, varajaotus ei ole ju ametlikult kinnitatud.» [45]) Ja Reiman vastab jälle: «E. Kirjameeste S. asjus on vähe loota. Jõgever on kord juba palunud, aga saanud vastuse, et niisugusel seltsil ühtegi otstarbet ei olla.» — «Kas meie aga Vanemuise uue põhjuskirja abil joonele ei saaks? § 2 on kui Kirjameeste seltsi tarvis loodud! Aga kust mehi võtta, kes

[42]) H. Koppel — V. Reimanile 29. XI 1895. EKSA.
[43]) O. Kallas — V. Reimanile 27. X 1894. EKSA.
[44]) V. Reiman — O. Kaldale 3. XI 1894. ERMA.
[45]) O. Kallas — V. Reimanile 16. XII 1895. EKSA.

Van. seltsi puhastab! Või asutame uue seltsi Vanemuise põhjuskirjade põhjusmõtte eeskujul?» [46]) Igatahes ei järgnenud ka neile kavatsusile tegelikke samme, osalt vahest sellegi pärast, et see ringkond endale E. Üliõp. Seltsi näol oli ikkagi mingi kirjandusliku organisatsiooni asetäitja saanud.

Kuid vaheajal on juba A. Grenzstein plaanitsema hakanud, kelle eest ka Jõgever taganeb, olles aga kogu aeg tema kavatsusist informeeritud, hoolimata nende muidusest riiust. Esmakordselt mõlgutab Grenzstein mõtteid juba 1894. a. lõpus: «Kas ei ole soovitav, üht seltsi asutada, kes rahva ja maa uurimise oma ülesandeks teeb?» Järgmisel aastal astub ta ühendusse Jõgeveri, Saali, Jurkatami, Pellbergi, Kurriku, P. Undritzi, H. Wühneri, E. Petersoni ja ülikooli vene professoritega, kuid plaanitseb peamiselt üksi. Aasta lõpuks on tal ta «Rahva seltsi» põhikiri valmis. Nagu ikka, nii on ka see Grenzsteini plaan maailmalunastav. Seltsi «juhtsõnaks» oli: «Rahvas rahvale!» ja kui arvati, et see läbi ei lähe, siis «Rahvas ja isamaa!» [47]) «Rahva seltsi» kohta käivaid materjale on säilinud terveni 100 lehekülge, [48]) ms. venekeelne põhikiri isegi juba trükitud kujul. Selle esimeses paragrahvis öeldakse: «Seltsi eesmärgiks on maa ja rahva uurimine eesti keele levimise alal ning sel teel saadud teadmiste kasutamine elus.» Selts jaguneb kümnesse sektsiooni, mis pidid «tarviduse järgi» jagunema veel osakondadeks. Eri sektsioonid on järgmiste alade jaoks: geoloogia, hüdrograafia, meteoroloogia, taimeriik, loomariik, majanduslik geograafia ja majanduslik kultuur, arheoloogia ja eelajalooline aeg, antropoloogia, etnograafia ja etnoloogia, keel ning rahvakirjandus. Viimase sektsiooni ülesandeks on: «Eesti keele uurimine lingvistilistel, antropoloogilistel ja etnograafilistel eesmärkidel, samuti ka soliidse rahvakirjanduse arendamine ja edendamise toetamine, eriti aga õpetliku sisuga raamatute levita-

---

[46]) V. Reiman — O. Kaldale 20. XII 1895. ERMA.

[47]) A. Grenzsteini päevik 18. XII 1894, 29. X, 13. XI, 2., 11., 14., 15., 21., 31. XII 1895.

[48]) A. Grenzsteini Kirjakogu 13, lk. 330—430. EKlA.

mine rahva sekka, mis võiksid tõsta rahva tööd.» Koosolekute ja väljaannete keeleks pidi olema eesti ja vene keel. Põhikirja juurde lisatud seletuskirjas öeldakse, et «eestlaste keskel võib tihti leida liialdatud arvamist oma rahvuslikest väärtusist ja seesugune enesepettus viib väärvaatele tõelisuse kohta». Teiselt poolt aga: «Juba ammu kujunenud asjaolude sunnil oleme meie tihedalt seotud Lääne-Euroopaga, kus praegu käib rahva seas sügav käärimine, mis meie pinnale ülekantuna võib tuua veel hukatuslikumaid tagajärgi kui seal, kuna meie rahvas on täiesti ettevalmistamata poliitilisele tegevusele.» Grenzsteini poolt on kõik ette nähtud, kõik valmis kavatsetud, nii et seltsil endal nagu ei jääkski enam midagi teha. Ta koostab isegi juba oma «Rahva seltsi» äriraamatute nimestiku, — neid raamatuid ja formulaare peab olema terveni 48 seltsi! Samuti oli iga sektsiooni juhatus ette nähtud — «igaüks oma presidendi, kirjutaja ja kassameistriga, mis ju hää on, sest hulk Seltsi liikmeid, kes ju niisama kõik presidendid tahaksivad olla nagu nad laulikud on, saaksivad kohta». [49]) Kuid kahjuks, nagu pärast selgus, leidus sellele kümne sektsiooniga seltsi projektile ainult seitse allakirjutajat. Ja kui kuberneri kantseleis põhikirjaga tutvumisel ironiseeriti: «Das ist ja eine ganze Universität!» [50]), siis kirjutab Jõgever omalt poolt: «Mis ma arvan sarnasest seltsist? Ma arvan, et temast saab üks asi, mis raamatut meele tuletab, kellel pealkirjaks Euroopamaa maadeteadus ajaloolikult, statistikalikult, poliitikalikult jne. jne. ja sisuks Tarvastu kihelkonna kirjeldus.» [51])

Grenzstein sekeldas oma seltsiga paar aastat, kauples «osakondade juhatajaid» ja astus samme, et likvideeritava E. Kirjam. Seltsi varandus saaks tema seltsile. Ta sõitis Riia ja Peterburi vahet ning laskis vene ametnikel ennast ninapidi vedada. Oma «universaalsele» seltsile oli ta mõelnud ka omalaadilise kinnitamisviisi, saates põhikirja korraga mitmele ministeeriumile, ja sel-

[49]) J. Jõgeveri päevik 18. XII 1895.
[50]) A. Grenzsteini päevik 12. III 1896.
[51]) J. Jõgeveri päevik 19. XII 1895.

lest sugenes suur kirjavahetus. Kõik «toetasid» teda — sandarmiülemad, kubernerid, senaatorid, ministrid. Ainus viga — otsustaval hetkel lausus tšinovnik: это общество для укрепления эстонского народа, а мы не дозволяем! [52]) Grenzstein selgitas oma seltsi plaane ametnikele veel pärast sedagi kuni 1897. a. lõpuni — niisama väheste tulemustega.

Peale seda ei arenenud nähtavasti enam pikal ajal ükski seltsi asutamise katse kavatsusest kaugemale. Jõgever ähvardas küll juba 1896. a. algupoolel uue projektiga, kuid alles 1898. a. lõpus on see tal käsil, [53]) ilma et me sellest hiljem ometi midagi kuuleksime. Üldse näivad vanemad tegelased sajandite vahetusel lõplikult veendumusele jõudvat, et eestlastele kirjanduslikku seltsi ei lubata, sündigu see kelle algatusel või millisel kujul tahes. J. Tõnisson arutab küll pidevalt küsimust, kuidas seltsi asutada, «kust avaliku elu juhtimine ja äratamine välja peaks käima», ja «Kuidas võiksivad haritud eestlased oma tegevust korraldada, et.... Eesti rahva keskel tõsist haridust edendada, mida just nüüd Eesti rahvuslise enesetundmise äratuseks, alalhoidmiseks ja kinnituseks tarvis oleks». [54]) Kuid siin oli mõeldud ikkagi rohkem haritlaste üldkoondist kui eriliselt kirjandusseltsi. Viimase rajamiseks puudusid välised, aga kahjuks ka sisemised eeldused. Või nagu pihib V. Reiman oma pessimismi: «Kirjameeste Seltsi asjus on mu veri õieti jahtunud. Kui ehk ka luba saame, mis meie seltsiga teeme?... Ohvrimeel on Eestist ära põgenenud, vaimustus on surnud.» [55])

Kui oli sajandi lõpul veel mingeid kirjandusega kaudseltki seotud ühiseid ettevõtteid, siis ainult korjandus E. Kirjam. Seltsi endise presidendi dr. Veske hauamonumendi heaks, milline korjandus pandi toime peamiselt selle seltsi omaaegse juhtiva ringkonna poolt ja mis tõi sisse üle 1200 rbl. Ses summas oli ka sadakond

---

[52]) A. Grenzsteini päevik 3., 4., 5., 16., 24. I, 12. III, 22., 23. IV, 4. VI, 23., 27. VII 1896.

[53]) J. Jõgeveri päevik 12. III 1896 ja 29. XI 1898.

[54]) J. Tõnisson — V. Reimanile 23. VII 1898. EKSA.

[55]) V. Reiman — O. Kaldale 13. III 1900. ERMA.

rubla E. Kirjam. Seltsilt päritud raha, ja umbes sama summa anti monumendi toimkonna poolt 1915. a. E. Kirjand. Seltsile Veske haua korrashoidmiseks. See jäigi ainsaks nähtavaks pärivussidemeks nende kahe kirjandusliku organisatsiooni vahele...

Kui uue sajandi algul kirjanduse kollektiivsest viljelemisest ometi unistati, siis halja nooruse keskel, kes ei tundnud elukogenute pettumusi ega omade võimete ulatust. Nii olid sellal tekkinud põrandaalused õpilasringid kõik väikesel viisil kirjandusseltsid. Nende tegevuses oli kirjanduse harrastusel alati peaosa: loeti keelu all olevaid omakeelseid raamatuid, peeti kirjanduslikke kõnesid, anti välja käsikirjalisi ajakirju. Neid ringe oli mitu Tartus, peale selle Tallinnas, Pärnus, Kuressaares. Mõned neist, nagu «Eesti Külvaja» ja «Ühisus» Tartus, olid õieti püsivad ning liikmesrohked.

Nii konspiratiivsed kui nad olidki, kuid ometi ulatus mõnel juhul nende ettevõtteist midagi ka laiema üldsuseni. Nõnda ilmus juba 1901. a. kevadel ligi poolteisesajalehekülјeline raamatukene, mille tiitellehelt loeme: «Kiired. I. Vihukene Eesti parema kirjanduse edendamiseks. Toimetanud G. S. Jurjevis. «Kirjanduse Sõprade» kirjastus.» Raamatu tagakaanel seletatakse väljaande sihti ja laadi: «Selle päälkirja all hakkame suuremat kogu raamatuid väljaandma, mille sihiks on püüd Eesti paremat kirjandust edendada.» See pidi toimuma nii ilukirjanduse kui arvustuse harrastuse näol. Kuigi ettevõtte algatajaks ja teostajaks oli tolleaegne gümnaasiumi õpilane G. Suits, siis polnud «Kirjanduse Sõprade» nimetus ometi paljas müstifikatsioon, vaid määras ikkagi kollektiivi, kas või ka üheainsa «kostikoha» piirides.

«Kiirte» iga polnud küll pikk, — kolmas ja ühtlasi viimne anne ilmus 1902. a. kevadel (nagu ilmus sama aasta lõpus ka E. Üliõp. Seltsi viimne kirjanduslik album). Kuid eesti kirjanduse harrastus levis õppiva noorsoo keskel ikka laiemale. Nii korraldati talvel 1902/3 Tartus noorsooringide poolt terveni kolm suuremat kirjanduslikku mälestusõhtut Koidula ja Veske auks, mis tõid kaasa kõvu repressioone. Ja samuti hakkas kujunema juba 1903. a. see ringkond, kes sai pisut

hiljem «Noor-Eesti» nime all tuttavaks. Tema esimene album pidi ilmuma kohe järgmisel aastal, kuid viibis eeltsensuuri ja muude takistuste tõttu aasta võrra. Hoolimata ajastu romantilisist meeleoludest asetas see koondis juba algusest peale endale väga praktilise ülesande. Nii öeldakse 1904. a. algupoolelt säilinud esimese põhikirja esimeses paragrahvis: «Kirjanduse Sõprade [sest niisugune oli veelgi koondise nimi] Aktsia Ühisus astub kokku, et Eesti paremat kirjandust väljaanda. Eesmärgiks on tal: a) kunsti, teaduse ja ilukirjandusliste tööde ning b) odavate teadusliste ja ilukirjandusliste rahva-raamatute kirjastamine.» Kõike muud, mis kannustas neid noorureid, ei leitud vajalik või leiti hoopis hädaohtlik olevat paberile kinnistada. Kuid paar aastat hiljem, juba pisut vabamais oludes, öeldakse ärilise aruande juurde lisatud seletuskirjas:

Kirjanduse ja kirjastuse seltsi on meil hädasti tarvis, et kirjanduslikka jõudusid koguda ja kirjanduse edendamiseks mõjurikkamalt töötada.... «Noor-Eesti» kaudu arvati esiotsa ainult väikese, kuid osaltgi korraldatud jõuuna meie vähe-kulturilise kirjanduse ja kunsti tõstmise otstarbel välja astuda. Vaheajal on politilised olud laienenud, ülesanded kasvanud, sihid selginud, lai tööväli seisab ees. «Noor-Eesti» tahab Eesti kirjanduse uuendamise mõttel iseäranis meie nooremate kirjanikkude kogumisekohaks kujuneda.... Tõuseb nüüd kusagil suurem ja võimsam ettevõte, mis «Noor-Eesti» põhjusmõtetega kokku käib, siis on viimane valmis selle püüdmisi ühiselt toetama. Niikaua aga, kui meil kirjanduse ja kirjastuse seltsi ei ole, tahab «Noor-Eesti» osaltgi selle aset täita.... Ühendust, et vabale kirjandusele ja kunstile teed teha!

Need read on kirjutatud 1906. a. suvel ja neist kostub juba «suurema ja võimsama ettevõtte» — E. Kirjand. Seltsi — eelteade, mille asutamisel nooreestlasedki kaasas olid.

Käesolevas ühenduses pole võimalik käsitleda Noor-Eesti arengut ega tema osa meie kirjandusliku elu virgutamises. Olgu ainult märgitud, et see konspiratiivsest õpilasringist kasvanud koondis jäigi E. Üliõp. Seltsi kõrval kõnesoleva poolteise aastakümne jooksul ainsaks meie kirjanduslikku elu viljelevaks asutiseks.

Kuid sellise kinnise, poolkonspiratiivse ja juba lähtekohalt ühekülgse üritisena ei võinud ega kavatsenudki

ka «Noor-Eesti» täita üldise kirjandusseltsi aset. Laiemad kirjandushuviliste ringid vajasid endiselt rahvalikku, kõiki kirjandusliku kultuuri alasid harrastavat keskust. See mõte liigub ka uue sajandi esimesil aastail, samuti tehakse üksikuid organiseerumise katseid. Nii kuuleme, et 1903. a. Tallinnas, peamiselt kirjastajate ja raamatukauplejate poolt katset on tehtud, mingit organisatsiooni luua, et kirjaviiside ühendamise heaks töötada. Kuid seegi ettevõte pidi pooleli jääma, «sest kubermanguvalitsus ei annud luba koosolekutel muid asju harutada, kui ärilisi küsimusi. Raamatute keel ja kirjaviis ei tohtinud kõne alla tulla.» [56])

Aasta hiljem tärkab Amblas kirjandusseltsi asutamise mõte. Selle algatajaks oli kohaliku karskusseltsi «Sõudja» esimees O. Hinzenberg. [57]) Kavatseti luua organisatsioon, mille nimeks «Ülemaaline Eesti Kirjanduse Sõbrade Selts». Propagandat seltsi asutamise heaks mõeldi teha nn. lumepalli süsteemi abil: iga ettevõtte pooldaja pidi võitma omalt poolt kaks mõtteosalist juurde. «Lumepalli omadus on, et ta v e e r e d e s k a s v a b, kuna teised asjad liikudes kahanevad; lumepallist sünnib tarvilistel tingimistel lumelaviin.» [58]) Sama aasta 6. detsembril peetud «Sõudja» eestseisuse koosolekul ühineti selle kavaga. Kuid «laviini» veeremapanekul juhiti kohe tähelepanu asjaolule, et propaganda seltsi heaks pole kaugeltki nii tähtis kui tema loa saamine. Sest kirjandusliku seltsi asutamise mõte on —

pea-aegu endise seltsi kinnipanemisest saadik, igal pool meie kodumaal päevakorral .... olnud. Selle seltsi järele on igatsus lõpmata suur ja tema asutamine oleks ammugi Tartus ehk ka muial ettevõetud, kui vähematki lootust oleks olnud, et ta kinnitatud saaks. Kindel teadmine, et seltsi ei kinnitada, on tema asutamist senini seisma pannud. Nii pea kui vabamad ajad tulevad (nagu need juba nüüd osalt koidavad) saab seltsi asutamine Tartus ehk muial ettevõetud.

Selts saab, iseenesest mõista, ülemaaline ja liikmeid ilmub talle igalt rajalt meie kodumaalt suure hulgana, nii et kunstlist ja asjata aegaviitvat lumepalli kavastikku sugugi tarvis ei ole. [59])

---

[56]) M. Neumann — J. Hurdale 18. IX 1903. EKSA.
[57]) J. Kents — J. Kõpule 21. I 1912. Segakogu EKSA.
[58]) O. Hinzenberg — J. Kentsile 4. XII 1904. Segakogu EKSA.
[59]) J. Speek — J. Kentsile 20. II 1905. Segakogu EKSA.

Kuid sellega oligi juba jõutud vabamate aegade künnisele. Vene riigivõim oli Jaapani sõja ja siserahutuste tagajärjel juba sel määral vapustatud, et olude lahenemine näis olevat paratamatu. Oli selge, et kuidas ka eesti rahva saatus ei peaks kujunema, kuid tema kultuurilist arengut ei suudeta ometi lämmatada, nagu oli see kahe viimase kümnendi riiklikuks programmiks. Esmajärgulisemaid eeldusi selle arengu virgutamiseks oleks aga kirjandusseltsi asutamine. Ja nii asutigi kohe 1905. a. algul selle ülesande teostamisele. Eeltööd kestsid küll veel kaks ja pool aastat, kuid õnnestusidki siis täiel määral.

25. veebruaril 1905 oli J. Tõnissoni poolt Tartus «Postimehe» ruumidesse kokku kutsutud suurem nõupidamine, millest võtsid osa peale Tõnissoni enese O. Kallas, K. A. Hermann, V. Reiman, J. Kurrik, Aino Kallas, G. E. Luiga, J. Speek, E. Enno, Jakob Tamm, A. Sprenk-Läte, K. Parts, J. Jõgever, M. Kampmann, P. Org, H. Einer, A. Kitzberg, K. E. Sööt, H. Koppel, J. Kõpp jt. — kokku umbes 30 isikut, nende hulgas rohkesti veel endisi E. Kirjam. Seltsi tegelasi. Koosolijate üksmeelne arvamine oli, et tuleb asutada selts, «kelle püüdeks üleüldine rahvahariduse tõstmine on kirjanduse väljaandmise ja laialilaotamise, koosolekute, kursuste toimepanemise, teaduslikkude abirahade ja koolide asutamise kaudu, rahva tervise eest hoolitsemine, kunsti edendamine jne.». Nagu näeme, ei kavatsetud esialgu veel niipalju kirjanduslikku kui üldharidus-likku seltsi. Et aga uus asutis ei saaks endise kombel erakonnavõitluse tallermaaks, vaid poliitiline eristumine võiks seal esineda parlamentaarsel kujul, selleks tehti ettepanek, et üldkogu ja eestseisuse vahel oleks veel eriline instituut, nn. asemikkude kogu. Üldkogu valiks asemikkude kogu, viimane eestseisuse ja see omakord juhatuse, — nii toimuks rahulik selektsioon ning seltsi etteotsa pääseksid just kõige kohasemad jõud. Üksikute voolude võistlus, mis iseenesest loomulik, oleks sel teel tasandatud ega võiks muutuda seltsile hädaohtlikuks.

Koosolek ei teinud esialgu kindlamaid otsuseid, jättis isegi veel seltsi nime lahtiseks, valis aga põhi-

kirja koostamiseks komisjoni, millesse kuulusid: J. Tõnisson, O. Kallas, V. Reiman, H. Koppel, P. Org, K. Parts ja kirikuõpetaja J. Kukk. Ometi sai komisjon ainult veel kord märtsikuus kokku tulla. Siis paelus revolutsiooniline elevus kõiki sel määral, et põhikirja koostamise töö sügiseni soiku jäi. [60])

Aga ometi oli neidki, kellele isegi oktoobrikuu kõige ägedamail ajul oli kirjandusliku töö organiseerimise küsimus lähemal kui miski muu. Nii märgib J. Jõgever 20. oktoobril oma päevikusse, et ta sel päeval «Eesti Teaduste Seltsi» põhikirja on koostanud. Meile on sellest üks mustand säilinud. Muidugi on see ikka seesama vana kavatsus, ainult laiema ulatusega ja uue nime all. Ühtlasi on loendatud kavandi lõpus ka 21 Tartu haritlast, kes võiksid olla seltsi esimesteks liikmeteks. [61]) «Kui peaks Seltside asutamise luba tõesti antud olema, siis tahaksin Teaduste Seltsi elusse kutsuda.» Jõgever katsub poliitilisest elust osa võtta, tunneb enese aga kõikjal üleliigse olevat ja pöördub jälle oma lemmikmõtte juurde. [62])

Kuid 31. oktoobril 1905 jätkati tookordseis «Vanemuise» ruumides ka kevadtalvel algatatud nõupidamist seltsi asutamise asjus. Nüüd oli koosolijaid umbes 35 ja koosolekut juhatas V. Reiman. Avardunud olude kohaselt nähti nüüd juba ette spetsialiseerumist, kaheldi kõigekülgse haridusseltsi vajaduses ja pooldati kirjanduse, teaduste ning kunstide edendamise seltsi asutamist. Asemikkude kogu põhimõtte juurde jäädi aga nüüdki, kuigi selle vastu ka vaieldi. Põhikirjakomisjoni valiti senistele lisaks J. Jõgever, A. Kitzberg, J. Kurrik ja Marie Reimann. Komisjon käis mitu korda koos, eriti ülikooli kliinikus V. Reimani pool, kes oli seal siis ravimisel. Kui põhikirja projekt oli valmis, saadeti ta umbes 300 eksemplaris üle maa laiali, asjasthuvitatuile seisukohavõtmiseks. Projekt kandis pealkirja: «Eesti Kirjameeste Seltsi Põhjuskiri.»

---

[60]) Eesti Kirjanduse Seltsi asutamise lugu, E. Kirjand. 1915, lk. 73—79. — A. Palm, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1932, lk. 6 jj.

[61]) J. Jõgeveri kogu EKSA.

[62]) J. Jõgeveri päevik 20., 21., 23. X 1905.

Kuid järgnenud reaktsiooniaeg viivitas jälle seltsi sündi, ja alles 15. augustil 1906 võisid asutajad «Vanemuise» äsjavalminud teatrimajas kokku tulla. Koos oli umbes 40 inimest, nende hulgas ka E. Kirjam. Seltsi esimene president dr. Hurt. Põhikirja suhtes erinesid arvamised peamiselt kahes asjas. Vanemad tegelased pooldasid organisatsiooni nimena «Eesti Kirjameeste Seltsi», et sel teel osutada kord vägivaldselt lõpetatud asutise traditsioonide jätkamist. Noorem põlv ei teadnud neist traditsioonidest palju või teadis ainult halba ja pooldas «Eesti Kirjanduse Seltsi» nimega sootuks uute traditsioonide rajamist. Ning see nimi valitigi lõpuks. Samuti kaitsesid vanemad tegelased, kellel olid E. Kirjam. Seltsi kurvad kogemused veel kibedalt meeles, asemikkude kogu. Nooremale põlvele olid need kogemused isiklikult võõrad ja ta vaidles demokratismi põhimõttel säärase keerulise ning mitmejärgulise konstitutsiooni vastu. Kuid asemikkude kogu instituut jäi põhikirja.

Vastuvõetud põhikiri saadeti varsti Riiga kinnitamisele, kuid tuli sealt vormilistel põhjustel veel tagasi. Viimaks kinnitati ta 8. mail 1907. Seltsi avamiskoosolek peeti 6. augustil «Vanemuises». Seda juhatas jälle V. Reiman, kes oli juhatanud kord ka E. Kirjam. Seltsi likvideerimiskoosolekut. Sel koosolekul valitud asemikkude kogust oli vähemalt kolmandik kuulunud kord E. Kirjam. Seltsi. Samuti oli äsjavalitud eestseisuses kolm endist E. Kirjam. Seltsi eestseisuse liiget.

Kuid ajad ja olud olid siiski hoopis teised. Nagu kord E. Kirjam. Selts, nii käis nüüd ka E. Kirjand. Selts «Vanemuises» koos, — kuid see oli uus «Vanemuine». Nii võrdleb ka H. Prants endise seltsi viimseid ja uue seltsi esimesi koosolekuid: siis madal, väikeste akendega seltsimajakene, nüüd moodne õhurikas teatriruum hoopis intelligentsema publikuga. [63])

Nii olid pingutused teise kirjandusliku organisatsiooni loomiseks E. Kirjam. Seltsi kõrvale või tema jätkuks kestnud terveni veerand sajandit. Sellesuunalisi ettepanekuid ja katseid oleme võinud siin jälgida

[63]) E. Kirjand. 1932, lk. 441.

umbes veerandsaja ulatuses, kuigi pole kindlust, et see ülevaade oleks veel täielik. Kui aga viimaks ometi selle järglasega hakkama saadi, siis on nüüd tema segamatu tööpäev kestnud juba omakord niisama veerand sajandit.

XX. LÕPPVAATLUSI.

Oleme jälginud E. Kirjam. Seltsi aastaid kestnud asutamiskäiku, pidanud kahe kümnendi ulatusel tema heitliku tööpäeva kroonikat, vaadelnud ta viieteist-kümne-aastast lõpetamislugu ja jälginud läbi veerandsajandi ka teise samalaadilise seltsi asutamise katseid. Kõige selle juures oleme silmas pidanud meie üldist arengut ja ühiskondlike vahekordade kujunemist, niipalju kui need on olnud seotud meie kirjandusliku elu organiseeritud viljelemisega. Sellevastu pole seni olnud võimalust anda ühtlast ülevaadet sellest tööst, mis E. Kirjam. Selts oma pärisalal on sooritanud. Enne lõpulejõudmist olgu aga siingi tehtud mõned kokkuvõtted.

E. Kirjam. Seltsi tegevuse hinnang on olnud aegade jooksul väga mitmesugune, olenedes hindajast ja hindamishetkest. Kui asutajad ise panid seltsile suuri lootusi, siis pidanud, nagu kuulsime, Kreutzwald teda juba algusest peale surnult sündinud lapseks. Ja kui «baltlased» hiljem oma meelekibeduses rõhutasid, et

selts ainult nende valitsemisajal tööd teinud, pärast aga viljatu olnud, siis väideti ometi seltsi lõpetamisel: «Erapooletumalt seltsi elu ja tööd arvustades pean ütlema, et selts pärast 1880 enam on teinud kui enne seda.» [1]) Ning risti vastu nii ühtedele kui teistele väidab sarkastiline kaastegelane: «Õiget, väärt tööd, millega Eesti Kirjameeste Selts uhkustada võiks, ei ole ta ülepea teinud.... Ei olnud tööjõudusid ei enne ega pärast.» [2]) Kõige selle järgi ei või me aga toetuda ühelegi senisele hinnangule, vaid peame laskma ainult tõsiasjul enestel rääkida.

Põhikirja järgi oli seltsi eeskava küll väga kitsas. Selles oli ette nähtud, nagu mäletame, ainult «kõiksuguste kasulikkude raamatute» soetamine ja väljaandmine. Kuid tõeliselt kujunes seltsi tegevus juba algusest peale palju avaramaks. Selles võime eraldada nelja peaala: eesti keele uurimine ja arendamine, sõnalise ja ainelise vanavara kogumine, kirjanduse toetamine ja kirjastamine ning kirjandusliku ja üldhariduse tõstmine peamiselt seltsis peetud kõnede kaudu.

Ärkamisaja hellitatumaid huviobjekte oli muidugi oma keel, emakeel, eesti keel. See väärtus polnud küll alles nüüd avastatud, vaid leidis ka varem tähelepanu. Kuid senise keeleaineste kogumise ja teadusliku uurimise asemel astus nüüd esialale keele kui praktilise väärtuse arendamine ning harimine. Sest rahvusliku ärkamise tulevikuväljavaated olenesidki sellest, mil määral suudetakse seda keelt teha tõesti võimeliseks ärkava rahva hariduselu kandma.

Et keele harimisegi eelduseks on kõigepealt senise keele tundmine, see oli muidugi ka ärkamisaja tegelastele selge. Mitte asjata ei rõhutata ühtesoodu eesti keele uurimise vajadust ega tehta aeg-ajalt ka juhuslikke ekskursioone keele ajaloosse, murrete alale ja sugukeelte piirkonda. Kuid üldiselt polnud sääraseks teaduslikuks tööks kuigi palju jõude ega aega kiiret lahendust ootavate praktiliste ülesannete pärast.

---

[1]) Isamaa Kalender 1895, lk. 143.

[2]) J. Jõgever, Lubatagu kaheksakümnendate aastate võitluste peale Eestis ka teisest seisukohast vaadata. J. Jõgeveri kogu EKSA.

Nii ei paku ka E. Kirjam. Seltsi tegevus otsekohe keele uurimise alal kuigi palju väljapaistvat. Kõne võib olla ainult Veske, Hurda, Hermanni ja hiljem ka Jõgeveri üksikuist murdeküsimusi käsitlevaist sõnavõttudest koosolekuil või aastaraamatuis. Kuid neistki ei kuule me seltsi esimesil tegevusaastail midagi. Alles 1876. a. jaanuari üldkoosolekul esines Veske pikema aruandega oma murdeuurimisest Setu-, Võru- ja Virumaal. Ja järgmise aasta lõpus esines ta samasuguse aruandega matkast, mis tehtud Tallinnamaale, osalt E. Kirjam. Seltsi ainelisel toetusel. Kuid sellegi teekonna eesmärgiks olnud nõu «Eesti kirjakieelt rahhva kiele täielikuma tunndmise läbi õiendada». [3]) Ning samasugune praktiline eesmärk oli ka Veske poolt 1878. a. tehtud uurimisreisil Pärnumaale, mida subsideeris samuti E. Kirjam. Selts. Lisaks tuleb mainida veel Veske kõnesid seltsis ja kirjutisi aastaraamatuis: «Eesti kirjaviisi ja kirjakeele ajalu'ust», «Eesti nimisõna muudete lõppudest» või «Eesti ja Soome keele võrdlus teiste sugulaste keeltega....» Suurem osa muust, mis räägiti eesti keelest seltsi koosolekuil, oli võhiklik või piirdus eesti ja soome sõnade algelise võrdlemisega.

Esialgu oli palju pakilisemaks mureks üldse mingi kirjakeele kindlaksmääramine. E. Kirjam. Seltsi lõppaastail tuletati meelde, et venelastel, ungarlastel ja prantslastel olevat akadeemiad, mille ülesandeks keele normimine. «Meil Eestlastel ei ole niisugust akademiat ega saa küll saamagi, aga meie Kirjameeste selts peab see koht olema, kus meie kirjakeel peab kindlaks saama.» [4]) Kuid sedasama olid mõelnud seltsi asutajad juba esimesest seltsi koosolekust peale, soovides, «et tuleval korral Eesti kirjakeele üle presidendi *Hurt'a* juhatusel sügavam seletus saaks antud». Sellega oli väljendatud see keelenormimispüüd, mis kestis seltsis kuni ta lõpuni.

Eeldused, millel see ühtlustamistöö pidi toimuma, polnud aga kuigi soodsad. 1868. a. arvati eestlaste koguarv olevat ainult kolmveerand miljonit, selles arvus üle

---

[3]) EKmS-i aastaraamat 1878, lk. 26.
[4]) Postim. 1886 nr. 17.

600 tuhande Tallinna ja üle saja tuhande Tartu murde kõnelejaid.[5]) Kuid sellest vähesusest hoolimata leiti tarvilik olevat korduvalt hoiatada, et mitte kaht kirjakeelt ei loodaks. E. Kirjam. Seltsi tegevusele asumisel oli Kesk-Tallinnamaa murde kirjakeele aluseks saamine küll juba otsustatud asi. Kuid kuidas ja millisel määral see pidi toimuma, see polnud praktikas veel kaugeltki selge. Ühelt poolt puudus täpne käsitus sellest, mis see Kesk-Tallinnamaa murre õieti on. Teiselt poolt olid emakeelse hariduseta, mitmest maanurgast, peamiselt Lõuna-Eestist pärit olevad kirjamehed loomusunniliselt alles oma koduküla keele mõju all. Ja nii võistlesid ses kujunematus keeles alles kohalikud harjumused ühe ideaaliks tunnustatud, kuid kaugeltki veel mitte täpselt kinnistatud murdega. Võttis aega, enne kui võis selguda, et kirjakeelt õieti kuskil pole sellisena kõneldud, vaid et see lõpuks on kõikjal kompromiss, teadliku valiku ja harjutuse tulemus.

Kuid enne kõike tuli võita veel üks oluline takistus. See oli vana kirjaviis, mis ei lasknud küllalt reljeefselt näha ei murdevahesid ega üldse keele detailsemaid varjundeid. Selle võimatu vahendi valitsus polnud aga kõnesoleval ajal veel murtud. Tõsi, Ahrens oli küll juba a. 1843 kuulutanud «loomuliku» kirjaviisi eeskujuks, kuid surres 20 aastat hiljem ei näinud ta veel kaugeltki oma uuenduse võitu. Tõsi ka, et me käesolevaski teoses nii rohkel määral ärkamisaja tegelaste kirju kasutades pole enam kuskil sattunud vanale kirjaviisile. Kuid see on ainult asja üks pool. Tõeliselt valitses kuni E. Kirjam. Seltsi asutamiseni ametlikult kõikjal — kirikus, koolis, ajakirjanduses — veel vana kirjaviis; raamatukirjanduses aga võistlesid uus ja vana alles vahelduva õnnega. Õpet. E. Seltsi kronoloogilises raamatute kataloogis leiame 1864. ja 65. a. ilmunud ligi saja eestikeelse trükiteose hulgas ainult kümmekond uuekirjaviisilist. Vanas kirjaviisis kirikuraamatud olid vähemalt kuni 1886. a. veel kõikjal tarvitusel, ja ka siis vaieldi veel testamendi uues kirjaviisis avaldamise vastu. Polnud ime, et 1865. a. Pärnumaal koolmeistrid

[5]) E. Postim. 1868 nr. 6.

kokku tulid ja otsustasid, et uus kirjaviis olevat «üks wastooksa teggeminne ja meie eesti rahwast jallaga tallaminne». [6]) Palju veidram on kuulda, et isegi veel 1887. a. näiteks Kursi kihelkonna kõigis koolides alles vana kirjaviis valitses. [7]) Üksnes säärane konservatism seletabki, miks seda viisi tarvitavaid vanemaid inimesi on leidunud kuni tänapäevani.

E. Kirjam. Seltsi suurimaid teeneid oli just see, et ta uue kirjaviisi võidulepääsu tunduvalt kiirendas. Ta ühendas endas just need tegelased, kes olid eraviisil juba uuendused vastu võtnud. Tema kui ainsa eestikeelse kultuurikeskuse autoriteet oli otsustav, [8]) samuti kui ta oma toimetiste kaudu lugejat uuendusega lihtsalt harjutas. Kuid et tema võetud seisukoht polnud veel iseenesestmõistetav, näeme sellest, et Hurt oma läkituses E. Kirjam. Seltsi esimesele koosolekule leidis tarviliku olevat rõhutada: kõik seltsi väljaanded ilmugu uues kirjaviisis! Ja seltsi teisel üldkoosolekul võetigi esimese keelereeglina vastu põhimõte: «Vanast õigekirjutamise viisist tuleb lahkuda ja Selts saab oma kirjades üksi uut parandatud viisi pruukima.» Kui ebakindel ja kujunematu aga see «uus viis» veel oli, näeme jälle sellest, et sealsamas jätkuv vaidlus tekkis küsimuse üle, kuidas märkida pikki täishäälikuid. Ning ainult tehniliste raskuste kartusel otsustati lõpuks, et ei tule kirjutada m ā k ē l, vaid m a a k e e l.

Vana kirjaviis lakkas küll varsti hädaohtlikuna kollitamast. Sellevastu aga tõusis alles nüüd E. Kirjam. Seltsi ees rida foneetilise õigekirja ja muid vähemaid keeleküsimusi, millele ta kõik oma jõu kulutas, ilma et oleks saanud mõeldagi ulatuslikumale keelepuhastuse ning -rikastuse tööle. Ja õnnetuseks ei suutnud ta isegi neis üksikküsimusis midagi püsivamat maksma panna, kuna tema enese autoriteete juhtisid vastakad tendentsid.

Seltsi soovi kohaselt andiski Hurt teisel üldkoosolekul mõned keelereeglid, mis läbiarutamise järel ka seltsi otsustena heaks kiideti. Ühtlasi tuli aga juba

[6]) P. Postim. 1865 nr. 15.

[7]) Postim. 1887 nr. 33.

[8]) Nii toetub näit. «P. Postimees» a. 1875 uuele kirjaviisile üle minnes ms. just EKmS-i autoriteedile. (P. Postim. 1875 nr. 2.)

siin nähtavale Hurda kalduvus Kesk-Tallinnamaa murdele põhjenevat kirjakeelt Lõuna-Eesti elementidega täiendada, arvestades eriti keeleajaloolisi seiku ja soome keele eeskuju. Nii otsustati siin, et ei tule kirjutada h e a p e a, vaid h ää p ää. Teiseks kiideti heaks pöördsõnade pikad -ivad-lõpud: o l i v a d, o l e k s i v a d. Need olid otsused, mis tõid terveni pooleks sajandiks segadust meie kirjakeelde ja mille mõju pole veel praegugi lõplikult kadunud. Teiselt poolt hakkas aga Veske varsti nõudma Kesk-Tallinnamaa murde kõrvalekaldumatut, pedantset jälgimist kirjakeeles. Ning need kaks leppimatut autoriteeti tegidki võimatuks rutulise normi leidmise nii E. Kirjam. Seltsi ajal kui hiljemgi meie keeles.

Igatahes ei jõudnud selts oma tegevuse nelja esimese aasta jooksul ses asjas kuigi kaugele. Ja sellepärast esitas H. Rosenthal 1875. a. viimsele üldkoosolekule oma «õigekirjutuse kongressi» kava. Kuna seni «naljalt kahte raamatut leida ei olla», milles «kirjutamise viis täieste ja igapidi ühte minna», siis soovitas Rosenthal järgmiseks suveks korraldada suuremat nõupidamist. Vastav komitee peaks keelenormi ettepanekud koostama ja asjasthuvitatuile aegsasti kätte saatma, kongress teeks aga lõpuks «jäädava otsuse». Selts kiitis ettepaneku heaks ja valis komiteesse Hurda, Veske ning Jakobsoni, kes pidid endale veel akad. Wiedemanni abiks paluma. Hurt polnud ettevõtte suhtes juba algusest peale liiga suur optimist: «Üleliia palju ma sellisest kongressist ei tohi loota (ortograafiliste koosolekute ajalugu pole sugugi rõõmustav), aga kasulik võiks ta siiski olla.» [9]) Komitee kogunes alles märtsi algul 1877. Nõupidamise aluseks võeti Veske «Eesti keele healte õpetuse» käsikiri, ja sellekohaselt suunati tähelepanu peamiselt kolmanda välte märkimisele, mida taheti teha kriipsudega tähe peal või tähest läbi ning z-tähe tarvituselevõtuga. Nagu paistab, polnud osavõtjad isegi täiesti veendunud oma uuenduste läbiviimise võimaluses. [10]) Kavatsetud kongress aga ei tulnudki kokku, ja

[9]) J. Hurt — H. Rosenthalile 28. X 1875. ERMA.

[10]) Eesti kirjaviisi parandamise komitee protokoll, EKmS-i aastaraamat 1877, lk. 37—42.

need eesti ortograafia detailküsimused on jäänud tänapäevani lahendamata. Küll aga esines Veske samasuguste ettepanekutega hiljem korduvalt ka E. Kirjam. Seltsi koosolekuil.

1878. a. algul andis Hurt küll sealsamas tulusaid juhtnööre sõnade kokkukirjutamise ja k i-g i-lõpu kohta, mis praegugi veel maksvad. Seevastu nõudis Veske varsti — ikka Kesk-Tallinnamaa murde põhjal — sõnakujude nagu p i a n, t u a, s e l s i, n e l j a j a l k s e d tarvituselevõttu, ja need saidki ühes oma analoogiatega siitpeale suurema kirjanduseõiguse. Aja jooksul erinesid Hurt ja Veske ka keelelisis küsimusis ikka rohkem, nii et näiteks 1879. a. oktoobrikuu üldkoosolekul peaaegu avaliku kokkupõrkeni jõudsid, mis muud vastuolu veel suurendas.

Pärast Hurda lahkumist jäi Veske küll mõneks ajaks ainsaks keele-autoriteediks seltsi, ja see andis end ka vastuvõetud keelelisis otsuseis tunda. Nii tõstis Veske 1884. a. novembri üldkoosolekul uuesti Kesk-Tallinnamaa murde vastutõrkumatuks kirjakeeleks tunnistamise küsimuse ja viis sedapuhku oma tahtmise läbi. Või nagu öeldakse koosolekukirjelduses: «Hääled võeti ära ja koosolek tegi Dr. Veske kirjaviisi õigeks kirjakeeleks.» [11]) Kuid see ei kestnud ometi kaua. Sest vaevalt oli Veske eemaldunud, kui selle «õige kirjakeele» kallal uuesti hakati katsetama. Nii oli Veske Budapestis kuulnud, et 1886. a. märtsikuu üldkoosolekul kavatsetakse jälle õigekirja küsimusi puudutada. Ta aimas juba paha ja kirjutas hädaldades Jõgeverile:

Kui sial neid otsusi, mis üks konverents teinud mille osavõtjad ka Hugo, Kurrik ja Grenzstein olivad, tahetakse maksvaks teha, siis ei lähä see mitte. Need otsused ei ole õige põhja pial, ja Selts on juba paar korda otsusi teinud, et minu «healte õpetuses» üles seatud põhjused õiged ja nende järele kirjutada, kuid aga neid paragrahvisi esiotsa täitmatta jätta kus tarvis oleks märkidega tähtede puuduse pärast kolm ühesugust tähte kõrvu kirjutada ....

Peetagu Selsis nõuu kirjaviisi asjus, aga ärgu tehtagu otsusi kelle sisu juba minu healte õpetusega ümber lükatud on. Õppigu nimetatud konverentsi osavõtjad enne keele tiadust, nimelt ka Kesk-Tallinnamaa murret ehk kirja keelt ja tehku siis otsusi.

---

[11]) Olevik 1884 nr. 48.

Palun, olge Teie minu asemik ja Eesti puhta selge kirjakeele kaitsja. [12])

Kardetud koosolekul kestis keeleline väitlus terveni seitse tundi. J. Kurrik soovitas oma referaadis loobuda Veske harrastatud kolmanda välte märkimisest, kuid ka Hurda pooldatud ä ä asemel e a kirjutada. Samuti soovitati kirjutada k ä t, k e p, t a m, p ü s jne. ning tunnustati ainult -gi-lõppu. [13]) Tehti otsuseks tutvustada vastuvõetud seisukohtadega ka Piibli-komiteed, nii et testamendi tõlge võiks ilmuda ses kirjaviisis. [14]) Kuid kuna ajakirjandus suhtus neisse muudatustesse üldiselt eitavalt, siis valiti juunikuu üldkoosolekul suur, 21-liikmeline komisjon, «kes kirjaviisi küsimustes see kord lõppevad otsused teeks». Komisjoni paluti kõik meie tuttavamad keele-, kirja- ja koolimehed, ükskõik millisesse erakonda nad kuulusid, nii ka Hurt ning tema kaasmõtlejaid. Neile saadeti trükitud ringkirjad, kus ühtlasi lootust avaldati, et komisjon juba s. a. augustikuu lõpus võiks Tartus kokku tulla. [15]) Koosolek oligi 26. augustil, kuid sellest võttis kutsutuist osa ainult kümmekond enam-vähem oma suuna meest. Juhatas aga jälle Veske, ja sellepärast «võeti nõuuks Eesti kirjaviisi häälte õpetuse põhjusel ühendada». [16]) Kuid ühendusest ei tulnud ometi midagi, ja needki otsused, mis tehti, [17]) on praktikas peaaegu kõik ümber lükkunud.

Sellega aga lõppesidki E. Kirjam. Seltsi katsed vähemalt meie kirjaviisi normida. Seltsis endas jätkus kuni lõpuni kahe suuna võistlus, kuna Hurda seisukohti kaitses Hermann, Veske omi jälle peamiselt Jõgever. Seltsi enese väljaanded, kõigepealt aastaraamatud, peegeldavad seda anarhilist seisukorda.

Nii oli E. Kirjam. Selts, nähes oma keelelisi ülesandeid peamiselt ainult kirjaviisi ühtlustamises, takerdunud vähemolulistesse üksikasjadesse, saavutamata sealgi nimetamisväärt tulemusi. Seevastu ei äratanud

---

[12]) M. Veske — J. Jõgeverile 1. IV 1886 (u. k.). EKSA.
[13]) Postim. 1886 nr. 25.
[14]) Virulane 1886 nr. 14.
[15]) Vt. näit. ringkiri J. Hurda kogus EKSA.
[16]) Postim. 1886 nr. 37.
[17]) Kirjaviisi komisjoni prot. 26. VIII 1886. EKmS-i kogu ERMA.

temas kuigi suurt tähelepanu kogu eesti keele vilets seisund terves selle ulatuses: sõnavara vaesus, lokkavad germanismid, lauseehituse võõrapärasus, keele üldine ebaküpsus ja kohmakus. Näis, nagu oleks nende ebakohtade rõhutamine ja nende vastu abi otsimine olnud patt oma keelt ülehindava ärkamisaja vaimu vastu. Ainult 1879. a. augustikuu üldkoosolekul algatati oskussõnade soetamise küsimus. «Võeti nõuuks, Eesti keele rikastamise ja teaduse nimede ühise pruukimise eest hoolt kanda. Arvati tulusaks ja tarviliseks üksikute teaduskondade kohta tarvilisi kunstsõnu kokku säädida.» Lähtekohaks soovitati võtta rahvakeel, senine kirjanduslik traditsioon, kunstlik sõnasünnitus ja soome keele eeskuju, — niisiis veel praegugi kehtivad põhimõtted. Ettevõtte teostajaiks «teaduskondade» kaupa valiti ka 13 meest, — kuid sellega lõppeski üritus. Samuti kuulutati 1880. a. esimesel üldkoosolekul välja auhind «Eesti keele grammatika» eest, töö pidi valmima kahe aasta jooksul, — aga sellestki algatusest ei kuule me hiljem enam midagi.

Kõige sellega pole ometi öeldud, et E. Kirjam. Seltsil ei oleks olnud mingit mõju meie keele arenemisse. Eesti kirjakeel polnud a. 1892 igatahes enam see, mis oli a. 1872. Teda oli harinud ja rikastanud kirjandus, ajakirjandus ja üldse meie tihenev ning eristuv elu. Kuid eriti oli mõjunud E. Kirjam. Selts, kelle koosolekuil ühtesoodu juhiti tähelepanu keeleküsimustele või kus juba paljalt kultuursemate ainete käsitlemisega emakeeles ka seda keelt ennast painutati ja kultiveeriti. Omakeelse haritud seltskonna ja teaduslike asutiste puudumisel täitis E. Kirjam. Selts vähemalt mingi praktilise keelekooli ülesandeid.

Kui aga seltsi saavutusi keele teadlikus arendamises ometi ei saa kõrgelt hinnata, siis küll tema teisel peategevusalal — rahvaluule kogumises. Ka siin oli algatajaks ja õhutajaks, nagu mäletame, Hurt, kes juba oma esimeses kirjas toonitas rahvaluule harrastust kui seltsi tähtsaimat ülesannet. Ja kohe esimesel üldkoosolekul, mida Hurt juhatas, arendas ta seda mõtet lähemalt ega lakanud seda kordamast, teisendamast ja süvendamast kõigi nende aastate jooksul, mil seisis seltsi eesotsas.

Ta ise ütleb «Vana Kandle» eessõnas, et üleshüüd rahvaluule kogumisele olnud tema *ceterum censeo* seltsi koosolekuil. «Kulda ja hõbedat Eesti Kirjameeste Seltsil küll ei ole,» rõhutas ta 1876. a. juunikuu koosolekul Põltsamaal. «Aga mis iale Seltsi jõuus on, saab tema tegema, et meie esivanemate vaimupärandus mitte mulda ei maeta, vaid virgul käsil kokku korjatakse. . . .» «See on Eestirahva elav ajaraamat,» öeldakse 1878. a. jaanuarikuu koosoleku protokollis. «Korjakem siis, niikaua kui veel midagi korjata on.» Ja see hüüdjahääl ei kostnud kurtidele kõrvadele. Kui Hurt veebruaris 1872 ütleb, et tema rahvaluule kogus on umbes 300 laulu, siis kuuleme E. Kirjam. Seltsi sama aasta juunikuu koosoleku protokollist, et see arv üle viiesaja ja paar aastat hiljem, jaanuaris 1875, juba poolteise tuhandeni olevat tõusnud.

Kuigi asja hingeks oli kogu aeg Hurt, siis püüdis ka selts oma üldsuses teha, mis võimalik. 1875. a. septembrikuu koosolekul, kus rahvaluule korjamine tunnistati seltsi «üheks pääasjaks», valiti selle juhtimiseks terveni 11-liikmeline komisjon. Aasta hiljem leiti olevat kohasem kuulata igasse kihelkonda mees, kes võtaks vanavara kogumise ja vastuvõtmise enese ülesandeks. Ja veelgi aasta hiljem saadeti juba palgalisi korjajaid välja. Kümne-aastase töö järel oli paljalt laulude arv tõusnud 3000-ni. Aga juba ammu enne seda, a. 1875, võis seltsi toimetiste numbri all ilmuda Hurda «Vana Kandle» esimene vihk.

Hädaohtliku kriisi ähvardas tuua ses ühtesoodu paisuvas ettevõttes E. Kirjam. Seltsi pereheitmine a. 1881. Seltsi vanavarakogu oli korraldamise ja väljaandmise otstarbel olnud kõik aeg president Hurda käes ning ta oli selle ka Peterburi kolides kaasa võtnud. Kuid kui Hurt esimehe kohalt ja seltsistki lahkus, siis oleks ta pidanud kogu seltsile tagasi andma. Hurt tundiski, et see oleks õige, kuid ühtlasi ei raatsinud ta osalt töö huvides, osalt aga nähtavasti lihtsalt kiindumuse tõttu sest varandusest lahkuda. Ja sellest siis sigis aastaid kestev vaidluskirjavahetus Hurda ning seltsi vahel, mis oli kummalegi poolele piinlik. Kohe 1881. a. lõpus palus Jakobson viisakas-ametlikus kirjas, et Hurt rahvaluule-

kogu kas ise trükis avaldaks või seltsile avaldamiseks tagasi saadaks. [18]) Aga kumbagi polnud kerge teha. Samuti kestsid need meeldetuletused ka pärast Jakobsoni surma. Nii määrati üheks materjalide tagasiandmise tähtpäevaks 21. juuni 1882. [19]) Siis on sama asi ka järgmisel aastal esil olnud, nagu näeme Kurriku kirjast Hurdale:

Et «Vana kandle» toimetamine Sinu kätte jäeks, selle eest olen sõdinud ja tahan sõdida, nii kaua kui Kirjam. Seltsis olen.... Kui Seltsi ja tema eestseisuse liige ei saa ma iialgi järele andma, et tulusa asjaliku töö asemele eraihaldused tohivad astuda oma inetut tantsu pidama. Üks minu tingimistest on, et see laulude välja nõudmise asi Seltsi koosolekul enam ei tohigi ette tulla. Otsusetegemine sarnaste asjade üle ei tohi mitte «healeloomade» asi olla, vaid üksnes asjalikkude asjatundjate asi. [20])

Millistest «eraihaldustest» siin Kurrik kirjutab, pole meile selge. Vahest on siin mõeldud Vesket ühes temapoolse huviga rahvaluule vastu. Vähemalt avaldab ka Julius Krohn kartust, et vanavara E. Kirjam. Seltsile väljaandmise puhul võib sattuda «Veske paberikorvi». [21])

Kuid Kurriku nõudmine, et «healeloomad» end asjasse üldse ei segaks, ei täitunud ometi. Järgmise aasta augustikuu üldkoosolekul on küsimus uuesti esil olnud, ja seekord määratakse Hurdale tähtpäevaks 30. september 1884. Nüüd on toon juba teistsugune: «Nimetamata ei taha meie mitte jätta, et Selts pikemalt oodata ei luba ja eestseisusele nimetatud omanduse väljapärimiseks igapidi täieliku voli andis.» Ning sellele ähvardusele on just Kurrik ise nagu seltsi kirjatoimetaja pidanud koos president Veskega alla kirjutama! [22])

Selle peale ei võinud Hurt enam vaikida. Ta vastas pika, veenva, otse südamliku kirjaga, osutades, kui võimatu on tal seltsi nõudmist täita, kuigi seltsil oleks õigus nõuda, arvestades eriti seda, et «Vana Kandle»

---

[18]) C. R. Jakobson — J. Hurdale 8. XII 1881. EKSA.
[19]) EKmS — J. Hurdale 16. VI 1882. EKSA.
[20]) J. Kurrik — J. Hurdale 13. V 1883. EKSA.
[21]) J. Krohni daatumita kiri tundmatule adressaadile. J. Hurda kogu EKSA.
[22]) EKmS — J. Hurdale 7. IX 1884. EKSA.

väljaandmine nii visalt on edenenud. Ta kinnitab, et selle nõudmise täitmisel meie rahvaluule uurimine ja avaldamine ilmtingimata kannataks. Tema kaua aega kestnud töö jääks pooleli ja keegi teine ei saaks seda enam nõnda jätkata. E. Kirjam. Seltsi vanavarakogu moodustab ainult osa tema, Hurda käes olevast materjalist, ja selle eraldamine oleks asjale kahjulik. Lisaks on ta just nüüd saanud jälle rohkem vaba aega, nii et ka rahvaluule väljaandmine läheb rutemini: «Vana Kandle» kolmas vihk on ilmumas ja neljas trükivalmis.

Kui auustatud Kirjameeste Selts oma otsuse juure jääb ja minu käest vana aja mälestused välja tahab nõuda, siis — nii kardan mina — tulevad mitmepoolsed segamised ja tülid, mis sugugi soovida ei ole. Need tülid teeksivad kahju meie uurimisele ja lõhuksivad uuesti meie Eesti elu, mis ju küllalt isegi lõhkumisi ja kahju on näinud. Ma palun seda vennalikult ära mõtelda ja kaastööd teha, et meie haavad mitte suuremaks ei läheks, vaid paraneksivad....

On auustatud Seltsil tahtmist, trükkimise poolest soovimisi mulle teada anda, siis võtan mina neid hää meelega kuulda ja tähele panna, — sest minu oma südamelik püüdmine on, Eesti uurimisi edendada ja ülendada. Seks on ka see kiri kirjutatud. [23])

Säärase kirja peale ei võinud E. Kirjam. Selts omalt poolt muud teha, kui järele anda. Asi oli 1884. a. viimasel ja 1885. a. esimesel koosolekul arutusel olnud, kuid alles 1886. a. algul vastas J. Kurrik seltsi nimel Hurdale, tuues ka neil koosolekuil tehtud tähtsamad otsused: «Et õp. hra Hurt nüüd on hakanud neid laulusid välja andma — nagu nüüd seda oleme teada saanud —, siis andku tema neid peale edasi välja.» — «Küsimuse kohta: kelle omandus peab see laulude-kogu olema? — jäi läbirääkimise järele see otsus maksma, et laulud Seltsi oma, sissetulek J. Hurti oma, nii kaua kui ta elab.» Ainult «Vana Kandle» avaldamisel seltsi toimetiste numbri all peab Hurt jälgima samu tingimusi, mis maksmas kõigi teistegi autorite kohta. [24])

Nii oli see riiuküsimus lahendatud, nagu oleks pidanud juba ammu lahendatud olema. Ja kui Hurt ses asjas veel etteheiteid kuulis, siis juba ta enda mõtte-

[23]) J. Hurda mustand EKmS-ile 27. IX 1884. J. Hurda kogu EKSA.
[24]) J. Kurrik — J. Hurdale 21. I 1886. EKSA. Mustand EKmS-i kogus ERMA.

vendade poolt. Nii nurises pastor J. Kerg väga järgmise «Vana Kandle» vihu ilmumisel, et Hurt selle ikkagi veel E. Kirjam. Seltsi toimetiste hulgas avaldanud, kuna see selts polevat muud kui «eine Sakalistische Pöbelmasse». [25]) Kuid Hurt ei lasknud siin end segada.

1881. aastast peale olid nii Hurt kui ka E. Kirjam. Selts vanavara korjamist eraldi jätkanud. Hurda sellekohane tegevus paisus ühtesoodu, saades eriti 90-ndail aastail ainsaks üldrahvalikuks ettevõtteks ja olles ühtlasi selle kurva ajastu väheseks rõõmustavaks nähtuseks. Alles vanavara aidamehena tõusis Hurda suur töömehekuju oma täie ulatuseni. Kuid tema algatus ja agitatsioon kandis veel E. Kirjam. Seltsiski mõne aja vilja. Seltsi juhtide poolt rõhutati endiselt rahvaluule korjamise tähtsust. Ja kahtlemata jäi osa korjajaid juba oma erakondliku seisukoha tõttu seltsile truuks ega läinud, vähemalt esiotsa, Hurda poole üle. Aga niisama pole kahelda, et Hurda puudumine eriti sel seltsi harrastusalal end varsti tunda andis.

Juba oma eespool tsiteeritud pikas kirjas oli Hurt soovitanud, et Veske E. Kirjam. Seltsi hilisemat rahvaluulekogu välja annaks, sellal kui Hurt avaldaks vanemat. Kuid alles 1887. a. juulikuu üldkoosolekul esines J. Jõgever kirjanduse komisjoni nimel pikema ettepanekuga vanavara korjamise ja avaldamise asjus. Mõlemal alal kavatseti nüüd energiliselt tegevusse asuda. Trükis pidi vanavara ilmuma vähemate annete kaupa, üldpealkirja all «Eesti muinasaeg». Jõgever oli koostanud ka lähema kava väljaande jaoks. Kuid algatus jäi paariks aastaks soiku, nii et temast alles 1889. a. kevadel uuesti kuuleme. Nüüd kavatseti, jällegi Jõgeveri ettepanekul, hakata vanavara avaldama aastaraamatute lisana, kuid varsti selle järel — «Otsustakse Eesti Kirjameeste Seltsi vanavara ilma sissekõitmata, selles vormis, nagu Suomi, trükkida.» [26]) Nagu Jõgever oli asja algatajaks, nii lõpuks ka käimapanijaks: seltsi kahe viimase aastaraamatu lisana ilmuski tema toimetusel «Eesti muinasaja» algus — peamiselt vanu jutte. Jõge-

[25]) J. Kerg — J. Hurdale 21. I 1885. EKSA.
[26]) Eestseis. prot. 3. ja 18. V 1889. EKmS-i kogu EKlA.

veri kava oli väga laialine, «mis mõnda inimese põlve nõuab», nagu ta ise eessõnas ütleb, «ja mida selle pärast ainult üks Selts toimetada jõuab». Kuid E. Kirjam. Seltsi kestus oli harilikust inimeastki lühem: «Eesti muinasajast» sai ilmuda ainult 96 väikest lehekülge kehval paberil.

Selts oli oma lõpule jõudnud. Kui Hurt lõpetamisotsusest kuulis, mõtles ta kohe vanavara päästmisele: «Eesti vanavara, mis Seltsis minu presidendi ammeti ajal korjati, on minu käes, selle poolest ei ole kadumise kartust. Aga Seltsi biblioteekis on ka muidu kirju ja käsikirju, mis hinnalised ja alale peavad hoitud saama.» Hurt tahtis eriti seltsi vanavarakogu kättesaamiseks kas või ametlikke samme astuda.[27]) Samuti pöördus ta V. Reimani poole palvega, et see kogu seltsi likvideerimisel temale antaks. «Mull on ju kõige suurem kogu ja saab Arguse silmadega hoitud.»[28])

Kuid veel enne kui E. Kirjam. Seltsi likvideerimiseni jõutigi, saatis Jõgever, nähtavasti omapead ja kelleltki luba küsimata, seltsi vanavara Hurda kätte. Ta arvab kaaskirjas, et «seltsi pärijatel vistist lusti ega õigust ei saa olema midagi nõudma hakata». Sest terve see materjal, «mõni üksik jutt väljaarvatud», olevat kõik Jõgeveri enda kulu ja vaevaga muretsetud. E. Kirjam. Seltsile olevat ta selle ainult sel tingimusel andnud, et ta selle ühes seltsi korjandustega ja seltsi kulul võiks ise avaldada.[29]) «Et see enam sündida ei või, siis ei

---

[27]) J. Hurt — A. Grenzsteinile 1. V 1893. A. Grenzsteini Kirjakogu 2, lk. 74. EKIA.

[28]) J. Hurt — V. Reimanile 6. VII 1893. EKSA.

[29]) See Jõgeveri kiri sunnib arvama, et tema poolt Hurdale saadetud kogu ei sisaldanud kaugeltki kõike E. Kirjam. Seltsi poolt pärast 1881. a. korjatud vanavara. Tõenäoliselt olid eriti selles olevad rahvalaulud sattunud juba varem kas Hurda või mõne teise kogusse. Nii teatab ka Hurt ise eespool tsiteeritud kirjas seltsile, et talle ka Jakobsoni presidendiks olemise ajal seltsi vanavara üle antud. Ja samuti nurisetakse hiljem ühes Jõgeveri paberite hulgas EKSA-s leiduvas mustandis, et seltsi abipresident Hermann õieti seltsile kuuluvat rahvaluulet Hurdale saadab. Ning lõpuks pole võimatu, et vähemalt see osa seltsi vanavarast, mis Veske presidendiks olemise ajal koguti, ka Veske kogusse jäi ja ühes sellega vähemalt jaoliselt kaotsi läks.

või ka keegi nõuda, et ma oma lubaduse juure jääksin.» Ja veel kord: «Seltsi pärijatele korjandust jätta ei ole mul mingisugust lusti.» [30]) Nähtavasti nägi Jõgever selle «pärijana» kõigepealt Truusmanni. Hurt omalt poolt kviteeris saadetise kättesaamist tänukirjaga. [31]) Nii oli seegi küsimus otstarbekohaselt lahendatud.

Praegu on E. Rahvaluule Arhiivis hoitav E. Kirjam. Seltsi vanavarakogu 7 622 lehekülge suur.

Kuna E. Kirjam. Selts otse «kasulikkude raamatute» väljaandmiseks oli asutatud, siis peame lähemalt jälgima tema tegevust ka sel alal. Nagu varem rõhutatud, ei kirjastanud selts ise oma ajaloo esimesel poolel peale aastaraamatute küll midagi. Kuid see ei tähenda veel, et tal meie raamatuturu kohta mingit mõju poleks olnud. Ta ei võinud aineliste eelduste ja ettevõtlikkuse puudusel siin küll otseselt tegutseda, kuid aitas ometi raamatutoodangut ergutada, organiseerida ning sisuliselt tõsta. Kõigepealt juhtis ta korduvalt, juba oma esimesest koosolekust peale, tähelepanu teostele, mille ilmumine oleks hädavajalik, ja andis sellega autoreile algatust. Teiseks tähendas mõne teose ilmumine seltsi toimetiste numbri all, kuigi võõral kirjastusel, ometi seda, et teose sisu üks autoriteetsem asutis oli heaks kiitnud ja tema keelelise kuju eest vastutas. Nii anti seltsi toimetiste number kuni 1881. aastani 46 teosele, millest mõned ilmusid mitmes jaos. Siin on tegemist peamiselt matemaatika, ajaloo, loodusteaduse, usuõpetuse ja vene ning saksa keele õpikutega, nende lisaks aga ka mõne ilukirjandusliku teosega. Autoreist olgu mainitud R. Kallas, Niggol, Hurt, Hermann, Jakobson, Kurrik, Kunder, Grenzstein, Pärn, Bergmann. 1881. aastast kuni seltsi lõpuni ilmus umbes niisama palju teoseid, ainult teatud muudatusega autorite loetelus, samuti kui ka valiku suurema mitmekesisusega. Igatahes ei saa öelda, et seltsi tegevus sel alal pärast 1881. a. oleks nõrgem olnud kui enne seda. Lisaks tuleb aga asjaolu, et E. Kirjam. Selts oma lõpuaastail tõesti

[30]) J. Jõgeveri mustand J. Hurdale 30. X 1893. J. Jõgeveri kogu EKSA.

[31]) J. Hurt — J. Jõgeverile 9. XI 1893. EKSA.

ka ise kirjastama hakkas. See toodang polnud küll suur, ainult 6—7 raamatut, mille hulka kuulusid aga ometi Kunderi «Eesti muinasjutud» ja Eiseni «Kalevala» esimese poole tõlge. Keskmiselt ilmus seltsi toimetistena igal aastal, kui aastaraamatud kaasa arvata, 5—6 teost. See ei moodustanud küll kuigi suurt protsenti meie raamatute üldtoodangust, mis ulatus noil ajul umbes 100 ühikuni aasta kohta. Kuid ta tähendas ometi selle paremikku ja mõjutas omakord kogu kirjanduse arengut, vähemalt seltsi tegevuse esimesel poolel.

Lõpuks olgu puudutatud veel seda kirjanduslikku ja üldhariduslikku tööd, mida E. Kirjam. Selts arendas peamiselt oma üldkoosolekute kaudu. Neid peeti kogusummas ligi 80 ja mõned neist kestsid kaks päeva. Neil on ühtekokku ette kantud umbes 250 kõnet, sest arvust umbes 100 seltsi tegevuse esimesel poolel. Lisaks tulid muidugi esimeeste avasõnad, eestseisuse aruanded ja koosolijate lühemad või pikemad sõnavõtud kõnede järel. Niipalju kui võime kontrollida, pole suur osa päevakorraski seisnud kõnedest olnud küll liiga sisurikas ega vormiküps; veel võhikulisemaile radadele kaldusid aga koosolijad tihtipeale oma juhuslikes sõnavõttudes. Samuti polnud kõneteemade valikus mingit süsteemi ega põhjendust, miks neid just E. Kirjam. Seltsis käsitleti, kuna nad vahel vähimalgi määral ei puudutanud eesti rahvast, kõnelemata juba eesti kirjandusest. Kuid me ei tohi ka kunagi unustada, et E. Kirjam. Selts oli ikkagi üldhariduslik rahvaselts, kel puudusid nii vastavad jõud kui ka kõlapind süvendatuma kirjandusliku kultuuri harrastamiseks. Siin äratati vaid huvi kodumaiste teaduste vastu, suupärastati neid ja harjutati massi neist osa võtma. See tegevus ei sünnitanud küll midagi püsivat, kuid tema mõju valgus ometi nähtamatute nirekestena rahvasse ja sai edaspidise ehitamise aluseks.

Siin esitatud ülesannete kõrval langes aga ajajärgu diletantliku vaimu või vastavate keskasutiste puudusel E. Kirjam. Seltsi osaks palju muid harrastusi, mis olid talle nagu kirjanduslikule organisatsioonile võõrad, segavad või lihtsalt kahjulikud. Nende tagajärjeks oli muidugi seltsi sattumine ühiskondlike voolude kajasta-

jaks ja poliitilise võitluse tallermaaks. Need kõrvalekaldumised on teinud küll seltsi ajaloo meie üldarengu seisukohalt huvitavaks, kuid vähendanud ühtlasi seltsi jõudu tema otseste ülesannete täitmisel.

Tuletades veel kord meelde seltsi vaevarikast asutamist, tülirohket tegevust, väsitavat lõpetamist ja tema järeltulija rajamise kramplikke katseid, küsime taht-matagi: kas on vastanud neile eesti kirjanduse ühise viljelemise nimel tehtud pingutusile ligikaudugi väärsed tulemused? Kas pole kulutatud energiast jäänud tõsitööna püsima ainult väike murdosa, kuna kõik muu on läinud kasuta tuulde? Jah, kas ei kaalu ülesärritatud kired, võitlusviha ning pettumuste pessimism lõpuks rohkem, kui on väärt positiivsed tulemused parimalgi puhul?

Nõnda küsides eeldaksime aga ajaloolises arengus mingi mõistuspärase ökonoomilise põhimõtte maksvust, mis ei tunnista lisakulusid. Me tahaksime näha jõutagavara pillamatut kasutamist just seks eesmärgiks, milleks ta määratud. Kuid kahjuks ei tunne ajalugu säärast plaanimajapidamist, eriti ühe alles ärkava ja oma sihte selgitava rahva juures, kelle kavatsuste täitumine ei olene lisaks niipalju temast enesest kui vägevamaist välisvõimudest. Siin moodustavad organiseerimis- ja asutamiskulud paratamatult liiga suure protsendi sellest energiakapitalist, mida oleks võidud kulutada asja enese peale. Ka E. Kirjam. Seltsi ajalugu ühes siia kuuluvate kõrvalnähtustega on selle asjaolu ilmseks tõenduseks.

Kuid lõppkokkuvõttes ei või me siiski väita, et kõik näiliselt pillatud energia oleks täitsa maha visatud. Ta kandis osalt ometi vilja, kuigi teises kohas ja teisel viisil, kui oli esialgu kavatsetud. Et rajada tõsi-rahvalikku hariduselu, selleks pidi igatahes loobuma estofiilide pühapäeva-asjaarmastusest ja mobiliseerima see rahvas ise, nagu ta oli. Loomulikult ei osanud see mass igakord käia otsemat teed, spetsialiseeruda ega sihtida asja üdisse. Kuid kaudu käies satuti vahel uutele, senitundmatuile asjaoludele, mis avatlesid peasuunast veelgi kaugemale, avardades aga ka silmaringi ja kasvatades kogemusi. Ses mõttes polnud täitsa kasuta isegi need

ebameeldivad võitlusepisoodid ja pohmelushetked, mille kroonikat on käsitlenud ka käesolev teos.

«Ma leian,» ütleb J. Jõgever oma 80-ndate aastate vastuolusid eritlevas käsikirjas, «et kõik meie praegune edu, nii vähe või palju kui teda on, nende võitluste peal põhjeneb, nende otsekohene vili on. Isikud saivad seal haavu, kuid nad peavad kord sellega juba leppima, et need haavad meie r a h v a iseteadvuse lõivad.»

Muidugi, kui kuuekümne aasta eest mõnikümmend kirjanduse sõpra Viljandi võõrastemaja saalis esimest korda eesti vaimuelu organiseeritud viljelemisest nõu pidasid, siis ei võinud nad aimata tuleviku hoopis teistsuguseid ülesandeid ja töötingimusi, nagu ei võinud aimata oma asutatud seltsi saatustki. Kuid on kindel, et nad sellest hoolimata just aluse panid sellele arenemisele, mille vilju meie võime maitsta. Veel enam, isegi nende pärastised omavahelised võitlused ja kibedad kogemused on kaudsel teel kaasa aidanud, et me nüüd seda võime olla, kes oleme — oma vaimuelu saatust ise määrav kultuurrahvas.

1932.

LISANDEID
EESTI KIRJAMEESTE SELTSI AJALOOLE

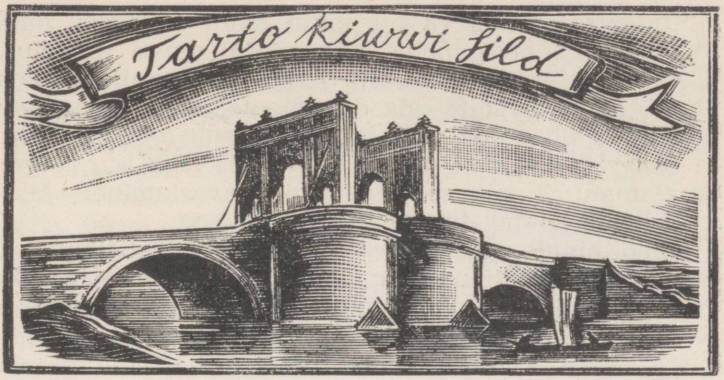

1

Kui nende ridade kirjutaja viie aasta eest algas E. Kirjameeste Seltsi ajaloo koostamise eeltöid, siis polnud tal ligilähedatki ülevaadet kasutada olevaist materjalest. Näis, nagu tuleks teos rajada peamiselt juba seni tuntud trükiallikaile, et pakkuda nende varal ainult siiamaale puudunud ühtlast pilti seltsi tekkimisest, tegevusest ja lõpetamisest. Tõeliselt kujunes lugu ometi nii, et trükitud andmestik pidi arhiiviallikate ja erateadete kõrval jääma enam-vähem tagaplaanile. Sest käsikirjaline materjal osutus mitu korda ulatuslikumaks, põhjalikumaks ja usaldatavamaks kui see, mis seni asjast trüki kaudu tuntud. Ja sellele kogemusele ei jõudnud autor mitte ainult sellepärast, et tal eeskätt puudus laiem ülevaade meie kultuuriloo allikaist, vaid ka sellepärast, et need allikad ise olid kasutamiseks alles kujunemas. Sest just nende aastate jooksul voolas meie arhiividesse kokku suurel hulgal ürikulist toormaterjali, mille kogumine nõudis palju energiat ja mille uurimisele kättesaadavaks korraldamine pidi lükkuma edaspidiseks.

Kui aga kõnesoleva uurimuse autor viimaks oma ülesandega lõpule jõudis, siis oli tal ometi tundmus, et tal kõik asjasse kuuluv oluline materjal on käes olnud. Kuigi puudus rida dokumente, mille omaaegne olemasolu oli teada või mille olemasolu võis oletada, ja sellepärast töösse lüngad jäid, siis näis see olevat paratamatu. Puuduvate materjalide avastamine, vähemalt lähemal ajal, tundus väheusutavana.

Nüüd, ainult aasta pärast uurimuse trükist ilmumist, on olukord ometi muutunud: E. Kirjam. Seltsi ajaloo materjalide hulk on üllatavalt kasvanud! Kõigepealt on E. Kultuuriloolise Arhiivi haldusse jõudnud terveni 31 suurt mappi J. Köleri arhiivi lisa, millest tunduv osa puudutab just E. Kirjam. Seltsi ajalugu. Teiseks on E. Üliõpilaste Seltsi omandi hulgas avastatud E. Kirjam. Seltsi kõige vanemad nii üld- kui eestseisuse koosolekute protokollid. Ja kolmandaks on ka E. R. Keskarhiivis ilmsile tulnud olulisi materjale, nagu veel siitsealt on saadud üksikuid lisandeid. Need uusleiud ühes senituntud materjalidega osutavad üllataval kombel, kuidas isegi nii laialipillatud paberid on võinud aastakümnete kestel säilida ja pärast mitmesuguseid rännuseiklusi lõpuks ometi jälle üheskoos meile kasustatavaks saada. Praegu näivad E. Kirjam. Seltsi ajaloosse puutuvaist olulisist materjalest puuduvat ainult veel mõned ametlikud paberid, aruanded ja kaebekirjad. Kuid pole võimatu, et veel neidki kord leitakse.

Praegused uusleiud ei muuda küll mainimisväärselt endiste andmete põhjal koostatud E. Kirjam. Seltsi ajalugu ega räägi selles väljendatud seisukohtade ja oletuste vastu. Ometi täiendavad, tihendavad ja süvendavad nad üldpilti. Alamal püütakse neist leidudest anda kokkuvõtlik ülevaade. Seejuures on ruumi säästmiseks kõik väiksemad lisandid ja kõrvaldetailid toomata jäetud ning piirdutud ainult üksikute suuremate episoodidega, mille jälgimine on võimalik ka ilma pikemate eelkäivate seletusteta.

Teatavasti oli E. Kirjam. Seltsi asutamismõtte algatajaks F. R. Kreutzwald, algatuse teostajaks aga C. R. Jakobson. Kogu asja areng 1868. a. juunikuust, mil Jakobson seltsi asutamise küsimuse Viljandimaa kihelkonnakooliõpetajate konverentsil üles võttis, kuni sama aasta sügiseni, mil Jakobson valmis põhikirjaga Peterburisse sõitis, on meile üldjoontes teada. Samuti teame, et Jakobson Peterburis selle põhikirja vene keelde lasknud tõlkida ja ühes pikema seletuskirjaga Baltimaade kindralkuberneri P. P. Albedinski kätte andnud, kes lubanud seltsi kinnitamiseks kõik teha, mis võimalik. Kuid need teated on pärit enamasti Jakobsoni enese hilisemaist märkusist. Ja samuti on teated asja edaspidisest käigust pärit peamiselt Liivimaa kuberneri ja Viljandi sillakohtu kirjavahetusest. Nüüd aga võimaldab Baltimaade kindralkuberneri kantselei I osak. toimik nr. 59 ERKA-s oma pooleteistkümne dokumendiga jälgida asjasse kuuluvat kirjavahetust ka kõrgemais instantsides.

Kõigepealt näeme siit, et Jakobson seltsi asutamissamme Peterburis kaugeltki nii ruttu ei astunud, kui oleks võinud arvata. Nimelt esitab ta mainitud põhi- ja seletuskirja kindralkubernerile alles järgmise aasta 18. veebruaril. Ja teiseks ei või tema seletuskirja ka just pikaks nimetada, nagu näeme selle täielikust tõlkest:

Mõned Liivimaa kubermangu rahvakooliõpetajad, olles täiesti teadlikud üldkasulike raamatute tunduvast puudumisest eesti keeles, panid 27. ja 28. juunil 1868. a. korraldatud Viljandi maakonna kihelkonnakooliõpetajate konverentsil ette seltsi asutada, et seesuguseid teoseid välja anda ja eestlaste keskel levitada, ning volitasid mind nagu selle konverentsi osavõtjat selle ettevõtte teostamiseks kõrgema valitsuse ees loasaamise asjus samme astuma. Sel puhul usaldan ma pöörduda Teie Kõrgeaususe poole kõige aupaklikuma palvega, et Teie siin kaasasolevale põhikirjale oma armulikku tähelepanu pööraksite ega keelaks oma vägevat kaitset sellele heale algatusele, et anda eestlastele võimalust mitte taha jääda meie Kõigearmulisema Keisri Härra truude alamate üldisest arenemisest.

Ühes sellega on mul au esitada mulle antud volikiri ühes tõlkega.

Nende dokumentide kindralkubernerile esitamisest peale kadusid aga algatise jäljed mõneks ajaks. Nüüd

näeme, et kindralkuberner seltsi põhikirja ometi juba 6. märstil 1869 on haridusministrile seisukohavõtmiseks edasi saatnud. Kaaskirjas selgitab ta seltsi asutamise kavatsust ja vajadust enam-vähem Jakobsoni enda sõnadega ning lisab juurde, et tema arvates see põhikiri midagi seaduse- ega korravastast ei sisalda. Selts kannab nime «Waimuwaranduse-selts», tõlkes «Общество душевного добра» (!).

Kuid nüüd igatahes ei kosta seltsi asutamisest enam kihku ega kahku. Ja see ongi arusaadav, kui kuuleme, et haridusministeerium kindralkuberneri kirjale alles 11. oktoobril reageeris. Ministri abi ütleb ms.: «Mul on au teatada, et ma seltsi asutamist ses suhtes väga kasulikuks pean, et see võib kujuneda üheks kõige mõjuvamaks abinõuks selle vastu, et eesti rahva keskel ainult saksa haridus levib.» Just sama mõte, mida hellitasid seltsi asutajadki! Näeme, et venestamiskava pole veel selgunud, kuid saksastamisele tahetakse igatahes tõkkeid teha. Ja sellest tagamõttest oleneski ärkamisajal märgatav ametlik vastutulelikkus eesti rahvuslikele üritustele. Just samuti kui rahvas sellele liiga palju lootma hakkas ja lõpuks kogu oma truualamlusega venestuse lõõga läks. Et haridusministeerium eesti kirjandusseltsi asutamist tõesti soovis, näeme ka sellest, et ta Jakobsoni enam kui puudulikku põhikirja lihtsalt tagasi ei lükanud, vaid puudusi lähemalt selgitas ja enda poolt koguni uued põhikirja punktid projekteeris, püüdes aimata seltsi asutajate soove.

Kindralkuberner saadab 29. oktoobril selle põhikirja edasi Liivimaa kubernerile, selgitab jälle seltsi asutamise põhjust ja ajalugu, tähendab, et haridusministeerium selle asutamist pooldab, ning palub samme astuda, et asutajad põhikirja ministeeriumi ettepanekute kohaselt muudaksid. Kuberner saatis põhikirja omakord Viljandi sillakohtusse, kust ta asutajaile parandamiseks välja anti ja siis järgmise aasta algul uuesti sillakohtust oma rännakut kuberneri ja kindralkuberneri kaudu ministeeriumi algas. Ning viletsa tõlke tõttu käis ta need instantsid veel kord edasi-tagasi läbi! Siis oli seltsi nimi tšinovnikute käes igaveste ümberkirjutamiste tõttu võtnud eesti keeles kuju «Wain-varanduse selts»,

vene keeles aga «Общество сокровища духа» (!!), nagu mõne spiritistliku ringi oma.

Kui abitud seltsi asutajad neljandal korral ometi kõlvulise põhikirja olid esitanud, teatas haridusminister 4. novembril 1871 kindralkubernerile, et ministeerium selle lõplikult on läbi vaadanud, aga et seesuguste seltside lubamine õieti siseministeeriumile kuulub, siis ka põhikirja sinna saatnud. Ja siseministeerium saadab juba sama aasta 30. novembril E. Kirjam. Seltsi kinnitatud vene- ja eestikeelse põhikirja kindralkubernerile, seltsi asutajaile edasitoimetamiseks.

Nagu kõigest näha, on ülemad instantsid ettevõttesse üldiselt heatahtlikult suhtunud ja selle teostamist kiirendada püüdnud, niipalju kui seda võimaldas bürokraatliku masinavärgi puisus. Sellevastu tundub aga Viljandi sillakohtu sammudes vaenulikkust. Sest sellelegi oli selge, kelle vastu oleks juhitud säärase rahvusliku asutise tegevus, liiatigi et sellest ka põhikirjas endas mingit saladust ei tehtud. Sillakohtu vaenulikkus peegeldub juba tema kutsetes, millega ta seltsi asutajaid aeg-ajalt kokku käsutab. Kord poetatakse kutsesse isegi märkus, et asutatav selts olevat mõeldud raamatute väljaandmiseks eesti ja v e n e keeles. Seesuguste kavatsusteni võidi E. Kirjam. Seltsis jõuda siiski alles paarkümmend aastat hiljem.

3

Meil on suhteliselt vähe andmeid E. Kirjam. Seltsi kuue esimese tegevusaasta kohta. Eriti vähe aga esimesest koosolekust, mis peeti Viljandis 25. veebruaril 1872 ja millest kõneleb ainult pisut üle lehekülje ulatuv trükitud protokoll, mõnerealised ajalehemärkused ja paar vihjet erakirjades. Lähemat seletust võis anda selle koosoleku koha, osavõtjate ja asjakäigu kohta ainus praegu elusolev koosolekust osavõtja A. Fr. Raudkepp — niipalju kui on üldse võimalik mäletada 60 a. taguseist asjust. Nüüd avastatud E. Kirjam. Seltsi esimene protokolliraamat valgustab seda koosolekut ometi lähemalt.

Selle esimeselt leheküljelt loeme, et «Asutajadest oliva kokko tulnud»: W. Eisenschmidt, J. V. Jannsen, J. Adamson, T. Auksmann, A. Rennit, H. Henno, J. Raudsep, J. Schneider, A. Paulson, J. Wühner, J. Käärik, M. Jakobson, P. Abel, H. Wühner, J. Kapp, M. Wühner, J. Kuppitz, Fr. Kuhlbars, J. Eglon ja T. Lellep. Lisaks võttis koosolekust osa, nagu näha läbirääkimistest, ka C. R. Jakobson, kes aga hiljaks jäi ja sellepärast pole nimestikku märgitud. Nõnda oli põhikirjale allakirjutanud asutajate üldarvust 43 koos 21, s. o. peaaegu pool. Kedagi teist pealtkuulajat peale A. Fr. Raudkepi pole teada, kuid temagi võeti juba samal koosolekul seltsi liikmeks, nagu näeme samast protokollist. Peale tema võeti vastu veel 15 uut liiget, kellest samuti võisid mõned kohal viibida, vähemalt paar meest Viljandist või selle ümbrusest. Kokkuvõttes ei ulatunud aga koosolijate arv vist mitte palju üle 25.

Ka need meil praegu tarvitada olevad algupärased protokollid ei anna muidu seltsi esimesest koosolekust ega esimeste aastate tegevusest tunduvalt ulatuslikumat pilti kui seni. Küll võime tuua üldkoosolekuist osavõtnud liikmete ja külaliste täpsad nimestikud, sest need on enamail juhtudel olemas, ja nende põhjal teha mitmesuguseid statistilisi arvutusi seltsi tõelise kandejõu hariduslikust tasemest, elukutselisest kuuluvusest jne. Samuti annavad need protokollid mõnedel puhkudel rohkem teateid koosolekuil peetud kõnedest ja läbirääkimistest, kuid enamasti võimaldavad nad veelgi vähem kui muud andmed jälgida seltsi üldist käekäiku.

Nende protokollide põhjal selgub ikka enam, et seltsi algaegade hingeks, elustajaks ja algatuste andjaks oli Hurt, nii et ilma temata ei suuda seltsi õieti kujutledagi. Abiesimeestest võttis Jakobson seltsi elust algul väga vähe osa, W. Eisenschmidt oli kirjanduslikes asjus võhik ega olnud dr. Veskegi reaalsete, teostatavate algatuste poolest rikas. Ettepanekud, mis tulid aga teiste eestseisuse- või lihtliikmete poolt, olid enamasti juhuslikud ega viinud mainimisväärsetele tulemustele. Kõigest näib, et Hurt seltsi täiel määral juhatab ja valitseb, pisut küll kodusel ning omavolilisel viisil. Ja

see näib olevatki paratamatu, sest suur osa seltsist moodustas alles tumma kuulajatejõugu.

Kui aga harjuti seltsi seisukorraga, siis oli seda raskem hiljem leppida mingi opositsiooni tekkimisega. Viimast lihtsalt ei suudeta mõista ega seltsi protokollides selgemalt peegeldada. Kuskil näib küll midagi hingitsevat, kuid see kas vaikitakse surnuks või antakse sellest tendentslik pilt, kuni lõpuks leiame enese üllatuseks seisvat kõige järsema revolutsiooni ees. Nii kirjeldatakse isegi 3. jaanuaril 1879 toimunud eestseisuse ümbervalimist järgmisel muinasjutulisel moel, olgugi et siis parteikired juba käredalt vastamisi lõid:

Blumberg kiitis nõuuks, et valitsetagu üles tõustes seniaegne president J. Hurt jälle ametisse. Selle pääle tõusivad koosolejad suuremal arvul püsti. Siis peeti proovi, kes selle vastu on, — ja üles tõusivad 15 meest. Kuna aga nurinat tõusis, et enne ei ole ära küsitud, kas selts soovib, et püsti tõustes valitsetakse, siis küsis president uueste: kas tahetakse püsti tõustes valitseda? Selle pääle andis kaugelt suurem hulk püsti tõustes ja kostuseks.

Siis peeti proovi, kes J. Hurti presidendiks valitseb, see mingu saali tõise külge. Tõusti püsti ja mindi. Ka C. R. Jakobson tõusis püsti ja ütles: «Vastu ei ole ükski.»

Kes vastu on, tõusku üles, ja mingu jälle saali teise külje pääle. Senna läks 10 meest.

Nii valitsedi Eesti Kirjameeste Seltsi PRESIDENDIKS Otepää õpetaja J. HURT.

Ligikaudu samas toonis ja stiilis on kirjeldatud ka samal koosolekul toimunud «avaliku tunnistuse» andmine Hurdale. Kõigest paistab siin, nagu oleks enamik Hurda poolt olnud — ja lõpptulemusena ei saadud ometi Jakobsoni hukka mõista. Et koguni ka Jakobsonile samasugust avalikku hinnangut taheti osaks saada lasta, sellest pole protokollis muidugi jälgegi!

On huvitav jälgida, kuidas Jakobsoni ühest esindusettevõttest püüti eemale tõrjuda. Nagu teame, oli E. Kirjam. Seltsil kavatsus Aleksander II-le tema 25 a. valitsemisjuubeliks oma esindajate kaudu õnne soovida. Üldkoosolekul 3. jaanuaril 1880 valiti sellesse deputatsiooni haritlaste esindajana Kreutzwald, kui aga tema minna ei saa, siis Hurt, ja talumeeste saadikuna Jakobson ning selle asemikuks P. Ainson. Kandi-

daatide esitamisel tõusis aga suur vaidlus sel puhul, «et ühelt poolt talumehe saadikuks niisugust sooviti, kes talurahva riideid kannab ja üksnes Eestikeelt räägib, tõiselt poolt aga niisugust, kes üleüldse Eesti sugust ja talukoha omanik on, ilma selle pääle vaatamata, missuguseid riideid ta kannab ja kui kõrgelt ta koolitatud on». Lõpuks võidi Jakobson alles siis valida, kui Hurt ise oli seletanud, et «talumehe liiki tuleb igameest arvata, kes Eesti sugust ja talukamandaja» on. Nagu näha ühest Jakobsoni kirjast, muretses ta selle peale endale mulgi vammuse, et vähemalt väliselt «talukamandaja» olla. Kuid sellest Peterburi-sõidust ei saanud niikuinii asja.

Lisaks veel mõned huvitavad kultuuriloolised märkused neist protokollest.

13. juunil 1873 rõhutatakse üldkoosoleku protokollis eriti suurte tähtedega: «Esimene naesterahvas, keda seltsiliikmeks vastu võeti oli LILI SUBURG, Vändrast.» Pool aastat hiljem, 2. jaanuaril 1874, märgitakse uusliikmeks Koidula ja samal päeval ka prl. Juulinka Thal — viimase soovitajaks muidugi peigmees C. R. Jakobson. Kuid tolleaegsete vaadete kohaselt kulus veel aastaid, enne kui naised ise usaldasid koosolekule ilmuda. Ja siin mainitud kolmest tuttavast eesti naisest pole vist küll ükski E. Kirjam. Seltsi koosolekuil käinud.

1874. a. 12. juuni üldkoosoleku protokollist leiame märkuse: «Jannseni nõu — Eesti Kirjameeste Seltsi kuulehte asutada — jäi veel mõtlemise pääle.» Rohkem me sest ettepanekust ega ka hilisemast sellekohasest «mõtlemisest» ei kuule. Kuid igatahes näib kindel olevat, et meil esimeseks kirjandusliku ajakirja kavatsejaks pole keegi muu olnud kui isa Jannsen (poeg Harry ei näi sel koosolekul viibivat). Sest «Meelejahutaja» hakkas ilmuma alles a. 1879 ja teised ajakirjad veelgi hiljem. Tõenäoliselt on Jannsenil seda ettepanekut tehes mõttes olnud Soome Kirj. Seltsi poolt väljaantud «Novellikirjasto» või sama seltsi tegelasringist ilmuv «Kirjallinen Kuukauslehti», mida Jannsen oma Soome-tutvuste tõttu tundis.

Ei ole ka üleliigne märkida, et 1875. a. 8. jaanuari üldkoosoleku protokolli järgi Veske väidab, et meil

tollal maal ainult 9—10 raamatukogu olnud. Ta soovitab raamatukogude elustamiseks E. Kirjam. Seltsi juurde erikomisjoni asutada. Kuid seda ei kiidetud ometi heaks, vaid jäeti asi «kritiseerimise komitee» hooleks — milline komitee pole iial midagi teinud.

Ja «kritiseerimisega» polnud lugu üldse mitte kerge. Nii märgitakse veel seitse aastat pärast seltsi asutamist, 11. detsembril 1878 eestseisuse protokolli järgmine hindamisjuhis: «Raamatute toimetuse numbri alla võtmise kohta kinnitati o t s u s e k s: Siis ei võeta raamatut mitte Eesti Kirjam. Seltsi Toimetuste sekka vasta, kui läbikatsumisel avalikuks saab, et raamatu kirjutaja oma raamatu ühe tõise mehe raamatust, mis toimetuste hulgas juba olemas, lühidalt välja kirjutanud.» Nagu näeme, poldud algupärasuse suhtes eriti paljunõudlik!

4

Olgu siin mõned lisandid Hurda ja Jakobsoni vahelise vaenuaja kirjelduste juurde, niipalju kui neil on tegemist otseselt või kaudselt E. Kirjam. Seltsi ajalooga.

C. H. Niggol kirjutab oma «Mälestusis varemast ajast», mis ilmusid «E. Kirjanduses» a. 1926, E. Kirjam. Seltsi pereheitmise puhul a. 1881 järgmist:

> Viimaks, kui Hurt oma poolehoidjatega olude sunnil seltsist välja astus, avaldas ta [dr. M. Veske] nende jumalagajätmiseks trükis raamatu moel sõimu- ja laimukirja, kus nende kuritööd olid üles tähendatud ning kõige kibedam sapp nende vastu välja valatud ja kus ta nad viimaks nende kuritööde karistuseks, Hurtiga eesotsas, Siberimaale saatis. Aga selle raamatu iga oli õige lühike: tema müümine keelati ära, nõnda et ta rahva sekka laguneda ei saanud.

Nagu Niggoli mälestused on üldse hinnanguilt erapoolikud ja täis faktilisi vääratusi, nii ka siin. Veske mainitud raamatu iga oli veelgi «lühem», kui arvab Niggol: seda pole nimelt iial ilmunudki. Nähtavasti mõlkus siin Niggoli meeles Veske «Avalik vastus õpetaja härra J. Hurt'i «avaliku kirja» peale», mis ilmus eri raamatuna a. 1883. Kuid see käsitleb tülisid Aleksandri-kooli peakomitee ümber ega ole sel midagi tegemist E. Kirjam. Seltsiga.

Igatahes on aga Veske ka E. Kirjam. Seltsi sisetülide üle pikema ülevaate kirjutanud, mis oleks võinud täita väikese brošüüri. See on tema «Memorial über den Streit des Eesti Kirjameeste Selts mit dem Presidenten desselben, Pastor J. Hurt, vom Jahr 1879 bis zum August 1881». Selle kalligraafiline, mitte Veske käega kirjutatud käsikiri on nüüd J. Köleri kogus EKlA-s. Kirjutis on dateeritud «Tartus, detsembri algul 1881» ja alla kirjutatud Veske enese poolt. Võimalik, et Veske seda kuskil avaldada on mõelnud, kuid sündinud seda pole.

See kirjutis pakub võrdlemisi asjaliku ja rahuliku ülevaate E. Kirjam. Seltsi sisevõitlusist pealkirjas mainitud ajajärgul, muidugi Jakobsoni erakonna seisukohalt. Kuid igatahes puuduvad siin demagoogilised süüdistused või tahtlikud väänamised, veel vähem võiks seda liigitada «sõimu- ja laimukirjade» hulka. Kuigi siin uusi, meile senitundmatuid detaile ei esitata, on see ometi õieti selge ja hea kokkuvõte asjade arengust. —

Köleri kogu uued materjalid heidavad lisavalgustust ka ühele teisele Veskesse ja 1881. aastasse puutuvale küsimusele. Teatavasti oli mainitud aasta suvel Peterburisse läkitatud eesti seltside saatkonna mõtte algatajaks ja ka asja läbiviijaks E. Kirjam. Selts. Hurt keeldus sel puhul Peterburis valitsusele esitatud 9-punktilisele märgukirjale alla kirjutamast — sisulistel motiividel. Hiljem teatas «Sakala», et ka Veske alla ei kirjutanud — «et tema suurekooli ametile sellest jälle takistusi ei tuleks». Kuid selle kinnituse vastu leidub märgukirja senistel koopiatel ometi ka Veske allkiri. Ja seesama nähtus kordub selgi eksemplaril, mis nüüd saab tuttavaks Köleri kogu kaudu. See on kirjutatud C. R. Jakobsoni käega ja näib olevat üldse märgukirja originaal. Samuti on allkirjad sellele tehtud asjaomaste isikute eneste käega, nende hulgas ka M. Veske oma. Kõik allkirjad on samas järjekorras nagu koopiatelgi, aga et viimastel leidub allkirju ainult 14, siis tuleb siia veel kaks — Carl Kammi ja J. Köleri oma — lisaks. Tõenäoliselt ei usaldanud Jakobson seda ajaloolist dokumenti kodumaale tuua, vaid jättis ta Köleri kätte hoiule, kus see säiliski. Kuid ühtlasi on see veel lisa-

tõendiseks, et Veske vahest siiski ka valitsusele esitatud märgukirjale oma nime märkis, kuigi «Sakala» seda jälgede segamiseks eitab. —

Kolmandaks olgu siin toodud lisa-andmeid Hurt-Jakobsoni vahelise vastuolu lõppmomendi kohta. Olen oma uurimuses tähendanud, et meil teated selle kohta puuduvad, kas Hurt Jakobsoni surma puhul mingit lepitavat sammu astus või mitte, olgugi et R. Kallas seda tungivalt soovitas teha. E. Kirjam. Seltsi arhiivis olevate Hurda paberite hulgas leidub aga ometi tema lühike kirjutis, mis osutab selle hilisegi leppimise püüet. See kirjutis on järgmine:

Редакция Сакала — город Феллин.
[Surma mälestuseks ja Jumalaga jätmiseks.]

Hinga rahus, suguvend ja kaastöötegija isamaa põllul. Üks siht oli meil, Eestirahvast teenida ja nende põlve ülendada. See oli meie ühendus, armastus ja õn. Teed ja tundmised olivad mitmesugused ja viisivad meid lahku. Mis lihast ja verest sisse anti, see vajugu ja kadugu, mis tõest tuli, see tõusku ja toogu vilja. Jumal on vaidlemise ja vaenu lõpetanud. Rahu Sulle mulla põrmus, rahu meile isamaa pinnal. Tänu tõsise töö eest, lepitus kõige liia eest. Jumalaga!

J. Hurt Peterburis.

Need ilusad ja liigutavad sõnad oma lahkunud verivastase mälestuseks pole öeldud ainult kombetäiteks. Lisaks on nad määratud avaldamiseks just selle vastase häälekandjas, kust Hurt kord niisuguse tüliga lahkus ja kus teda pärast seda aina vaenuga meelde tuletati. Arvatavasti saatis Hurt oma järelhüüde ka toimetusele ära, võib-olla koguni telegraafi teel, otsustades aadressi laadi järgi. Kuid «Sakala» jäi kohe pärast Jakobsoni surma paariks kuuks seisma, ja kui ta siis viimaks jälle ilmus, olid teised asjad päevakorral. Nii ei võimaldanud saatus isegi selle hilise lepitushääle kuuldavaks saamist.

5

Üks kõige püsivamaist mõnitussiltidest, mis meil kellegi külge kleebitud, on Ado Grenzsteini kohta tarvitatud «Baltlaste Piirikivi». Tõsi, see kupits ise polnud kuigi püsiv, vaid siirdus ühe leeri äärest teise, nii kui-

das ajad ja olud nõudsid. Algul tähistas ta mingit euroopalikku vabameelsust, siirdus siis ruttu kodumaise kirikumõisa väljale, märkis mõne aja rahvaliku kultuuritöö suunda ja oli lõpuks peaaegu rahvusliku elu kalmukiviks. Aga Baltlaste Piirikivi nimetus elas neist ümberkolimistest üle, vähemalt ühe osa ta vaenlaste juures. Sest see oli saadud eriti meeldesööbivail tingimusil.

«Baltluse» idee algataja oli teatavasti Harry Jannsen, kes kuulutas seda esialgu «Eesti Postimehes». Kui aga Grenzstein a. 1881 selle lehe toimetamisele asus, siis näis iseenesest mõistetav olevat, et ta ka baltluse idee üle võttis, olgugi et ta seda kuskil otseselt ei propageeri. Ja kui ta varsti oma lehe «Oleviku» asutas, siis ei suutnud isegi uus sõimunimi «Kolevikumees» vana tuttava «baltlasega» võistelda. Alles sajandi lõpul lõi «Mustlane» üldisemalt läbi.

«Baltlaste Piirikivi» nime ajalugu on enam-vähem tuttav. Vähemalt juba 1881. a. suve algul oli ta laiemalt tarvitusel, nagu võime näha vennaste Reinvaldide pilkelaulikust «Nalja-kannel ehk Laulurahe Baltlaste lilleaias» I. E. Kirjam. Seltsi 28. augusti üldkoosoleku lahingud möödusid täielikult sakalaste ja baltlaste lahutava tähe all. 26. septembril hakkas «Sakalas» ilmuma pikem juhtkiri nende lahingute üle «Baltlased ja Eesti Kirjameeste Selts». Ning 7. oktoobril ilmuski Grenzsteini toimetatud «Eesti Postimehes» 17-aastase Juhan Liivi tuntud müstifikatsioon, mille järgi E. Kirjam. Seltsist sakalaste vägivalla tõttu ms. ka järgmised liikmed olevat välja astunud:

B. Paop — koolmeister Allatzkivil.
A. Jaanson — rentnik.
L. Juhkam — rentnik.
T. Rosenthal — koolmeister Allatzkivil.
L. Juhanson.
A. Kose.
S. Jürjenson — rentnik.
T. Woldmann — koolm. Allatzkivil.
E. Jakobson — kohaomanik.

Ei kulunud aga palju aega, kui «Sakala» kahjurõõmsalt teatas ja «E. Postimees» ise halvakspanuga möönis, et see «väljaastunute» nimestik on selge pettus ning

et nende nimede algtähed ülevalt alla lugedes moodustavad sõnad «Baltlaste Piirikivi». Nii oli Grenzsteini tema enda häälekandjas narritud! Naeru oli palju ja kõma sellest kandus kuni Riia lehtedeni. E. Kirjam. Seltsi sisetülide kaudu oli see sõimunimi lõplikult Grenzsteinisse hakanud. Ja vahest ei tahtnud ta just selle tõttu isegi vanas eas oma noorpõlve kirjanikunimest Piirikivist enam midagi teada, nagu kinnitas isiklikult nende ridade kirjutajale.

Noilt tüliaegadelt on pärit ka esimesi eesti poliitilisi karikatuure, mis leidub EKIA-s J. Köleri kogus. See on poole kirjutuspoogna suurune vesivärvipilt, allkirjaga «Kolevikumees häbisambas». Seal on kujutatud Grenzstein üht jalga pidi puu otsa riputatuna, seljas sinine kuub ja kollakas vest, jalas roosakad püksid. Tema kõrval seisab mees mustas punaste tressidega mulgi vammuses ja jagab poodule piitsahoope. Kuna ülesriputatus on püütud jäljendada Grenzsteini portreelist sarnasust, on nuhtleja mingi «ideaalkuju». Pildi kohal on hästi väljatöötatud sinise gooti kirjaga järgmised salmid:

Ennäh mis Eesti rahvas tei,
Ta Viini Baltlast risti lei
Ja väga ilus Eesti mees
On palja piitsaga ta ees.

Ta nuhtleb tema patust ker'd,
Et purtskab välja segaverd
Ja ristipuu on Eesti mänd,
Tal ripakile kuuehänd.

Selle karikatuuri sünniaega võib ainult umbkaudu määrata. Sõnad «Viini Baltlane» tuletavad meelde varasemat aega, mil veel mälestus Grenzsteini õpinguist Viinis (1878—80) oli värske. Teiselt poolt on aga «Kolevikumehe» mainimise tõttu kindel, et karikatuur on pidanud sündima pärast 1881. a. detsembrikuud, mil «Olevik» juba käimas oli. Süžee ise aga näib viitavat 1879. aastasse, mil Grenzstein avaldab E. Kirjam. Seltsi Aastaraamatus luuletise «Mu viimne soov», milles autor palub, et tema hauale risti ei pandaks, vaid puu istutataks, millest vahest lapsekätki tehakse.

Ehk saab siis selle kätki sees
Kord üles kasvatatud mees,
Kes veel kord illma lunastab,
Ilma, et ristis punastab.

See P. Roseggeri luuletise tõlge ilmus tookord «Piirikivi» nime all. Ta äratas E. Kirjam. Seltsi teoloogidest eestseisuses valju protesti, nii et isegi dr. Veske albumi toimetaja kohalt vallandati. Nüüd aga näeme karikatuuris Grenzsteini enese puu otsa «ristilööduna» ja «väga ilusat Eesti meest» tema «patust ker'd» nuhtlevat, nii et purskab «segaverd».

Veelgi raskem on määrata karikatuuri autorit. Joonistus on Köleri enese kohta liiga nõrk, salmikute keel aga liigagi hea. Nagu osutavad puu oksad ja tagapõhja maastik, on autoril igatahes teatud vilumust vesivärvide tarvitamises. Tõenäoliselt on keegi asjaarmastaja oma katse Kölerile näha saatnud. Seda kinnitab seegi, et joonistis on kord kaheksaks kokku murtud ja nii vist kirjaümbrikus olnud. Ning Köleri kogus ongi see kahtlemata esimene värviline eesti karikatuur siiamaale säilinud.

6

Hugo Treffner loobus 1890. a. maikuu üldkoosolekul E. Kirjam. Seltsi presidendi ametist — pärast seda, kui ta seltsi oli täitsa alla viinud ja presidendi au talle enam lõbu ei pakkunud. Sellega oli seltsis valitsev venesõbralik erakond sattunud täbarasse seisukorda: ühtegi teist autoriteetset presidendikandidaati tal polnud, kuid vastaslaagrist ei tahetud valida. Määrati siis uuendusmeelsete juht dr. K. A. Hermann ajutiselt «tegevaks presidendiks», pärisvalimine aga lükati alles järgmise aasta jaanuari üldkoosolekule. Uuendusmeelsed olid selle vastu valmistunud ja isegi 22 uut liikmekandidaati esitanud, kuid nendele ei antud valimistel hääleõigust. Ja tulemuseks oli, et presidendiks valiti venesõbraliku erakonna väikese ülekaaluga prof. J. Köler, esimeseks abipresidendiks ikkagi Hermann ja teiseks jällegi venesõbralik tsensor J. Truusmann. Uuendusmeelseist läks läbi veel V. Reiman laekuri teise abina. Köler oli kahtlemata suur kunstnik ja ohvrimeelne isamaalane, kuid ta oli poolsada aastat kodumaast eemal elanud ega tundnud siinseid vahekordi, ja igatahes polnud tal min-

git tegemist eesti kirjandusega. Kuid peaasi, autoriteet oli leitud, kelle selja taha pugeda! See paistab ka venestajate rõõmusõnumist: «Meie saame meeldiva teate Tartust. Hiljuti olnud Eesti Kirj. Seltsi koosolekul võitis esimehe valimisel vene-eesti partei, ja seltsi presidendiks valiti tema senine aupresident, kõigi poolt austatud eesti-vene tegelane, praegu Peterburis elav prof. Jurii [!] Petrovitš Köler» (Kolõvan 9. I 1891, nr. 7). Muidugi polnud Köler kellegi venestaja ja muidugi tundis ta ka ise oma ebakohasust kirjandusliku seltsi juhataja kohal. Kuid teda sundisid sellele kohale jääma nii omameeste manitsused kui ka vastaste kahtlased loobumisahvatlused. Lähemat selgitust selle kohta annavad Köleri kogu uued materjalid.

Valimiskoosolek oli 4. jaanuaril 1891, ja kohe järgmisel päeval teatas kirjatoimetaja A. Daniel Kölerile ta valimisest. Kuid kartes, et Köler valimist vastu ei võta, pöördusid tema poole ka kaks truumat erakonnameest — H. Treffner ja J. Kõrv. Esimene kirjutas dateerimata kirjas (kiri saksakeelne, kaks kursiveeritud lauset eestikeelsed):

Meie asjad seisid E. Kirjameeste Seltsis nii halvasti, et meie inimestele kõik kadunud oli, kui mitte meie algatusel poleks Teid presidendi kohale ette pandud. Kõik ümberkaudsed balti pastorid olid juba Tartusse kogunenud ja lasksid oskamatul viisil oskamatute käskjalgade kaudu järele pärida, kas võit juba käes on.

Ainult mõni üksik hääl oli meil rohkem, muidu oleksid võidukad vastased pastor H[urdal] auliikmeks ja dr. H[ermanni] presidendiks teinud. Iga meie kandidaat oleks presidendikandidaadina kahtlemata läbi kukkunud, sest isegi Teie vastu, kes Te isalikus armastuses rahva heaks võidelnud ja kannatanud, julges algkooliõpetaja Org teha kõvu etteheiteid, et Teie ainult kunstnik olevat, doktor Hermann aga suur grammatik. Me andsime muidugi Orule põhjalikult nina peale. Muu hulgas: *Mis Teie küll ja tõine lihtsurmlik nii suurest mehest teate arvata, kellel see auu on olnud kahe Keisrite usalduse mees ja maalija olla.* Kui Teie, kõrgesti austatud härra, läbi läksite, siis oli kohalolevate baltlaste viha suur. Mõne aja pärast ütlesid nad kõvasti: *Olgu peale, ega tema seda ametid vastu võtma ei saa, siis valime uueste.*

Nüüd on ettepandud uusliikmed hääleõiguslikud, jätkab Treffner, ja sellepärast baltlastel seltsis kindel enamus. Kui nüüd Köler tagasi astub, valitakse Hermann presidendiks. Ja mitte ainult E. Kirjam. Seltsi, vaid ka

ettevalmistusel oleva üldlaulupeo ülimaks juhiks. J. Hurt ja J. Kapp oleksid siis laulupeo kõnemehed! Baltlased lööksid rahva ja riigivalitsuse ees palju poliitilist kapitali ja esitaksid vastaseid ülearuste rahurikkujatena. «Härra professor! Olete Teie seni eestlaste, nende tänamatute, eest kannatanud ja sõdinud, jääge kuni suure laulupeoni meie säravaks autäheks, siis tahame meie unustusehauda tagasi vajuda. Väikese julgust kaotanud karja nimel julgen ma Teid alandlikult paluda meie valimine vastu võtta.»

Niisama meelisklevalt kirjutas 7. jaanuaril Kölerile J. Kõrv: «Võtke armulikult valimine vastu, praegu ei ole meie partei seas mehi, kes nii rahva usalduse oleks jõudnud ära teenida .... Teised eestseisuse liikmed saavad kõik tööd, nagu sennini, toimetama, Teie olge meile aga kokkuhoidjaks ja kaitsjaks.»

Kuid Köler kaalutles ometi kümmekond päeva, — hiljem kuuleme, et vastasparteilased sellal isiklikult käisid Peterburis teda loobumisele meelitamas. Alles 16. jaanuaril vastab ta seltsi sekretärile, et ta oma kohuseks peab valimise vastu võtta ja järgmiseks üldkoosolekuks Tartu sõita — «seni ajani palun asju õntsa endise presidendi Dr. Veske vaimus toimetada». Selle peale saatsid Treffner ja Daniel Kölerile 20. jaanuaril ühise rõõmukirja: «Tõsistele Eesti puietele truuks jäänud hulgakene rõõmustab ennast ütlemata.... Nüüd.... kuna Teie meie juhtijaks asute tunneme jälle soontes uut jõudu ja vaimu värskust. Baltlaste ainus lootus oli see, et Teie ehk vast ametit vastu ei saa võtma, siis oleks uus valimine tulnud.... Nüüd on ka see lootus nendel luhta läinud.»

Nõustunud presidendiametit vastu võtma, leidis Köler tarviliku olevat ka oma esimese abi, vastasest erakonnast oleva dr. Hermanni poole pöörduda. Kuid ta tegi seda alles 27. jaanuaril: «Töötegia presidendi amet on kui välk selgest taevast minu piale maha langenud. Üksi nii palju näitab mul selge olevat et kui selts sunitud olli, Peterburi elaniku ja mitte kirjanikku oma presidendiks valida siis tööraskus Tartus elavate eestseisuse liikmete piale jäeb.»

Tõeliselt langes neid raskusi Kölerigi osaks enam kui

tarvis, kuigi need olid teist laadi, kui ta algul kujutles. Tal oli seltsiga juba samal 1891. aastal küllalt tegemist, kuid veel palju raskemaks muutus selle juhtimine järgmisel, ülitormisel ja ühtlasi viimsel seltsi tegevusaastal. Kahtlemata, need kogemused kulutasid vana Köleri viimseid optimismiraasukesi, mis tal olid veel jäänud pärast mitmekümne-aastast küllaltki pettumusrikast avalikku tegevust.

Näib, et Köleril endalgi oli väike aimus sellest, kui kõrgelt võis õieti hinnata neid kodumaisi tegelasi, kes suure suuga ta oma juhiks kuulutasid. On ju küllaltki huvitav, et ta seltsi edaspidises tegevuses ei soovitanud jälgida oma otsese eelkäija Treffneri sammusid, — mida lihtne viisakuski oleks nõudnud, — vaid «õntsa endise presidendi Dr. Veske» omi. Teiselt poolt pidi silmiselgitavalt mõjuma sama A. Daniel, kes alles äsja koos Treffneriga nii üksmeelselt oli Köleri poole pöördunud. Sest ainult paar kuud hiljem, 13. aprillil kaebab Daniel Kölerile: Treffner tahtvat, et suvel E. Kirjam. Seltsi poolt korraldataval laulupeol rahvas keisrilaulu vene keeli laulaks, ja ajavat suure tuhinaga seda asja. Daniel leiab aga: «Kui sellepeale vaatame, et meie rahvas veel nii vähe venekeelt oskab, siis saaks võle väljarääkimise läbi see püha laul ära naljatatud.» Kuid et siin ainult «püha laulu äranaljatamist» ei kardeta, seda näeme kohe kirja jätkust: «Nõndasama hoiatage ka et Eestseisus kuidagi pidu ajaks ja pidu ajal Eesti keele kõnelemiste ja kõnede õigusi ei kitsendaks. Aeg tuleb vast millal meile k o h u s e k s tehakse emakeele asemele teist keelt rääkida, ootame ära, ärme ette tükime. Nõnda kaua kui vabadust on emakeelt tarvitada peaksime seda ka tegema.»

«Esimese eesti keskkooli asutaja» Treffneri mõttemänglused põhjustasid igatahes selliseid hoiatusi.

7

1892. a. jaanuarikuu üldkoosolekul heideti senine E. Kirjam. Seltsi sekretäri teine abi, «Valguse» toimetaja Jakob Kõrv seltsi korralduste vastu agiteerimise

pärast üheks aastaks seltsist välja. See otsus tehti peaaegu üksmeelselt, ja see osutab, et vähemalt koosolnud liikmed hoidsid juba opositsiooni poole, kuna eestseisuses olid enamikus ikka veel endised peremehed. Teatavasti ei jäänud aga Kõrv selle väljaviskamisega rahule. Kõigepealt apelleeris ta 10. jaanuaril pikema seletuskirjaga president Köleri poole, kes ise sest koosolekust osa ei võtnud:

Nagu asja mõistjatel tuttav, ei kärsinud nemad kannatama, et minul Tallinnast ja Eestimaalt Seltsis valimiste ajal ikka paljude liikmete volikirjad kaasas olivad ja meie neid seeläbi Seltsis ikka lõime. Ka viimsel eestseisuse valimisel jäi võit meie poole s. o. Venesõbraliste poole üksi selle läbi, et minul õige rohkeste volikirjasi oli. Sellepärast, et nüid kirjutaja valimine ette pidi tulema, tegivad Hermann oma tudentidega, Oruga, ja mõne Tartu Baltlastega, kunas mujalt liikmeid vähe oli, Novembri koosolekul otsuseks, et volikirju ei tohigi olla ja ka valimise kirjad pidivad ametlikult kinnitatud olema...

Et Hermann rumalaid riigi politika vastalisi ütelusi Seltsis oma noorte tudentide suust sallis ja neid ei laitnudki, see on asja nii kaugele viinud, et Teie, kui Seltsi president, temalt üleüldse jalamaid luba ära piaksite võtma, seltsis juhatada ehk ka eestseisustgi kokku kutsuda. Meie oleme Tallinnas nõuu pidanud, et Teid paluda, et Teie lähema koosoleku Tallinnasse Märtsil kokku kutsute ja siin piame, kui oma ja Seltsi auu riiklikust seisukohast tahame puhta hoida, Hermanni ja kõik tudentid tingimata Seltsist välja heitma. Sarnases asjas piab jo ka eestseisus asja toimetama ja mitte seltsis asja rumalate poolküpsenud poisikeste vaieluste kätte jätma! Hea oleks vist, kui Teie sellest asjast kohe ka ministri herrale teada annaksite ehk sealt nõuu küsiksite ning siis kui president administrativlikult Hermanni kohe karistaksite, muidu näeks asi välja, nagu Teie Hermannile täie usalduse edasi jätaksite, kus ta ennast täieste on oma rumala Seltsi juhatusega kompromittirinud. Tema peaks vististe ka oma lektori ameti kautama — sest kunas tema Seltsi kogu ees tudentidelt sarnasi sõnu, mis hässitavad ja rumalad, laseb ütelda, ilma et ta neid laidab, on ta iseenese ametilise kohuse unustanud ja laseb ka meie auu peale plekkisi tulla, kui meie seda ülemal pool tagasi ei lükka. Meie oleme selles julged — kui Tallinnas saab koosolek, siis ei ole mingit tormi karta — kõik läheb vagusi ja ilusaste, ehk küll ka Tartusgi, kui tudentid, keda Hurt on üles õpetanud, välja jäeksivad, midagi kära pole suurt karta, sest eestseisuse liigetest pole ilma Hermanni ja pastor Reimannita ning Saalita keegi Balti tormitsejatega ühes nõuus.

Nagu näeme, on Kõrv juba siin need punktid esitanud, mis said järgneva jõukatsumise lähtekohtadeks. Ühelt poolt oli ta asja kiskunud riigipoliitilisele alusele,

teiselt poolt algatanud 2. märtsiks määratud seltsi üldkoosoleku Tallinnasse ülekandmise mõtte. Ja koosoleku koha küsimuse üle läkski kõigepealt kahe erakonna vaheline võitlus lahti. Kui näiteks H. Treffner ühes dateerimata kirjas Kölerilt kategooriliselt nõuab koosoleku pidamist Tallinnas — «edasi Jumala ja isamaa eest, nagu ikka!» — vastasel korral löövat ta enese kõigest lahti, — siis nõudsid uuendusmeelsed kramplikult sama koosoleku pidamist Tartus. Ja see koha küsimus oligi, mis määras pealtnäha ühe või teise seltsiliikme kuulumise kas venesõbralikku või uuendusmeelsete erakonda. Ainult J. Jõgever, kes ametlikult küll venesõbralikku erakonda kuulus, kuid tollal kummastki keskusest eemal — Jõhvis — elas, moodustas sest seadusest erandi. Ta kirjutas 19. jaanuaril Kõrvile: «Meie võit, kui ta Tartus sünnib, oleks kümmekorda tähtsam, kui Tallinnas. Ta näitaks, et Januari kuul ainult Hermanni vägivalla pruukimine teda (Seltsi) võerast teed on vedanud.» Ja samal päeval seletas ta Kölerile lähemalt:

Tallinna Eestseisuse liikmed soovivad Kirjameeste Seltsi Märtsi kuu koosolekut Tallinnas ära pidada. Mina olen ka selle üle järele mõtelnud, ei arva aga üsna soovitavaks. Näib välja, nagu kardaks Selts Tartus valimisi ette võtta, ja jookseks Tallinnasse. Siis ei pruugi ju ka eestseisus sugugi Seltsile oma kandidaatisi peale tungida. Tahab Selts Saali, Jumala nimel, lass valivad, mis sellest häda, muudkui valimine sündigu õigeste, mitte võeraste abil nagu Jaanuari koosolekul.... Kõige suurem raskus on, et kui Teie Tartusse ei saa tulla, Seltsil juhatajat ei ole. Hermann ja Kõrv ei või juhatada, mõlemate kohta on Seltsil otsustamisi teha. Treffner ei ole Eestseisuse liige ning ei või siis juhatamist tema kätte anda.... Truusmann ei saa vistist Tartusse sõita, võiks aga Tallinnas küll Seltsi koosolekut juhatada.

See Jõgeveri seisukohavõtt Tartu kasuks pani teisigi venesõbralikke eestseisuse liikmeid mõtlema, ja isegi Kõrv hakkas taganema, kuni ta 2. veebruaril uuesti oma esialgset nõuet Kölerile kordas: «Praegu ei ole tarvis Baltlastele järele anda — Hurt seisab nende taga — seda ma tean, muidu arvavad nad, et neid kardetakse.» Ja lõpptulemuseks oli, et Köler määras 2. märtsi koosoleku kohaks Tallinna. Kuid seda valjemat agitatsiooni algasid nüüd uuendusmeelsed, ja suut-

sidki ara abipresidendi Hermanni lõpuks nii kaugele sundida, et see enda poolt koosoleku samaks päevaks Tartu määras. Enesekaitseks oli ta aga kubernerilt erilise loa koosolekupidamiseks muretsenud, mida küll säärastel puhkudel ei vajatudki. Sellest kuuldes kirjutas Köler 18. veebruaril Kõrvile: «Häbi! Häbi! Kolmas kord häbi et Hermann politsei valitsust oma tugiks nõuab et Kirjameeste Seltsi asju segada.» Kuid nüüd hakkas ka Köler ise juba ametlikke samme astuma. Tema paberite hulgas leidub nimelt Tartu politseimeistrile määratud venekeelse kirja mustand, milles antakse võrdlemisi asjalik ja rahulik ülevaade olukorrast ning lõpetatakse sõnadega: «Mul on au paluda Teie Kõrgeausust kõike seda kubermangu ülemale teatada ja dr. Hermannile ning tema poolehoidjaile nõu anda, et nad rahule jääksid.» Selle paberi äärele on märgitud: «21. veebr. 1892 ära saadetud.» Paar päeva hiljem, 24. veebruaril nõuab teine abiesimees Truusmann, et Köler otse kubernerile Hermanni peale kaebaks ja Tartu koosoleku ärakeelamist paluks. Kuid sama kuu 27. päeval vastab Köler, et ta küll Hermanni säärase kaebusega ähvardanud, kuid tõeliselt seda ei saada, et mitte «Seltsile häbi teha». Köler jättis Hermanni hirmu pärast hädaldama, nõudis esiti, et rahutu meeleolu pärast 2. märtsil E. Kirjam. Seltsi koosolekut ei Tartus ega Tallinnas ei peetaks, ja nõustus lõpuks, — et seltsi katastroofilisest seisukorrast päästa, — isegi Tartu koosolekuga, kuigi teatud reservatsioonidega.

Seesugune edasi-tagasi kõikumine sundis Jõgeveri otsustavale sammule. Nagu mäletame, pooldas ta algul koosoleku pidamist Tartus; kui see aga presidendi poolt Tallinna määrati, siis leppis ta ka sellega; kui aga lõpuks jälle Tartu meestele järele anti, siis oli tema mõõt täis. 29. veebruaril saatis ta Kölerile Rakverest pikema kirja, milles käsitleb kõigepealt Tallinnas asuvate eestseisuse-liikmete protesti Tartu koosoleku vastu —

.... ei arva aga, et see protest saaks keelama koosolekut ära pidamast, mis meie, s. o. endise Eestseisuse healte lahkuminemise läbi vististe seadusliseks on saanud. Meil oli Eestseisuses 6 healt, Hermannil 5 healt, meie kahesugused kuulutused lõhkusivad meie

healed pooleks, meie 5 liikme ja presidendi kuulutus on presidendi uue kuulutuse läbi kahtlaseks tehtud, asjaliselt aga tagasi võetud, Hermanni meeleliste 5 liikme kuulutus sellega minu arvates seadusliseks saanud. Meil ei ole enam põhjust protesteerida. Märtsi kuu koosolek saab vististe sääduslik olema ja Jaanuari kuu otsused seaduslikult kinnitama. Meie, vähem osa Eestseisuse liikmeid, võiksime muidugi kaevata, Seltsi kinnipanemist paluda jne, meie võiksime vahest ka advokaadi kniffide läbi selgeks teha, et Selts kinnipanemise väärt on, aga selles asjas arvan vähemalt mina, et parem on oodata, kui ja kas tõeste midagi seaduse vastalist saab tehtud, nii kaua aga kui seda sündinud ei ole, kõrvalt vaadata, kuidas 1882. aastal Seltsi küllest ära lõigatud kuivad oksad vahest ilusaste haljendama on läinud ja kasulist tööd teevad, kuna meie mehed Jakobsoni võimsast parteist ainult mõne kõigist põlatud riisme on mõistnud järele jätta. Kaebtustega teeme meie endid veel põlatavamateks, kui Baltlased omal ajal olivad. — Vabandage, et ma oma mõtted avalikult välja ütlen. Teie süü see ei ole, mis on sündinud ja Teie kohta ei käi. Meie mehed kutsusivad Teid siis alles appi, kui nad nägivad, et nende töövili juba küps on ja nemad oma partei ära on hävitanud. Ka praegust Kirjameeste Seltsi segadust ei oleks, kui meie mehed — endise partei riismed — nüüdki teaksivad, mis nad tahavad ja kindlaste tahaksivad. Siin pool on kõikuvad pillirood, Baltlastel mehed, kes teavad, mis nad tahavad ja ka kindlaste tahavad. Mina ei mõtle üksikuid mehi. Ma kõnelen üleüldiselt ja kõnelen selle pärast, et mull tõeste kahju on Seltsist lahkuda, kellele minu mitmeaastane aeg ja palehigi on ohverdatud, kellest ma aga lahkuma pian, sest et ma teda ise oma käega surmata ei suuda ja peasta ka enam ei jaksa.

Ühes selle kibedusest ja sarkasmist hõõguva kirjaga saatis Jõgever ka teadaande, et ta E. Kirjam. Seltsi eestseisusest lahkub. Nagu teame, ei jäänud viimane otsus küll maksma. Kuid igatahes oli Jõgever oma seisukoha nii kaasparteilaste kui vastaste suhtes halastamatu selgusega väljendanud.

8

Paar päeva enne E. Kirjam. Seltsi 1892. a. märtsikuu üldkoosolekut saatis seltsi laekur G. Sachs president Kölerile hädaldava kirja ja palus teda ennast tulla Tartusse koosolekut juhatama. «Kui Teije nüid mitte ei tulle koosollekule siis saab ehk D. Herrmann E. K. M. Seltsile surma hoobi andma omma sure rumalusse läbbi.» Köler tuli, kuid ei suutnud seisukorda päästa

ega parteikirgedest lõhestatud seltsi liita. Ta oli koosolekul ettekandmiseks pikema avakõne valmistanud, kuid on hiljem selle käsikirja äärele märkinud: «Pidi 2 Martsil ette loetud saama aga jäi lugemata.» Ta oli mõelnud koosolijate, eriti aga sõnakuulmatu abipresidendi Hermanni vastu õieti karme sõnu rääkida, nagu näeme sest käsikirjast:

Täna on kül Kirjameeste Seltsi uksed lahti et mitte mõni ilmsüüta kaugelt tulnud seltsi liige koguni asjata tagasi pöörda ei peaks ja teised oma jonni jahtuda võivad ütteldes et ometi nende tahtmine täidetud, aga otsustamisi Seltsi asjus ei või mitte ettevõetud saada sest koosolek on koguni sääduse vastu kokkukutsutud.... Segadus on suur ja kui sel viisil edasi tormitakse siis peab Riigi valitsus E. K. Seltsi koguni kinni panna....

Kõige esite on se abipresidendi kohus sääduse teed teistele juhatada, aga mis meie näeme «Postimehes» abipresidendi lehes leiame kuulutust «Ülemate lubaga põhjuskirja § 13 järele Seltsi januari koosoleku otsust mööda on esmaspäev 2. märtsil kel 2 p. l. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek Tartus.» Alla kirjutud «Abi president Dr. K. A. Hermann. Kirjatoimetaja A. Saal.»

Abipresidendil Dr. Hermannil ja A. Saalil ei ole mingisugust õigust sihakest kutsekirja oma poolt avaldada.

Ülemate lubaga kirjutavad näitlejad, nööritantsijad aga Kirjameeste Seltsil oma põhjuskirja järel koosolekut pidada ei ole mingisugust «ülemate luba» enam tarvis....

Põhjuskirja järel ei ole ka presidendil õigust antud koosolekut kokku kutsuda veel vähem abipresidendil see on eestseisuse õigus....

Mina olen se viimane kes Eesti Seltsi õigusi kitsendada tahab aga säädus peab alalhoitud muidu saab Selts otsa....

Kirjameeste Seltsi koht peaks kui üks püha paik hoitud olema kus igaüks kes sinna sisse astub oma äraviha ukse taha jättab.

Teatavasti olid aga koosolijad selle «püha paiga» suhtes teisel arvamisel. Nad ei lasknud presidendil kuigi kaua kõnelda, nõudsid päevakorra muutmist ega alistunud Köleri juhatamisele. Siis oli ta sunnitud koosoleku lõpetatuks tunnistama. Kuid ka sellele ei alistunud koosolijad, vaid määrasid Hermanni juhatajaks ja jätkasid koosolekut. Teised eestseisuse liikmed peale Hermanni ja Saali lahkusid sealt ja pidasid kõrvalruumis kohe eestseisuse koosoleku. Ka selle protokoll on meil nüüd Köleri kogus kättesaadav. Sellest koosolekust võtsid osa Köler, Sachs, Pellberg, Jurkatam, Teas ja Treffner, kellest viimane ei kuulunud küll eestseisusse.

«Dr. K. A. Hermann sai ka kutsutud, kuid ta ei tulnud koosolekule.» Seal otsustati, et «peale koosoleku lõpetuse Dr. K. Hermanni poolt edasi peetud koosolek seadusevastaline on». Protokollile järgneb «Lisa», milles seletatakse, miks tänaseks väljakuulutatud koosolek üldse mitte täitsa seaduslik polnud ja miks ta lõpetada tuli. Ühtlasi leidub 11. märtsil 1892 vannutatud tõlgi D. Epinatjevi kontoris tehtud märkus, et sest protokollist on valmistatud koopia ja kaks venekeelset tõlget ning need antud advokaadi abi J. Poska kätte.

Ka järgmisel päeval pidas eestseisus koosolekut, nagu näha samuti nüüd kasutada olevast protokollist. Nüüd olid koos: Köler, Treffner, Sachs, Pellberg, Jurkatam, M. Vares, Hermann ja Teas. «Peale selle olivad koosolekul kui külalised Tartu linna esimese jau pristav hra Siefers ja Tartu Kreispolitsei lauaülem hra A. Nõu.» Nende «külaliste» juuresolekul —

Küsiti Dr. Hermanni käest, mispärast tema E. K. Seltsi koosoleku kokkukutsumiseks 2. märtsiks mitte Seltsi Eestseisuse käest luba ei küsinud, kuna ometi Seltsi põhjuskiri seda nõuab, vaid üksi oma volil ja Seltsi presidendi avalise kuulutuse vastu selle koosoleku kokku kutsus.

Dr. Hermann vastas selle peale: Mina ei küsinud sellepärast Eestseisust, et ma teadsin, et kõik Eestseisuse liikmed selle kokkukutsumise vastu on.

Kogu see eestseisuse koosolek on olnud Hermanni ülekuulamiseks ja hukkamõistmiseks. Selleks olid ka politseivõimud kohale kutsutud. Teised eestseisuse liikmed on protokollile alla kirjutanud, Hermann mitte. Ka sellest protokollist on venekeelne tõlge valmistatud.

Köler jäi veel mõneks päevaks Tartu. 6. märtsil teatab ta siin, nagu näha venekeelsest mustandist, kellelegi ametlikule isikule, vahest Tartu politseimeistrile, et nüüdsest peale tulevad E. Kirjam. Seltsisse puutuvad ametlikud paberid saata mitte abipresident dr. Hermanni, vaid eestseisuse liikme Georg Sachsi kätte. 7. märtsil on ta juba Tallinnas, kus koostab lühikese t e a d a a n d e Liivimaa kubernerile, mille juurde lisatud eestseisuse koosolekute protokollide tõlked ja milles palutakse, et kuberner Kõrvi seltsist välja viskamise otsuse ja 2. märtsi üldkoosoleku maksvusetuks tunnis-

taks ning sellest avalikult teataks. Samuti on Köler koostanud Tartu prokuröri abile pisut pikema k a e b u s e dr. Hermanni tegevuse kohta, kuid hiljem selle dokumendi äärele kirjutanud: «Midagi sellesarnast pole ma ära saatnud.»

Samal ajal avaldas venestajate leht E. Kirjam. Seltsi 2. märtsi üldkoosoleku puhul juhtkirja, milles öeldakse ms.:

Kui see selts minevikus oma sihte ei saavutanud, siis on käesoleval ajal kooliuuendus, mis on rahva saksastamise võimatuks teinud, seltsilt suurel määral isegi olemasolu mõtte võtnud. Mille peale on seltsi tulevane tegevus juhitud, millise üksiktõu vastu kavatseb ta edaspidi võidelda?... Nagu teada, heideti jaanuarikuu koosolekul dr. Hermanni juhatusel seltsi eestseisusest ja seltsist välja ainsa venesõbraliku eestikeelse ajalehe toimetaja Kõrv....

Ülemal-esitatu põhjal on seltsi poliitika tema uue koosseisu juures ja tema tulevase tegevuse iseloom arusaadav. Seltsist balti separatistlikule vaimule vaenulike elementide väljakihutamine määrab ja selgitab meile kohe seda iseloomu... Muide tuleb öelda, et vaade mitmesuguste rahvaseltside otstarbekohasuse kohta hakkab viimasel ajal juhtivates ringkondades selguma.... Jõulises riigis peab olema ainult üks rahvuslik enesetunne. (Kolõvan 7. III 1892, nr. 54.)

Need olid küllaltki selged sõnad. Kuid nädalapäevad hiljem tõi sama leht veel 2. märtsi koosoleku kirjelduse ja lisas selle lõppu:

Salakaebuse põhjal suleti valitsuse poolt eesti Aleksandri-kooli abikomiteed. Nüüd, nagu näha, läheb lugu pisut teises järjekorras, vastavalt parteide vastupidisele järjekorrale: ründavaks pooleks on nüüd pastorite, baltlaste erakond, end kaitsvaks vene, õigeusklik erakond. Hurda ajal lendasid salakaebused, aga Köleri ajal koostatakse protokolle vastaste poolt põhikirjast ja seadusest üleastumise puhul. Tähendab, asjale kavatsetakse anda s e a d u s l i k käik. Olgu kuidas on, kuid riigi põhimõtete ja Vene poliitika seisukohalt on sel maal vaevalt soovitav juba erakondade võitlus ise, mis sisendab rahvasse kahjulikku mõtete käärimist omapärase kultuuri nimel.... veel vähem on soovitav erakonna võit, kes kuulutab enese rahvuslike püüete väljendajaks.... Oleks aeg, nagu näha, lõpp teha rahva demoraliseerimisele ja mõtete segamisele. (Kolõvan 13. III 1892, nr. 59.)

Need olid veelgi selgemad sõnad!

Sellal oli Köler juba ammugi Peterburisse tagasi jõudnud. Sealt saatis ta 17. märtsil seltsi teisele abiesimehele J. Truusmannile Tallinnasse kirja, mille vene-

keelne mustand on Köleri kogus: «Nagu Teile teada, hakkas Tartus oleva E. Kirjam. Seltsi abiesimees hr. dr. Hermann 4. jaanuarist peale seltsi põhikirjast üle astuma. 2. märtsil juhatas ta kõigi eestseisuse liikmete soovi vastaselt seadusevastast koosolekut. Kuna mina asukoha kauguse ja mitmesuguste teiste põhjuste pärast ei saa tarvilikul määral seltsi tegevusest osa võtta, siis olen sunnitud paluma Teid E. Kirjam. Seltsi asjade seaduslikku ajamist enese kätte võtta.» Selle ametliku paberi teisel pool on, samuti vene keeles: «Kas on protokollid [Liivimaa kubernerile] Zinovjevile saadetud ja samuti ka protokollid prokuröri abile Tartus? Oleks hea saata nendele (anonüümselt) ka 2. märtsi koosoleku kirjeldis «Kolõvanis» nr. 59, mis punase pliiatsiga alla kriipsutatud. Sellesama peaks saatma [õppekonna kuraatorile] N. A. Lavrovskile Riiga.» Selle peale vastas Truusmann 23. märtsil, et ta Riia ringkonnakohtu prokuröri abile Tartus kaebuse Hermanni peale saatnud ja sellest ühtlasi E. Kirjam. Seltsi juhatusele teatanud.

9

Uuendusmeelsed olid pärast märtsikuu üldkoosolekut esialgu võidutujus. Ja selleks oli neil ka põhjust: nad olid seltsi tegelikult üle võtnud ja venesõbraliku eestseisuse kõrvale tõrjunud. Oldi kindlad, et järgmine koosolek saadakse Tartus 9. mail kokku kutsuda, nagu oli otsustatud 2. märtsil dr. Hermanni juhatusel. Ja plaanitseti koguni senise eestseisuse vastutuselevõtmist. Kuid just sama eestseisuse ametlike sammude tõttu hakkas uuendusmeelsete tuju varsti langema ja muutus mõnel mehel lõpuks paanikaks. Ning sellekski oli põhjust: ses politseiriigis ei tähendanud seltsi liikmete enamiku arvamus kaugeltki veel kõike. Seda meeleolu muutumist võisime juba varem aste-astmelt jälgida, kuigi jäid arengusse mõned lüngad. J. Köleri kogu uued materjalid pakuvad nüüd lisavalgustust.

Nagu teame, on Hermann märtsi lõpus 1892 Kölerile mingi seletus- ja vabanduskirja saatnud. Seda kirja pole meil veelgi tarvitada, küll aga oli Köleri poolt 26. märt-

sil saadetud vastus juba varemgi tuttav. Selles ähvardas seltsi esimees Köler esimest abiesimeest Hermanni ja soovitas teiselt abiesimehelt Truusmannilt, kellele asjaajamine üle antud, andeks paluda; «ei taha Teie seda mitte, siis pole võimalik Teid aidata» ametliku vastutuselevõtmise puhul. See ähvardus mõjus Hermannisse masendavalt: ta kutsus 28. märtsil eestseisuse tulise rutuga kokku ja teatas, et presidendiameti maha paneb. Kaaslaste pealekäimisel jäi ta ometi poolenisti kohale, kogus nende nõuandeist julgust ja vastas 29. märtsil Kölerile võrdlemisi resoluutses toonis. Kuigi ta siin tagasiastumist mainib, on pearõhk pandud ometi omapoolseile ähvardusile:

Te annate minule nõu, Truusmanni poole pöörduda ja temalt andeks paluda, siis oleks võimalik, et ta protsessi katkestab, mida Teie ülesandel minu vastu ajab. Tõepoolest, ülialgupärane soov! Kuis peaksin ma inimese ees kotiriides ja tuhka pea peale raputades lamama, kellele ma elus i i a l isegi ühtainust vildakat sõna pole öelnud ega ühtki ebameeldivat mõtet väljendanud! ... Tahab ta palja lõbu pärast minuga protsessida ... siis võin ma temale vastata ka ainult protsessiga. Seal pole ühtki teist teed.... Kahjuks pole minu advokaat kaebekirjaga veel lõpule jõudnud. Ma ootan ära, nii pea kui mind kohtusse kaevatakse, vastan ma oma kaebusega. Denuntsiatsioonide vastu võtan ma samuti omad abinõud tarvitusele. Ainult Teie võite selle protsessi tagasi võtta. Ei tee Teie seda mitte, siis pean ennast kaitsema, ma ei lase ennast niisama lihtsalt maha tallata.

Minu nõu ei võta Teie vastu, olgugi et see Teie eneste huvides oleks kasulik. Praegu oleks lihtsalt õige silmapilk 9. maiks koosolek kokku kutsuda ja kõik vaenlus jätta. Teile pole ju viimasel koosolekul midagi juhtunud, ei ole Teid tagandatud ega Teist tagajärele halba sõna öeldud. Andke seltsile vabadus, mis tal 20 aastat on olnud.... siis ei juhtu ei Teile ega kellelegi teisele midagi ebameeldivat....

Tahate Teie aga kõige peale vaatamata ainult igavesti viha kanda ja koosolekuid maksvusetuks tunnistada, siis olen ma sunnitud härra kubernerile seletuse andma ja tõestama, et ka Teie presidendiks valimise juures ja igal koosolekul ning seltsi asutajategi hulgas üliõpilasi on olnud, sellepärast siis ka Teie valimine ja kõik koosolekud maksvusetud on. See oleks mul kerge ja ilma hädaohuta. Nii on siis minu nõu: kutsuge harilik koosolek kokku, ja jätke vaenlus, siis võib veel kõik heaks saada. Teisi teid ei ole.

Köler ei vastanud sellele kirjale. Nähtavasti ei võtnud ta Hermanni ähvardusi üldse tõsiselt. Ja teiseks oli teda vahepeal hoiatatudki vastamast, nagu hiljem

näeme. Siis kirjutas Hermann talle 6. aprillil uuesti, ja nüüd juba hoopis teises toonis:

.... 31. märtsil kutsuti mind politseimeistri juurde. Seal teatati mulle .... et tema ekstsellents härra Liivimaa kuberner hr. Kõrvi väljaheitmise on tühistanud ja nimelt kahel põhjusel: 1) sellepärast, et väljaheitmine päevakorras polnud ja 2) et 1887. a. 27. jaanuari eeskirja pole silmas peetud [s. o. et üliõpilased ilma rektori loata koosolekust osa võtsid]. — Juba enne seda kõnelesin ma härra kuberneriga ise, ja ta käskis, et see asi veel kord ette peab tulema ja nimelt järgmisel koosolekul. Ta polevat mitte, ütles tema ekstsellents, nõuks võtnud seltsilt liikmete väljaheitmise õigust ära võtta, kuid see peab sündima seaduse järgi .... Siis seletas ta, et kui selts tahab koosolekut Tallinnas pidada, siis enne temalt, Liivimaa kuberneri härralt, resolutsiooni peab tooma.

Teatan kõigest sellest Teile, kuna arvan, et Te selle järgi saate talitama. Ma usun, et härra kuberner Teile mitte ei keela koosolekut Tallinnas pidada, kui temalt seda palute. Mina pole Teil tulevikus enam tee peal ees. Olen ainult sellepärast lubanud enesel mõnes asjas Teie vastu teisel arvamisel olla, et uskusin nii seltsi kui ülemusega ühel nõul olevat. Kuna ma aga nüüd näen, et härra kuberner teisel arvamisel on, — ja tema vaade on ju ainuüksi mõõduandev seltsis, mis tema juhatuse all seisab, nagu kõik seltsid Liivimaal, — siis astun ma otsekohe tagasi ja tunnistan hea meelega, et ma arvamise mõju all olin, mis kompetentne polnud .... Isikliku vaenu või viha pärast Teie vastu pole ma talitada tahtnud .... Üldse pole ma Teie vastu midagi teha tahtnud. Kui ma Teid kuidagi vastu oma tahtmist olen haavanud, siis olen ma valmis vabandama ja Teilt andeks paluma. Pean veel tarvilikuks öelda, et ma kunagi pole Teie vastu agiteerinud .... Ei enne ega pärast koosolekut pole ma Teie vastu mingeid samme astunud ....

Ma pole seda [Kõrvi] väljaheitmist tahtnud, aga tal endal on vähe sõpru seltsis .... Mul pole midagi selle vastu, kui ta praegugi seltsi jääb, pärast seda, kui härra kuberner ta tema õigustesse on tagasi kinnitanud. Ma sulgen enese ise välja. Olen oma eksituse pärast küllaldaselt karistatud. Nagu näha, ei taha aga Teie sõbrad enne rahule jääda, kuni ma hävitatud olen ja minu lapsed nälga nõrkevad, sest veel täna sain ma kuulda, et selleks pingutusi tehakse, et minult mu niikuinii väikest leivapalukest ära kiskuda. Tehtagu seda! Mina pole Kõrvi välja heitnud, vaid enamik. Ma tahtsin vaid seltsi suuremaks teha, et tal rohkem jõudu oleks oma ülesandeid põhikirja järgi täita. See mul ei õnnestunud. Õnnestugu see Teil!

Köler ei vastanud sellelegi haledale kapituleerumiskirjale. Kuid jättes Hermanni ahastama, on ta ometi kohe Truusmanni poole pöördunud ja nõudnud, et see oma kaebuse tagasi võtaks. Ja see vastab talle juba 15. aprillil: «kaebtust tagasi võtta — ei ole enam tarvis .... sest kaebtus on prokurori abilise poolt tagajär-

gedeta jäetud, sest et Dr. Hermanni tegudes kaelakohtu nuhtluse märkisi ei ole leitud.» Kuid sellest ei kuulnud Hermann ise midagi ega vabanenud hirmust! Nii muutus draama juba farsiks.

Teiselt poolt, kuigi Hermann oli täielikult alla vandunud, pidasid uuendusmeelsed teda ikka veel eneste juhiks ja asetasid temale lootusi. Sest teatades nii Kölerile kui ka kubernerile oma lahkumisest seltsi eestseisusest, ei usaldanud ta seda siiski oma kaaslastele teatada. Ja nende pealekäimisel ajas ta vähemalt näiliselt seltsi asju ikka edasi, kuigi juba sobitaval kujul, julgemata Kölerile enam mingit opositsiooni teha. Nii kirjutas ta 15. aprillil jälle Kölerile: «Kuigi ma enese Kirj. Seltsist lahti ütlen, siis ei jäta liikmed mind sellega rahule, vaid nõuavad üht koosolekut, nagu iga aasta takistamata koosolekud on olnud.» Ta pakub oma lepitavat vahetalitust ja koostab koosoleku päevakorra, millest kõik riiuküsimused välja jäetud. «Ma võtaksin enese peale härra dr. Ostrovit mõjutada, et ta oma kaebust ei esitaks, ja koosolekul neid rahustada, kes Kõrvi veelkordset väljaheitmist nõuavad.» Ja edasi:

Eestseisusse ei jää ma enam mingi tingimusel. Kõigi tundemärkide järgi tahetakse seltsis minu asemele Grenzsteini panna, kuna usutakse, et tema seltsi paremini kaitseks kui mina, kes ma Teie vastu järelandlik olen. Seltsi liikmete enamik on juba kord arvamisel, et Teie seltsi tahate kinni panna ja, mis ju sama on, seda kaua aega enam kokku ei kutsu, samuti kui kõnevabadust ei anna. Tõendage vastupidist, siis langeb seltsi usaldus jälle Teie osaks. Mina ei taha edaspidi enam seltsi asjadesse segada.

Kuid seegi diplomaatia ei aidanud. Köler ei vastanud sellelegi kirjale.

10

Peale Hermanni pommitasid 1892. a. märtsikuu lõpus ja aprilli algul teisedki Kölerit kirjadega, et saada teda oma nõusse. Seda tegi näiteks Hermanni sugulane, vana laadi tegelane G. Goldmann, kes Kölerit sõbralikult noomis ja isegi pühakirjale toetudes manitses järeleandmisele. Kuid eriti huvitavad on Hugo Treffneri kirjad, mis omalt poolt seletavad Köleri osutatud umbusku

ja karmust Hermanni vastu. Selle kõrval aga iseloomustavad nad enam kui hästi nii Treffnerit ennast kui tema mõtteosalisi.

Kevadtalvel 1892 vallandati Tartu tsensori kohalt Eugen Jannsen ja samuti pidi tema vend Harry mingisuguste repressioonide all kannatama. Võttes lähtekohaks need teated, kirjutas Treffner 28. märtsil Kölerile:

Härra professor, kui Te nii ettevaatlik olete, et minu kirja pärast läbilugemist ära põletate, siis ütlen ma Teile avalikult: härra Liivimaa kuberner on vene asjale palju suurema teene teinud, kui ta vahest aimabki, kõrvaldades kaks balti sammast balti kojast . . . .

Aga mis aitab see, asi on vaid poolikult täide saadetud. Adolf Grenzstein ja dr. Hermann külvavad väsimatult balti seemet, mis on «luterluse ja eestluse» firma all härrandlikult orastanud.

Sellest seemnest on toredad balti puud kasvanud, nooremad härrad ametnikud, õpetajad ja üliõpilased. Paljud pastorid, doktorid on valmis Baltia katust kindlasti kandma, need on rohkearvulised sambad, mis mõlema Jannseni kadumist vaevalt märgata lasevad. Tahetakse aga takistada Baltia juurdekasvu hirmuäratavas suuruses ja arvulises ulatuses, siis peab mõlemad mürgiapteegid ja mürgisegajad «Olevik» ühes Grenzsteiniga, «Postimees» ühes Hermanniga kõrvaldama. Nende pattusid on terve leegion. Paha on, et nende lehed vähem kardetavat mürki avalikult eesti noorsoosse immutavad. Palju pahem on, mis «Oleviku» ja «Postimehe» kontoris ja toimetuses vanadele ning noortele kõneldakse. Ligikaudu riigivastaseid vaateid levitatakse «luterluse ja eestluse» sildi all.

Ükskord võib, kui see nii edasi kestab, eestlaste häbiks juhtuda, et need balti bandiidid midagi säärast lahti lasevad, mis eestlasi igaveseks teotab. Ka meid kahtlustatakse siis ühes nendega, nagu seekord, kui Hurda õpilane [!] Dido lollusi tegi.

Kas ei peaks me parem mõõduandvas kohas seda eesti rahva haiget kohta teatavaks tegema ja seda karmide abinõudega laskma arstida ning välja põletada.

Parem võivad peasüüdlased langeda, kui et rahvas selle all kannatab.

Säärane mõttesuund oli Kölerile ometi vastuvõetamatu. Ses vaimus on ta nähtavasti Treffnerile ka vastanud. Järgmises, dateerimata kirjas püüab viimane kõike naljaks pöörda: ta tahtnud «baltlaste alatust ja väiklust ainult kuidagi järele aimata või järele ahvida». Siis pistab ta Kölerit meelitavalt ülistama — ja lõpetab jälle kahtlaste mõttekäikudega:

Viisakad inimesed imestlevad Teid ja Teie õilsust ja Teie õiget elu- ja ilmavaadet ning Teie eksimatut poliitilist takti.

Oleks aga ainult ükski neist mõõduandvaist baltlasist korralik, siis oleksite Teie nende poolt veel rohkem tunnustatud kui meie poolt, sest et Teie baltlasi olete tagasi hoidnud paljudest rumalustest, mille eest needsinased oleksid tagandatud või kinni pandud. Baltlased peaksid panema Teile mälestussamba kuldse pealkirjaga: Rahva parim õpetaja.

Härra professor! Teie kiri on, sõprade vahel öeldes, üks suurepärane teravmeelsuse ja mõtteküllus tõendus; kui baltlastel veel kübetki mõistust on, siis peaksid nad härra professorit tema mõtlemisviisi pärast kui aumeest imestama. Aga — ärge parem siiski kirjutage baltlastele, sest kui politsei kord baltlaste korterid läbi otsib, siis leiab ta ilmaaegu Teie kirju, mis osutavad, et Teie üldse nendele kaabakatele olete kirjutanud. Siin Tartus usutakse, et majade läbiotsimine peabaltlaste juures võidakse ette võtta — aga palun mitte kellelegi seda öelda. —

Härra professor! Dr. Hermann olevat Teile kirjutanud, et ta abipresidendi ametist tagasi astub. Saatke mulle lahkesti sõnasõnalised koopiad Hermanni kirjadest, mis Teile pärast koosolekut 2. märtsil 92 on saabunud. Palun, palun, võtke vaevaks neid viimaseid koopiaid mulle saata, ma töötan siis «meie hea asja» jaoks selgel alusel. — Palun! Palun!

Härra professor! praegu.... tuli keegi minu poole ja ütles, et dr. Hermannile ta sõbrad on hirmsasti kallale tunginud, sellepärast et ta Teile on kirjutanud, et ta abiesimehe ametist ära astub. On Hermann öelnud ja kirjutanud, et ta ära astub, siis peab ta ka minema. Kirjutab Teile Hermann, et ta jääda tahab, siis ärge hoolige sellest midagi. Laske «Valgusel» ja «Virmalisel» kohe see teade tuua, et «Hermann on ise ära öelnud». Rumal on Hermann, et ta ise tagasi tõmbus, nüüd ei kõlba ta enam märtrikski. Palun Hermanni tagasiastumise kirja koopiat.

Eraldi hoiatab Treffner, et Köler midagi baltlaste heaks ei teeks ja mitte kellegagi ei räägiks, sest «kõik, kes Teie juurde tulevad, lobisevad edasi, mis Teie kõnelete, ja see toob kahju».

Need Treffneri kirjad ei vaja enam iseloomustamist. Olgu ainult märgitud, kuidas Treffner oludevõõrast Kölerit igapidi püüab takistada vastastega isegi mõttevahetusse astumast. Teiselt poolt huvitab meid Treffneri materjalide kogumine mingite salapäraste sammude astumiseks kahtlase «hea asja» kasuks. Kas Köler talle Hermanni kirjade koopiad saatis, seda me ei tea. Kuid igatahes on kindel, et ta Hermanni tagasiastumist abipresidendi ametist avalikult teatavaks ei teinud. Näib nii, et ta oma sõprugi täielikult ei usaldanud ja meelsamini äraootavat taktikat jälgis.

Aprillikuu teisel poolel selgus uuendusmeelsetele lõplikult, et neil täitsa asjatu on dr. Hermannile loota. Siis pöördusid nad temast mööda minnes otseselt Köleri poole. 24. aprillil läks talle Tartust ühine kiri, milles tungivalt palutakse, et ta seltsi koosoleku 9. maiks kokku kutsuks. Kui varemalt kavatseti Kölerit sel koosolekul just vastutusele võtta, siis räägitakse nüüd hoopis teises toonis:

Pealegi on Seltsi liikmetel see soov Teiega, kõrgeste auustatud Presidendi Härra, 9. mail täitsa ära leppida ja kõik ära unustada, mis Seltsi ja Teie vahel on olnud, kuid üht aga paluvad liikmed, et Teie edaspidi neile ka omalt poolt haiget ei teeks. Ka selle eest seisavad allnimetatud liikmed, et Dr. Ostrov ega keegi teine kaebdust Teie vastu Seltsi ees mitte ette ei saa tooma, kui Teie ise 9. maiks Tartusse Seltsi juhatama tulete.

Alla on kirjutanud 28 E. Kirjam. Seltsi uuendusmeelset liiget, nende hulgas A. Saal, P. Org, T. Riomar, Joh. Liiv, K. E. Sööt, H. Prants, P. Grünfeldt, A. C. Norrmann, J. Lellep, A. Rennit, H. Einer, G. Goldmann.

Köler vastas 2. mail A. Saalile nagu esimesele allakirjutajale: Ta olevat leppimise asjus kirja saatjatega täitsa ühel nõul. Kuid 9. mai koosolek ei võiks ometi kahe eelmise koosoleku protokolle kinnitada. «Sellega läheks asi veel enam sassi kudas ta juba on sest iga üks Kirj. Seltsi liikmetest, kes mitte Teiega ühes nõus ei ole võib meid kohtu alla viia.» Kui kuberner juba 4. jaanuari koosoleku otsused on tühistanud, seda hullem on siis lugu 2. märtsi koosolekuga. «Selle koosoleku osavõtjad peaksid rõõmsad olla et neid mitte kohtu alla ei pärita .... Osavõtjate kasu nõuab et see koosolek oma otsustamistega koguni unustusse jäeks.» Et nii Köler ise kui ta vastased kubernerile oma seletusi saatnud, siis tulevat ka ära oodata, mis viimane otsustab. Seni ei võivat eestseisus, veel vähem keegi teine koosolekut kokku kutsuda. «Kellel tõsine Kirj. Seltsi elu kui rahva haridus südame peal on, se teeb omas vagusas kambris, ses asjas tööd ja sellel pole seks ruttulist suurkoosolekut tarvis.»

Nii keeldus Köler koosolekut kokku kutsumast. Kuid

Saal kasutas juhust, et talle seisukorda lähemalt selgitada, ja saatis 6. mail pika kirja. Ta näitab, et E. Kirjam. Selts nende sisetülide pärast täitsa varjusurma on langenud. Seltsi esimeestest ja kirjatoimetajaist pole enam ühtegi Tartus ning seltsi asjaajamine seisab täielikult. Seltsil on suured võlad kaelas, kuid keegi ei rahulda võlausaldajate nõudmisi. Nii mõnigi tahaks liikmemaksu tasuda, kuid keegi pole volitatud seda vastu võtma. Seltsi majas on kaks teist seltsi korteris, kuid ei maksa mingit üüri ja toimivad kui peremehed. Järjekordne võidupidu jääb sel suvel pidamata, sest et keegi seda ei või korraldada. Aastaraamat jääb juba teist aastat ilmumata, sest et selle toimetajat pole kinnitatud. «Kõrgeste auustatud Presidendi Herra, kas need ei ole põhjused, mis koosolekut tingimata tarviliseks teevad! Seltsi liikmetel ei ole mingit muud mõtet koosoleku soovimise juures, kui ainult Seltsi kasu, mis neil kõigil sojalt südame peal seisab. Ja kui selle vastu seistakse, siis otsivad nad vahest sealt põhjuseid, kus neid ei ole. Et Dr. Hermann nüüd nii aruldasel viisil Seltsist on lahkunud, siis ei või paremat aega rahuliseks ja lepliseks asja ajamiseks enam tulla kui praegu on.» Mis aga puutub eelmistesse koosolekutesse, siis — «Meil on see üks kõik, milleks Teie olnud koosolekuid peate, kas seaduslisteks ehk seadusevastalisteks — meie palume ainult Seltsi kokku kutsuda, et hädast tarvilikud Seltsi asjad joonde seatud võiksivad saada.» Koosolek peaks nüüd kõige hiljem juunikuus olema.

See asjalik selgitus mõjus nõnda Kölerisse, et ka tema ikka enam ja enam hakkas kalduma uue koosoleku kokkukutsumise poole. Ses mõttes kirjutas ta 25. mail Jõgeverile ja kohe järgmisel päeval abipresident Truusmannile: Tartlased olevat Saali väite järgi leplikus meeleolus ja neile ei tulevat uueks vaenuks põhjust anda. Juunikuus tuleks koosolek pidada ja Tartu jaoks abipresident valida. Kuberneri otsus 2. märtsi koosoleku protokollide kohta võib liiga kaua viibida. Liiatigi võib see ainult sama olla, mis 4. jaanuarigi koosoleku otsuste puhul: ei ole maksvad, sest nende tegemisest on üliõpilased osa võtnud. «.... sellega võime iga ühe käratseja suu kinni panna kes

kolme viimsete koosoleku otsuste peale toetada katsuvad».

Truusmann on seda Köleri kirja J. Kõrvile näidanud, sest viimane vastab 29. mail Kölerile, kuna me aga Truusmanni enda vastust kuskilt ei leia: Seltsi kokkukutsumist enne kuberneri otsuse saabumist ei või heaks kiita. Ühtlasi: «Saali kirjad saavad sellessamas väärtuses olema, nagu tema ise — ei ole usaldada! S a a l on G r e n z s t e i n i t ö ö r i i s t!... Baltlastele järeleandmine on i k k a paha vilja kannud.»

Need kahtlustused ei näi Kölerit ometi täitsa veenvat: veel juuli keskpaiku mõlgutab ta koosoleku peatsest kokkukutsumisest ja kirjutab sellest jälle Truusmannile. Kuid siis tuleb vahele hoopis ootamatu takistus: süütõendised Saali kohta on leitud, teda ei tule tõesti usaldada!

Kõnesoleva ajastu provokatsioonide hulgas on erikoht ühel Narva episoodil. Nagu Kõrv oma võistleja Järve «Virulase» hävitas ja sedasama Grenzsteini «Olevikuga» püüdis teha ning nagu Grenzstein omalt poolt «Postimehele» hauda kaevas, nii pandi «Virmalise» toimetajate Jüri ja Jaan Reinvaldi poolt toime atakk «Oleviku» abikontori pidaja H. Paabu vastu Narvas. Juulikuu lõpul 1892, just kuberner Šahhovskoi Narvas viibimise ajal, korraldati Paabu juures läbiotsimine. Reinvaldide osavõtt sellest aktsioonist oli juba varemalt umbkaudu teada. Nagu näeme nüüd Jüri Reinvaldi pikast kirjast 28. juulil Kölerile, võeti see läbiotsimine ette just Reinvaldide pealekaebamisel ja nemad olid ka Paabu juurest leitud paberite esimesed läbivaatajad ning seletuste andjad. Saak polnud küll kes teab kui kohutav: mõned Saali ja Grenzsteini kirjad, milles puudutati E. Kirjam. Seltsi asju ning anti juhtnööre kohapealseks seltsi tegevuseks. Kuid sellest oli küllalt, et siduda teineteisega E. Kirjam. Seltsi sisetülid ja Narva töölisrahutused ning teha ikka veel rahvuslaste nimekirjas seisev Grenzstein kõigi kurjade plaanide peameheks.

Kuidas need keerdkäigud E. Kirjam. Seltsi kriisi lahendust mõjustasid, seda näeme Köleri kirjast 31. juulil Truusmannile:

Nüüd on suur tüli Narvas lahti.... asi on se et tartlaste poolt Sis. Ministeriumisse suur kaebtus Virmalise toimetaja peale tõstetud kui oleks tema suur Riigi valitsuse vastu mässaja.... Ministerium on asja järelekuulamise alla pannud. E[estimaa] Gubernör omalt poolt on asja järel uurinud ja kirjad Grenzsteini kui herra Saali poolt kätte saanud mis selgustavad et need herrad Kõrvile kui Reinvaldile hauku kaevanud nüüd aga ise sisse langenud. Selle järel on vistist parem asja selguda lasta mis läbi ka K. seltsi asi liikmete seas selgub, mis tarvis suurkoosoleku kokkukutsumisega mitte ruttada.

Vaevalt olid uuendusmeelsed Narva lugudest lähemalt informeeritud, või kui olidki, siis rahunesid nad septembrikuu alguseks. Vähemalt asusid nad siis uuesti üldkoosoleku kokkukutsumist nõudma. 6. septembril saatsid nad ses asjas Kölerile ühise palve, millele oli jälle alla kirjutanud 28 seltsi liiget, kuigi mitte küll just needsamad, kes olid alla kirjutanud esimesele kirjale. Nad põhjendavad oma nõudmist samade praktiliste motiividega, mis oli Saalgi varemalt Kölerile esitanud. Kiri on kõigiti viisakas ja leplik. «Kuulge Seltsi liikmete palvet, kes omalt poolt kõik tahavad teha, et Selts jälle rahulisel viisil tööle võiks hakata....»

Ka nüüd oli esimeseks allakirjutajaks A. Saal. Kuid nüüd ei asunud Köler temaga enam mingisse kirjavahetusse. Ja vaikimises kulus aeg hilissügiseni, mil etendati E. Kirjam. Seltsi draama viimne vaatus.

12

«Tartlased on toored ühelt poolt ja laisad teiselt poolt....» kirjutas Köler 26. oktoobril 1892 Truusmannile, mõlgutades jälle seltsi kokkukutsumise võimalustest. «Tahavad Tartlased seltsi kaotada ega ma teda siit ei jõua alal hoida[;] üle seda ei ole ma 2 Märtsi koosolekud veel ära unetatud, nii et mõttelda ei voi Tartu minna uueste koosolekud juhatada. Kui ka teil võimata sinna sõita siis peavad tartlased isi oma tarkusega koosolekud toimetama.»

Ometi hakkas nüüd asi lõpuks liikuma. Jaan Jõgever oli kevadtalvel Tartusse tsensoriks määratud. Tema E. Kirjam. Seltsi eestseisusest lahkumise teadaanne tun-

nistati olematuks, sest et eestseisus seda ametlikult polnud vastu võtnud. Köler volitas ta 14. novembriks seltsi üldkoosolekut kokku kutsuma ja juhatama. Ning ta asuski suure energiaga ülesande kallale, lootes äärmise seaduslikkuse jälgimisega seltsi asju lõpuks ometi rööpasse seada. Kuidas lugu tõeliselt läks, seda tunneme juba enam-vähem üksikasjaliselt: koosolek ei tunnistanud hoopiski mitte Jõgeveri juhatamist ja ta oli sunnitud selle lõpetama. Siis valis koosolek dr. M. Ostrovi uueks juhatajaks, tunnistas kogu senise eestseisuse tagandatuks ja määras järgmise koosoleku 2. jaanuarile 1893, kus vana juhatus oleks pidanud aru andma oma tegudest. Seniks määrati aga seltsi asjade ajajaks neljaliikmeline komisjon. Jõgeveri enese vastu tarvitati koosolekul poolenisti vägivalda: ei lastud tal enne lõppu lahkuda ja püüti seltsi dokumente temalt väevõimuga kätte saada.

Kolm päeva pärast koosolekut, 17. novembril, saatis Jõgever president Kölerile pikema kirja-aruande kõige selle kohta, mis oli sündinud. See kiri on järgmine:

Kirjameeste Selts on hullumajaks saanud! Kurb aga tõsi. Ma ei hakka koosolekust pikemalt kirjutama, ta oli peaaegu karva pealt seesama, mis Märtsi kuus. Midagi ei aidanud. Teie leiate koosoleku kirjelduse Valgusest, kuhu ma ärakirja protokollist saatsin. Nagu Teie Märtsi kuus, nii pidin ka mina koosoleku enneaegu lõpetama. Seltsi asja ma ei parandanud karva pealt, aga ise sain ma hää tüki targemaks. Selts muutub mässajate koguks, ei tahaks niisugust sõna seltsi kohta tarvitada, kelle heaks ma aastate kaupa olen tööd teinud, s. o. armastanud, ometi on asi nii kaugel. Ma ei täitnud oma lubamist ja ei teatanud, et Teie vastutamist niisuguse Seltsi eest enese peale ei võta ja ameti maha panete, ma ei täitnud seda meelega, sest siis oleks sellel hullude kogul põhjust olnud omale uut seaduslist juhatajat valida, kuna nad seda mitte ei pia saama. Teie võite ju, kui koguni tüdinenud olete ja ennast vastutamise eest soovite peasta, ameti täieste Truusmanni kätte anda ja tema teada ametist lahkuda, tema võib siis õigel ajal seda edasi teatada. Aga enne oleks Teie abi veel tarvis. Määratsejad on ühe komitee valinud — pärast koosoleku lõppu, — kes eestseisuse asemele peab astuma ja Januari kuuni Seltsi asju toimetama ning Seltsi Jaanuari kuuks kokku kutsuma. Komitee hulgas on Undi ainukene seadusline Seltsi liige, Saal ja Kuuse on pettuse teel Seltsi tänavuaastased liikme kaardid enesele saanud, ning 4:jas, Ostrov, sai koosoleku ajal Seltsi liikmete arvust välja heidetud. Et sellele komiteele võimatumaks teha lehtedes kokkukutsumisi avaldada, tahtsime meie politseimeistrile Eestseisuse nimel teatuse saata, aga tuli välja, et

Sachs ainult Seltsi koosolekuni oli Eestseisuse juhatajaks volitatud, sellega meil juhataja puudus, ning ametlist kirja Eestseisuse nimel oli võimata sisse anda. Hra Sachs pidi eile era viisil asja lugu polizeimeistri herrale teatama, märatsejate kuulutus on aga siiski eilastes lehtedes ilmunud; vististe sai ta enne lubatud, kui hra Sachs Polizeimeistriga kokku sai. Ja ometi ei tohi Selts selle kuulutuse peale kokku tulla. Märatsejad ei võitle mitte Eesti keele ja kirjanduse eest, mis ju arusaadav ja, minu poolest, vabandatav oleks. Sarnasel korral võiksime ju meie tagasi astuda ja Seltsi nende kätte jätta. Märatsejad võitlevad selleks, et kirikherradele üht kohta muretseda, kus nad seaduslikul teel ilma valitsuse järelevaatamata võiksivad kokku käia oma riigi vaenulisi plaanisid läbirääkimas ja rahvast üles ässitamas. Selle jauks ei ole mitte Eesti Kirjameeste Selts. Koosolek piab takistatud saama, mill teel, ei tea ma praegu veel sugugi. Kas Teie ei leia nõuu? Ma kirjutasin ka Truusmannile. Tema on ka pooliti nõuuta. Kas ei oleks kõige parem, kui Teie Eestseisuse nimel kuulutaksite, et kõik, pärast 14 Novembri kuu päeva ilmunud ja ilmuvad kuulutused, mis ilma Teie nimeta on, mitte Kirjameeste Seltsi poolt välja ei lähe, ning Kirjameeste Selts sellel teel kokku kutsutud inimestele mitte Seltsi ruumisid ei luba. Siis ei saa inimesed eksitatud. Kokkutulejad piavad siis muidugi koosoleku Vanemuines ära ja saavad Seltsi varandust kohtu teel meie käest nõudma. Aga see võib neil ka kaela murda. Meil ei saa mitte liig raske olema selgeks teha, et nemad ühe ilma lubata koosoleku on ära pidanud. Nimelt tuleb Teil aga Eestseisuse nimel ehk küll oma allkirjaga kuulutus lehtedesse saata, muidu tuleb kohtusse-käimine, mis ju võimalik saab olema, Teie kaela. Eestseisuse otsust selles asjas nõudke Tallinnast, kuhu ma Truusmanni kätte Seltsi ja Eestseisuse protokollid saadan; Tartusse juhatajat volitada ei maksa. Eestseisuse liikmed on siin liig kartlikud, sest et tugi kustki poolt ei ole, kuna Tallinnas hra Truusmannil selle poolt hoopis teine asi on. Seal on abipresident, kirjatoimetaja, kassameister, võib siis väga hästi Eestseisuse kokku seada. Pealegi ei ole protokollid, mida ma suure vaevaga märatsejate käest jõudsin peasta, Tartus mitte kindlad. Praegu ei teata veel, et nad minu käes on, vaid otsitakse Kirjameeste Seltsist, kuhu kesköoseti sisse püütakse tungida. Saavad nad teada, et protokollid minu käes on, siis saab neil kerge olema kohtuga neid minu käest välja nõuda, mida Truusmanni juures karta ei ole, ning on protokollid kord märatsejate käes, siis on neil kaunis kerge oma toimetustele seaduslist nägu anda. Ma saadan protokollid homme Tallinnasse.

Näeme, et Jõgevergi siin oma hariliku tasakaalu on kaotanud ja ainult viha tunneb inimeste vastu, kes tema seltsipäästmisplaanidele nii halastamatult kriipsu tõmbasid. Sellest siis tema väited uuendusmeelsete kavatsusest seltsist asutist luua, kus riigivaenulikke plaane sepitsetaks ja rahvast üles ässitataks. Varsti jahtus ta küll ja vastas juba varemalt tuntud dokumendis Tartu

politseimeistrile vabandavalt, et 14. novembri koosolek olnud pigemini lapsik mäng kui midagi kuriteolist.

Köler kirjutas pärast Jõgeveri kirja kättesaamist Truusmannile, nagu näha tema daatumita mustandist: «Ärge unustage ära Politseil Tartus teada anda ja K. S. maja 2. jan. kuu päävaks lukku panna lasta ja pitser peale, et vale koosolek seal ei võiks mõnda süüdi Seltsi nimel teha mida meie vastada ei jõua.»

13

Eestseisuse asemele valitud neljaliikmeline komisjon toimis algul õieti energiliselt. Nagu kuulsime, suutis ta, enne kui politsei asja taipas ja eestseisus hoiatada sai, koosoleku 2. jaanuariks 1893 välja kuulutada. Samuti hakati süüdistusmaterjali koguma senise eestseisuse vastu. Nii saadeti 25. novembril Kölerile järgmine ülekuulamiskiri, mis kirjutatud A. Saali käega, kuid kannab «E. K. S. ajutise juhataja Dr. M. Ostrovi» allkirja:

Eesti K. S. peakoosolek oli Eestseisuse poolt 14. nov. 1892 ajalehtede läbi Tartusse kokku kutsutud. Kokku tulnud Seltsi liikmed aga pidivad kurvastuse ja imestusega nägema, et juhatajatest ühtegi polnud ilmunud. Sellepärast oli koosolek sunnitud enesele ajutist juhatajat valima, kes siis ka järgmiseks koosolekuks 2. januariks 1893 E. K. S. liikmetele ette tulnud äparduse üle seletust kohustati andma. Sellepärast palun Teie käest, kõrgeste auustatud prof. herra Köler, mulle kui ajutiselt volitatud E. K. S. juhataja, lahkeste järgmiste küsimiste peale tulevaks koosolekuks kirjalist vastust anda, kui Teil, auustatud herra, ise mitte ei peaks võimalik olema, lähemale koosolekule tulla, ja suusõnal vastust anda:

1) Kas Teie, kõrgeauuline herra, olete E. K. S. II abipresidendile mag. Truusmannile õigel ajal teada annud, et Teie ise mitte koosolekut juhatama ei saa tulla, nõnda et tema seda oleks võinud teha.

2) Kas Teie olete 14. nov. koosoleku juhatajaks Seltsi liiget cand. Jõgeveri volitanud ja kui seda tegite, missuguse põhjuskirja punkti peale seda volitamist toetasite?

3) Nagu Tartu politseimeistri läbi kuulda on saadud, olla Teie, kõrge auuline herra, kõik E. K. S. presidendi kohused ja õigused hra mag. Truusmanni kätte annud. Missuguse põhjuskirja punktil on see sündinud?

Kui Teil, kõrgeste auust. herra, mitte ei peaks võimalik olema 2. januariks Tartusse Eesti Kirjam. S. koosolekule tulla, siis palun kirjalikku vastust E. K. S. kirjatoimetaja A. Saali aadressi all Tartusse Raatuse uul. nr. 35 saata. Ei saa ma 2. januariks 1893 mitte

vastust, siis pean Seltsile järgmisel koosolekul kui 14. nov. koosolekul valitud Seltsi ajutiste volinikkude juhataja seda asja Seltsile otsustamiseks ette panema.

Umbes samasugune kiri on saadetud Truusmannile, nagu see teatab 15. detsembril Kölerile. Truusmann soovitab, et Köler üldse ei vastaks. Omalt poolt olevat ta aga ms. järgmist vastanud: «Kui need mehed, kes avitasid Teid Seltsi etteotsa tõusta, arvavad, et mina nende seadust ei ole täitnud, siis juhatage neile teed kohtumõistjate juure, aga kui nad arvavad, et mina kohust ei ole täitnud, siis teatan Teile, et minul ei ole vastamist oma südametundmise ees, veel vähem Teie, ehk nende meeste ees.» Ühtlasi teatab Truusmann Kölerile: «Mina olen kõik juba toimetanud, mis minu võimuses on, et 2 Jan. 1893 a. koosolekut ei oleks.»

Ja lugu oligi nii: politsei keelas koosoleku pidamise kategooriliselt ega võtnud oma keeldu seltsi uute juhtide kõigist pingutusist hoolimata enam tagasi. Ning siis astus M. Ostrov sammu, mille hindamisel kaht mõõdupuud ei või olla. Nimelt kirjutas ta 29. detsembril 1892 Kölerile järgmise kirja:

Teie olete, kuidas mulle täna Tartu politsei poolt teada anti, selle eest hoolitsenud, et Eesti Kirjameeste Selts oma otsust mööda mitte 2. januaril 1893. koosolekut ära pidada ei saa. Palun seega Teid tungivalt 2 januariks koosolekut juhata ja ära pidama tulla. Ei tee Teie seda mitte, siis olete Teie Seltsi hauda mineku juures süüdlane ja saab rahvas Teid selleks pidama. Mina omalt poolt saan kui Teie vastane kõik tegema, et hra Goldmanni käest, Teie vekselt ära osta ja siis kui Teie võla nõudja etteastuma, niipea kui paras silmapilk mul selleks näib tulnud olema.

Valige kumba tahate!

Nii siis pidi nüüd, kus miski muu nõu enam ei aidanud, seesama ametist tagandatud ja vastutuselevõetud Köler jälle koosolekuloa nõutama ja ise koguni seda koosolekut juhatama tulema! Ning veel millise ähvarduse mõjul!

Seletuseks olgu öeldud, et Köler Kuntaugani mõisa ostmise tõttu rahalistesse kitsikustesse sattudes a. 1886 G. Goldmanni käest 3500 rbl. laenas ja selle eest oma mööbli ning kunstikogu pantis. Üldse olid tema vana-

duspäevad võlamurede tõttu kibedad — ja nüüd ähvardati teda lõpliku ruineerimisega!

Et siin ainult sündmatu ähvardusega polnud tegemist, vaid et seda ka tõesti teostada püüti, seda näeme Köleri poolt järgmise aasta 10. märtsil Goldmannile saadetud kirjast, milles viimast südamest tänatakse, et see võlakirja pole edasi andnud. Ühtlasi iseloomustatakse selle võlakirja nõudjat nõnda, et me seda siin ei taha korrata. «Ma loodan et Teie ikki seks ausaks eesti meheks jäete kelleks ma Teid ollen pidanud ja mitte ei lase ennast minu kiusamise riistaks tarvitada.»

Kirjutame kurva ajastu kroonikat.

14

Teatavasti langes E. Kirjam. Seltsi likvideerimine ja tema testamendi tegemine uuendusmeelsete ülesandeks. Kui vaadata likvideerimiskoosolekust 20. juunil 1894 osavõtnute nimestikku, siis selgub, et neist kolmeküm-nest osavõtnust kuulusid kaugelt üle poole kindlate uuendusmeelsete hulka; venesõbralikud olid võitlusisu kaotanud ja ülejäänud olid niikuinii ilma kindlama seisukohata. Köler, Treffner, Kõrv, Jõgever, Truusmann ja teised, kes endise suunaga lähemalt seotud, puudusid koosolekult. Kõige selle tagajärjeks oli, et seltsi lõpetamisel kõik üksmeelselt ja leplikult toimisid. Koosoleku juhatajaks valiti uuendusmeelne V. Reiman, protokollijaks aga endise eestseisuse liige J. Jurkatam; samuti valiti likvideerimiskomisjoni liikmeiks uuendusmeelsed P. Org ja A. Saal ning endise eestseisuse liikmed G. Sachs, J. Pellberg ja J. Jurkatam. Kuid erakondlik vahe oli nähtavasti üldse tähtsuse kaotanud. Sureva seltsi testament tehti igatahes täitsa uuendusmeelsete vaadete kohaselt, ja seda peaaegu ühel häälel.

Et see nii toimus, see olenes peamiselt V. Reimani osavõtust. Kuid tema osavõtu-õiguse küsimus omakorda on keeruline. Sest ühelt poolt oli ta üldse ainsaks eestseisuse liikmeks, kes paari-kolme viimase aasta eest oli liikmemaksu tasunud, kuna muidu teised eestseisuse liikmed ja üle poole likvideerimiskoosolekust osavõt-

jaist seda polnud teinud ja nõnda siis õiguslikult ka seltsi liikmed polnud. Teiselt poolt oli aga just Reiman juba poolteist aastat enne seltsi kinnipanemist ametlikult seltsist välja astunud ja see väljaastumine pidi jõus olema.

Teatavasti tekkis V. Reimani konflikt E. Kirjam. Seltsi juhatusega 1891. a. suvel ühe J. Kõrvi «Valguses» ilmunud provokatsioonilise kirjutise puhul. 20. oktoobril s. a. nõudis Reiman, et Kõrv vastutusele võetaks; kui see aga ei peaks sündima, siis lahkuvat Reiman eestseisusest ja seltsist. Muidugi ei tulnud Kõrvi vastutusele-võtmine tollal küsimussegi, ja president Köler andis 27. oktoobril käsu Reimani «palvet täita» ja ta seltsi liikmete nimestikust kustutada. Kuid ometi näib asi kuidagi ripakile jäävat, olgugi et Reiman oma soovi tagasi ei võtnud ega hiljem ka uuesti seltsi liikmeks ei astunud. Näib nii, nagu oleks just Reimani konflikt andnudki uuendusmeelseile erilist hoogu Kõrvi seltsist välja pressimisele asumiseks, kuigi nimeline põhjus oli nüüd teine. Igatahes seob Köler need küsimused ühes kirjamustandis Truusmannile 23. jaanuaril 1892, s. o. pärast seda, kui Kõrv oli juba seltsist välja visatuks tunnistatud:

> ....kudas näha on Tartu Eestseisuse liikmed mitte V. R — oma tungiva palve järel Seltsi nimekirjast maha kustutanud, kes Seltsi oma jutlustega kahtlustab vaid Kõrvi ühes aastas välja heitnud.
> Sest näete et E. K. S. rahu nõuab et õp. V. R. saaks tema tungiva palve järel E. K. Seltsi nimekirjast maha kustutud.

Kuna nüüd Kõrv igatahes oli vastutusele võetud ja seltsist kõrvaldatud, kuigi teistel põhjustel, siis ei pidanud Reiman oma tagasiastumisteadaannet nähtavasti ka enam kehtivaks. Politsei valve alla võetuna ei võinud ta küll palju liikuda ega ka E. Kirjam. Seltsi eestseisuse koosolekuist osa võtta. Kuid nii ta ise kui ka tema mõtteosalised pidasid tema kuuluvust sinna asja huvides ometi tähtsaks. Ja nii pöördubki ta näiteks 14. veebruaril 1892 pikema kirjaga Köleri poole, kirjutades endiselt alla: «V. Reiman, E. K. S. Eestseisuse liige». Ja selleks ta ka jäi kuni seltsi lõpuni ning juhatas isegi seda lõpetamist.

Nii oli kummalgi võistleval erakonnal eestseisuses esindaja, kes oli sealt kord omal soovil lahkunud, kuid siiski sinna jäänud, ilma et asja oleks seaduspäraselt lahendatud: venesõbralikul erakonnal Jõgever, uuendusmeelseil Reiman. Vastastikuseis etteheiteis ei unustatud seda, kuid muidugi ikka nii, et kõneldi ainult vastaspoole esindaja ebaseaduspärasusest. See küsimus tõuseb päevakorrale isegi veel E. Kirjam. Seltsi likvideerimiskoosoleku puhul.

Avaldades a. 1906 «Eesti Kirjanduses» rea Köleri kirju E. Kirjam. Seltsi lõpupäevilt, jätab Jõgever ometi viimse kirja — 25. juulist 1894 — avaldamata. Selle asemel on vaid märkus: «Valukarjatus vanakese suust Kirjameeste Seltsi vara ärajaotamist teada saades, millega viimased lootused, Seltsi nii või teisiti uuesti elule äratada, surmale suikusivad. Valu sunnib kirjutaja suust karedaid ütelusi, osalt ka ülekohtusid, selle aja tegelaste kohta välja. Kirja ei saa avaldada.» Kuid Jõgever ei jätnud seda kirja ainult avaldamata, vaid on selle nähtavasti ka hävitanud, vähemalt ei leidu seda tema kirjakogus. Ja osalt on see arusaadav: siis oli V. Reiman veel elavate hulgas, vanad vastuolud aga ammu tuhmunud ja Jõgeverile selge, kui pimedalt-ühekülgselt oli kord üksteist vastastikku süüdistatud. Nüüd aga leiame selle kirja teksti ometi veel Köleri mustandite kogus. Ja ajaloolist erapooletust taotledes ei näi enam võimatu olevat selle dokumendi avaldamine. Sest see ei või tõeliselt mingit varju heita Reimani mälestusele, osutab aga küll, et E. Kirjam. Seltsi likvideerimiskoosoleku otsustega ometi nii üksmeelselt nõus ei oldud, nagu pealtnäha paistab. See Köleri kiri on järgmine:

Kõige suurem süü jäeb Eesti Kirjameeste Seltsi Eestseisuse liikmete peal kui nad mitte ei katsu oma süüdi kõva protestiga viimse koosoleku üle parandada, mis oleks pidanud koosoleku ajal tehtud olema sest seal on innetu asi ette tulnud: Mees kes kõige tülide algaja pastor Reimann ja kes seltsist välja astus ja sellepärast õigust ei olnud seltsi asjus healt anda, on kui koosoleku juhataja seltsi vara ära pillanud ja kõik raha teise pastori [J. Hurda] kätte annud ja kui se sureb soomlaste [Soome-Ugri Seltsi] kätte. On kellegil Eesti Kirjameeste Selts südame peal se selletab oma protestiga seda asja Gubernöri herra ees ja palub et tema hoolt kannaks uue põhjuskirja

kinnitamise eest mis mina hea meelega kui auupresident toetan ja ka protesti alla kirjutan.

See Köleri ägedus on omast kohast arusaadav, kui meeles peame, et ta siis veel uue kirjandusseltsi asutamisplaane hellitas, kellele oleks tahtnud ka vana seltsi varanduse pärandada. Kuid nagu ei tulnud midagi uue seltsi asutamisest, nii ei ühinenud keegi ka tema protestiga. Ja lõpuks vaibusid nii protestid kui lootused ajastu halli ükskõiksuse alla.

1933.

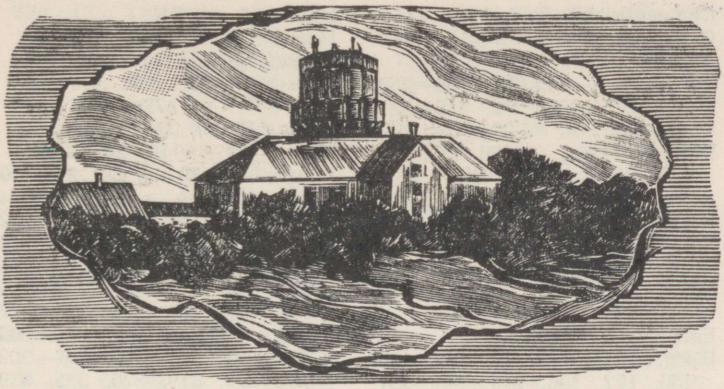

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aan, A. — 23.
Abel, P. — 410.
Adamson, J. — 15, 29, 31, 41—43, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 59—61, 67—73, 76, 82, 83, 89, 96, 97, 103, 138, 178, 410.
Ahlqvist, A. — 82.
Ahrens, E. — 388.
Ainson, P. — 57, 108, 141, 148, 174, 197, 214, 411.
Aint, A. — 118, 168.
Albedinski, P. P. — 47, 407.
Aleksander II — 108, 120, 121, 411.
Aleksander III — 120, 121, 262.
Almberg, A. — 56.
Asor, P. — 155.
Auksmann, T. — 410.
Aun, E. — 241.
Austa, J. — 45.
Auster, S. — 45.

Bark, E. — 199.
Baudouin de Courtenay, J. — 251.
Beckmann, H. — 45, 70, 74, 79, 80, 178.
Berendhoff, R. — 28.
Bergmann, J. — 80, 110, 113, 114, 118, 122, 123, 132, 143, 156, 172, 187, 196, 240, 251, 264, 348, 363, 399.
Bidder, R. — 264.
Biezbārdis, K. E. — 27, 28.
Bismarck, O. — 30.
Bleyer, E. J. (Bleier) — 201, 210, 212, 274, 320, 350.
Blumberg, G. — 45, 70, 73, 80, 99, 103, 110, 113, 114, 116, 139, 143, 152, 153, 160, 161, 170, 179, 411.
Brocmannus, R. — 19.
Buchmeister, J. — 354.
Busch, A. — 194, 202, 203, 243, 273.
Buschmann, F. — 191, 203, 206, 228.

Chateaubriand, F. — 252.
Christiani, A. — 94.

Daniel, A. — 243, 252, 256—258, 269, 275, 309, 372, 419—421.
Dankmann, Th. — 28.
Dido, A. (Tido) — 106, 123, 199, 433.

Ederberg, F. — 118, 172.
Eglon, J. — 31, 45, 68, 410.
Eichhorn, W. F. — 204.
Einer, H. — 283, 300, 304, 381, 435.
Einwald, A. — 124.
Eisen, M. J. — 118, 132, 139, 156, 172, 196, 240, 245, 251, 256, 351, 400.
Eisenschmidt, W. — 68, 70, 73, 79, 90, 91, 94, 95, 99—101, 103—105, 127, 129, 130, 170, 182, 264, 359, 410.
Elken, J. — 293.
Enno, E. — 381.
Epinatjev, D. — 427.
Erlemann, A. — 45, 57.
Erlemann, J. — 275, 316.
Faehlmann, F. R. — 19, 77.

Gambetta, L. — 171.
Godenhjelm, B. F. — 48.
Goldmann, G. — 291, 311, 319, 351, 432, 435, 442, 443.
Grenzstein, A. (Piirikivi) — 55, 80, 92, 93, 95, 112, 126, 130, 133, 136, 153, 155, 156, 163, 172, 182, 187, 195, 196, 204, 209, 210, 218—221, 225, 230, 236, 239, 259, 262, 264, 265, 267, 275, 277, 279, 286, 287, 291, 299, 302, 303, 305, 310, 314, 320, 321, 327, 329, 331, 333—335, 337, 340—342, 344, 348, 350, 360—362, 364, 368, 370, 371, 373, 375—377, 391, 398, 399, 415—418, 432, 433, 437, 438.
Grewingk, C. — 162.
Grünfeldt, P. — 245, 251, 283, 320, 435.
Gutzkow, K. — 90.

Haava, A. — 241.
Hansen, V. — 43, 44.
Hansen, teener — 320.
Hanser, M. 228, 320.
Hebbe, A. — 372.
Heine, H. — 90.
Hellat, P. — 118, 206, 223.
Henno, H. — 57, 68, 213, 214, 410.
Hermann, K. A. — 80, 94, 124, 147—149, 154, 164, 176, 182, 183, 187, 190, 196, 211, 212, 215—221, 223—225, 235, 236, 238, 239, 244, 248—250, 253—260, 262, 268, 275, 277, 278, 280—282, 284—286, 288—291, 293—305, 307—309, 311, 316, 319, 320, 325, 339, 361, 371, 381, 387, 392, 398, 399, 418—420, 422—436.
Hesse, L. — 144, 172.
Hinzenberg, O. — 380.
Hirsch, G. — 167, 168.
Hollmann, F. A. W. — 93.
Holzmann, K. — 237.
Homeros — 243.
Hurt, H. — 142.
Hurt, J. — 15, 25, 28, 32, 35, 36, 38—40, 42, 45, 48, 50, 53, 55—57, 60, 62, 68—74, 78, 79, 81—110, 113—118, 121—133, 135—149, 152—157, 160—164, 170—172, 177, 182, 184, 187, 188, 191, 192, 195, 196, 204, 217, 218, 235, 236, 240, 246, 251, 252, 255, 256, 258, 264, 274, 276, 282, 345, 348, 350—352, 354, 355, 359—364, 380, 383, 387, 389—399, 410—415, 419, 420, 422, 423, 428, 433, 445.
Härms, M. — 195.
Hörschelmann, L. — 44, 106, 129, 264.

Jakobson, C. R. — 15, 20, 21, 23, 28—33, 36, 38, 39, 41—47, 50—53, 55—57, 59, 61—65, 67, 69—73, 76, 79, 80, 83—111, 113, 115—118, 120—128, 131, 133, 135, 137—139, 141, 143—149, 151—163, 165—172,

174, 175, 177—184, 186—192, 195, 197, 198, 200, 203, 204, 217, 218, 221, 232, 236, 255, 259, 261, 278, 280, 286, 314, 345, 348, 349, 351, 352, 358, 359, 390, 394, 395, 398, 399, 407, 408, 410—415, 425.
Jakobson, M. — 45, 57, 410.
Jakobson, P. — 240, 245, 251, 283.
Jakobson, Th. — 133.
Jannsen, E. — 196, 257, 302, 433.
Jannsen, H. — 91, 94, 181, 187, 412, 416, 433.
Jannsen, J. V. — 18—21, 25, 26, 31—36, 44, 47, 48, 50, 54—58, 61, 68, 70, 74, 75, 86, 87, 91, 94, 103, 105, 123—128, 130, 147, 156, 158, 159, 171, 172, 177, 181, 187, 246, 410, 412.
Johanson-Pärna, J. — 23, 29, 73, 110, 137, 158, 167, 198, 261.
Johnson-Hantwig, dr. — 28.
Juhanson-Juhandi, V. — 16.
Jung, J. — 115, 170, 189, 198, 202, 210, 221, 230, 240.
Jurkatam, J. (Tamm) — 15, 194, 224, 238, 257, 278, 314, 320, 322, 343, 347, 350, 352, 355, 356, 369, 370, 375, 426, 427, 443.
Jõgever, J. — 15, 193, 197, 199, 203—205, 211, 212, 214, 216, 218, 221, 224, 228, 230, 231, 236—244, 247, 248, 252, 256, 257, 273, 280, 281, 283—286, 290, 292, 293, 296, 297, 299, 302, 306—330, 332, 333, 335—340, 342, 343, 352, 365—367, 369—377, 381, 382, 386, 387, 391, 392, 397—399, 402, 423—425, 436, 438—441, 443, 445.
Jõgever, V. — 16.
Jürgenstein, A. — 20, 160, 169, 194, 245, 365.
Jürgenstein, J. (Lill) — 156, 198.
Jürison, J. — 88.
Jürjeff, A. — 28.
Jürmann, M. — 80, 86, 89, 94, 99, 100, 104, 105, 110, 113, 114, 117, 124, 125, 129, 130, 132, 138, 139, 141—143, 147, 153, 154, 157, 164, 170, 187, 348, 358—361.
Jänes, J. — 241.
Järv, A. — 350.
Järv, J. — 118, 194, 204, 207, 235, 236, 239, 240, 275, 333, 351, 437.

Kala, G. — 293.
Kalamäe, kooliõpetaja — 273.
Kaljo, Th. — 252.
Kallamäelt, J. — 320, 350.
Kallas, A. — 381.
Kallas, O. — 16, 254, 255, 270, 350, 369, 374, 375, 377, 381, 382.
Kallas, R. — 70, 79, 80, 82, 86, 106, 110, 113—116, 124, 125, 127, 129, 130, 138, 143, 145, 146, 156, 172, 184, 187, 196, 240, 246, 247, 399, 415.
Kamm, C. — 414.
Kampmann, M. — 15, 21, 23, 27, 28, 241, 283, 293, 381.
Kapp, C. — 45.
Kapp, J. — 31, 45, 57, 59, 68—70, 116, 143—145, 251, 364, 410, 420.
Kapustin, M. — 230.
Karell, Ph. J. — 28, 108—110.
Karja, kaupmees — 320.
Karu, G. — 320.
Katkov, M. — 230.
Kents, J. — 380.
Kerg, J. — 79, 397.
Kirpitšnikov, N. — 240.
Kirsel, kooliõpetaja — 264.
Kitzberg, A. — 118, 245, 381, 382.
Kivi, H. — 245.
Kleis, H. — 16.
Koidula, L. (Jannsen, Michelson) — 32, 33, 35, 48, 50, 53, 56, 65, 107, 108, 128, 156, 346, 378, 412.
Koik, G. — 172.
Kolumbus — 285.
Koppel, H. — 311, 348, 373, 374, 381, 382.

Koppel, K. — 262.
Korits, J. — 199.
Kotli, J. — 350.
Kreutzwald, Fr. R. — 15, 19, 32, 39, 42, 50, 65, 69—71, 77, 82, 88, 94, 101, 103, 104, 108, 121, 123, 132, 154, 156, 158—161, 166, 170, 178, 187, 197, 198, 233, 239, 285, 294, 332, 351, 385, 407, 411.
Krimm, K. — 251.
Krohn, J. — 395.
Kronwald, O. — 29.
Kruus, H. — 16, 25, 77, 170, 196, 207.
Kruusberg, A. — 16, 30, 136, 166, 168.
Kuhlbars, Fr. — 35, 68, 70, 79, 156, 410.
Kukk, J. — 382.
Kunder, J. — 80, 118, 125, 132, 148, 155, 156, 174—176, 188, 191, 197—199, 202—204, 211, 213—217, 226, 228, 233—238, 240, 244, 247, 259, 399, 400.
Kuppitz, J. — 410.
Kurrik, J. — 33, 44, 79, 80, 94, 95, 100, 104, 106, 108, 110, 111, 113, 114, 116—118, 127, 130, 148, 156, 168—170, 176, 177, 179, 188, 191, 193, 198, 202, 212—216, 219, 223, 225—227, 247, 364, 375, 381, 382, 391, 392, 395, 396, 399.
Kurrik, K. — 16.
Kurrikoff, A. — 55, 57, 79, 87, 91, 93, 95, 105, 196.
Kuus, J. — 148.
Kuuse, F. — 325, 439.
Kõrv, Jakob — 118, 148, 156, 182, 188, 189, 198, 199, 211—213, 216, 217, 223, 224, 226, 228, 230, 233, 237, 239, 243—246, 251, 252, 254, 256, 257, 259, 263, 267—270, 273—281, 283, 284, 286, 287, 291, 294, 296—300, 303, 304, 306, 307, 310, 314—317, 327, 332—336, 340, 343, 345, 419—424, 427, 428, 431, 432, 437, 438, 443, 444.
Kõrv, Johannes — 293.
Käbbi, 1881. a. saatkonna liige — 167.
Kärner, J. — 21.
Käärik, J. — 410.
Köler, G. — 176, 228, 238, 257, 296, 336.
Köler, J. (Koeler, Kohler, Köeler, Köhler, Köler-Viliandi) — 15, 25—32, 36, 39—41, 44, 50, 69—71, 82, 88, 96, 124, 130, 133, 137, 141—143, 152, 157—163, 166, 167, 172, 173, 179, 187, 190, 197, 213, 214, 228, 248, 256—259, 265, 269, 278, 280—285, 289—298, 300—312, 314, 316—318, 321, 325, 329, 330, 333—335, 337, 342, 352, 367—370, 406, 414, 417—439, 441—446.

Laakmann, H. — 85.
Laaland, J. F. C. — 89, 110.
Langebraun, K. — 103.
Lass, M. — 157.
Lattik, A. — 241, 251, 350.
Laube, H. — 90.
Lavrovski, N. A. — 429.
Lellep, H. — 293, 295, 296, 298, 322.
Lellep, J. — 45, 223, 276, 294, 295, 297, 320, 435.
Lellep, T. — 410.
Lembit, M. — 241.
Lensin, P. — 350.
Liiv, Jakob — 241, 245, 293.
Liiv, Juhan (Johannes) — 155, 231, 241, 245, 283, 365, 416, 435.
Liiv, O. — 16.
Lindenberg, M. — 118.
Lipp, J. — 118, 125, 126.
Lipp, M. — 74, 80, 94, 116—118, 131, 132, 139, 143, 155, 187, 196, 240, 251, 257, 258.
Ljašenko, «Kolõvani» toimetaja — 266.
Luce, J. W. L. — 19.

Luiga, G. E. — 194, 245, 251, 381.
Luterus, M. — 221, 237, 337.
Luts, G. — 256.
Luts, K. — 350.
Luts, T. — 372.
Lõo, J. — 30.

Maasik, K. — 320.
Manassein, N. — 134, 186, 207.
Marlitt, E. — 117.
Maydell, parun — 167.
Mattiesen, K. E. J. — 85.
Mensenkampff, v. — 232.
Meyer, L. — 232.
Michelson, M. (Mihkelson) — 157, 320, 350.
Mihelson, C. — 322.
Mietra, EKmS-i liige — 319.
Mitt, M. — 24, 101, 125, 127, 131, 166, 168, 170, 171, 180, 181, 198, 199.
Mohrfeldt, A. — 118, 172.
Must, J. — 320.
Mõttus, A. — 118, 172.

Napoleon I — 21, 107.
Neumann, M. — 380.
Niggol, C. H. — 70, 79, 80, 105, 106, 196, 261, 364, 399, 413.
Nolcken, A. — 232.
Normann, A. C. (Norrmann) — 277, 278, 303, 435.
Nõu, A. — 369, 427.

Ode, H. — 350.
Oettingen, A. — 232.
Oettingen, G. — 106, 110, 265.
Org, P. — 92, 93, 118, 223, 224, 238, 256, 258, 259, 265, 266, 273, 275, 277, 283, 295, 304, 305, 311, 319, 320, 322, 328, 329, 350, 352, 355, 381, 382, 419, 422, 435, 443.
Orgusaar, J. — 233, 240, 320.
Ostrov, M. — 283, 297, 298, 311, 320—322, 324, 325, 327, 329, 432, 435, 439, 441, 442.
Ots, J. — 320.
Ott, M. J. — 350.

Paal, J. — 45.
Paap, H. — 310, 332, 334, 437.
Palm, A. — 16, 382.
Parts, K. — 353, 381, 382.
Paulson, A. — 45, 410.
Peerna, R. — 350.
Peet, J. — 118.
Pehrna, J. — 45.
Pekk, T. — 70.
Pellberg, J. — 198, 216, 224, 228, 238, 248, 256, 257, 273, 274, 296, 298, 314, 320, 333, 343, 347, 350, 352, 353, 355, 369, 372, 375, 426, 427, 443.
Peterson, A. — 23, 24, 28, 30, 31, 166.
Peterson, E. — 375.
Peterson, J. — 28.
Peterson, P. — 23, 28, 30, 31.
Plehwe, V. — 302, 369.
Pohm, J. — 350.
Pori, kooliõpetaja — 264.
Prants, H. — 15, 102, 131, 194, 217, 256, 257, 283, 295, 320, 324, 326, 345, 350, 383, 435.
Pukits, M. — 16.
Pung, G. — 143.
Põdder, M. (Põder) — 156, 197, 203, 206, 228, 240, 256, 350.
Pärn, J. — 80, 87, 156, 168, 399.

Raska, H. — 176, 199, 203, 211—214, 230, 236, 237.
Rast, Tartu politseimeister — 282.
Raudkepp, A. Fr. — 15, 72, 74, 98, 104, 168, 409, 410.
Raudsepp, J. — 99, 264, 410.
Rech, R. — 200.
Reiman, C. — 205.
Reimann, J. (Reimann-Aava) — 198, 350.
Reimann, M. — 382.
Reimann, V. — 15, 234, 235, 254, 255, 257—259, 263—265, 268, 269, 275, 277, 282—285, 289, 293, 298, 303, 311, 319, 321, 322, 324, 348, 350—354, 364, 369, 373—375, 377, 381—383, 398, 418, 422, 443—445.

Reinik, M. — 320.
Reinvald, A. — 35, 73, 107, 156, 198, 241, 261.
Reinvald, Jaan — 416, 437.
Reinvald, Jüri — 204, 261, 310, 350, 416, 437, 438.
Rennit, A. — 45, 283, 320, 410, 435.
Rennit, J. — 264.
Rezoldt, J. R. — 350.
Richter, A. — 358.
Rickon, J. — 155.
Riomar, T. — 283, 435.
Roos, J. — 16.
Rosegger, P. — 112, 418.
Rosenberg, A. — 57.
Rosenberg, J. — 31, 57.
Rosenplänter, J. H. — 19.
Rosenthal, E. — 118, 128.
Rosenthal, H. — 47, 55, 57, 58, 94, 103, 147, 262, 360, 390.
Rossmann, C. — 45.
Russov, N. F. — 28.
Ruut, K. — 245, 251.

Saal, A. — 245, 275, 277, 281—284, 286, 290, 297, 299, 300, 302—306, 310, 314—316, 319, 322, 325—328, 333—335, 350, 352, 354, 371, 375, 422, 426, 435—439, 441, 443.
Saar, M. — 251.
Sachker, R. — 223, 243.
Sachs, G. — 118, 176, 190, 193, 200, 201, 203, 204, 228, 257, 258, 296, 309, 314, 320, 336, 343, 347, 350—355, 369, 425—427, 440, 443.
Schirren, C. — 25.
Schmidt, O. — 172, 173.
Schneider, J. — 45, 410.
Schultz, E. — 129.
Siefers, politseipristav — 427.
Sokolowski, E. — 264.
Sommer, J. M. — 223, 350.
Speek, J. — 380, 381.
Sperrlingk, A. — 148, 172, 173, 176, 178, 197, 205, 206, 365.
Sperrlingk, B. — 148, 173, 176.
Sprenk-Läte, A. — 381.
Stahl, H. — 19.
Stamm-Saadre, O. — 16.
Stein, H. — 350.
Stern, B. — 70, 110, 114, 143.
Stryk, G. — 232.
Suburg, L. — 156, 412.
Suits, G. — 378.
Sukk, P. — 124.
Sulsenberg, H. — 251.
Stackelberg, õppek. kuraator — 131.
Sõbber, M. — 45.
Sõber, T. — 131.
Sõrd, A. — 110, 118, 125, 127, 148, 176, 178, 189, 191, 198.
Sõrd, N. — 118, 206.
Säbelmann, A. — 57.
Sööt, K. E. — 15, 194, 283, 320, 350, 365, 373, 381, 435.

Šahhovskoi, S. — 233, 253, 262, 275, 287, 300, 310, 331—335, 337—344, 366, 367, 437.
Šidlovski, siseministri abi — 61.
Šuvalov, P. — 25.

Zinovjev, M. — 262, 279, 331, 332, 335, 338, 341, 343, 344, 371, 429.
Zirkel, voorimees — 76.

Tamm, J. — 16, 155, 194, 233, 251, 381.
Tamm, P. — 320.
Taubenheim, pastor — 28.
Teas, J. — 239, 240, 243, 244, 296, 350, 351, 369, 426, 427.
Thal, J. — 412.
Thomson, A. — 45.
Tiedt, J. — 350.
Tiisik, K. — 240.
Treffner, H. — 55, 57, 105, 144, 145, 147, 148, 153, 159, 171, 173, 178, 180, 183, 188—191, 194—196, 203, 204, 209—229, 231—238, 240, 244—251, 253, 254, 256, 262, 274, 295, 296, 298, 312, 314, 339, 343, 349, 361, 369, 372, 391, 418—421, 423, 426, 427, 432—434, 443.
Trinkmann, P. — 293.
Truusmann, J. — 224, 228, 237,

238, 254, 256, 257, 283, 290, 296, 301, 302, 306, 307, 309—312, 314, 316, 317, 325—327, 329, 330, 332, 333, 335—339, 341—344, 346—348, 367—370, 399, 418, 423, 424, 428—431, 436—444.
Tuglas, Fr. — 155, 231, 241, 331, 365.
Tõnnison, M. (Tõnisson) — 157, 169.
Täker, L. — 245.
Tülk, J. — 118, 144, 148, 156, 178, 189, 202—204, 211, 215, 228, 230, 251, 365.

Undritz, P. — 80, 110, 126, 127, 130, 143, 363, 375.
Undi, M. — 244, 251, 320, 325, 327, 350, 439.
Univer, V. — 245, 251.
Urgart, O. — 16.

Vaga, A. — 26.
Valdemar, K. — 27—29, 104, 261.
Vardja, A. — 166.
Vares, M. — 125, 126, 168, 190, 223, 233, 238, 244, 251, 257, 314, 317, 427.
Veske, M. — 15, 35, 79, 80, 82, 88, 94—96, 98, 99, 101, 103—117, 123, 125—127, 131, 135, 136, 141—143, 145, 147—149, 152—157, 159, 162, 168—171, 173—175, 177, 178, 180—183, 186, 187, 189—193, 197—199, 203—205, 207—216, 218, 219, 221, 230, 231, 236, 237, 251—253, 258, 259, 351, 360, 377, 378, 387, 390—392, 395, 397, 398, 410, 412—415, 418, 420, 421.
Vilde, E. — 194, 223, 224, 233, 243, 244.
Viskovatov, P. A. — 230, 234, 265.
Vladimir Aleksandrovitš, suurvürst — 167, 197.
Vogel, pastor — 264.
Värat, A. — 240.

Waalberg, A. — 45.
Wahhi, J. — 45.
Weizenberg, A. — 233.
Westrén-Doll, A. — 264, 265, 268.
Wiedemann, F. J. — 64, 158, 161, 162, 196, 390.
Willigerode, A. H. — 106, 129, 176, 177, 232, 264, 349.
Willigerode, P. G. A. — 264.
Witwitzki, ametnik — 286.
Wrangel, parun — 167.
Wulff, G. — 283, 350.
Wühner, H. — 24, 28, 31, 44, 45, 49, 50, 53, 55, 57, 59—62, 68—71, 74, 83, 90, 94, 116, 124, 143, 170, 188, 251, 261, 359, 364, 375, 410.
Wühner, J. — 410.
Wühner, M. — 55, 57, 410.

Yrjö-Koskinen, Y. S. — 48.

SISUKORD.

Eesti Kirjameeste Selts 5
Seletusi 7
Eessõna 9
I. Seltsi tekkimisaja oludest 17
II. Seltsi asutamine Jakobsoni eestvõttel (1868 ja 1869) 38
III. Seltsi asutamine Wühneri eestvõttel (1870 ja 1871) 53
IV. Seltsi esimene koosolek ja esimesed tegevusaastad (1872—1877) 66
V. Jakobsoni ja Hurda lahkuminek (1878) 84
VI. Kokkupõrked seltsis a. 1879 ja 1880 98
VII. 1881. aasta esimesel poolel 120
VIII. Augustikuu koosolek 1881 140
IX. Võitlus seltsi lagunemisega (sügistalv 1881) 151
X. Seltsi tegevus Jakobsoni juhatusel (1881 ja 1882) . 165
XI. Seltsi tegevus Veske juhatusel (1882—1886) . . . 186
XII. Treffner seltsi presidendiks 209
XIII. Seltsi tegevus Treffneri juhatusel (1887—1889) . . 229
XIV. Seltsi tegevus Hermanni ja Köleri juhatusel (1890 ja 1891) 248
XV. Jaanuarikuu koosolek 1892 271
XVI. Märtsikuu koosolek 1892 288
XVII. Novembrikuu koosolek 1892 308
XVIII. Seltsi lõpetamine (1892—1907) 331
XIX. Uue seltsi asutamise katseid (1881—1907) 357
XX. Lõppvaatlusi 385
Lisandeid Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole 403
Isikunimede register 447

TRÜKIPARANDUSI.

Lk.		Trükitud:	Peab olema:
191	16. r. ü.	2. mai	3. mai
195	19. r. ü.	loodud	löödud
244	5. r. a.	kirjutab	kirjeldab
245	15. r. ü.	T. PXL	T. P×L
254	11. r. a.	tummaks	tūmaks
333	6. r. a.	EKSA)	EKSA.)

Туглас Фридеберт Юрьевич
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
ТОМ V

На эстонском языке
Оформление: М. Лаарман
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja E. Hiedel
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja A. Ruutsoo
Korrektorid M. Amon ja S. Aron

Ladumisele antud 12. X 1957. Trükkimisele antud 5. IV 1958. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 28,5. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 23,37. Arvutuspoognaid 25,48. Trükiarv 14 000. MB-03117. Tellimise nr. 3338. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

Hind rbl. 11.70

7—3

A-21420